R.H. BRUCE
LOCKHART

70158

EGY BRIT DIPLOMATA EMLÉKEI

FÉNYVES

K I A I

Bruce Lockhart

a háborús nemzedék egyik kiemelkedő diplomata írója, akit közönségünk személyesen is ismer legutóbbi budapesti előadásából. Mint szentpétervári angol ügyvivő a világháború alatt rendkívül érdekes időket élt meg, a cári uralom, a forradalom és a szovjet vezéregyéniségeivel is kapcsolatba került; végül csak nagy meghurcolások és életveszélyes viszontagságok árán sikerült hazatérnie. Exponált helyzetéből folyó gazdag tapasztalatait és izgalmas élményeit könnyed, *személyes stílusban, a skótok utolérhetetlen humorával* tudja olvasói elé idézni. Ezt a nagyszerűen megírt, nagyvonalú könyvet lehetetlen letenni, ha az ember egyszer a kezébe vette.

Juhász Andor könnyű tollú, kellemes előadásában Lockhart világhírű műve igazán kongeniális magyar tolmácsolóra talált.

Ára vászonkötésben P 6.—

PFEIFER-ZEIDLER
KÖNYVKERESKEDÉSÉBŐL
BUDAPEST, KOSSUTH L.U. 5.

70158

RT
Révai

R. H. BRUCE LOCKHART

EGY BRIT DIPLOMATA EMLÉKEI

FORDÍTOTTA
JUHÁSZ ANDOR

R É V A I

51174. — Réval.

R. H. Bruce Lockhart

Egy brit diplomata emlékei

amelyekben a szerző elbeszéli fiatalkorának történetét különböző országokban és hivatalos küldetését Moszkvában 1918-ban

„Nem vagyok bizonyos benne, hogy megbánás az, amit érzek. Láttam az óceánt, amelyet felkorbácsolt valami, ami benne van vagy rajta kívül, és rombolt és pusztított — és láttam az óceánt, amikor békességben ringatta bárkámat. Ugyanaz az óceán volt, és vajjon mit használnak a szavak?"

I. KÖNYV

MALÁJI INASÉVEK

BULAN TRANG, bintang berchahaya ;
Burong gaga' mĕmakan padi.
Kĕlau Tuan ti'ada perchaya,
Bĕlah dada' mĕlihat hati.

(Holdfény. Csillagsugárban ég az ég.
Holló rizsért rabolja ott a rétet.
Uram, ha bús szerelmem mégis kétled,
Nyisd szét a mellem s lásd szívem sebét.)

Maláji pantun.

ELSŐ FEJEZET

Viharos és tarka életemben a Véletlen nagyobb szerepet játszott, mint amennyire joga lett volna. A hiba ezért egyedül engem terhel. Sohase kíséreltem meg, hogy tökéletesen ura legyek sorsomnak. Minden cselekedetemet a pillanat legerősebb ösztönzése irányította. Amikor a véletlen szédítő magasságokba emelt, kinyujtott kézzel fogadtam ajándékait. Amikor letaszított a magas oromról, zokszó nélkül viseltem el ütlegeit. Vannak órák, amikor engem is elfog a bánat és megbánás. Tudok annyira magamba nézni, hogy érdekeljen a saját lelkem vizsgálata. Ez az önelemzés azonban mindíg mértéket tartott. Sohasem volt beteges. Változó pályám hullámzásait nem serkentette és nem gátolta.

Nem segített rajtam semmit abban az örök küzdelemben, amelyet az ember saját magáért saját maga ellen visel. Csalódások nem gyógyítottak ki elpusztíthatatlan romanticizmusomból. Igaz ugyan, hogy néha sajnálok dolgokat, amiket megtettem; megbánás azonban csak azok miatt a dolgok miatt gyötör, amiket elszalasztottam.

*

Anstrutherben születtem, Fife grófságban, 1887 szeptember 2-ikán. Atyám, aki 1906-ban költözött Londonba, tanító volt egy előkészítő iskolában. Anyám a Macgregorok közül való volt. Őseim között akadtak Bruce-ok, Hamiltonok, Cummings-ok, Wallace-ok és Douglas-ek és vissza

tudom vezetni a rokonságot auchinlecki Boswellig. Ereimben egyetlen csöpp angol vér sincsen.

Gyermekkorom emlékei rajtam kívül kevéssé érdekelhetnek bárkit is. Atyám buzgó rugby-játékos volt és tagja a skót rugby-únió válogató bizottságának. Anyám fivérei jóhírű skót tornászok voltak. Ennek folytán első „rugger" labdámat már négy éves koromban megkaptam és különböző skót válogatottak vezetése alatt körülbelül ugyanakkor tanultam meg gólt rúgni, amikor járni. Szokatlanabb volt azonban az a tény, hogy atyám, habár maga nem játszott, szenvedélyes krikett-drukker volt. Amikor harmadik öcsém megszületett, tapsoltam és elragadtatottan kiáltottam föl: „Most nemsokára lesz egy ütőnk, egy csatárunk és egy kapusunk!" Evvel elvonultam a konyhába, loptam egy nyers bifszteket és betettem a bölcsőjébe, hogy minél hamarább megerősödjenek a csontjai és az izmai. Én ekkor hét esztendős voltam!

Egyéb tekintetben nevelésem nem különbözött a szokottól. Megkaptam a szabályos adag testi fenyítéket — főleg amiért vasárnap futballoztam vagy krikettezтem, mert az ünnepet atyám nagyon szigorúan megtartotta. Tizenkétéves koromban elnyertem egy alapítványi ösztöndíjat Fettesben, ahol öt évet töltöttem el az atlétika szolgálatában. Ennek az odaadó sport-tiszteletnek kellemetlen megszakítását jelentették a tanulmányok. Az első időben Fettesben még én voltam a legjobb a latin dolgozatban, amelyet az egész iskolának feladtak, a hatodik osztályt kivéve és amelyet az igazgató maga javított. Iskolai pályafutásom későbbi folyamán már sohase voltam az ötven legelső között és habár sikerült fellépnem a hatodik osztályba, szüleimnek fájdalmas csalódást okoztam. Atyám ekkor, hogy megszabadítson egy egészségtelen előítélettől, Berlinbe küldött, ahelyett hogy megengedte volna, hogy Cambridgebe menjek, ahol pár évvel később második öcsém két sportnyereménnyel tüntette ki magát, aminek következtében elveszítette „jeles"-ét a modern nyelvekből, amelyet különben majdnem biztosan megszerzett volna.

Németországnak és Tilley professzornak sokat köszönhetek. Tilley ausztráliai ember volt, aki poroszabb lett a poroszoknál és aki még azt is megtette, hogy kihagyta nevéből az „e" betűt és úgy írta magát, mint a németek nagy kalandor-katonája. Módszerei spártaiak voltak és kérlelhetetlenek, de megmutatta, hogyan kell dolgozni és ezt az erényt, többrendbéli visszaeséseim ellenére, sohasem veszítettem el többé teljesen. Két másik tanulságos leckét is kaptam tőle: az egyik a tisztelet volt institucionk és szokások iránt, amelyek mások, mint az angolok, a másik volt az idegen nyelvek elsajátításának titka. Az első segített hozzá a külföldiekkel való kapcsolatokhoz. A másik akkor vált javamra, amikor hét év mulva Oroszországba kerültem. Ha Tilley még él, remélem, olvasni fogja alaposságának dícséretét. Életemben az ő befolyása volt az egyetlen, amelyről azt mondhatom, hogy teljesen jótékony volt.

Berlinből Párizsba küldtek, ahol Paul Passynak, ennek a jó és Istennek tetsző embernek kerültem hatása alá. Tőle kaptam kitűnő francia kiejtésemet és az első betekintést a walesi revivalista módszerekbe. Passy, aki fia volt Frédéric Passynak, a kiváló francia jogásznak és pacifistának, a kálvinisták legszelídebbje volt. Fiatalkorában misszionárius szeretett volna lenni és mivel minden dolgot szigorúan vett, úgy készült nehéz hivatására, hogy patkányokat kezdett enni. A tüdőbaj őrizte meg ezt a nagy tudóst attól, hogy eltemetkezzék Kína vagy a még távolabbi déltengeri szigetek vadonjaiban. A pogányok vesztesége a tudomány nyeresége lett és a Passy név ma örökre oda van kapcsolva a Sweet és a Viëtor neveihez a modern fonetika úttörőinek díszes listáján. Bármennyire elmerült is lingvisztikai tanulmányaiba, Passy sohase hanyagolta el a jócselekedetet és a bűnösök megtérítését. Amikor először találkoztam vele, éppen Evan Robertsnek, a walesi evangélistának hatása alatt állott és így jött, hogy változatos pályám egyik állomásán egyszer avval a különös dologgal is megpróbálkoztam, hogy megjelentem egy pódiumon és franciául énekeltem

walesi revivalista himnuszokat egy párizsi szegénynegyedből összeverődött hallgatóság előtt. Passy mondta az imákat és játszott három ujjal a harmóniumon, amíg én odafönt szólóztam, három reszketeghangú angol diák kórusának kíséretére.

Ha az élet a véletlenek sorozata, akkor ezek a sorozatok az én életemben igen sebesen peregtek. Három esztendő Francia- és Németország után visszatértem Angliába, hogy előkészüljek az indiai hivatalnoki pályára. A végzet és a velemszületett állhatatlanság azonban másképp rendelték. 1908-ban hazaérkezett a Keletről nagybátyám, a maláji államok gumiiparának egyik pionirja és felgyujtotta képzelőtehetségemet csodálatos elbeszéléseivel azokról a kincsekről, amelyekért csak le kell hajolni ebben a tüneményes és varázslatos országban. Megcsípett az utazás bogara, új világok és új kalandok csábítottak, elhatároztam, hogy csatlakozom a gumiültetvényesekhez és elmegyek Keletre.

Berlini és párizsi diáknapjaim komolyak és kifogástalanok voltak. Németországban Heine iránt való lángoló lelkesedésem — az Intermezzo és a Heimkehr nagyrészét még ma is könyv nélkül tudom szavalni — ártatlan barátságra inspirált egy német tengerésztiszt leányával. Vitorláztam csónakomon a Wannseen holdvilágnál. Sóhajtoztam pilzenim fölött egy schlachtenseei kávéház terraszán. A legutolsó és legromantikusabb bécsi és berlini „Lied"-eket énekeltem neki — természetesen anyja jelenlétében. És megtanultam németül. De semmi kaland, semmi nagy élmény, semmi rendkívüli. Franciaországban Loti exotikus szentimentalizmusában fürödtem, akivel egy alkalommal személyesen is találkoztam és akinek különcködései és keresett választékoskodásai sem tudtak kigyógyítani abból a bámulatból, amelyet még ma is érzek prózájának bája és szépsége iránt. De amikor egyedül voltam, könnyeket ontottam a „Les Désenchantées" fölött. Djénane búcsúlevelét könyv nélkül is megtanultam. Három év mulva nagyon jó szolgálatot tett nekem a konzuli szolgálatba való felvételi vizsgán. Akkor

azonban saját lelkem alázatára tanultam. Nem tettem kísérletet rá, hogy utánozzam a „Mariages de Loti“ hosszú sorozatát. Most pedig itt állt a Kelet, hogy vezessen korlátlan megkísértéseinek széles útján.

MÁSODIK FEJEZET

Nem lesz többé utazás annyira varázslatos, mint ez az első út volt Singaporeba. Még ma is úgy él emlékezetemben, mint egy pompás éber-álom, amelynek minden kis epizódját magam elé tudom képzelni és amely szomorúságom pillanataiban mindíg megvigasztal. Lelki szemeimmel sokkal tisztábban látom annál a sok utitársnál, akivel azóta találkoztam, a kapitányt, a dohányzó szalon stewardját, a fedélzeten dolgozó matrózokat, a pocakos és regényességre hajlamos főpincért és azt a három német tengerésztisztet, akik egyedüli komoly ellenfeleim voltak a fedélzeten űzött sportok első díjainak elnyerésében. De az utazás igazi csodája a mesés színeknek és igéző tájképeknek az a kaleidoszkopja volt, amely napról-napra ott terült szét szemem előtt. Ezt az ünnepi színjátékot magam élveztem és magamnak élveztem. Még alig derengett, amikor felkeltem, hogy elfogjam a szellő első simogatását, amely a keleti hajnal érkezésének hírnöke és megborzongva a bekövetkezendő nagyszerűség reményétől, ott vártam, amíg a nap nagy tűzkorongja áttöri a szürkület homályát és megmutatja, hol végződik az ég és hol kezdődik a tenger mozdulatlan tükre. Egyedül lestem a hajó orrán a sáfrányszínű naplementéket, körülötte hajók és hadseregek, királyok és kastélyok, lovagok és tündérkisasszonyok felhő-panorámájával, amelyek több kalandról regéltek és élethűbbek voltak, mint a legizgalmasabb mozidarab. Csak huszonegy éves voltam és tudásszomjamat nem lehetett eloltani. Fölfaltam minden utikönyvet, amely csak a kezem ügyébe került. Sok könyvet olvastam akkor, amelyeket még ma is legnagyobb kincseim közé sorozok. Jules Boissière „Ópiumszívók“-ja

számomra a legjobb mű marad e nemben, amit csak ismerek. Mások viszont, mint Swettenham „Megcímzetlen levelei", amelyek minden lapjukon magukon viselik megjelenésük dátumát, ma már majdnem nevetségesen hatnak rám. És mindenek felett olyan irtózatosan reálisak! Az én hősöm Loti volt és úgy mint Loti, én is nyakig beburkolództam a melankólikus egyedüllét köpenyébe. A kikötőkben ösztönösen elkerültem honfitársaimat és szolgálataikat felajánló idegenvezetők társasága nélkül csak úgy találomra vágtam neki felfedezőutaimnak, amerre a bennszülött negyedeket képzeltem. Kevés barátra tettem szert, kivéve Victor Corkrant, aki bár idősebb volt, mint én, különös kedvet talált benne, hogy lerajzoljon és meghallgassa nagyon is öntelt és öntudatos fiatalságom rendkívüli álmait és bizakodó reményeit. Akárhogyan állt is a dolog, kedves ember volt és a maga mulatságát ügyesen tudta elrejteni a rokonszenv álarca mögé. Sokat utazott és ismert a történelemből és a néprajzból olyan rejtett részleteket, amelyeket nem lehet megtalálni az utikönyvekben. A „Bülow" fedélzetén ő volt az egyetlen római a gótok hordájában és én ma is hálás vagyok neki azért a sok értékes ismeretért, amelyekre bizonyosan úgy tanított meg, hogy észre se vette.

Mindenek fölött megtanultam megérteni a forró színek és buja növényzet szépségét. Egy orchidea a maláji dzsungelben többet jelentett nekem — és többet jelent ma is — mint a legszebb „cattleya" a legszebb nő keblén. A tropikus nap tűző melege testem életszükségletévé vált és serkentőleg hatott lelki világomra. Még ma sem tudok rágondolni ezekre a felhőtlen keleti mennyboltokra, az aranyló homoknak ezeknek a végtelen mezőire, amelyeket árnyatadó pálmák és magas kazuárfák szegélyeznek, valami olyan honvágy nélkül, amely már a fizikai fájdalom vérrokona. Mint Fauconnier hőse, eljutottam arra a megismerésre, hogy mindazok az országok, amelyekben az ember nem élhet meztelenül az év minden szakában, örök időkre el vannak ítélve munkára, háborúra és az erkölcsi törvények kietlen börtönére. Még ma is olyan

borzalmas számomra az angol tél ködének lidércnyomása, mint bolseviki tömlöcöm falai voltak.

És ebben a Malájában, amelyet úgy szeretek, amely életem legszebb és legfájóbb emléke és amelyet sohase fogok többé viszontlátni, — megbuktam. Amikor megérkeztem Singaporeba, mint újoncot elküldtek Port Dickson közelébe, egy gumiültetvényre. A föld nem ismer szebb drágakövet, mint ezt a kicsiny kikötőt a malaccai szoros bejáratánál. Ebben az időben még nem rontották meg a betolakodott fehér emberek. A klíma majdnem tökéletes volt. A part vonala tündöklött, mint az opál, és a nap minden fénytörésében más-más színt öltött. A néma éjszakákat csak a tenger csöndes hullámverése törte meg, amint a parti kazuárfák törzséhez ütődött és ez a csönd olyan békességes volt, aminőt soha nem fogok ismerni többé.

Az év minden pillanata külön öröm volt számomra. Mint ültetvényes azonban nem nagyon váltam be. A tamil kulik szúrós szagát nem bírtam elviselni. Nyelvükből megtanultam annyit, hogy kötelességemnek eleget tudtam tenni. Ma már majdnem minden szót elfelejtettem, kivéve néhány, a nyelv alapját képező vezényszót és káromkodási formulát. A gépszerűen pontos kíniaiakat nem szerettem és mindennapi munkám, amely az ellenőrző listák vezetéséből és a számlák könyveléséből állt, untatott. Főnököm, aki az utolsó Forteviot lordnak sógora volt, könnyen vette a dolgot és jóakarattal viseltetett újoncsorsom iránt. Hamarosan beletanultam a brit ültetvényesek életébe. Megtanultam a stengah-ivást.[1] Egyszer egy hónapban bementem főnökömmel a szomszédos városba, Serembanba, ahol teleittuk magunkat a „pahit" nevű ginnel a Sungei Ujong klubban. Vikendkor beutaztam a vidéket, keresztül-kasul, futballoztam és hokiztam és egy sereg új ismeretséget kötöttem. A maláji vendégszeretet 1908 ez aranyos, prosperitásos napjaiban majdcsaknem elnyelte a magamfajta fiatalembereket és csak kevesen voltunk, akiket nem rontott meg teljesen.

[1] Whisky szódával.

Port-dicksoni tartózkodásom ideje alatt egy kisebb győzelmet arattam, amelynek visszhangját halványan még ma is hallom.

Megérkezésem után néhány hónappal Kuala Lumpurba mentem, hogy résztvegyek a rugby-meccsen, amelyet országom, Negri Sembilan csapata játszott Selangor ellen. Kuala Lumpur Selangor és a Maláji Egyesült Államok fővárosa. Selangorban lakik a legtöbb fehér ember az összes államok közül és ebben az időben rugby-csapatában több nemzetközi játékos játszott, közöttük a Gargantua-szerű derék skót „Bobby" Neill. Ezekben a napokban Negri Sembilan csak nehezen tudott összehozni tizenöt rugby-játékost. Selangort sohase tudtuk megverni és azt hiszem, a többi államokat se vertük meg sohasem. Dacára a klímának, a rugby a legnépszerűbb látványosságok közé tartozik Malájában és bár a két csapat erőviszonyai nyilvánvalóan igen egyenlőtlenek voltak, nagy tömeg európai és bennszülött néző gyűlt össze a mérkőzésre, amelyet Kuala Lumpur Padangban tartottunk meg. Akik tanúi voltak ennek a klasszikus játéknak, azok a sporttörténelem egyik legnagyobb meglepetésének lehettek részesei. A meccs karácsony táján folyt le és Selangor nem volt tréningben. Lehet az is, hogy túlságosan lekicsinyelt minket. Mindenesetre a félidő végén még Selangor vezetett, bár egy büntetőgólt, amelyet a nagy „Bobby" hibája okozott, én vittem kapuba. Röviddel a második félidő megkezdése után már világosan lehetett látni, hogy a selangori legénység elfáradt. A tömeg, amely túlnyomórészt selangoriakból állott, az előre nem látott diadal reményében, bennünket buzdított. Szerencsémre egy második támadásom is sikerült és öt perc mulva a gólok ki voltak egyenlítve. Ekkor a külső vonalról egy hatalmas újzélandi, aki kipróbált játékosunk volt, elém dobta a labdát és én, mintegy félútról, hálóba küldtem.

Évek óta ez volt a legnagyobb tréfa, amit megéltünk. A Selangor-team és a nézők eléggé sportemberek voltak ahhoz, hogy győzelmünket méltányolják. Diadalmenetben vittek a pályáról a „Tarka kutyá"-ba, az egyik híres

klubba, amely Padang határában volt. Itt egész sereg ember vett körül, akiket nem ismertem, de akikről kiderült, hogy régi fettesi diákok, skótok, akik ismerték öcsémet és atyámat, megveregették a vállamat és makacsul ragaszkodtak hozzá, hogy meghívjanak egy italra. Jóval vacsora előtt kellett már elkezdenem az ivást, előbb csak egy pohárral, aztán mindíg többel, majdnem mindenkivel, aki a teremben volt. Magam sem tudom, hogy érkeztem el a szállodába, ahol a hivatalos bankettet rendezték a két team tiszteletére. A két csapat és a vendégek már a helyükön ültek. Az ajtóban találkoztam „Bobby" Neillel, aki közölte velem, hogy maga a kormányzó tábornok is itt van és hogy egyhangú határozat értelmében nekem az ő jobbján kell elfoglalnom a díszhelyet, a főasztalnál. Ez volt első szárnypróbálgatásom a publicitás pislogó fényében, de meg kell vallanom, nekem nem nagyon tetszett ez az istenítélet. Hőstetteim koronája az a beszélgetés volt, amelyet a kormányzó tábornokkal folytattam, akinek úgy számoltam be keleti tapasztalataimról, mintha csak az apja lennék. Leírásaim nyilván olyan elevenek voltak, hogy a tábornok sietett velem rosszaló hangon közölni, hogy nős ember.

— Tamil vagy maláji a kedves felesége, sir? — kérdeztem udvariasan.

— Mit képzel? — kiáltotta. — Három gyermekem van.

— Feketék vagy fehérek, sir? — folytattam elnémíthatatlan beszédességgel.

Szerencsémre a tábornoknak volt érzéke a humor iránt és szemet húnyt egy huszonegyéves fiatalember balgaságai előtt. Amikor a következő esztendőben megint elérkezett a mérkőzés ideje, meghívott magához, eljött a meccsre, hogy lásson játszani és beszédében rólam is szólott. De sajnos, nem nevezett már, mint tavaly, „könnyűlábú gőzhengernek", csak „félénk, de törekvő" játékosnak.

Ennek a püskösdi királyságnak volt egy kellemetlen következménye is. Mint a vendég-team legifjabb és

ezért legjelentéktelenebb és legártatlanabb tagját, a papnál szállásoltak el, aki maga is derék sportember volt, csak egy kicsit nagyon is szigorú erkölcsű, ami elég szokatlan egy tropikus paptól. Kuala Lumpur, akárcsak Róma, hét halmon épült és így meglehetős nehézségekbe ütközött a kora hajnali órákban megtalálnom a jó ember bungalowját. De a hűséges Bobby és a többi derék barát épségben kormányoztak be a szobámba. Nagy erőfeszítésembe került megőriznem a méltóság látszatát a következő reggel, — vasárnap volt! — amikor összegyűltünk a háromfogásos ünnepi reggelihez. A hideg víz csodákat tett, nem is néztem ki nagyon rosszul, csak éppen berekedtem. A papné a kérdéseknek valóságos pergőtüze alá fogott, amelyek mind egészségi állapotomra vonatkoztak és arra, hogy hogy aludtam. Amikor kikrákogtam a válaszokat, a papné szánakozva nézett rám.

— Ó, Lockhart úr, — mondotta — nem megmondtam Önnek, ha nem veszi föl a szvetterjét minden játszma után, biztosan megfázik.

Evvel felugrott az asztaltól, kirohant és behozott egy pohár köhögés elleni orvosságot, amelyet, velem született szégyenlősségem miatt (ezt a szégyenlősséget mindmáig nem tudtam teljesen levetni) nem volt erőm visszautasítani. Az eredmény borzalmas volt. Szó nélkül, hanyatt-homlok menekültem ki a szobából. Soha azelőtt és soha azóta nem szenvedtem annyit, mint ezen a vasárnap reggelen. Gyakran gondoltam rá, vajjon mennyi nyomta ebből a papné lelkét. Ha meg akart leckéztetni, akkor tanítónak nem volt még édesebb elégtétele.

Ezek a vad kirándulások ugyan csak epizódok voltak életemben, de tekintettel munkám egyhangúságára, számtalan új érdeklődést keltettek bennem. A maláji úriembert, aki mélységes megvetéssel viseltetett minden munka iránt, szenvedélyesen megszerettem. Tetszett nekem életfelfogása, filozófiája. Az az ember, aki csak vadászott és halászott, aki ismerte a folyók és erdők misztériumait, aki tudott metaforákban beszélni és „pantun“ versekben szeretni, ez volt csak igazán szívem szerint való. Nagy

buzgalommal tanultam meg a maláji nyelvet. Tanulmányoztam szokásaikat és történelmüket. Romantikusnak találtam elfátyolozott asszonyaik titokzatosságát. Energiámat és lelkesedésemet, amelyet gumiültetvényem tamiljaira és kínai kulijaira kellett volna fordítanom, elpazaroltam az én malájaimra. Mivel megvetettem az ültetvényesek minden intellektualizmustól mentes életét, barátaimat inkább a fiatalabb kormányzósági hivatalnokok közül választottam ki. Megmutattam nekik a verseimet, ők meg meghívtak, bámuljam meg vízfestményeiket. Volt közöttük egy érzelmes ifjú, aki azóta elérte a legmagasabb gyarmati létrafokot, — evvel szoktam négykezesezni.

A katolikus misszionáriusokkal is barátságot kötöttem. Pompás emberek ezek, akik önként szakadtak el Európától és nem ritkán az európaiaktól is itt a Keleten és egész életüket bennszülött nyájuknak és a félvérek megmentésének és nevelésének szentelték.

A helyi lap hasábjain próbálkoztam először újságírással és bár gyilkos haragú leleplezéseim a japánok lánykereskedelméről nem tettek nagy hatást, a szerkesztőség megelégedését mégis sikerült kivívnom és miután egy vezércikkemmel, amely az eszperantó fogyatékosságairól szólt, tetszést arattam, új cikkeket kértek tőlem. Azonkívül olvastam és még hozzá komoly dolgokat. Az átlag-ültetvényes könyvtárában gazdag választéka volt ekkor Kipling verseinek és prózai műveinek, de főállományát mégis inkább Hubert Wales és James Blyth könyvei tették ki. Nem tudom, ezek a szerzők hogy állják meg a helyüket ma, de Hubert Walest nem találtam sem érdekesnek, sem tanulságosnak. Szabályul állítottam magam elé, hogy sohase vásároljak regényt. Az a komoly irodalomból álló csomag, amelyet minden héten kaptam Singaporeból, őrködött egészségem fölött és megmentett a keleti háromság, az ópium, az ital és a nő hálójától. Mindhárom kinyujtotta felém a kísértések csápjait, de az olvasás megóvott az egyesült támadás szörnyű következményeitől.

HARMADIK FEJEZET

Ifjúi telhetetlenségem, amely a magány felé vonzott, végeredményben komoly bajokba sodort. Nagybátyámat állandóan kínoztam, adjon nekem olyan állást, ahol a magam ura lehetek. Végre is elküldött egy új telepet feltárni a dombok lábánál. Az a hely, hol több mint egy évig laktam, tíz mérföldnyire volt az utolsó európai kolóniától. Soha még nem élt itt előttem fehér ember. A falu, amellyel telepem határos volt, egy szultán lakhelyéül szolgált, akit az angolok letaszítottak a trónról és aki ennek folytán nem nagyon barátságos érzelmekkel viseltetett az angolok iránt. Házam düledező viskó volt, veranda nélkül, valamivel különb, mint az átlagos maláji kunyhók, de az európai bungalow nevet semmi esetre sem érdemelte meg. A malária halálozási arányszáma az egész országban igen nagy volt és ez a körülmény sem emelte a hely vonzóerejét. A civilizációval való minden kapcsolatom egy ósdi kerékpárból és egy maláji rendőrkáplárból állt, aki két mérföldnyire lakott tőlem. Olyan boldog voltam itt, mint egy elefánthajcsár, ha új elefántot kap. Napközben minden percem el volt foglalva. Semmiből kellett csinálnom valamit, dzsungelből telepet, magamnak házat, utakat és csatornákat ott, ahol ilyeneknek nyoma sem volt. Voltak azonkívül kisebb adminisztrációs problémáim is, amelyek nagyon érdekeltek és rendkívül mulattattak. Itt voltak a maláji vállalkozók, akik minden csalásra tudtak valami mentséget. Itt voltak a tamil asszonyok, akik szigorú szabályok alapján álló többférjűségben éltek: két nap jutott a héten három férjük mindegyikének, vasárnap pihenőnap volt. De jött egy „Vulliamay", aki magánkívül panaszkodott, hogy „Ramasamy" ellopott tőle egy napot. Itt voltak a kínai árusok, akik keményen alkudoztak telepfelügyelőmmel és a bombayi uzsorások, akik a lejárat napján pontosan megjelentek és kulijaimat rabigájukban tartották.

Ezen a keverékhadon én uralkodtam, mint a brit világuralom egyetlen képviselője. Én osztottam igazságot

félelem és részrehajlás nélkül. Ha voltak is panaszok bíráskodásom ellen, ezek sohase jutottak el az én fülemig. Ezalatt az első négy hónap alatt teljesen gondtalan életet éltem. Keményen dolgoztam a maláji nyelv elsajátításán. Novellákat írtam, amelyek később kivívták Clement Shorter elismerését is, akit pedig föl se kértem a kritikára és megjelentek a „Sphere"-ben. Egy regényt is kezdtem a maláji életről, amelyet azonban, sajnos, sohase fejeztem be és nyilván sohasem is fogok befejezni — és dícséretes szorgalommal folytattam az olvasást. Szórakozásként ott volt a futball, a vadászat és a halászat. Kiirttattam egy darab tisztást, lehengereltettem futballpályának és a falu malájait bevezettem a labdarúgás misztériumaiba. A napnyugta előtti gyönyörű órát arra használtam föl, hogy „punai"-t lőttem, kis kék maláji galambot, mégpedig röptében. Horgásztam „ikan harouan"-okra, a maláji rizs-mocsarak közönséges halaira, kis élő békát tűzve a horogra légy helyett. Büszkén mesélem el, hogy barátságot kötöttem a letaszított szultánnal is, különösen pedig a feleségével, aki voltaképpeni parancsnoka volt a királyi háztartásnak. Kiszáradt, öreg asszony volt, bétélszínű ajkakkal és olyan tekintettel, amely a legbátrabb szíveket is rettegéssel töltötte el. Azt beszélték, hogy minden bűnt elkövetett már, amiről a büntetőtörvénykönyv csak beszél és sok olyat vétkezett Isten és az embertársak iránt, amely vétkekről az emberi bűnlisták nem is beszélnek. Mégis ő volt a kerület Viktória királynője és, bár később ellenségek lettünk, nem táplálok iránta haragot.

Saját házam táján, teljesen érdemtelenül, mint nagy pisztolylövő tettem szert tekintélyre. Kezdetleges bungalowomat valósággal ellepték a patkányok, amelyek különösen étkezés idején szoktak lerohanni a pálmalevéltetőről egy gömbölyű pilléren a padlóra. Kis foxterrierem ilyenkor közibük rohant, én pedig mellette álltam, kezemben hatalmas husánggal és agyoncsaptam őket, amikor megint föl akartak szaladni a pillérre. Egész tömeget pusztítottam ki ilyen módon. Sokkal jobb tréfa volt azonban revolverrel lövöldözni rájuk, amikor ott hemzsegtek

a fal párkányzatán, az „atap“ alatt és szemtelenül rámbámultak. Ez a gyakorlat csakugyan jót tett céllövő képességeimnek. De ezután eljött a nagy nap, amely a bennszülöttek szemében a varázslók nimbuszával ruházott föl.

Az egész telepet, beleértve az én házamat is, egyetlen nagy kút látta el vízzel, amely kerek volt és mély és amelyen hatalmas repedések mutatkoztak a föld felé néző oldalon, a víz és a talaj felszíne között. Egy reggel éppen egyedül ültem a reggelinél, amikor pokoli zűrzavart és kiabálást hallok irodám ajtaja előtt. A férfiak egyszerre ordítoztak és a nők panaszos kórusa kísérte őket. Dühösen rohantam ki, hogy megtudakoljam ennek a hajnali közjátéknak eredetét. Egy tamil kuli jajgatva feküdt a földön. Vagy kétszáz honfitársa állotta körül, panaszkodva, magyarázva, könyörögve. Egy csoport maláji és háztartásom egész kínai személyzete itt volt már, hogy tanácsokat osztogasson és hogy el ne mulassza a tragédia végét. A szerencsétlen flótást kígyó marta meg. A felizgatott, vad tömeg foszlányokban és töredékekben, de főleg ellentmondásokban, végre elmondta a történetet. Egy kobra volt, egy óriás-kobra. Ott tanyázik a kútban. Oda rakta a fészkét a repedésekbe, az oldalon. Nőstény-kígyó. Tojásokat is fog rakni és nemsokára tele lesz minden fiatal kígyókkal. A kutat nem szabad megközelíteni. Armagamot már megharapta. Az úrnak azonnal új kutat kell csináltatnia. A telepi ápoló segítségével felszúrtam a flótás lábán a két csöpp, kék pontocskát, fertőtlenítettem a sebet, adtam neki egy üveg gint és ökrös szekéren beküldtem a tizenkét mérföldnyi távolságra lévő kórházba. (Szerencsésen fel is gyógyult!) Ezután két tamil „kengany“ és a maláji felügyelő kíséretében elmentem megvizsgálni a kutat. Puskám még Port Dicksonban volt, ismétlő fegyveremet a jelebui kerületi főnöknek kölcsönöztem. Egyetlen védelmem a patkányölő pisztoly volt. A kút körül néma csönd fogadott. A tamil „kengany“ rámutatott a nyílásra, amely valami nyolc láb mély lehetett, — ide építette a kobra a lakását. A maláji felügyelő

hosszú bambuszfejszével kalapált a nyílás bejárata körül. Az élet néha gyorsabban pereg, mint a mozi. Sziszegés hallatszott, mintha figyelmeztetés akarna lenni. A nyílásban egy fekete kígyófej jelent meg, fenyegetően és méltatlankodva emelkedett a magasba, úgy hogy társaim jobbnak látták menteni az irhájukat. Óvatosan célbavettem, elsütöttem a ravaszt és ugyancsak hátraugrottam. A kútban valami mozgott, aztán megint csönd lett. A fején találtam a kobrát. Halálküzdelmében fészkéből belepotytyant a vízbe. Varázslótudományom áldozatát közszemlére bocsátottam és mindenki szent tisztelettel csodálta. Hírnevem meg volt alapítva. Ettől kezdve bátran elmehettem mindenhová.

Ez volt a szerencsém. A Serembanba és a civilizációba vezető legközelebbi út egy kínai bányászfalun vitt keresztül, amely hírhedt rablófészek volt. Pénztárosomat egyszer elfogták ezek a „kheh" deszperádók és mivel rendkívül kellemetlenül érintette őket táskájának sovány tartalma, lemetszették az ujját, hogy legalább fáradság nélkül juthassanak a gyűrűjéhez.

Ilyen veszedelmeknek én nem voltam kitéve. Mindenki jól tudta a bányászfaluban, hogy

1. első lövésre leterítem a patkányokat és kobrákat,
2. sohase utazom pisztoly nélkül és végül
3. soha sincs nálam pénz.

Ezért békességben utazhattam. Bevallom azért, életemben soha semmi nem volt izgalmasabb, mint éjnek idején a dzsungelben biciklizni. Ez a borzalmas és mégis babonásan sejtelmes idegpróba minden alkalommal osztályrészemül jutott, amikor bementem a városba és ott maradtam vacsorára. Mivel reggel hat óra előtt pontosan vissza kellett lennem a telepen, körülbelül éjféltájban indultam mindíg hazafelé. A negyedik mérföldkőtől a tizedikig nem volt egyetlen ház sem és hat mérföldön keresztül mintha csak a puszta életemért kerékpároztam volna az erdőn át, amelynek óriási fái fantasztikus alakokat öltöttek a holdfényben és kísérteties árnyékokat vetettek elém az útra. A távolban, mint Salamon király

mesebeli hegyei, Jelebu dombjai rajzolódtak az égre, titokzatosan, ismerősen és mégis barátságtalanul. Szemtől-szembe álltam evvel az egész ismeretlen világgal és ez megélesítette érzékeimet, hogy, mint a tündérmesében a katona, én is meghallottam volna sok mérföld távolságról, hogy mit suttognak az emberek, ha a földre tettem volna a fülemet. Féltem, de volt valami lebilincselő ebben a félelemben. Mindig boldog voltam, amikor szerencsésen hazaértem, de sohase féltem annyira, hogy legközelebb megint el ne fogadjak egy vacsorameghívást Serombanba és hogy szembe ne nézzek megint az öserdőn való hazatérés szörnyűségével. Ez jó gyakorlat volt és előkészület a bolseviki Oroszországhoz. Ha megbarátkozunk a félelemmel, úrrá is tudunk lenni fölötte. Kezdtem megszokni a baglyok és az éjjeli teeskék éjféli koncertjét. Néha egy-egy tigrist hallottam ordítani a párja után. Egyszer majdnem belebicikliztem egy fekete párducba. Ezek azonban csak ritka epizódok voltak és végül teljesen megszabadultam a félelemtől, ha a dolog kísértetiességétől nem is.

Most már felkészülhettem más kalandokra. Említettem, hogy jó barátságot tartottam fönn az elkergetett szultánnal és nejével. Diplomáciám meg is hozta a maga gyümölcsét, mert röviddel ramazan ünnepe előtt meghívást kaptam tőlük „rong-geng"-re, ami valami táneverseny-féle, amelyen hivatásos táncosnők táncolnak és maláji négysoros szerelmi dalokat énekelnek. Énekükkel kihívják azokat a helybeli ifjakat, akik azt hiszik magukról, hogy szintén tudnak énekelni és táncolni és akik aztán szintén beleavatkoznak az ünnepségbe. Európai ember számára nem valami rendkívül izgalmas látványosság az ilyesmi. Nem párban táncolnak, hanem ide-oda ugrálnak egymás mellett, a férfi közben igyekszik követni a profi-görl lépteit. A malájiak számára ez regényes élmény, amelynek ellenállhatatlan szex-eppilje van. Néha előfordul, hogy egy-egy fiatalembernek fejébe száll a vér, elveszti minden önuralmát és rá akarja vetni magát az egyik lányra. A szultán testőrsége ilyenkor akcióba lép és a tüzes ifjút az est hátralévő részére nem nagyon ba-

rátságosan kitessékeli. Az illető meg van bélyegezve, de azért mindenki irígyli.

Én a szultán és férfias életepárja között ültem, mint az európai modor díszes példaképe. Az öreg, ráncosarcú szultán méltóságteljes hallgatásba burkolódzott. Cselekvőképessége kimerült abban, hogy édes limonádéval és whiskyvel kínálgatott. Amazonja azonban annál beszédesebb volt. Nem győzött eleget beszélni a mai fiatalok, különösképpen pedig a mai nők erkölcstelenségéről. Én mulattam rajta. A helyi fáma szerint nemzedékének ő volt a legerkölcstelenebb példánya. Annyi szeretője volt, mint a mangófa magja, de senkise mert egy szót se szólni viselkedése ellen vagy pláne élni a féltékeny férj vagy szerető Malájában még ma is elismert jogával. Még így, bétélszínű ajkakkal és ráncos arcbőrrel is ember legyen a talpán, aki elbánik vele. Gagulra emlékeztetett a „Salamon király kincsesbányái"-ból, aminek megfelelően engem is tisztelettel és bámulattal töltött el.

Az egész ügy meglehetősen unalmas időtöltés volt. Nem mertem hátrafordítani a fejemet, hogy szemügyre vegyem az „istana" hölgyeit, akik, fejükre húzva a „sarong"-ot, hogy csak sötét, titokzatos szemük villogott elő alóla, mögöttem álltak. Korán visszavonultam és elhatároztam, hogy a vendégszeretetet még sokkal nagyobbszabású látványosság rendezésével fogom meghálálni. Következő reggel szerződtettem egy szomszédos államból két „rong-geng" lányt, akiknek szépsége közmodásos volt még a mi Isten háta mögötti településünkön is. Földemen egy tisztást vágattam, üléseket csináltattam és egy kis tribűnt emeltettem és a következő hétre szétküldettem a meghívókat.

A falu, élén az udvarral, teljes létszámban megjelent. A malájiak széles „sarong"-ja a holdfényben új és csodálatos ragyogást kapott. A pálmafák, amelyek csöndesek voltak, mint maga az éjszaka, szellemárnyakat vetettek a letarolt földre. Csillagok miriádjai csillogtak az ég sötétkék kárpitján. Olyan balett-díszlet volt ez, amelyre még Bakst is büszke lehetett volna. Időbe telt, amíg a ven-

dégeim megszabadultak a környezet varázsától és teljesen oda tudták adni magukat az érzéki jelenetek élvezetének. Hogy saját ragyogásomnak különös fényt adjak, meghívtam a rendőrfőnököt is, egy kedélyes írt, akit némi habozás után a szultán és neje közé ültettem. Ilyen módon én teljesen szabad voltam és egészen az előadás rendezésének és vendégeim kiszolgálásának szentelhettem magam. *És ekkor pillantottam meg Őt.* Az „istana" hölgyei között állt, barna szépségének sugárzó víziójaként, batik ruhában és vörös selyemkabátban. Kék és vöröskockás „sarong"-ja fejére volt húzva, csak kis, ovális arca látszott ki belőle és szemei, amelyek olyan kiismerhetetlenek voltak, mint az éjszaka.

NEGYEDIK FEJEZET

Vannak az életben pillanatok, amelyek eltörülhetetlenül belefotografálódnak az ember emlékezetébe. Az a pillanat volt ez, amelyet a franciák úgy hívnak, hogy „coup de foudre". Japánban megéltem a legborzalmasabb földrengést. Láttam orosz cári minisztereket, akiket szemem láttára lőttek agyon, hogy okuljak a példájukból és jusson eszembe, hogy énrám is hasonló sors fog várni, ha nem mondom meg a tiszta igazat. Egy szumátrai tájfun elvitte a háztetőt a fejem fölül. De ezeknek a katasztrófáknak egyike sem volt olyan félelmetes és megrázó, mint szívem szerelmének ez az első kitörése, amikor megpillantottam Amait. Huszonhároméves voltam. Négy évet töltöttem Franciaországban és Németországban és túl voltam a kamasz-szerelmeken. De nem voltak „eseteim" és veszedelmes „kapcsolataim". Már több mint hat hónapja éltem távol honfitársaimtól, a magamválasztotta egyedüllétben. Több mint egy esztendeje nem beszéltem már fehér asszonnyal. Telistele voltam egészségtelen romanticizmussal és megértem a megkísértetésre. Életem elég rendkívüli volt ahhoz, hogy a kísértést tragikus komolysággal fogadjam. És a dolog komoly is volt, súlyos követ-

kezményekkel járt mindkettőnkre nézve és mindkettőnk életét kitérítette pályájából.

Az est hátralévő részét lázban küzködtem végig. Vad vággyal vártam, hogy végre megszabaduljak vendégeimtől. A szultánt és boszorkány feleségét a rendőrfőnök gondjaira bíztam, én pedig átrohantam az aréna másik végébe, ahol föl és alá szaladgáltam. Nem tudtam levenni szememet ennek a maláji lánynak törékeny szépségéről, aki ilyen hirtelen felkavarta egyhangú életemet. Feje fölött egy fáklya lobogott, mintha csak neki világított volna és fényében olyan volt, mint fekete háttérben egy csillogó gyöngyszem. Még sohasem láttam malájiban ilyen szőkeséget és bőre is sokkal világosabb volt, mint a parasztasszonyoké, akik a földeken dolgoztak. Rövidesen meg is tudtam, miért.

Türelmetlenségem legyőzte óvatosságomat, magamhoz intettem Si Woh-t, maláji felügyelőmet, akit még Singaporeból hoztam és aki a falubeliekkel nem volt valami jó viszonyban.

— Látod azt a lányt, aki a szultán mögött áll? — kérdeztem izgatottan. — Ki az?

Si Woh arckifejezése mozdulatlan maradt. Tekintetét lassan végigjártatta az arénán, mintha csak a táncosok mozdulatait figyelné. Nem mutatott meglepetést, vigyázott, hogy ne keltsen gyanút. Aztán csöndesen, mintha csak valami jelentéktelen telepi munka ügyéről beszélgetnénk, halkan így felelt:

— Ne egyesüljön a daru a paradicsommadárral. Ez a nő Amai, a szultán gyámleánya. Asszony, de most van válófélben. Ha kimondták a válást, a szultán unokaöccse fogja feleségül venni.

Alig birtam kivárni, amíg az utolsó vendég is el nem távozott. Ekkor kiöntöttem a szívemet barátom, a rendőrfőnök előtt, elmondva lángoló szerelmemet és mindazt, amit megtudtam a nőről. Ő sokkal határozottabb szavakkal intett óvatosságra, mint Si Woh. Nem tett lakatot a szájára, hanem néhány szóval arra figyelmeztetett, hogy verjem ki a fejemből Amait most és mindörökre,

különben bajok lesznek, komoly bajok. Egyik bennszülött nő olyan mint a másik, a többieket pedig könnyebben lehet megkapni és kevesebb veszéllyel járnak.

Tanácsa helyes volt. Bárcsak megfogadtam volna! Ehelyett azonban akkora gépezetet helyeztem mozgásba, amekkorát csak tudtam, hogy valahogyan istennőm közelébe férkőzhessek. Si Woh-t beavattam bizalmamba. Őáltala sikerült megszereznem egy öregasszony segítségét, aki az „istana"-hoz volt beosztva, egy bétéltől mocskos, fogatlan banyát — ez vállakozott rá, hogy megkörnyékezi. A dolog nagyon lassan haladt előre, de én nem tágítottam. Amai minden áldott nap öt órakor ment házából az „istana"-ba és én minden áldott nap öt órakor ott álltam az útkereszteződésnél, hogy lássam, amint elhalad előttem. Nem adtunk egymásnak jelt. Mozdulatlan maradtam, tudtam, hogy ha megszólítom, mindent elronthatok. Amai sohasem volt fátyol nélkül és sohasem lassította meg a lépteit. Hat hétig csak ebből a napi két percből éltem, ameddig láthattam. Egy este, röviddel azután, hogy válópere befejeződött, mint rendesen, ott álltam a szokott találkahelyen. A nap éppen lenyugodni készült és mint egy tüzes golyó, úgy állt a legmagasabb hegycsúcson. Egy hűs szellő a dzsungel buja illatárját hozta el. Néhány percig vártam és magambaszívtam a maláji naplemente forró csodáját, miközben szivemet rágta az éhség. De egyszer senkise jött az úton. Tekintetemet merően odaszögeztem a keskeny ösvényre, amely házától a keresztúthoz vezetett. És végre itt volt. Fején kárminszínű „sarong", lábán piciny zöld papucs. Megint úgy fog elmenni mellettem, mint eddig minden alkalommal, — egy mozdulat nélkül, egy tekintet nélkül? Mintha lassabban közeledett volna, mint máskor. Amikor egészen a közelembe került, hirtelen megállt, hátravetette a „sarong"-ot, hogy megpillantottam a hajába dugott lótuszbimbót és egyenesen a szemembe nézett. Majd, mint egy fölriasztott nyúl, megfordult, meggyorsította lépteit és eltűnt a ránktörő alkonyatban.

Tűzben égve értem haza. Elhivattam Si Woh-t. El-

hivattam az öreg „bidan"-t.[2] Mindenáron találkoznunk kellett, *igazán* találkozni, mégpedig azonnal.

Két nap mulva a „bidan" visszajött. A pofája még undorítóbb volt, mint máskor. Esküdözött a saját életére, hogy minden el van intézve. A találkozást az éjjelre beszélték meg. Nekem pont kilenckor ott kell lennem a dzsungel szélén a kilencedik mérföldkőnél és Amai is oda fog jönni. Csak legyek pontos és rendkívül óvatos. Kerüljem az országutat.

Mindent gondosan előkészítettem. Megolajoztam a revolveremet, gumitalpú tornacipőt húztam és villamos zseblámpát dugtam a zsebembe. Izgalomtól remegve indultam el erre a vad kalandra. Körülbelül egy mérföldet kellett gyalogolnom egy szűk, őserdőkkel szegélyezett ösvényen, amely egy elhagyott ónbányához vezetett. Itt egy törékeny bambuszhídon kellett átkelni a folyón, amely művelet még világos nappal is komoly egyensúlyi próbát jelentett minden fehér embernek. Olyan út volt ez, amelyet semmilyen pénzért meg nem tettem volna. Még asszony se lesz többé, akiért mégegyszer megtenném. Sebesen űzött a félelem, úgy, hogy amikor odaérkeztem a rizsföldeken át vezető gyalogösvényre, amelyen Amainak kellett jönnie, még egy negyed óra hiányzott a megbeszélt időből. A várakozás még rosszabb volt, mint a gyaloglás. A maláji éjszaka csöndjében hallásom százszorosára élesedett. Az éjjeli fecske rekedt kiáltása rossz sejtelmekkel töltött el. Egy óriási éjjeli lepke, amelyet ezüst gombjaim vonzottak, ruhám redőibe tévedt és úgy megrémített, hogy a szívverésem is elállt. Holdtalan, csillagtalan volt az ég. Guggoló ülésben vártam, mint a bennszülöttek, pisztollyal a kézben, mialatt fojtogató lassúsággal múltak a percek. Megcsalt volna a vén „bidan"? Ha igen, drágán fogja megfizetni ezt a tréfát. Vagy talán Amait hagyta cserben utolsó pillanatban a bátorsága? Hiszen az ő számára ezerszer veszedelmesebb volt ez a próba, mint nekem! Mármár éppen hazahajtott a kétségbeesés, amikor egy loccsanást hallottam. Bizonyára valami élőlény pottyant bele a

[2] Udvari varázslónő.

„padi"-föld mocsaras vizébe. Majd csönd lett, amelyet azonban csakhamar lépések zaja váltott föl és a következő pillanatban, még mielőtt idő lett volna föleszmélni rá, hogy ember vagy vadállat közeledik-e, egy alak vált ki a sötétségből, alig két lépésnyire az arcomtól. Talpra ugrottam. Az alak megállott. Parfőm gyönge illata töltötte be orrlyukaimat. *Ő* jött. Amai volt. Egy vad pillanat és máris karjaimban tartottam. Teste remegett, mint ahogy a lalang-fű reszket, ha a hajnali napsugár éri. Aztán megfogtam a kezét és gyöngéden vezetni kezdtem, ki az éjszakából, végig az őserdő sötét ösvényén, át a törékeny bambusz-hídon, bungalow-m barátságos fedele alá. Nem is hagytuk el egymást többé, mindaddig, amíg félig elevenen, félig holtan föl nem raktak egy hajóra Port Swettenhamben, amely örök időkre elragadott Malája partjaitól.

A történet vége tragédia volt vagy komédia, aszerint, hogy az olvasó regényességre hajlik-e vagy cinizmusra. Az első éjszaka után Amai ott maradt a házamban. Maradása nem tisztán szerelmének kézzelfogható bizonyítéka volt, szerepet játszott ebben saját népétől való félelme is. Mert, hogy rövid legyek, az Amai-ügyből hallatlan botrány lett. Bungalow-mat valósággal ostromzár alá fogták. A szultánné eljött a kapumhoz alkudozni. Kezdetben hízelgett és csábított, a végén fenyegetett. Unokaöccsét is felkérte közvetítésre, aki uralkodó herceg volt és különben elragadó fiatalember, akivel gyakran futballoztam. Zavara óriási volt. Szerette az európaiakat és szeretett engem. „Stengah"-t ittunk és úgy tárgyaltuk meg a helyzetet, minden szempontból. Felajánlotta birodalma legszőkébb huriját, csak mondjak le Amairól. Amai királyi vérből származik. Eljárásom mélyen sérti nagynénjét és ami még ennél is rosszabb, számomra is veszélyessé válhatik. A falu malájai nem olyan civilizáltak, mint ő. Zavargások is lehetnek, nagyon komoly zavargások. A fejét rázta és mosolygott hozzá, akár a rendőrfőnök, de mintha csak a szélnek beszéltek volna, skót makacságomat nem voltak képesek megtörni. Nem akartam civako-

dást a herceggel, még kevésbbé akartam megsérteni büszkeségét. De a dolog már annyira elmérgesedett, hogy már európai körökben is kezdett hullámokat verni. A kormányzónak is a fülébe jutott az ügy, úgy hogy jónak láttam egy mérvadó személyiség véleményét kikérni.

Elmentem C. úrhoz, egy magasállású kormányzósági hivatalnokhoz, aki maga is maláji nőt vett el feleségül és aki olyan családból származott, amely rendkívüli érdemeket szerzett már a Keleten. Hivatalos tanácsa úgy szólt, mintha csak a „Punch"-ot kérdeztem volna meg a házasságról, de a nem hivatalos tanácsot saját drágán szerzett orientális bölcsességéből merítette.

— Itt minden azon múlik — mondotta — hogy a látszatot megóvjuk. Önnek időt kell nyernie. Mondja azt, hogy át akar térni a mohamedán hitre.

A szultánné unoköccsével való beszélgetésem folyamán aztán meg is fogadtam ezt a tanácsot. Amikor minden más csütörtököt mondott, odahajoltam hozzá és így szóltam: — Elhatároztam, hogy mohamedán leszek. Már írtam is a canterburyi érseknek a szükséges engedélyért.

Ha egy férfi beleőrül egy asszonyba, képes olyan aljasul viselkedni, hogy annak már nincs határa. A többi emberek szemében az én viselkedésem is aljas és ocsmány volt, — én magam azonban máskép láttam a dolgot. Hogy Amai az enyém legyen, *csakugyan* képes lettem volna mohamedánná lenni. Életemnek erre az epizódjára nem tekintek vissza büszkén, nem is akarom fiatalságommal vagy egyedüllétemmel mentegetni, ebben az időben azonban — a szó teljes irodalmi értelmében — halálosan komolynak éreztem ezt a szerelmet. És nem is csak a szerelemről volt itt szó. Volt a lelkemben valami harci vágy, mint ahogy például a rugbyben is jobban szerettem nálamnál erősebb játékosokkal játszani, mint könnyű győzelmet aratni. Ezt a partit egyedül játszottam az egész világ ellen és el voltam határozva rá, hogy addig nem adom ki a kezemből, amíg csak egy lehetőségem van.

A herceget teljesen kielégítette válaszom, a szultánnét és a falut azonban nem. Amait és engem kiközösítettek.

Futball-csapatom cserben hagyott. Akbar, a legjobb bekkem, aki a szultán címzetes bendahara-ja, vagyis hadügyminisztere volt, berohant a dzsungelba. Figyelmeztettek, hogy vigyázzak, mert ámok-futó lehet belőle. Kínai szakácsom is elszökött, mert félt, hogy megmérgezik az ételemet.

És mindezek tetejébe még beteg is lettem. A maláriának egy különösen erős alakja támadott meg és pusztította nap-nap után húsomat és véremet. Minden este és minden reggel felszökött a hőmérsékletem, egy ébresztőóra pontosságával. Eljött a doktor. Mint mindenki mást, őt is csak a tőzsdei gumi-hossz érdekelte. Mivel taksája a mérföldek arányában növekedett és mivel telepem lakásától igen távol esett, nem hívhattam nagyon gyakran. Kininnel tömött, de nem sok eredménnyel. Pár hónap mulva betegségem súlyosbodott és állandó hányinger gyötört. Szilárd táplálékot egyáltalában nem voltam képes megtartani. Három hónap alatt hetvenhét kilóról lefogytam hatvan kiló alá. Lehangolt és nyomorult voltam. Egész nap feltámasztva feküdtem nyugágyamon és olvasgatni próbáltam, miközben lepocskondiáztam félvér segédeimet és a „kengany"-kat, akik minduntalan a telepi ügyekkel jöttek zavarni. Mindenki számára csak teher és kín voltam. De Amait nem adtam oda. Ez a harc, ez a makacsság mentett meg az öngyilkosságtól.

Amait csak dícsérni tudom. Ő javíthatatlan optimista volt. Senkitől sem félt és vas szigorral tartotta kordában a házat. Vidámsága azonban, meg kell vallanom, valamivel nagyobb volt, mint amennyit kibirtam. Szerette a lármát, ami Malájában annyit tesz, hogy folyton gramofonozott. A ház tájékát elhagyni nem volt számára biztonságos, ezért egész nap otthon volt és azt játszotta, hogy „Szeretnék május éjszakáján letörni minden orgonát". Ma összetörném a lemezt, vagy a fejéhez vágnám, de akkor túlgyönge voltam hozzá. Ellenkezőleg, tetszelegtem magamnak mártír-sorsomban. Az egyetlen mentség a gramofontól a zongora volt. Amikor már nem bírtam tovább a májusi orgonákat, felajánlottam neki, hogy játszom va-

lamit azon a pianinónak gúnyolt skatulyán, amelyet nagybátyámtól kértem kölcsön. Amai odatámogatott a zongoraszékhez, sált terített a vállamra és mellém ült, mialatt vacogó fogakkal és béna ujjakkal igyekeztem visszaidézni bécsi és berlini napjaim elfeledett melódiáit. Zenei izlése nagyon kezdetleges volt. A néger egyházi énekek bizonyára tetszettek volna neki, de még a néger ritmusoknál is jobban a cigányok olvadó dallamai. Azokban a napokban azonban a „Kék Duna-keringő" zenei érzékének legmagasabb csúcsát jelentette és ha Wolff vagy Buresch leszálltak volna bungalow-mba, művészetüknek avval a párlatával, amely a bécsi valcer legtökéletesebb képviselőivé avatta őket, szenvedélyét, amellyel engem árasztott el, azon nyomban rájuk fordította volna.

De talán igazságtalan vagyok iránta. Fajának minden büszkesége megvolt benne. Megvetette azokat az asszonyokat, akik odakint dolgoztak a mezőn, de saját helyzetének rendkívüli volta csöppet sem izgatta. A házassággal és a mohamedánizmusra való áttérésemmel nem foglalkozott. Büszke volt rá, hogy a kerület egyetlen „tuan"-jának barátnője. Neki volt a falubeliek közül egyedül gramofonja és zongorája. Ezenfelül azonban ő mentette meg az életemet. Gyanakodott, hogy meg akarnak mérgezni és ezért egy falatot sem engedett enni, amelyet nem ő készített el. És amikor nem akartam meggyógyulni, elküldte Si Woh-t Dowdenért, a kormányzósági doktorért.

Dowden különös fickó volt, cinikus, morózus ír, akit port-dicksoni napjaimból ismertem. Szerencsétlen volt itt a Keleten és boldogtalanságát nyers modorával igyekezett enyhíteni, ami népszerűtlenné tette. Szíve mindazonáltal színaranyból volt és fia lévén egy dublini professzornak, aki főként Shakespeare-rel és Shelley-vel foglalkozott, értelmi színvonalát többre becsültem, mint a többi fehér emberét Malájában. Hivatalosan nem lett volna szabad kezelnie engem, de ő nem volt az az ember, aki sokat törődött az etiket kérdéseivel. A hívásra azonnal megjelent. Megvizsgált és valamit morgott. Aztán még ugyanaznap este elment a Sungei Ujong klub bárjába. A gumi-hossz

ekkor érte el tetőpontját. A legtöbb ültetvényes, közöttük nagybátyám is, óriási vagyonokat keresett papiron és a klubokban patakokban folyt az ital, mint mindíg, a hirtelen prosperitás pillanataiban. Nagybátyám éppen a kártyaszobában pókerezett, — a magas pókert játszotta, száz dolláros betéttel. Dowden, akinek volt valami bolseviki a természetében, félrevonta. Nagybátyám éppen akkor emelte föl a tétet. A doktor hideg zuhannyal hűtötte le széles jókedvét.

— Ha nem akarja vagyonát egy fehér ember koporsójába fektetni, jobban teszi, ha azonnal összepakolja az unokaöccsét.

Nagybátyám megijedt. Azonnali cselekvésre határozta el magát. Másnap reggel megjelent nálam két kínai „boy"-jal. A boyok némán összecsomagolták a ruháimat. Takarókba csavarva segített nagybátyám a kocsihoz. Amai elvonult a hátsó szobába. Bizonyára sejtette, mi megy itt végbe, de nem jött elő. Nem is búcsúztunk egymástól. Amikor azonban a kocsi kifordult az udvarról, a nap megcsillogtatott egy sugarat kis ezüst papucsán, amely ott feküdt szépen a bungalow bejáratának legalsó lépcsőfokán. Ez volt az utolsó emlék, amit láttam Amaiból. A legeslegutolsó.

ÖTÖDIK FEJEZET

Többet utaztam szárazföldön és tengeren, mint legtöbb skót honfitársam, de manapság már nem vagyok képes rá, hogy megjegyezzem a hajóneveket. Utazásaim részleteire vagy irányára csak homályosan emlékszem. Talán a betegség tette, vagy talán hogy a kora ifjúság első benyomásai és emlékei mélyebben vésődnek a lélekbe, de lehet az is — és talán ez az igazság — hogy az első hazatérés a legerősebb impresszió, — mindenesetre tény az, hogy úgy látom magam előtt egész hosszú utazásomat nagybátyám serembani bungalowjától kezdve skót hazám fennsíkjaiig, mintha csak tegnap történt volna. Nagy-

bátyám rendkívül nagylelkűen két hónapra Japánba küldött. Orvosa azt mondta, hogyha egyszer kikerülök a fertőzés és a szerelmi őrület egészségtelen fészkéből, hat hét mulva új ember válik belőlem. De Dowden a fejét csóválta. Azt tanácsolta, tépjek el végleg minden szálat, amely ideköt és menjek el innen örökre.

Kaptam pénzt és hajójegyet Yokohamába. Maurice Foster, a worcestershire-i krikett-játékos kísért el Singaporeba. A hajó fedélzetén Ned Coke vett szárnyai alá. Ned Coke katona volt, a vadászoknál szolgált, de lemondott rangjáról a maláji nagy gumi-üzletek és a kanadai telekspekuláció reményében. Hatalmas fizikuma és erőteljes egyénisége teljesen hatalmába ejtett. Hagytam, hogy vezessen. A hajó kapitánya, egy szakállas német, maga volt a megtestesült előzékenység. Lehet, hogy a többi utasnak nem tetszett, hogy örökké hányok, mindenesetre a felső fedélzeten kaptam egészen egyedül kabint. Az út maga olyan volt, mint egy lidércnyomás. A rosszullét és a tengeribetegség egy pillanatra sem hagyott el. Ruhám laza redőkben lógott aszott csontvázamon. Utitársaim fogadásokat kötöttek, vajjon elérem-e élve Japánt. Sanghaiban olyan rosszul voltam, hogy nem is tudtam kimenni a partra. Szemeim olyan gyöngék voltak, hogy nem birtam olvasni. Leginkább meghalni szerettem volna és lelkileg elő is készültem már a halálra. Egész nap fekvőszékemen hevertem és meredt, üres tekintettel bámultam a ködös part és a szigetekkel beszórt tenger pompás panorámáját. A hajóorvos állandóan figyelt, nem fogok-e egy óvatlan pillanatban beleugrani a vízbe. Én azonban nem is gondoltam öngyilkosságra; csak iszonyú fáradság ült testemen és lelkemen. Ahhoz eléggé jól voltam, hogy tudjam élvezni a beltenger szépségét. Ahhoz is eléggé jól voltam, hogy rossz verseket írjak, rettenetes szonetteket Amaihoz, amelyekben még hallottam a hullámverést a maláji pálmafa-partokon és amelyekben elsírtam elvesztett életemet és szerelmemet. Ahhoz is eléggé jól voltam, hogy amikor Yokohámában partra szállottunk, gyűlölni tudjam a japánokat azoknak az angoloknak az előítéleté-

vel, akik kínaikkal dolgoztak együtt. Csak ahhoz nem voltam elég jól, hogy egyem. Ahhoz pedig már túlságosan beteg voltam, hogy Ned Cokenak ellentmondjak.

Sorsomat katonai pontossággal intézte el. Ő tíz nap mulva hajózott tovább Angliába Kanadán keresztül. Kijelentette, ha nem akarok dögrovásra kerülni, vele kell jönnöm. Kanadában üzleti dolgai vannak, amelyek valószínűleg hat hétig fogják igénybe venni, ezalatt a hat hét alatt én a Rocky Mountainsben üdülhetek. Használhatom a banffi kénes-fürdőket is (mégpedig lehetőleg azonnal). Meglátom, a láz úgy elmúlik, hogy mire kikötök Liverpoolban, olyan egészségesen és olyan szeráfi üdeségben ölelhetem meg szüleimet, mint ahogyan elhagytam őket.

Én magam ezt szörnyen bonyolult dolognak láttam, Coke szemében azonban egyszerű gyerekjáték volt. Elvitt egy tokiói orvoshoz, aki minden tekintetben osztotta Coke véleményét gyógyításom módját illetőleg. Sürgönyözött pénzért atyámnak és nagybátyámnak, hogy lehetővé tegyék ezt az újabb utazást, a pénz mindkét helyről három nap leforgása alatt megjött, éppen kétszer annyi, mint amennyire szükségem volt. Coke tökéletes organizátor volt és ha tökéletességébe vetett hitemet később kissé módosítani voltam kénytelen, ez szemernyit sem von le sem az ő érdemeiből, sem az én hálámból. Ha most Anglia diktátora lennék, megtenném Leicester earl-jévé és a felsőház elnökévé. Neki lenne elegendő képessége hozzá, hogy életet leheljen ebbe az alvó palotába, vagy ha ezt mégsem tudja, mint Sámson, széles vállára emelné és vigyázva elmerítené a Themze hullámaiba.

Miután már elegendő elismeréssel adóztam megmentőmnek, ideje, hogy visszatérjek utazásom elbeszéléséhez. Minden további tervszerűen folyt le. Átkeltünk a Csöndes-Óceánon, miközben állandóan a hideg rázott és rettenetes lázrohamok gyötörtek. De lassankint kezdtem már táplálkozni tudni, minden kellemetlen következmény nélkül. Már tudtam élvezettel gyönyörködni egy brit tengernagyban (szegény már régen meghalt azóta), aki a fedélzeten hokkizott avval az elpusztíthatatlan fiatalsággal,

amely miatt az idegenek irigyelnek és kinevetnek bennünket. Vancouverbe érve, bemutattak Robert Servicenek és én hónapok óta először pirultam el ismét. Félénk fiatalember voltam és tudtam még pirulni. Service, aki akkor hírneve teljében állott, volt az első brit költő, akivel megismerkedtem. Egy dedikált verskötetével ajándékozott meg, amely ma, többi könyveimmel együtt, nyilván egy bolseviki könyvtár polcait díszíti, vagy, ami valószínűbb, tűzhalált szenvedett a moszkvai hóhér keze által, mint az imperialista irodalom kinövése, amelyet nem bírnak elviselni a szimatoló moszkvai orrlyukak.

A Canadian Pacific-hotel dohányzójában szenvedélyes vitákat hallottam ingatlanspekulánsokról, akik egy éjjel alatt milliókat kerestek és olyan pusztulást hagytak hátra, hogy még ma is nyög alatta az ország. Ekkor hallottam először a Max Aitken nevét, aki felvette a küzdelmet a montreali milliomosokkal és meg is verte őket, azután Angliába utazott, hogy új küzdőteret keressen. Becsületes romanticizmusom és egészséges ítélőképességem dícséretére legyen mondva, hogy a Max Aitken neve akkor semmit sem jelentett számomra, a Robert Service-é azonban nagyon sokat.

Elolvastam Service könyveit, ittam vele és együtt szívtuk Kanada levegőjét. Nagy erőfeszítésbe került, de kigyógyultam Amai iránti szerelmemből és szemeim megnyiltak a Nyugat csodái iránt. Ekkor láttam meg Banff-et.

A patriotizmus azok közé az érzések közé tartozik, amelyeket leginkább elcsépeltek. A patriotizmus jó értelmében az önfentartás állati ösztönét jelenti, rossz értelmében azonban be van szennyezve anyagi érdekekkel és olyan piszkos dolgokkal, mint pénz vagy előnyhajhászás. Az angol ember patriotizmusa abban nyilvánul, hogy ostobán lenéz mindent, ami nem angol. A skótoknak praktikusabb patriotizmusuk van. Ők is lenézik az idegeneket, de az angolokat is az idegenek közé számítják és lenézésüket óvatosan elrejtik. Sovinizmusuk arra szorítkozik, hogy Skóciát játszanak Twickenham-ben is. Ebben az

érzésben több a faji vonás, mint a lokális. Skóciának alig van benne szerepe. Bármely tájára vesse a világnak a skótot sorsa, mindenütt büszke és megelégedett.

Van azonkívül a hazaszeretetnek egy másik formája is és ez a szülőföld szeretete. Minden ember vonzódik valahogyan ahhoz a helyhez, ahol a világrajött vagy ahol felnőtt. Ezt az érzést persze nagyrészt a hiúság táplálja: mindenki szívesen látja magát viszont az ifjúság glóriájának visszfényében. Különösen erős ez a szülőföld-szeretet azokban az emberekben, akik szép környezetben töltötték fiatalságukat, de megvan még a wiganiakban is. Legeslegerősebben azonban a skót felföldiek szeretik hazájuk tájait.

A gyönyörű fekvésű Banff, fenyveseivel és örökzöld ligeteivel, jelentette számomra a visszatérő élet első lehelletét. Régen éreztem ilyen erős honvágyat, hiszen itt minden olyan volt, mint otthon, ez a vidék már egy darab előretólt Skócia volt. A Rocky Mountains magasabb volt, mint a Grampianok, de hasonlított hozzájuk. A Spey-t a Bow folyó helyettesítette. Maga a helység egy skót városról nyerte nevét, amely húsz mérföldnyire feküdt gyermekkorom színhelyétől. Banff-et szívembe zártam. Csónakot béreltem és felfedező utakra indultam a Bow-folyón. Sajnos, halászni még gyönge voltam. Meglátogattam a Lujza és a Minnewanka tavak hűs hullámait. Beszélgettem a telepek indiánjaival. Felfedeztem Parkmant és nem tudtam betelni olvasmányával. Nem győztem hallgatni Soapy Smith és a többi briganti történetét, akik az 1898-as év hősei voltak. Mindenki Klondyke-ről beszélt még. Minden faluban éltek még sebhelyektől borított, megfagyott tagú áldozatai az aranyláznak. Regényes kor volt ez, — szörnyű mocskos, ha az ember szemtől-szembe látta, de hát a fényűzően berendezett Canadian Pacific-hotelben senkise akart látni. Még nem tették ekkor autobuszok elviselhetetlenné a hegyi utakat. Még nem rontották meg a hegyi levegőt az amerikai turisták hadai, akik éktelen lármát csapnak elragadtatásuk kitöréseivel. A hirhedt Dan McGrew mindenesetre még hű maradt az

ősi élethez és maga a nagy „Soapy" is közelebbi rokona Dick Turpinnak, mint Al Caponenak. Az arktikus hold fényében fürdő hegyi ösvények illőbb díszleteit képezték a regényes bűnténveknek, mint Capone alvilági erődítményeinek fényszórói és gépfegyverei.

Ha igaz az, hogy az ember maga teremti meg a légkört, amelyben él, akkor az is igaz, hogy a természet elősegítheti vagy meggátolhatja ezt a folyamatot. Banff-ben a természet hatalmas szövetséges volt. Fürödtem a távol Nyugat regényességében és jobban éreztem magam. Most még csak a szó valóságos értelmében vett fürdők hiányzottak.

Ned Coke szerencsétlenségem okozója lett. Egészségi állapotom volt foglalkozásának állandó tárgya. Gyógyulásomban örömöt talált és, teljes joggal, magának vindikálta érte az érdemet. Csak az volt a baj, hogy képtelen volt szabad folyást engedni a javulásnak. Született spekuláns volt, aki mindíg új és új kutatási területet keresett. Banff-ben remek kénes fürdők voltak, szabad ég alatt, valami ezer lábbal a tenger színe fölött. Én olyan malária-rohamokat szenvedtem el, aminőket halandó ember még éppen csak elvisel és ha élnivágyásom visszatért is, a halál még szorosan tartotta markát erőtlen testemen. Józan ésszel is tudhattam volna, hogy őrültség ekkora magasságban, ilyen hidegben szabadban fürödni. De nekem kevés józan eszem volt és még kevesebb akaraterőm és Coke szenvedélyes kísérletező volt. Segítőtársat is talált a hotel-doktor, egy fiatal fantaszta személyében, akit befolyásolt Coke hatalmas rábeszélő képessége és aki minden áron részt akart magának abból a felfedezésből, hogy a kén a malária legtökéletesebb ellensége. Az én hitem nem volt ebben olyan erős, mint a Naamané. De mit számított az? Meg kellett fürödnöm Banff Jordánjában. Ott álltam a bugyborékoló kénben annyi percig, amennyit Coke és bámulója előírtak. Segítség nélkül, de hidegrázással mentem vissza a szállodába.Hőmérsékletem tíz perc után 38°-ra emelkedett. Lefeküdtem az ágyba. Barátaim egyik plédet a másik

után terítették rám. Egy órával később egy egész fokot nőtt a láz. Levegő után kapkodtam és fél-önkívületben kinin után kiáltoztam. Coke rendeletére adott is a doktor öt grammot és öt gramm aszpirint, azután magamra hagytak, hogy aludjam. Szerencsére az orvosságos tubusokat az éjjeliszekrényemen felejtették. Rögtön intettem Harry Stephensonnak, aki mellettem maradt és Harry beadott még tizenöt gramm kinint és ugyanannyi aszpirint. Négy óra hosszat hánykolódtam deliriumban, a szűk mesgyén lebegve élet és halál között. És ekkor kiütött az izzadás. Átizzadtam valamennyi takarómat és valamennyi matracomat. Olyan volt az ágyam, mint egy tócsa. A hőmérséklet azonban alábbhagyott. Összetörve, kimerülten feküdtem bele egy másik ágyba és visszaaludtam magam az életbe.

Hazautazásom vége minden incidens nélkül zajlott le. Egy hetet töltöttem Quebecben, elolvastam a „Chien d'or"-t, megmásztam az Abraham csúcsát és álmodtam a brit világbirodalom első álmait, amelyek később Beaverbrook lord gárdájának buzgó követőjévé tettek. Kanadai látogatásom elhintett magva 1916-ban hozta meg gyümölcsét, amikor mint első angol, méltó formában és hivatalosan ünnepeltem meg Oroszországban az Empire-napot.

A legnagyobb csalódás azonban maga a hazatérés volt. A kanadai kék ég és meleg ősz visszaadta régi életkedvemet, de Liverpool ködje visszahozta a maláriát és amellett egy morális „katzenjammer"-be döntött, amely mint egy átok, úgy kísér végig az életemen, minden kritikus pillanatban.

Visszatértem a család kebelébe, amely a felföldön tanyázott akkor. Nem öltek le hízott borjút hazaérkezésem tiszteletére. Anyám örült velem, mint ahogy minden anya örül elsőszülöttje visszatérésének: hálás volt Istennek, amiért megmentett a halál torkából és szomorú volt, hogy legnagyobb reménysége csalódás lett a számára. Apám, aki önmagával szemben kérlelhetetlen moralista volt, míg másokkal szemben a legtoleránsabb,

egyetlen szemrehányó szót sem szólott. Anyai ágon azonban tagja vagyok a Gregarra nemzetségnek és amíg csak meg nem halt, családi világunk a nagymama tengelye körül forgott. Ez a női Atlasz széles vállain gyermekek és unokák egész seregét hordozta. Volt benne valami Napoleonból és a régi felföldi törzsfőnökök isteni voltából: szava törvény volt és minden bogara parancs, amelyet végre kellett hajtani. A törzset nagylelkűen támogatta, ami manapság már ritkaságszámba megy, de a törzs ügye az ő ügye volt és jaj volt annak a magáról megfeledkezett bűnösnek, akinek viselt dolgairól a család egy másik tagjától szerzett tudomást.

Ortodox és rideg presbiteriánus volt, aki lelkészeit ugyanavval a vasszigorral tartotta, mint családját. Még a papjai részéről sem tűrt ellentmondást. Egyszer történt, hogy a Spey-kerületi kongregáció, amelynek ő volt az elnöke, olyan papot választott, akinek jelölése nem tetszett neki. Haragja olyan megingathatatlan volt, akár az elhatározása. Hátat fordított a templomnak, amelyben ősei nyugodtak és fél mérfölddel följebb, saját költségén új templomot építtetett, új paplakkal, annak a jelöltnek a részére, akit most már ő maga nevezett ki. És nem tágított egy hajszálnyit sem, míg csak a lelkész, aki miatt megbántották, el nem ment. A jóvátételben aztán ugyanolyan nemeslelkű volt, mint amilyen kicsinyes volt haragjában. Az új templomot hozzácsatolta a régihez és átalakította nyilvános könyvtárrá és hangversenyteremmé. Az új paplakot eladták és a vételár a parókiáé lett, a nagymama pedig visszatért a családi díszpadba, ahol annyiszor ült törvényt a vasárnapi prédikációk fölött. Földi maradványai ma a Spey partján nyugosznak, masszív gránitkockák alatt, amelyeknek élő hasonmása volt.

Igazi nagyasszony volt, de mint a legtöbb presbiteriánus, az anyagi sikert valósággal istenítette. Visszatérésem idején a maláji ültetvények papírjain hatalmas vagyont keresett. Edinburghban elnevezték kaucsukkirálynőnek és ez az elismerés úgy a fejébe szállt, mint

az új bor. Már látta magát, amint egyedül uralkodik a tőzsde fölött. Anyagi eredményeit tisztára a saját előrelátásának és üzleti érzékének köszönhette. Ebben az egészen rendkívüli boomban nem volt hajlandó semmi rendelleneset látni és ügynökeinek figyelmeztetéseit semmibe se vette. Még akkor is folytatta a gumirészvények vásárlását, amikor a piac már ellanyhult. Rövid pár esztendő alatt vagyona úgy összezsugorodott, hogy legszükségesebb kiadásait se tudta már fedezni belőle.

Történetem idején azonban csillaga még felmenőben volt. Az ültetvényeseket általában nem nagyon bántja az intelligencia, de azért a gumi-boomból mindegyik jelentékeny hasznot húzott. Én, aki azonfelül még tanultam is és mégsem bírtam kihasználni a meggazdagodási lehetőségeket, tökéletesen levizsgáztam a szemében üzleti szellemből. Egyszerűen félkegyelműnek tartott.

A dolgom sehogyan sem állt jól. Erkölcsi szégyenem híre jóval megelőzte érkezésemet. Mindenféle pletyka vett körül. Nagybátyámnak szemére hányták, hogy elhanyagolt, ő azonban, jó sportember létére, nem tartotta érdemesnek, hogy védekezzék. Ezt a feladatot más Malájában élő rokonok vállalták magukra. Az árnyék nagyanyám arcán, amely akkor borult rá, amikor üdvözölt, az Amai árnyéka volt.

Mindennap éreztették velem, hogy morális leprás vagyok. Elcipeltek a templomba. Ha a prédikációt nem is egyenesen az én esetemre csinálták, nagyanyám később mégis bele tudta magyarázni azt. A bibliai kísértőt minden lehető és lehetetlen alkalomkor a szemem elé idézte. Halászni és vadászni még nem tudtam, ezért nagyanyámmal kellett kikocsiznom. Minden ilyen kikocsizás jó alkalom volt a leckéztetésre. Mindenütt, ahová csak egy gyerekkori emlékem is fűzött, megálltunk és a helyet nagyanyám azon nyomban beleszőtte egy morális elbeszélésbe. „Vesd föl a tekintetedet ezekre a hegyekre", mondta, úgy hogy még a Grampianokat sem tudtam élvezni többé, amelyeket pedig annyira szerettem. Még

a hegyek is az önkínzás eszközeivé váltak. Még ma sem tudom látni a Spey jobbpartját, úgy elcsúfította akkor a nagymama.

Ez a felföldön töltött október mindent elrontott, amit Kanada tett az egészségemért és én, testben és lélekben megtörve, visszatértem Délangliába, hogy még egyszer a doktorok kezére adjam magam. Két malária-specialistát konzultáltam a Harley-streeten. Véleményük nagyon lesujtó volt. Szívem komolyon meg volt támadva, májam és lépem meg volt nagyobbodva. Emésztésem rendetlen volt. A gyógyulásra csak lassan, nagyon lassan lehet kilátásom. A trópusokra nem szabad visszatérnem sohasem. Nem szabad hegynek fölfelé sétálni. Sportolásról szó sem lehet, még a golfozást is megtiltották. Vigyáznom kell magamra, nagyon vigyáznom.

Visszatértem atyám házába Berkshirebe és megszabadulva nagyanyám személyiségének erkölcsi uralma alól, egyszerre csak gyógyulni kezdtem. Dacára az angol télnek és a gyakori malária-rohamoknak, magamra szedtem pár kilót. Orvosságaimat és csillapítószereimet kidobtam a szemétre és az egyetlen, amivel kúráltam magam, egy brandy-flip volt naponta. Három hónap mulva már megint vidáman rugbyztem. Csak ennyit akartam mondani a harley-streeti szakértőkről.

HATODIK FEJEZET

Részben meggyógyultam ugyan, de ez még nem oldotta meg exisztenciám problémáját. A maláriámat szerencsésen elveszítettem, de akaraterőm megtört és valami egészségtelen érzékenység maradt vissza bennem. Az érzékenységnek egy bizonyos foka fiatalembernél még normálisnak nevezhető, de az akaraterő hiánya, a trópusi láznak ez a jellegzetes reakciója, már komoly és nehezen kezelhető dolog. A világon semmi célt nem láttam magam előtt. Erőtlenül és határozatlanul merült föl bennem a gondolat, hogy talán író leszek. Atyám kü-

lön szobát adott nekem, itt üldögéltem egész télen át, vázlatokat írtam a keleti életről és szentimentális novellákat, tragikus befejezéssel. Ötletszerűen levelezésbe bocsátkoztam különböző irodalmi ügynökségekkel. Fél év elteltével sikerült is elhelyeznem egy novellát és két újságcikket. Honoráriumaim nem tettek ki annyit, mint amennyi a postaköltség volt.

Egy májusi reggelen atyám magához hivatott. Szavaiban nem volt semmi határozott parancs, semmi szemrehányás. Úgy beszélt velem, mint ahogyan remélem én fogok egyszer beszélni a fiammal, ha majd rákerül a sor, — inkább meggyőzően, mint rendelkezve, érzékenységemet gondosan kímélve. Egyedül a saját boldogulásom izgatta, még akkor is, ha ez a boldogulás az ő részéről áldozatokat és önmegtagadást követel. Kiemelte, amit már másoktól is hallottam, hogy az irodalom jó mankó, de a lábat nem pótolja. Ezen a téren egyébként sem mutattam jelentős haladást. A biztos elfoglaltság különben is az élet boldogságának titka. Huszonhárom évemmel már öreg voltam minden államvizsgához, kivéve a diplamáciai szolgálatot. Itt olyan karrier nyílhatik meg előttem, amelyben nyelvtudásom jótékonyan fogja éreztetni hatását és amely amellett elegendő teret fog nyujtani irodalmi törekvéseim számára. Hiszen Bret Harte és William Dean Howells is amerikai diplomaták voltak! Lassú és kimért szavakkal magyarázta atyám annak az életnek szépségeit, amelyről halvány fogalma sem volt. A végén, mint egy tündérkirálynő, előhúzta a meglepetést — John Morleynek egy levelét, amelyben megígéri támogatását, hogy a legközelebbi alkalommal engem is vizsgára bocsássanak. Évekkel ezelőtt nagyatyám, aki megcsontosodott konzervativ volt és egyike az első imperialistáknak, Arbroathban ellenfele volt John Morleynek. Az angol politikai életben akkora a sportszellem, hogy húsz év muva a befolyásos ember magától értetődőnek tartotta segíteni a legyőzött ellenfél unokáján.

Az apai jóság ez újabb megnyilvánulása előtt minden védekezés hiábavaló lett volna. Kétségtelen, hogy

makacs és önfejű csemetéjével túlságosan is engedékenyen bánt. Volt alkalmam azonban látni szigorú, hajthatatlan apák nevelési módszerét is és bizony az eredmények sem az apát nem boldogították, sem a gyerekeket meg nem törték. Ha, anyagi szempontból nézve a dolgot, életem csalódás volt is, de atyámnak meg lehetett az a vígasza, hogy a hat gyerekből álló nyájból én lettem egyedül fekete bárány és hogy mindnyájunk számára nemcsak bölcs tanácsadó, hanem társ és jóbarát is volt, aki előtt nem kellett eltitkolnunk a legszégyenteljesebb dolgokat sem.

Amikor Morley levelét elolvastam, mintha elmult életem tükrében láttam volna magamat viszont. A visszatekintés nem valami nagyon elégített ki. Szüleim számára drága befektetés voltam és eddig még semmitse kamatoztam. Itt volt az ideje, hogy végre hozzákezdjek valamihez. Atyám szemmellátható lag fellélegzett, amikor kegyesen beleegyeztem, hogy a külügyminisztérium vizsgám ügyével foglalkozhassék.

Mielőtt beléphettem a Burlington-ház szentelt berkeibe, néhány formaságot kellett még elintéznem. Mindenekelőtt személyes megjelenésemre voltak kíváncsiak a külügyi inkvizítorok. Fölvettem legünnepélyesebb ruhámat, elutaztam Londonba, elsétáltam a Downing-streetre és tűrtem, hogy bevezessenek egy hosszúkás terembe a külügyminisztérium első emeletén, ahol már együtt ült vagy negyven-ötven jelölt és az idegesség legkülönbözőbb jeleivel vártak, amíg rájuk kerül a sor. A szertartás egyszerű, de rendkívül unalmas volt. A szoba végéből egy nagy ajtó nyílt, azelőtt állt egy külügyminisztériumi altiszt. Tíz perces időközökben az ajtó felnyílt, egy választékosan öltözött fiatalember megjelent a küszöbön, kezében egy lap papírral és valamit súgott az altiszt fülébe. Az altiszt krákogott, majd érces hangon odakiáltotta az összeterelt ártatlanoknak a következő áldozat nevét

Sok időbe telt, amíg végre sorra kerültem, majdnem az egész terem kiürült már addigra. Idegeim fel-

mondták a szolgálatot. Már-már attól féltem, hogy valami félreértés történt és megfeledkeztek rólam. Aztán láttam magam, amint erőlködöm, hogy néhány ostoba választ adjak. Csak azért nem mentem oda lábujjhegyen az altiszthez, aki talán el tudta volna oszlatni kétségeimet, mert attól tartottam, hogy a cipőm csikorogni fog a padlón. Már éppen feladtam minden reményt, amikor a frakkos altiszt fölemelte a hangját úgy, hogy az egész szoba visszhangzott tőle: „Bruce Lockhart úr!" Lángoló arccal és nedves tenyérrel léptem át sorsom küszöbét és botorkáltam be a belső szentélybe. Agyam tiszta üres volt. A gondosan előkészített válaszokat úgy elfelejtettem, mintha sohase tudtam volna őket.

Szerencsére a vizsga maga kevésbbé volt félelmetes, mint a várakozás. Egy szűk, négyszögletes teremben hat magasállású hivatalnok ült egy hosszú asztal mellett. Egy pillanatig úgy álltam ott a hat szemüveges és monoklis szempár fürkésző tekintete előtt, mint egy versenyökör a tenyészállatvásáron. Azután hallottam, amint azt mondják, hogy foglaljak helyet az asztal túlsó végén. Most egy kis szünet állott be, mialatt az inkvizítorok a papirok között lapozgattak. Végre megtalálták közöttük curriculum vitae-mat, az elhallgatott igazságoknak és a meggyőző hazugságoknak ezt a jegyzékét, amelyet, mintha csak életbiztosítást akarna kötni valamelyik társaságnál, minden jelöltnek mellékelnie kell a kérvényéhez, mielőtt vizsgára bocsátanák. Az elnök jóakaratúlag mosolygott rám és olyan örömmel, mint aminővel Stanley szólíthatta meg Livingstonet, így szólt: „Azt hiszem, Lockhart úr . . ." és mielőtt még felocsudhattam volna rémületemből, máris elhalmoztak kérdésekkel, amelyek gumi-ültetvényes tapasztalataimra vonatkoztak. Azt hiszem, a bizottság tagjainak nagyrésze maga is érdekelve volt a gumipiacban. Mindenki meglepő érdeklődést mutatott a különböző részvények valóságos értéke iránt. Miután e tekintetben többet tudtam, mint a vizsgáztató urak, visszatért önbizalmam és bőbeszédűen és oktató hangon előadást tartottam a maláji

eldorádó veszedelmeiről és lehetőségeiről. Remélem, meg is fogadták tanácsomat. Óvatosságomat e téren már túlzottan optimista rokonaim tapasztalataiból szűrtem le.

Már-már úgy éreztem, hogy a fellegekbe repülök, amikor hirtelen zuhanással földet értem. Eddig én voltam a tanítómester, aki magyaráz a figyelmes és lelkes diákoknak. Most hirtelen felcserélődtek a szerepek. A kellemes és jóleső beszélgetést, amelyet nem zavart meg semmi, egyszerre jeges szél süvítése akasztotta meg. Ezt a jeges szelet egy tömzsi kis úriember fújta ki magából, akinek ráncos homloka és ólomszürke bajusza volt.

— És nem mondaná meg, Lockhart úr — kérdezte — miért hagyta el Ön ezt a földi paradicsomot?

Térdeim megroggyantak. Hát ez a mindentudó külügyi hivatal már az Amai-esetre is rájött? Ajánló leveleim nem tettek róla említést és curriculum vitaemben is elhallgattam ezt a kis körülményt. A kérdező nem volt más, mint Lord Tyrell — ekkor még csak egyszerűen Mr. Tyrell — és ebben a pillanatban csalhatatlan ösztönnel megéreztem, hogy olyan ellenséggel állok itt szemben, akivel még később is sok bajom lesz. Nagy erőfeszítésembe került, amíg összeszedtem magam.

— Súlyos malária-rohamot kaptam — feleltem, majd halkan hozzátettem: — De már megint rugbyzem. — Ez a pótmegjegyzés szerencsés gondolat volt. Egy monoklis, szikár, csontos sportember segítségemre sietett.

— Rokona a cambridge-i játékosnak? — kérdezte.

Öcsém, a két sportnyeremény tulajdonosa és válogatott „rugger"-játékos, sporthírneve tetőpontján állott ekkor.

— A kisöcsém — válaszoltam szerényen. Ez volt az a varázsszó, amellyel elnyertem a hivatalos támogatást. Kiléptem a napfénybe.

Eddig a dolog rendben is volt. De hátra volt még az írásbeli, amely sokkal súlyosabb akadályokba ütközött. Minél többet gondolkoztam kilátásaimról, annál

sivárabbnak tűnt fel előttem a jövő. Az üdvnek ebben az esztendejében mindössze négy hely volt üresedésben, a bejegyzett jelöltek száma pedig elérte a hatvanat. És mindnyájan évek óta készültek már erre a vizsgára. Volt vagy egy féltucat, akik kitüntetéssel végeztek Cambridgeben és Oxfordban. Én három év óta semmiféle iskolai munkát nem végeztem és most mindössze tíz hetem volt a tanulásra. És a vizsga nemcsak hogy nehéz és fontos volt, hanem kötelező tárgyai között szerepelt a jog és a közgazdaság is. A jogtudományok köréből soha egyetlen sort sem olvastam. A politikai gazdaságtan számomra okkult és titokzatos mesterség volt. Mindenesetre bármennyit dolgoztam is, a kilátások nem voltak kecsegtetők.

Atyám azonban javíthatatlan optimista volt. Átköltöztem Londonba és beléptem az akkori leghíresebb magániskolába. Ez a kísérlet csak még súlyosabb gondokba döntött. Egy hosszú hétig látogattam óráimat törhetetlen szorgalommal és pontossággal. A többi diáktársam azonban végezni járt ide, míg én kezdeni. A jogi és közgazdasági előadások, amelyek kétségtelenül nagyszerűek voltak és haladottak számára igen hasznosak is, számomra csak időveszteséget jelentettek. Kétségbeesésem cselekedni kényszerített. Gyors elhatározás érlelődött meg bennem, levelet írtam atyámnak, amelyben közöltem vele, hogy ott kell hagynom a magántanfolyamot és azt ajánlottam, hogy a többi tárgyakra magam készülök elő, de jogból és közgazdaságból instruktort vegyen mellém, aki csak velem foglalkozik. Atyám vállalta a külön kiadásokat. Mivel a magániskolában a tandíjat az egész tanfolyamra előre kellett kifizetni, nem bánták, hogy kimaradok.

Jogi mesterem tanítónak született. Közgazdasági instruktorom német ember volt, igazi nagy szellem, aki át meg át volt itatva tubák- és whisky-szaggal. Együtt rágtuk át Marshallt és Nicholsont és mivel németül folyt az óra, két legyet ütöttem agyon egy csapással.

Munkatervem a következő volt: három óra naponta

a házitanítókkal, a többi időt az egyedül tanulással töltöttem. Sajnos, zavaró dolgok jöttek közbe, amelyek nagyon eltérítettek munkámtól. Egy nagybátyám, aki tíz évi szakadatlan munkával vagyont szerzett, Londonba jött szórakozni. Itt beleszeretett egy bájos délamerikai nőbe, akinek kísérőre volt szüksége. A nagybácsi keresett is valakit ebből a célból és így jutott arra a gondolatra, hogy a legalkalmasabb és a legkéznélfekvőbb én vagyok. Felmondatta velem szerény szobámat Bayswaterben és odaköltöztetett magához a hotelba. Minden este „en partie carrée" vacsoráztunk, majd színházba mentünk és utána szupéra a Ritzbe vagy a Carltonba. Ez bizony nem volt éppen a legjobb előkészület egy készületlen jelölt számára, de hát nagybátyám szörnyű egoista volt (amely tulajdonság egyébként a legtöbb nagysikerű üzletembert jellemzi) és sejtelme sem volt róla, hogy mi egyebet tehettem volna különben. Még hozzá minden reggel ő kergetett tanítóimhoz és kijelentette, ha azt a szégyent hozom a fejére, hogy megbukom, kitagad a végrendeletéből. Azóta kétszer nősült és az öröklés lehetősége semmivé vált, részben saját balga meggondolatlanságaim folytán, de főleg azért, mert házasságából négy pompás unokaöcsém született, akik olyan fiatalok, hogy bátran én lehetnék az apjuk. A közbeeső esztendőkben azonban ezerszeresen meghálálta lovagi szolgálataimat, úgy hogy ha nem lennék olyan bolondul könnyelmű természetű, abból az összegből, amit kaptam tőle, vagy ötszáz font havi jövedelmem lehetne évente.

Így készültem a vizsgára és így közelgett el augusztus első, sorsdöntő hete, amikor a Civil Service bizottsága, a megfontolás példátlan hiányával, kitárja a Burlington-ház kapuit a nemzet fiatal reménységei előtt. Hogy ez a felvétel az én esetemben hogyan történt, arról részletesen kívánok számot adni, hogy okuljanak belőle azok a modern pedagógusok, akik a vizsgát, mint olyat, hiábavaló intézménynek tartják. Tapasztalataimban elméletük pompás bizonyítékát fogják találni.

Mikor azon a bizonyos hétfő reggel elfoglaltam helyemet az izzadó jelöltek között, kilátásaim olyan silányak voltak, hogy már nem is féltem. Nyilvánvaló volt, hogy készületlenségem méltó gyümölcsöket terem. Evvel szemben két előnyöm volt: jobban ismertem a világot, mint többi társaim és mivel, amint mondtam, nem voltak esélyeim, nem voltak idegeim sem. Volt ezenkívül egy másik szerencsém is, ami szintén sokat nyomott a latban. Ez a nyár volt a legforróbb nyár Angliában hosszú esztendők óta és én bírtam a meleget. És még valami: ebben az évben szerepelt először a vizsgán a francia és német írásbeli dolgozat. Olyan ujítás volt ez, amelyről az éberen figyelő magániskolák sem szerezhettek tudomást, úgy hogy a jelöltek saját sovány ismereteikre voltak utalva. A francia dolgozat témájául lehetett választani Kipling „East is East and West is West"-jét. Alig vártam, hogy nekikezdhessek, hiszen csak maláji élményeimről kellett írnom és néhány oldalt idézni Lotiból, akit könyv nélkül tudtam. Ez a vizsga valóságos mulatság volt számomra, jól jött az új élet kezdetén ez a teljes biztonság. Nehezebb ügy volt a közgazdasági dolgozat. Tíz kérdést kaptunk, amelyek közül nem kellett többre mint hatra felelni. Szerencsétlenségemre tudományom nem telt, csak négyre. Volt azonban egy kérdés, amelyet kitünően tudtam, erről az egyről oldalakat írtam, a többire röviden, de szakszerűen feleltem és egy szerény lábjegyzetet illesztettem a dolgozathoz, amelyben azt fejtegettem, hogy két óra nagyon kevés ahhoz, hogy ezekre a súlyos kérdésekre érdemük szerint lehessen válaszolni.

Csütörtök este, az írásbeliek befejezése után, búcsút mondtam tanítóimnak, akik addig minden este együtt tanultak velem a vizsgára. Amikor kezet szorítottunk, német mentorom zárt borítékot adott a kezembe.

— Ezt a borítékot akkor nyissa ki, — mondotta — amikor már ki van hirdetve az eredmény. Azoknak a jelölteknek a nevét tartalmazza, akik megfeleltek. Én ritkán tévedek az ilyesmiben,

Amint távozott, azonnal kinyitottam. Engem negyediknek helyezett, ami kitűnő tréfa volt. Hogy ezt a viccet méltóképpen megünnepeljem, a Carltonban vacsoráztam, aztán színházba mentem.

Most már csak a szóbeli volt hátra a következő napon, mint az erőpróba befejezése. Úgy éreztem, hogy most már nyugodtan föllélegezhetem. De a szóbeli vizsga majdnem katasztrófával végződött. A német vizsga tíz órára volt kitűzve. Nem tudom, talán az átmulatott éjszaka tette, de a német vizsgabiztos előtt elvesztettem a fejemet. Nagyon kedves és szeretetreméltó ember volt, de mielőtt még magamhoz térhettem volna, máris benne voltunk egy nagy beszélgetésben Malájáról. Mindjárt kezdetben, csak úgy, a saját épülésére, elkezdett kérdezni a gumiszüretelés különböző módjairól. Még angolul is nehéz ezekről a dolgokról beszélni, csupa nehéz, technikai szakkifejezés kell hozzá. Idegen nyelven majdnem lehetetlen feladat ez és bár német tudásom elég megfelelő volt, éreztem, hogy a vizsgával baj van. Amikor végre elhagyhattam a termet, dühöngtem magamra ostobaságom miatt és a fejembe vettem, hogy mégegyszer nem hagyom magam így megfogni. Kiérve a napsugaras utcára, zavarbajöttem. A francia szóbeli — az egy hétig tartó istenítélet utolsó pontja — csak délután ötkor következett. Barátaim mind vagy Skóciában vagy a kontinensen voltak. Hogy töltsem ki most már ezt az üres időt tizenegytől ötig? Haboztam, majd szilárd elhatározással átmentem az utca másik oldalára. A Burlingtonházzal szemben van a „Bristol-bár", a külföldi nők kedvenc találkozóhelye, akik ezekben a háború előtti napokban Londonba jöttek. Bátorságomat egy pohár sherryvel és néhány keserűvel megsarkantyúzva, ismeretséget kötöttem két nem egészen fiatal, de nagyon beszédes francia hölggyel. Meghívtam őket löncsre és italra és ők viszonzásképpen franciául társalogtak velem. Egy órára sétálni mentem a Green Parkba és félnégykor visszatértem még egy kis alkoholra és még egy kis franciára. Háromnegyedötkor szókincsem már óriási volt és kiejtésem majdnem

hamisítatlan. Tíz perccel öt előtt büszkén mentem át az utcán a francia szóbelire.

Még egyszer le kellett ülnöm a hosszú folyosón fegyőröm mellé, mint egy elítéltnek és várnom, amíg a vizsgaszoba szabaddá lesz. Ezalatt az idő alatt maradék idegességem is elmult és olyan bátran léptem át a küszöböt, mint egy vén tengeri róka. Egy barátságos tekintetű, cvikkeres, lógó bajuszú professzor nézett föl rám íróasztala mellől és összetette ujjai hegyét.

— Meg tudná mondani annak az új francia Dreadnougthnak a nevét — kérdezte, — amelyet legújabban Brestben vízrebocsátottak?

Megráztam a fejem és mosolyogtam.

— Nem tudom uram, — feleltem finoman, de határozottan. — Nem tudom, de nem is érdekel. Fél óra időm van rá, hogy bebizonyítsam, hogy úgy beszélek franciául, mint Ön. Beszéljünk talán inkább más témáról.

Ekkor egy szerencsés fogást csináltam. A tanár enyhe angol akcentussal beszélt franciául és mielőtt közbeszólhatott volna, sarokbaszorítotam.

— Ön professzor S., — mondtam. — Mult héten bíráltam egy könyvét a Maître Phonétiqueben.

A Civil Service vizsgabiztosainak nevét nem szabad, hogy a jelöltek ismerjék. Szavaimmal most lelepleztem és áttörtem a szabályt. A professzor rögtön rendreutasított, de sem be nem vallotta, sem le nem tagadta, hogy felismertem. A hiba azonban megtörtént. A beszélgetés ráterelődött a fonetikára, amely tudományban én szakértő voltam, míg ő csak kezdő és ettől a pillanattól kezdve bizonyos voltam a dolgomban. Már régen túlléptük az előírt időt és a professzor még mindig nem tudott betelni az érdekes eszmecserével. Fölkeltettem érdeklődését és amikor végül elbúcsúztunk egymástól, tudtam, hogy ha a német vizsga nem sikerült is, a francia szóbelit kitűnő eredménnyel tettem le.

HETEDIK FEJEZET

Ugyanaznap este a skót felföldre utaztam és a következő négy hetet boldog jólétben töltöttem. Halászgattam a Speyben és vadászgattam a nagymama szalonkáira. Csak amikor közeledett a szeptember, akkor fogott el a bizonytalanság halvány aggodalma. Szüleimet már előkészítettem rá, hogy a vizsga nem sikerült és szentül hittem, hogy nem fogom tudni őket megóvni a kiábrándulástól. Pesszimizmusom egyáltalában nem használt aggódásuknak jövőmet illetőleg. Különösen nagyanyám nézett rám továbbra is olyan szemekkel, mint egy mihasznára, akinek semmi joga sincs az élet szép dolgaira. Ha ebédnél egy második pohár portóit töltöttem magamnak, halálos bizonyossággal éreztem magamon rosszaló pillantását. A megsértődöttség és nemtetszés légkörében éltem és már láttam magam, amint visszatérni kényszerülök a keleti gumi-ültetvényekre. Mindenesetre igyekeztem annyi örömet kisajtolni, amennyit csak birtam, a jólét ezen utolsó lehetőségeiből, de közben úgy éreztem magam, mint a halálraítélt, aki kivégzése előtt még egy utolsó, bő reggelit eszik.

Szeptember másodikán, azon a szent napon, amelyen születtem, egy szomszédos városba mentem egy játszma golfra. A harmadik luknál vad ordítás zavart meg. Föltekintettem labdámról és egyszerre csak látom, hogy két öcsém száguld biciklin a dimbes-dombos felföldi úton. Norman, aki később hősi halált halt Loosnál, árokba fordult. Első kerekét összelapította, de arca sugárzott az izgalomtól. Diadalmasan lobogtatott egy papírlapot a kezében.

— Felvettek! — lihegte lélekzet nélkül. — Te vagy az első.

Kezembe vettem a papírlapot. Csakugyan. Itt állt, szószerint: R. H. Bruce Lockhart, első. A pontozást kezdtem tanulmányozni. Tizenhét ponttal vezettem. Az első négy jelölt ötven pontot kapott. Legrosszabbul álltam meg a helyemet németből, amely pedig legerősebb oldalam volt. Matematikából egy pontot kaptam. Jogból második

voltam és közgazdaságból első. Franciából harmincöt ponttal volt többem, mint a jelöltek bármelyikének. A francia szóbelin száz pontból kilencvenkilencet kaptam. Ezt csak a két francia nőnek köszönhetem. Azt se tudtam, vajjon élnek-e még. Még a keresztnevüket se sikerült megtudnom. Pedig mindaz a kár, amelyet később hivatalos minőségben a brit világbirodalom erejének, tekintélyének és dominiumainak okoztam, az ő lelküket terheli, csakis az övéket.

Abbahagytam a játékot és hazasiettem, hogy közöljem szüleimmel az örvendetes tényt. Nemrégen ünnepelték ezüstlakodalmukat és számos rokonom gyült össze a szomszédból ez alkalomra. Fogadtatásom ezúttal igazán nagyszerű volt. Soha azelőtt és soha azóta nem éreztem magam ilyen hősnek. Bélyegtelen boríték volt az egész, „On His Majesty's Service" felírással, amely életem fényes változását hozta és máról-holnapra az örök semmirekellők sorából a héroszok walhallájába emelt. Nagyanyám terebélyes keblére ölelt és az igazi nagyok csalhatatlanságával jelentette ki, hogy ő sohase kételkedett a sikerben. Előhozatta táskáját, majd a szemüvegét kérte. És ekkor kiállított számomra egy csekket száz fontról. Példája ragályos volt és délutánra apránkint összeszedtem közel kétszáz fontot. Néhány nappal később, zsebemben az egész összeggel, Londonba mentem, hogy beálljak a külügyi hivatal szolgálatába.

Ebben a boldog időben a külügyi hivatal egészen más volt, mint ma. Akkor még tágas kényelem párosult elegánciával és jóléttel. Ma olyan, mint egy házinyúlketrec, tele pápaszemes gépírónővel és komoly tekintetű és rosszul öltözött fiatalemberrel. 1911-ben még voltak itt öregebb dzsentlemenek, akik megvetették a modern időket és lúdtollal írtak. A fiatal irnokoktól még megkövetelték a szépírás egy bizonyos fokát és a margó pontos betartását. Különben az élet kellemesen és izgalom nélkül folyt a hivatalos órák bástyái közt, persze megfelelő ebédszünettel. Palmerston a hivatalos órákat a Trafalgar Square szökőkútjához hasonlította: ez is tíztől négyig ját-

szott. Ha ez a hasonlat túlzott volt is, a munka nem nagyon fárasztott ki. Még a hivatalos órákat sem mindíg az foglalta le. Abban az osztályban, amelyben én működtem, az asztali krikett dívott, Guy Locock tapasztalt vezetése alatt, aki ma a brit ipari szövetség elnöke és lelke.

A háború és Curzon lord szorgalma ezt a lassúvizű patakot az élet rohanó árjává varázsolták. A folyosók, amelyeken egykor az osztályfőnökökkel futballoztunk, ma tele vannak rakva zsúfolt irattári szekrényekkel. A létszám megkétszereződött. Az akták úgy felhalmozódtak, hogy a lelkiismeretes hivatalnoknak késő éjjelig körmölnie kell, ha el akar készülni a napi anyaggal. A külügyi hivatal ma tovább dolgozik, mint a legtöbb üzletház. Megjavultunk és dekmokratizálódtunk.

Mert a mi időnkben a külügyi hivatal tántoríthatatlanul hitt a maga felsőbbrendűségében. A mandarinok háza volt ez, amely gőgösen távol tartotta magát a Whitehall többi, inkább plebejusi osztályától. Csak a kincstári hivatal tarthatott számot az egyenjogúságra, hiszen végeredményben a nagyköveti fizetések is a kincstár ellenőrzése alatt állottak. Egyenesen híresek voltunk praktikus érzékünkről. Még meg kell hogy találjam az életben azt az angolt, aki nem kész zsebrevágni társadalmi büszkeségét, ha ezáltal a zsebének haszna van. Viszont a kereskedelmi osztályra úgy tekintettek, mint egy nyilvános iskola futballcsapatára. Polházók gyülekezetének tartották. A fiatal alkonzulokra, akiknek főfeladatuk a brit kereskedelem külföldi támogatása volt, úgy néztek, mint haszontalan betolakodókra. Társadalmi helyzetük olyan tisztítótűz-féle volt az elsőosztálybeliek mennyországa és másodikosztálybeliek pokla között.

Ebben az időben a fiatal alkonzulok a következő procedurán mentek át: mielőtt kinevezték őket egy külföldi állomásra, három hónapot kellett tölteniök a konzuli osztályon és a külügyi hivatal kereskedelmi osztályán. Kivéve, hogy ezalatt az idő alatt sok hivatalfőnökkel kötöttem ismeretséget, munkám nem sok haszonnal járt. A hivatalos felfogásnak megfelelően ez a két osztály a leghasz-

nálhatatlanabb volt az egész külügyi hivatalban. Az öregebb osztályfőnökök, akiknek semmi ambíciójuk sem volt többé és semmi reményük sem lehetett már az előlépésre, beosztásukat utolsó állomásnak tekintették a díszes nyugalombalépés és a nyugdíj felé.

Mint az új alkonzulok listavezetője, újoncidőmet a konzuli osztályon szolgáltam le. Főnököm Dufferin lord volt, egy kedves, barátságos ember, aki számtalan cigarettát szívott és súlyos betegnek látszott. Az is volt. Az egyetlen, amit alárendeltjeitől megkövetelt, a gondos írás volt, míg egyetlen szenvedélye — a piros tinta. Első két hetem a hivatalban olyan volt, mint amikor új fiú kerül egy internátusba. Senkise beszélt velem. Minden nap tizenegykor megjelentem, feszes, fehér keménygallérban és a szokásos rövid fekete kabátban, amelyhez stráfos nadrágot viseltem. Azután elintéztem azt a pár levelet, amelyet bajbajutott külföldön élő angol alattvalók írtak. Néha én is írtam leveleket, fizetési felszólításokat hajótörött tengerészeknek, akiket különböző brit konzulok segítettek ki kisebb-nagyobb pénzkölcsönökkel. Az egyetlen kisebb változatosság egy levél volt, amely Őfelségéhez volt címezve és ezekkel a szavakkal kezdődött: „Kedves király!" Egy tizenhétéves angol kislány írta, aki egy orosz földbirtokosnál volt állásban valahol a Volga mentén. Sok mérföld távolságra lakott az első vasútállomástól és gazdája durva és tolakodó módon üldözte szerelmi ajánlatokkal. Ez a jajszó a vadonból énhozzám került elintézés végett és felháborodás fojtogatta torkomat, Szigorú utasítást írtam, amelyet dicséretes módon soron kívül jóváhagytak. A sürgönydrótok megmozdultak, Őfelsége nagykövetét közbelépésre utasították és harminchat óra mulva a kis hölgy ki volt szabadítva és kormányköltségen utazott hazafelé Irországba. Először éreztem, hogy ujjam a birodalom pulzusán nyugszik. Éreztem hatalmamat és kellőképpen megnőttem a magam szemében.

Általában kevés dolgom akadt és mindig egyedül mentem el. Minden nap magamban ebédeltem a „Hajó"-ban. Kaye kollégámmal nem tudtam sohase együtt enni,

mert fölváltva volt ebédszünetünk. Néha találkoztam a folyosón a külügyi hivatal hierarchiájának legfőbb alakjaival, a hallgató nagyokkal és a nagy hallgatókkal. Elmenőben tanulmányoztam járásukat és modorukat: Sir Edward Grey hosszú, gereblyéző lépéseit, Sir Eyre Crowe gépszerű energiáját, Sir Ian Malcolm választékos előkelőségét és a kövér Sir Victor Wellesley guruló mozgását. Létem bizonytalan és félelmet gerjesztő kísértetei voltak ezek, akik mellett bizony éreznem kellett saját kicsinységemet.

Lassankint azonban, amikor jobban összeismerkedtem Guy Locockkal, sorsom jobbra fordult. Néhányszor együtt löncsöltünk. Sir George Buchanannel és Harold Nicholsonnal egyike volt a külügyi hivatal kevés wellingtoniánusának. Amikor öcséim Marlborough csapatában játszottak, elvittem a Wellington—Marlborough-mérkőzésre. Együtt golfoztunk. Bevett az asztali kriket-csapatba, ahol rövidesen kitűntem képességeimmel. Tőle hallottam a hivatal történelmi anekdótáit, csodálatos részleteket tudott Lord Bertie tréfáiról és a régi idők egyéb eseményeiről. Viszonzásképpen — énem feltárása különben is gyöngéim közé tartozik — elmeséltem neki életem történetét. Barátságunk olyan rohamosan növekedett, hogy néhány hét múlva már felolvastam neki keleti elbeszéléseimet, amelyeket az angol kiadók meggondolatlanul visszautasítottak. Kétségtelen, hogy felolvasásomat mulatságosabbnak tartotta, mint a konzuli akták elintézését.

Ez az irodalmi szórakozás, amely természetesen hivatalos órák alatt folyt le, erősen befolyásolta jövőmet. A dolgok szabályszerű menete értelmében hathetes konzuli szolgálatom befejezése után át kellett kerülnöm a kereskedelmi osztályra, ahol Sir Algernon Law volt a főnök, egy szigorú vadállat, akitől minden újonc rettegett. Ekkor történt, hogy az én osztályomban egy kis változás állott be. Lord Dufferin megbetegedett és helyettesítésével átmenetileg Don Gregoryt bízták meg, aki akkor Dufferin fiatal munkatársa volt. Ebben az időben tört ki az Agadir-krízis és a politikai osztály megfeszített erővel dolgozott. Osztályunkról is több embert elvontak a

külön munkára. Egy délután, amikor éppen egy különösen érzelmes történetet olvastam fel Guy Lococknak egy katolikus misszionárius szenvedéseiről a Keleten, Don Gregory lépett be a szobába. A „katolikus" szó úgy látszik megütötte a fülét.

— Mi az? — kérdezte szokott hangos, de kellemes modorában.

Guy megmagyarázta a helyzetet:

— Van egy költőnk a hivatalban — mondotta. — Éppen egy elbeszélést olvas fel egy katolikus misszionáriusról.

Gregory elkérte a kéziratot. Másnap meghívott vacsorára. Megismertetett a feleségével is, akit nagyon megszerettem. Beszéltem neki keleti élményeimről és odaadtam neki a novelláimat olvasni. Ajándékoztam neki két japán portrét is, amelyeket Japánban vásároltam és amelyekről egy szentimentális elbeszélést írtam. Néhány nap múlva újra meghívtak vacsorára. Hivatali helyzetem megváltozott. Gregory több munkát bízott rám. Rövidesen magántitkára lettem. Egy napon aztán hivatott.

— A személyzetet nagyon megtizedelték itt — szólt hozzám .— Önnek semmi haszna nem lenne belőle, ha átkerülne a kereskedelmi osztályhoz vagy ha túlkorán külföldre helyeznék. Megcsinálom, hogy itt maradjon nálunk még egy kicsit és segítsen nekünk. Ha aztán eljön a külföldi kinevezés ideje, majd gondoskodom róla, hogy ne lássa kárát ennek az intézkedésnek.

Persze hogy beleegyeztem. Bár akkor még a skót püspöki egyház tagja voltam, a római katolikusok iránt érzett rokonszenvem igen erős volt. Úgy látszik, ez pecsételte meg a sorsomat. A nemes, melegszívű Don Gregory is szerette a katolikusokat. Igaz, hogy ami számomra fontosabb volt, engem is megszeretett. Egész életemre a legnagyobb hálára kötelezett. Kevés ilyen osztályfőnök volt, mint ő és én nagyon sokat tanultam tőle, aminek jó hasznát vehettem későbbi pályámon. Ő oktatott ki a külföldi szolgálatot illetően is. Sokat beszélt velem Romániáról, ahol sokáig állomásozott és Lengyelországról, amelynek

sorsa rendkívül érdekelte. Nagyon feltüzelte érdeklődésemet Oroszország iránt, amelyet már akkor Európa viharsarkának nevezett. Egy este pedig, karácsony táján, bevonszolt a szobájába és megmutatott egy bizalmas jelentést. Szentpétervári nagykövetünk tudatta benne, hogy az orosz kormány hozzájárult alkonzuli kinevezésemhez Moszkvában.

— Két hét mulva indulni kell — mondta mosolyogva.

Moszkva! Mint a villám, úgy cikázott végig szemem előtt Seton Merriman Oroszországa, — az egyetlen Oroszország, amelyet akkor ismertem. Kalandot, veszélyt, regényt jelentett számomra ez a szó. De egy gondolat győzött minden más fölött. Moszkva Európa volt, csak háromnapi távolság az otthontól. Hat héttel ezelőtt, ha nem segítettek volna szerencsétlen keleti novelláim, ezerben az egyhez fogadtam volna, hogy mint minden alkonzult, Colonba vagy Panamába küldenek, ha nagyon jól megy, Chicagóba vagy Pittsburgba. Hálás szívvel rebegtem köszönetet és alig vártam, hogy vége legyen a hivatalnak. Rohantam haza szüleimhez, hogy elmondjam a nagy újságot és előkészülhessek az utazásra.

Még csak egy kalandom volt az indulásig. Atyám és anyám nagy búcsúbált rendeztek tiszteletemre és a szomszédból meghívták ezalkalomból összes barátaimat, — jobban mondva az ő barátaikat. Az egyik meghívott család, amely teljes létszámban megjelent, egy csinos ausztráliai lányt is hozott magával, akit sohase láttam azelőtt. Egy pillanat alatt levett a lábamról. Mindössze két hetem volt még az udvarlásra. Tíz nap mulva el voltunk jegyezve egymással. Röviddel újév után elutaztam Moszkvába, ő meg hazament Ausztráliába. Első szabadságom ideje alatt, a rákövetkező évben, összeházasodtunk.

II. KÖNYV

MOSZKVAI SZÍNJÁTÉK

„Emberek jönnek, emberek mennek. Akiknek szemeik vannak, látják őket.“

Franciából.

ELSŐ FEJEZET

Moszkvába érkezésem véletlenül összeesett egy angol parlamenti bizottság látogatásával, amely az orosz kormány meghívására 1912 januárjában Szentpétervárra és Moszkvába jött. Igen tekintélyes testület volt ez, élén az alsóház elnökével. Lord Ampthill és Lord Weardale képviselték a peereket, Sir James Wolfe Murray tábornok a hadsereget, Lord Charles Beresford a flottát és négy püspök az egyházat. Ezenkívül még sok más notabilitás is volt közöttük, úgyhogy az egész csoport mintegy nyolcvan főből állt. Tolmácsképpen az utánozhatatlan és nélkülözhetetlen Maurice Baring volt beosztva hozzájuk. Amikor a bizottság Moszkvába érkezett, sokan közülük már kidőltek és útban voltak hazafelé. A szentpétervári vendégszeretet már túlságosan is igénybe vette őket. A rettenthetetlenebbeket azonban a még sokkalta nagyobb moszkvai fogadtatás várta, amelyet már nekem is végig kellett csinálnom.

Amikor megérkeztem a Brest-pályaudvarra, Montgomery Grove, új főnököm fogadott. Teljes gálauniformisban volt és rohant a cári ballet díszelőadására, amelyet a brit látogatók tiszteletére rendeztek. Poggyászaimat átadta egy hordárnak, engem betuszkolt egy szánba, elvitt a Metropol-hotelbe, kezembe nyomott egy csomó meghívót és miután lent a hallban a portás gondjaira bízott, elszáguldott hivatalos teendői után.

Kissé tanácstalanul, de tele kíváncsisággal kezdtem tanulmányozni új környezetemet. A szálloda zsúfolásig megtelt és a számomra fenntartott szoba a legfelső emeleten volt. Szomszédaim főleg nők voltak, feltűnően kifes-

tett és feltűnően öltözködő hölgyek, akik miután telefonon kimerítő információkat szereztek a portástól szerény személyemről és szerény pénztárcámról, egyszerre minden érdeklődésüket elvesztették az új jövevény iránt. Bizony egy alkonzul, bárhogy szerette volna is, nem tudta fölvenni a versenyt az akkori idők orosz kereskedőivel.

Amint átmentem a hallon az étterem felé, első benyomásom a gőzölgő bundák, a kövér asszonyok és a magas, síma modorú férfiak voltak. Feltűnt a személyzet szívélyes szolgálatkészsége, a vendégek tüntető, de amellett jóakaratú nagyzolása, nagy gazdagság és egyúttal durva faragatlanság, amely faragatlanságban akkora adag exotikum volt, hogy nem volt ellenszenves. Egy olyan birodalomba léptem, ahol a pénz volt az egyedüli isten. De a rubel istene pazarabb, adakozóbb, gyengédebb volt, mint a dolláré.

Maga az étterem fény- és színárban úszott. A hosszú, magas csarnokot köröskörül erkély vette körül. Az erkély hosszában vidáman csillogtak az ablakok és ajtók nyiltak a különtermekbe, amelyeket Oroszországban „kabinetek"-nek hívnak és amelyekben, rejtve a kíváncsi szemek elől, a féktelen fiatalok és a romlott öregek dobálták a rubelt és hozatták a pezsgőt a cigányok énekéért és a cigányok szerelméért. De nem akarok igazságtalan lenni az én szeretett cigányaimhoz. Az ő erkölcsük jobb, mint a legtöbb emberé. Ők összetartanak és egymásért dolgoznak. A szerelem vásárában, amelyről szólok, osztrák, lengyel és zsidó nők hemzsegtek.

Az étterem kis asztalok útvesztője volt. Az asztalok körül tisztek ültek, rosszul szabott uniformisokban, orosz kereskedők parfőmözött szakállal, német utazó ügynökök, sápadt arccal és rövidrenyírt hajjal. És minden asztalnál nő, minden asztalon pezsgő, rossz pezsgő, palackjával huszonöt shillingért. A terem végében magas, korláttal ellátott pódium emelkedett, amelyen egy vörös frakkba öltöztetett zenekar egy bécsi valcert harsogott, de olyan őrült hangosan, hogy a pezsgődugók csattanása, a tányérok csörömpölése és végül minden beszélgetés elmerült

ebben az egyre növekvő tombolásban. És egy kis pulpituson, egészen magában, Koncsik mefisztói figurája állott, Koncsiké, a zenekar karmesteréé, Koncsiké, az éttermi hegedűsök hercegéé. Koncsik cseh ember volt, mert a természet különös törvénye volt Oroszországban, hogy mindenki, aki csak szerepet játszott itt, külföldről jött.

Amikor megittam az első pohár vodkát és először ettem kaviárt úgy, amint kell, meleg kalácsban,[1] tudatára ébredtem, hogy más világba kerültem, amelyben primitívség és dekadencia egymás mellett élnek. Ha ekkor egy jós megjövendölte volna, hogy hét évvel később megint itt fogok ülni, ugyanebben a csarnokban, hogy egészen egyedül leszek, elszakítva minden barátomtól, ellenséges bolsevikiekkel körülvéve, hogy azon a helyen, amelyen most Koncsik hadonászik, Trockij fogja elárulni jelenlétemben az ántántot, a szemébe nevettem volna. Itt történt 1918-ban, hogy mint Trockij vendége résztvettem a bolseviki központi végrehajtóbizottság első ülésén és ekkor fogtam kezet először és egyetlen alkalommal Sztalinnal.

Ebben a pillanatban azonban még Koncsik állt érdeklődésem középpontjában. A „Kék Duna" viharos hullámai lassan elhaltak. Az egyik „kabinet"-ből parancs jött, hogy a „Nem beszélek veled" kezdetű dalt kell énekelni. Ezt a slágert először Panina dalolta, a legkedveltebb cigánylány. A teremben mély csönd tört ki a panaszos hangok hallatára, mialatt Koncsik, akinek szemei majdcsaknem elvesztek kövér arcában, hegedűjén sírt, zokogott és végül az egész nóta elhalkult a kétségbeesett és reménytelen szerelem szomorú suttogásában.

Szegény Koncsik. Vagy négy évvel ezelőtt láttam utoljára Prágában. Egy kis vendéglőben játszott lélektelen diplomaták és buta cseh polgárok előtt. Megtakarított pénze elúszott a forradalomban. Egyetlen megmaradt kincse a hegedűje volt. Amikor Oroszországról kezdtem beszélni vele, sírvafakadt.

Úgy éreztem magam ezen az első moszkvai éjszakán,

[1] Ez a „kalács" forró tészta, amelynek fogantyúja van és olyan, mint egy kosár.

mint egy király a saját palotájában. Mégis, dícséretreméltó elhatározással (sajnos, mindíg hiábavaló elhatározásokkal bástyázom körül magam, valahányszor környezetet változtatok) és a természetes ellenkezés leküzdésének árán már tizenegykor lefeküdtem. Moszkva rendkívül megtetszett. A tiszta, csillagsütötte hó, a friss levegő, a száraz hideg, a szánesengők csilingelése és a különös, idegenszerű csönd a hóbuckákkal szegélyezett utcákon, lázba hozták a véremet. Koncsik muzsikája új érzésekkel töltött el, amelyek vakká tettek egy olyan élet veszélyeivel szemben, amely mind egészségemet, mind pedig jellememet szinte lehetetlen próba elé állította. Hogy egészen őszinte legyek, korai távozásom az étteremből nem tisztán a feltámadó kötelességérzetnek volt betudható. Semmit sem tudván Oroszországról, azt hittem, hogy meleg ruhákkal kell védekeznem a hideg ellen. Ezenkívül még meleg alsóruhákat is öltöttem. Mivel azonban az átlagos orosz szoba téli hőmérséklete körülbelül megfelel egy török fürdő hőmérsékletének, kimondhatatlanul szenvedtem. Ezután az első este után levetettem magamról ezeket a szörnyűségeket és soha többé nem vettem fel őket.

A rákövetkező három nap a szórakozások özönében telt el. A konzulátusnak hírét sem láttam. E helyett szerényen követtem a delegáció lábnyomait, egyszer ennél a testületnél ebédeltünk, egyszer amannál, meglátogattuk a kolostorokat és a lóversenyeket, végighallgattuk a színházak díszelőadásait, kezet ráztam hosszúszakállas tábornokokkal és feszes francia bókokat váltottam a moszkvai kereskedők feleségeivel.

A harmadik napon a vad ünnepléseknek ez a sorozata egy hatalmas vacsorával nyert végső kiteljesülést, amelyet Haritonenkóék, a moszkvai cukorkirályok rendeztek. Ezt a vacsorát minden részletével együtt leírom, mert színes képet ad a háború előtti Moszkváról, arról a Moszkváról, amely soha többé nem fog feltámadni.

Haritonenkóék háza óriási palota volt a folyó partján, éppen szemben a Kremllel. A brit küldöttség tiszteletére minden hivatalos személyiség, minden előkelőség,

minden milliomos, mindenki, aki Moszkvában valamit számított, meg volt híva. Mikor odaérkeztem a palotához, a lépcsőkön olyan tolongás volt, mint a színházban. A kastély virágerdővé volt átalakítva, minden szál virágot külön hozattak Nizzából. Mindegyik előszobában zenekar játszott.

Amikor végre keresztülvergődtem a lépcsőkön, olyan tömeg közepén találtam magam, amelyben egyetlen lelket sem ismertem. Kétlem, hogy a háziúrral és feleségével még csak kezet is fogtam. Az ácsorgó vendégeknek pincérek hada vodkát és pompás „zákuszki"-t szervírozott, még pedig hideget és meleget, aszerint hogy ki mit akart. Hosszú, keskeny asztal volt a büffé. Én ittam egy pohár vodkát és belekóstoltam az előttem ismeretlen ételekbe. Kitűnően ízlettek. Ekkor egy angolul tudó orosz megszánt egyedüllétemben és még egy kis vodkát és még egy kis zákuszkit diktált belém. A vacsora ideje már régen elmult és még senkise mozdult. Eszembejutott, hogy ebben a furcsa országban az emberek talán állva vacsoráznak. Ittam még egy vodkát és vettem még egy porció rénszarvasnyelvet. Éppen jóllaktam amikor egy lakáj lépett hozzám és átnyujtott egy kartonlapot az asztalrenddel, amelyen külön meg volt jelölve az én helyem. Néhány perccel később a végeláthatatlan processzió megindult az ebédlő felé. Nem akarok túlozni, ezért őszintén megírom, hogy a fogások és azokat követő borfajták számára nem emlékszem. De a lakoma tizenegy óráig tartott és óriások gyomrát is megtöltötte volna. Közvetlen asztalszomszédaim voltak egy von Meck kisasszony, egy vasútkirály lánya, a másik oldalomon Kahovszky, egy orosz fregattakapitány, aki Lord Charles Beresford mellé volt beosztva.

Von Meck kisasszony kitűnően beszélt angolul és keresetlen közvetlenségének meleg fényében elfogódottságom lassankint fölengedett. Még a vacsora közepénél sem tartottunk és máris nagyszerű információkat hallottam tőle az angol-orosz viszonyról, összefoglalta az angol és az orosz jellem különbségeit, minden vendégről pár szóban megmondta, hogy kicsoda és végül felsorolta a saját megvalósult és megvalósulatlan vágyait és törekvéseit.

Kahovszky azonban ideges volt és rosszkedvű. Hamarosan megtudtam, miért. Vacsoraközben kihívták a szobából és vissza se tért többé. Csak másnap hallottam, hogy mi történt. Telefonon felhívta barátnője, egy orosz kormányzó felesége, aki Szentpétervárott lakott. Már régóta feszült volt a viszony közöttük és a nő, akiben drámai ösztönök voltak, éppen ezt a pillanatot választotta a végleges szakításra. Kahovszky erre előhúzta revolverét és miközben félkézzel még a telefonkagylót tartotta, golyót röpített az agyvelejébe. Ez nagyon szomorú dolog volt, nagyon orosz és nagyon kellemetlen Lord Charles Beresfordnak, de példának egy fiatal és nagyon befolyásolható alkonzul számára egy kicsit veszedelmes.

A vacsora végre végéhez ért. Megint fölmentünk a felső emeletre, egy másik hatalmas szalonba, ahol színpad volt felállítva. Itt vagy egy óra hosszat Geltzer, Mordkin és Balashova gyönyörködtettek bennünket nagyszerű balett-produkciójukkal és Szibor, a moszkvai Nagy Színház koncertmestere Chopin Nocturnókat hegedült.

Hogy mibe kerülhetett ez az este, arról halvány fogalmam sincs. Számomra az este csak másnap reggel ért éget. A zeneszámok után bál következett. Ez, amennyire észrevettem, nem nagyon sikerült; bármilyen különösen hangzik is, az oroszok nagyon rosszul táncoltak szalon-táncokat. Nem tágítottam a barátságos von Meck kisasszony mellől, akivel újra visszatértem az ebédlőbe, ahol folytatólagosan szupét szolgáltak föl. Itt találkoztam házigazdánk fiával, egy fiatal, pufókarcú gyerekkel, aki még húszéves sem volt, de már ekkor mutatkoztak rajta a hízás csalhatatlan jelei. Hiába, a jó élet! Lángoló arccal közölte velem, hogy ha a vendégek elmentek, meglátogatjuk a cigányokat. Én rögtön benne voltam ebben az összeesküvésben, összegyüjtöttünk még vagy féltucat rokonlelket és hajnali négy óra tájban felültünk a „trojkák"-ra. Csupa magántrojka volt, amelyeket pompás arabs mének húztak, így hajtottunk a hosszú útra a „sztrelnyá"-ba, Nikolajevna Mária országába.

Még látom magam előtt ezeket a trojkákat, amint ott

várakoznak a ház előtt. Látom a szőrmetakarókat, a kocsisokat hatalmas „subájukban", amelyből csak prémkucsmás fejük kandikált elő, a lovakat a kantárral a szájukban, előttünk a befagyott folyót, amely mint egy ezüstszál, úgy fénylett a holdsugárban és a túlsó parton a Kreml kísérteties tornyai álltak, mint fehér silbakok az éjszaka csillagsátora előtt.

Kettesével szállottunk be a trojkákba. A kocsisok nekieresztették a lovakat és a következő pillanatban már száguldottunk. Négy felejthetetlen mérföldet vágtattunk nyaktörő tempóban a kihalt utcákon, át a Tverszkáján, magunk mögött hagytuk a Brest-pályaudvart, a „Yar"-t, ezt a híres éjjeli mulatóhelyet, be a Petrovszki-parkba, amíg a kocsisok, felsebzett arccal, jégcsapokkal a szakállukban meg nem álltak egy miniatür kristálypalota előtt. Ez volt a sztrelnya.

Mint egy álomban, úgy követtem társaimat végig a pálmakerten, amely az épület főrészét alkotja, egy nagy faburkolatú kabinetbe, amelyben nyitott kandallóban pattogó fahasábokat nyaldosott a lobogó tűz. A tulajdonos meghajolt és a kezét dörzsölte. A főpincér meghajolt és nem dörzsölte a kezét. Egy fehér egyenruhába öltöztetett pincérsereg még mélyebben hajolt meg és aztán csöndesen munkához látott. Néhány másodperc alatt a terem át volt alakítva a nagy szertartás céljaira. Mi vendégek egy nagy asztalnál ültünk a tűz mellett. Előttünk üres tér volt és azon túl álltak félkörben a cigányok székei. Az italos hozta a pezsgőt, majd maga Nikolajevna Mária lépett be, nyolc cigány kíséretében, négy férfival, akiknek gitár volt a kezében és négy lánnyal, akiknek olyan volt a szemük, mint a kökény és testük hajlékony, mint a kígyó. A legények és a lányok a rendes cigányjelmezben voltak, a férfiak fehér, hímzett orosz-ingben és színes nadrágban, a nők tarka selymekben, fejükön vörös kendővel.

Nikolajevna Mária ezen az estén, amikor először láttam, esetlen, kövér, negyven év körüli asszony volt. Arca barázdás volt és nagy, szürke szemében ki nem mondott

fájdalom ült. Ha pihent, fáradt, öreg nő benyomását keltette, de ha beszélt, mosolyában eltűntek arca barázdái és meg lehetett látni azokat az óriási erőtartalékokat, amelyek fölött akaratával uralkodott. A cinikus ember azt mondhatná, hogy élete célja abban merült ki, hogy maga köré gyüjtötte az elbolondított és gazdag fiatalembereket, énekelt nekik, pezsgők óceánjával itatta őket mindaddig, amíg egész pénzük vagy apjuk pénze az ő zsebükből az övébe vándorolt. A józan ész ezeknek a cinikusoknak ad igazat, de Nikolajevna Máriában nem volt semmi cinikus vonás. Művész volt, — a maga módján igazi, nagy művész — aki teljes értéket adott a pénzért és jószívűsége és nemeslelkűsége barátaival szemben belső mélységekből jött.

Ezen az éjjelen hallottam először énekelni és mély, megrázó hangja — amely különben minden jó cigányénekes titka — megmarad bennem, amíg csak élek. Énekéhez először ittam „csárocskát". Jó erőpróba egy újonc számára! Egy hatalmas pezsgőspoharat színültig megtöltenek, majd egy cigányénekes tálcára teszi és miközben átnyujtja a vendégnek, a következő verset énekli:

Mint a tépett bimbó
Illatot lehel,
Úgy e telt pohár is.
Igyunk egészséggel!
Éljen a jó Román,
Román jó barátunk.
És míg a kehelyt ki nem itta,
Ne töltsetek be újat!

Az utolsó négy sort már átveszi a kar és végül egyre hangosabban, egyre vadabban az egész társaság együtt énekli velük. Az énekes odatartja a poharat a vendégnek, akit megtisztel a „csárocskával", az pedig átveszi, mélyen meghajol, majd kiegyenesedik és egy hajtásra kihörpinti, azután megfordítva teszi rá a kelyhet a tálcára, megmutatni, hogy egyetlen csöpp sincsen már benne.

Ez nagyon bensőséges ünneplés. A vendégnek csak a keresztnevét szövik a versbe és mert az oroszban nincs

Róbert, Nikolajevna Mária elkeresztelt Románnak, ami már oroszosan hangzik és orosz barátaim számára még ma is Román vagy Romocska vagyok.

Nikolajevna Mária éneke, amint azt azonnal észrevettem, több volt mint egyszerű bordal. Ha egyedül énekelt, hangja egyszer szenvedélyes volt, egyszer hivogató, majd olyan szomorúságokba merült, hogy a szívem elolvadt tőle. A cigánymuzsika sokkal nagyobb méreg és sokkal veszedelmesebb, mint az ópium, mint a nő vagy mint az ital és bár a mulatáshoz pezsgőzés is tartozik, a dal az, amely olyan panaszosan csalogat, hogy szláv vagy kelta vér nem tud ellentállni neki. Nincs az a szó, amely úgy ki tudná fejezni az ember legtitkosabb és legtitkoltabb vágyait. Kellemes melankóliába ringatja az embert, amely félig lírai, félig érzéki. Van benne valami a nagy orosz puszták féktelenségéből. Ez a legnagyobb ellentéte mindannak, ami angolszász. Áttör minden gátlást, minden tartózkodást. Értem, hogy uzsorásokhoz tudja hajtani az embert és bűnbe hajszolni. Kétségtelenül a zene legősibb formája ez és van benne valami (Nikolajevna Mária nagy lelke meg fogja bocsátani ezt a szentségtörő hasonlatot) a négerek egyházi énekeiből. Ez az ének rengeteg pénzbe kerül. Adósságaim legnagyobb részét ennek köszönhettem. De holnap, ha ezreseim lennének, amelyeket ki akarnék szórni az ablakon, nem rendeznék mulatságot se New-Yorkban, se Párizsban, se Berlinben, se Londonban vagy bármely más városában a világnak, csak egy cigányos éjszakát töltenék a „sztrelnyában" Moszkvában vagy a Rhode-villában Szentpétervárt. Ez az egyetlen szórakozás, amelyet nem lehet megunni és amelyben, ha engednék a kísértésnek, mindíg szépséget találnék.

Nem akarom azt állítani, hogy a cigányzenét mindjárt azon az első éjszakán, vagy jobban mondva azon az első reggelen megértettem ott a sztrelnyában. Egy szót se tudtam még akkor oroszul és egy kissé még idegen voltam. Társaimat se ismertem elég jól ahhoz, hogy kelta vérmérsékletem gyeplőjét lazábbra engedjem. A teremben nagyon meleg volt és az édes pezsgőtől fejfájást kaptam.

Ezért nem nagyon bántam, amikor a kompánia reggel hatkor fölkerekedett. Mindjárt alkalmam nyílt megismerni az oroszok velükszületett okosságát. Szentpétervárott is, Moszkvában is a mulatóhelyek mind messze a városon kívül vannak, — ez nem a kicsapongások rejtegetése miatt van, hanem pusztán azért, hogy a hazakocsizás kikúrálja az embert a dőzsölés utókövetkezményeiből. Semmiféle „katzenjammer" elleni szerre nincs szükség Oroszországban. A friss levegő, a száraz téli idő mindent elrendez. Amikorra visszaérkeztem a szállodámba, olyan jól voltam, hogy akár elölről kezdhettem volna az estét.

Moszkvai életem első három napjának Oroszországa elsüllyedt mindörökre. Nem tudom, mi lett von Meck kisasszonyból. Apját 1930-ban — amikor már közel hetvenéves öregember volt — a bolsevikiek agyonlőtték, mint állítólag veszedelmes ellenforradalmárt. Haritonenkóék meghaltak. A fiú is már halott. Legidősebb lányuk kétszobás lakásban él cseléd nélkül Münchenben. 1930-ban Angliába jött Thomson lordhoz, aki valamikor vendége volt Oroszországban, tiltakozni azellen, hogy atyja házát eladják az angol kormánynak. A palota ma a moszkvai angol nagykövetség székhelye. A bolsevikiek előbb elkobozták, aztán eladták Őfelsége kormányának.

Másnap délután a saját és a többiek nagy megkönnyebbülésére, az angol delegáció elutazott. Még egy utolsó kalandjuk volt orosz földön, mielőtt végleg elhagyták volna az országot. Amikor a vonat, amely visszavitte őket a normális világba, késő éjszaka befutott Szmolenszk állomásra, az orosz papság egy küldöttsége várta őket a perronon, a helybeli püspök vezetése alatt, hogy üdvözölje a vendégeket. Kenyeret és sót hoztak az angol püspököknek. A vonat ablakai le voltak függönyözve, a kocsik el voltak sötétítve. A szerencsétlen angolok éppen a tíz napi szakadatlan ünneplés fáradalmait aludták ki. Az oroszok azonban nem tágítottak. Dacoltak a hideggel és végre valahára szemtől-szembe akartak látni egy angol püspököt, még ha hálóingben is. Végre a kalauz, aki jobban félt a saját papjaitól, mint az idegen külföldiek várható

haragjától, felköltötte Maurice Baringot. Ez a rendkívüli ember most is fején találta a szöget. Azonnal kéznél volt a megoldás. Kidugta fejét az ablakból és legékesebb oroszságával így szólította meg a papokat:

— Menjetek békével. A püspökök alusznak. — Majd, hogy enyhítse az ügyet, bizalmasan, de határozottan hozzátette: — Mind be van rúgva!

MÁSODIK FEJEZET

Az első három nap exotikus vidámsága elegendő volt hozzá, hogy elcsavarja egy fiatalember fejét, de a brit delegáció elutazása hamarosan észretérített. Amikor először pillantottam meg a brit konzulátust, porig voltam sujtva. A konzul lakásán volt az iroda egy piszkos mellékutcában és egyetlen szobából állott. Szolgának, portásnak nem volt se híre, se hamva. Ajtót a konzul cselédlánya nyitott, vagy, ha kimenős volt, én. Montgomery Grove kedves és türelmes főnök volt. Feleségével és három gyermekével élt a házban, magánjövedelme nem volt és tekintettel állása rendkívül költséges voltára, szemtelenül alacsony fizetést kapott. Sokkal szegényebb volt, mint a helybeli angol kolónia nagyrésze, amely főleg lancashirei pamutiparosokból tevődött össze.

Szerencsére a munka nem volt valami égető. Minden délelőtt tíztől egyig ültem abban a kis előszobaféle lyukban, amely a konzulátust helyettesítette. Minden bútorzata két íróasztal, egy könyvállvány, egy pénzszekrény, Oroszország térképe és három szék volt. Ha több mint egy látogató jött egyszerre, Montgomery Grovenak az ebédlőből kellett kihoznia egy széket. Én háttal dolgoztam főnökömnek, bélyegeket ragasztottam és vertem az írógépet. Az első néhány héten a legtöbb idő arra ment el, hogy a moszkvai német újság kereskedelmi cikkeit fordítottam angolra és sokszorosítottam egy kérvénymintát, amelyet a tartózkodási engedélyek meghosszabbítása miatt kellett beadni a hatóságokhoz. Ezt Oroszországban minden kül-

földitől kérték és a helyi útlevélosztályon kellett láttamozni. Titkárunk persze szintén nem volt. Ami orosz levelezés akadt, azt Montgomery Grove végezte. Még nem voltam hat hete a konzulátuson, amikor egy kövér orosz kereskedőtől, akinek ajtót nyitottam, borravalót kaptam. Féltem, hogy megsértem, ezért zsebretettem a húsz kopékát.

A maláji államokban sok hivatalt láttam. Még a legfiatalabb segédfogalmazónak is megvoltak a „punkah-wallah"-jai,[2] a titkárai, az egyenruhás szolgái. Azonkívül fényűző irodákban ültek és megóvták a méltóság látszatát, amelyet az egész kereskedői világ tiszteletben tartott. A brit birodalom moszkvai képviselője olyan környezetben lakott, amely miatt még egy maláji egészségügyi felügyelő is szégyelte volna magát. Montgomery Grove, aki valaha egy hindu lovasezred snájdig és jóképű tisztje volt, bizonyosan érezte pozíciója ferdeségét. Nem volt abban a helyzetben, hogy megvendégelje a gazdag moszkvai kereskedőket és nem is kísérelte meg, hogy lépést tartson velük. Zokszó nélkül teljesítette kötelességét, egyik oszlopa volt a helybeli angol egyháznak és hajóját óvatosan és ügyesen kormányozta a helyi brit szekció érdekei és féltékenykedései között.

Számomra állásom teljes jelentéktelensége egészséges lecke volt. Amikor első ijedtségemből magamhoz tértem, próbáltam megadással viselni a sorsot és amennyire lehetett, a kellemességeket kiélvezni belőle. Persze szállodai lakásomat föl kellett adnom. Ebben az időben egy alkonzul, évi háromszáz font fizetéssel, nem engedhette meg magának azt a fényűzést, hogy a Metropol-hotelben éljen. Ezenkívül nagyon fontos volt számomra, hogy mielőbb megtanuljak oroszul. Mivel tolmácsunk nem volt az irodában, Montgomery Grove addig nem mehetett szabadságra, amíg én nem tudom a nyelvet. Ezért személyemet és poggyászomat átköltöztettem egy orosz családhoz. Ebben a dologban, ezt meg kell hogy mondjam, rendkívüli szeren-

[2] Legyezősök.

csém volt. Minden évben vagy egy féltucat angol tiszt jön Moszkvába oroszul tanulni a tolmács-vizsgára. Szükségleteiket kielégítendő, néhány orosz család specializálta magát az orosz nyelvtanításra. Ezek a családok legnagyobbrészt piszkos, középosztálybeli emberek voltak és sem a kényelem, sem az értelmi emelkedettség nem tette őket nagyon csábítóvá. Érkezésem idején egyetlen ilyen családnál volt csak üresedés, Erteléknél, és így történt, hogy hála Istennek éppen Ertelékhez kerültem.

Ertelné, a ház feje, Alexander Ertelnek, a híres orosz írónak, Tolsztoj barátjának özvegye volt. Kövérkés, nagyon fínom és nagyon intelligens, de erősen ideges kis asszonyka benyomását keltette, úgy ötven év körül lehetett, aki kitűnően tanított. Nagy lakása volt pompás könyvtárral a Vozdvizenkán. Új otthonom egyéb lakói a következők voltak: Ertelné lánya, egy sötétszemű, temperamentumos fiatal lány, akit inkább olasznak, mint orosznak tartott volna az ember, — unokahúga, egy magas, jómegjelenésű, angolos külsejű kisasszony, egy örmény diák, akit Reuben Ivanovicsnak hívtak (a családnevét, éppúgy mint a Michael Arlenét, sohasem fogom tudni megjegyezni) és egy elbűvölő öreg hölgy, aki „babuska“ [3] néven szerepelt, ritkán beszélt és csak étkezések idején jelent meg. Ebbe az egyszerű és szerény környezetbe pottyantam bele egyszerre szokásos lelkesedésemmel és alkalmazkodó képességemmel. Délutánjaim rendes körülmények között szabadok voltak, kivéve néhány ritka alkalmat és kizárólag az orosz-tanulásnak szentelhettem őket. Minden nap vettem órát Ertelnétől vagy a lányától és gondos vezetésük alatt rohamosan haladtam. Mindent elkövettek, hogy családtagot csináljanak belőlem és bár úgy érzem, akkor nagyon nehéz dió lehettem, sohase esett közöttünk egy barátságtalan szó sem.

Oroszországi életemnek ez a kora nagyon kellemes és nagyon tanulságos volt. Már jóval mielőtt oroszul tudtam volna és részt vehettem volna az általános diskurzusban,

[3] Nagymama.

fölmerült bennem a gyanú, hogy Ertelék a cárizmus elkeseredett ellenségei és hogy a kadettekkel és a szociálforradalmárokkal rokonszenveznek. Amikor már megfelelő nyelvkészségre tettem szert (négy hónap mulva már elég folyékonyan beszéltem), gyanúm teljes mértékben beigazolódott. Az a tudat, hogy a cár ellenségeinek táborában élek, kellemes borzongással töltött el és csak még jobban sarkalt orosz tanulmányaim folytatására. A kellemes borzongás csak akkor kezdett ijedelemmé válni, amikor egy este a teánál bemutattak egy hölgynek, akinek urát 1905-ben a forradalomban agyonlőtték. Megemlítettem az epizódot Montgomery Grovenak, aki komolyan csóválta a fejét és óvatosságra intett. De nem történt semmi bajom ebből az ismeretségből. Csak később láttam, hogy ez az egész ú. n. moszkvai intelligencia az Ertelék nézetén van.

Ertelék igazán jellegzetes képviselői voltak ennek a moszkvai intelligenciának. Minden este tíz órakor összegyültek a szamovár körül és ekkor az egész éjszakát át tudták vitatkozni, hogy fogja a világot megmenteni a forradalom. De amikor eljött a reggel, a cselekvés reggele, mélyen aludtak ágyukban. Nagyon veszélytelen, nagyon reménytelen és nagyon orosz dolog volt ez. Ha nem jött volna háború és ha nem mondott volna csődöt ez az elavult, tehetetlen orosz katonai gépezet, a cár még ma is trónján ülhetne.

De nem akarok hazudni. Orosz barátaim nem voltak a forradalom megszállottjai. A politika csak bizonyos kivételes alkalmakra volt fenntartva, mint szerencsétlen politikai évfordulókra vagy ha az orosz bíróságok túlságosan szigorú politikai ítéleteket hoztak. Egyébként a társalgás nagyon ösztönző és tanulságos volt.

A házba sok író járt: az elhúnyt Ertel régi barátai, fiatalok, akik darabjaikat akarták felolvasni vagy novelláikat akarták elhelyezni, festők, zenészek, színészek és színésznők. Énrám mindnyájan nagy hatást tettek és áhitatosan tiszteltem őket. Ertelnénél találkoztam először Olga Knipperrel, Csehov özvegyével, aki Moszkva leg-

nagyobb tragikája volt. És Ertelné vitt el először egy Csehov-darabhoz a moszkvai Művész-Színházba, ebbe az egyszerű és mégis oly ünnepélyes épületbe, ahol tilos volt a taps és ahol a későnjövőknek a felvonás végéig kint kellett állniok a folyosón.

Életem ebben az időszakában társaságom két, élesen elválasztott részre oszlott: egyik volt a nemhivatalos orosz, a másik a hivatalos és főleg angol. A nemhivatalos orosz kört sokkal jobban szerettem. Néha meghívtak vacsorára a helybeli angol előkelőségek. Egyszer-másszor résztvettem egy-egy hivatalos banketten a német főkonzulátuson. A forma kedvéért meglátogattam egyéb konzulátusoknál működő kollégáimat és hetenkint egy-kétszer elnéztem a Hotel Nationalban lévő angol klubba is. A gazdag oroszok közül, akikkel a brit delegáció látogatása alatt megismerkedtem, nem láttam senkit. Nagyon hamar rájöttem, hogy Moszkvában nincs társaság, azaz jobban mondva Társaság (nagy T-vel). Van egy maroknyi arisztokrácia, amely teljesen önmagának él, a gazdag kereskedők pedig szintén szigorúan zárt kört képeznek. Az intelligenciába be lehet jutni, de csak ha bevezetik az embert. Az üzleti kapcsolatokat kivéve az angolok és oroszok nem érintkeztek egymással.

A helybeli angolok nagyrésze úgy tekintette az oroszokat, mint jóakaratú, de erkölcstelen vadakat, akiket sem nem biztonságos, sem nem tanácsos meghívni a családi körbe. Engem pl. nagyon mulattatott, hogy láttam Ziminnét, egy moszkvai milliomos asszonyt, aki minden vasárnap együtt ebédelt és együtt bridzselt három férjével, akik közül kettőtől már elvált, a harmadikkal még együtt élt. Ez olyan türelemre és megértésre vallott, amely ebben az időben a nyugati civilizáció világában a lehetőségek határain kívül esett. Az angol hölgyek szent megbotránkozással emelték égnek a kezüket.

Bemutatkozásom az angol kolóniában nem volt valami szerencsés. Az első angolok, akikkel Moszkvában találkoztam, a két Charnock-testvér volt. Mindketten Lancashireből származtak és a pamutiparban dolgoztak. Harry, a

fiatalabbik, egy nagy pamutvállalat vezérigazgatója volt Oriechovo-Zuevóban, Vladimir tartományban.

Oriechovo-Zuevo volt az orosz munkásmozgalom egyik viharsarka. A vodkaivás és a politikai agitáció ellenszeréül Charnock munkásai között bevezette a futballt. A gyár csapata lett a moszkvai ligabajnok.

Engem nyilván összetévesztettek cambridgei öcsémmel, mert az a hír járta a moszkvai brit kolóniában, hogy brilliáns futballista vagyok. Azt se kérdezték, hogy „rugger"-t vagy ‚soccer"-t szoktam-e játszani, Charnockék egyszerűen meghívtak a „morozovci"-ba (így hívták a gyári team-et). Mivel mindíg készen voltam a kalandra, azonnal elfogadtam a meghívást. Hamarosan kiderült, hogy van Moszkvában egy brit csapat, azellen kell sorompóba lépnem. A klub elnöke minden rábeszélőképességét felhasználta, hogy elhatározásomat megmásítsa, de én, ha egyszer a szavamat adom valamire, többé nem tudok visszavonulni.

Kezdetben sok előítélettel kellett megküzdenem, de nem bántam meg, hogy beléptem a csapatba. Később, amikor jobban megismertem ezeket az északi embereket, akkor láttam csak, hogy micsoda nagyszerű fickók. Úgy mint Charnockék, ők is a legjobb barátaimmá váltak és futballtapasztalataimat, amelyeket az orosz proletariátus körében szereztem, oroszországi tanulmányaim leglényegesebb részének tartom. Csak attól félek, hogy ezek a tapasztalatok inkább nekem váltak a javamra, mint a klubnak. Meg kell adni, csak nehezen álltam meg a helyemet. Mindazonáltal ezek a ligamecsek igen szórakoztatóak voltak és óriási lelkesedést váltottak ki. Oriechovóban pl. tíztizenötezer néző előtt játszottunk. Orosz csapat sohase vert meg bennünket, legfeljebb külföldi. Charnock kísérlete teljes eredménnyel járt. Ha a többi gyárakban is alkalmazták volna, az orosz munkás jelleme igen mélyreható változásokon ment volna keresztül.

Oroszországi futballkarrieremnek mindössze egy izgalmasabb epizódja volt. Moszkvában történt, amikor a gyár csapata a német bajnokcsapattal játszott. A németek

nagy, erős emberek voltak, magasabbak, mint a mieink és izomerejüket szükségtelen módon fitogtatták. A „fair-play" egy nagylelkű pillanatában az orosz futballszövetség német bíróra bízta a mérkőzés vezetését. Különösen a németek jobb összekötője volt feltűnően durva és gorombán nekitámadt egy fiatal, tizenhétéves angol iskolásgyereknek, aki Charnock unokaöccse és kitűnő futballista volt és aki balszélsőt játszott csapatunkban. Amikor a német már öt-hatszor igen sportszerűtlenül leboxolta, elveszítettem türelmemet és olyan kifejezéssel illettem, aminőt Angliában különben nem szoktam használni. A bíró szempillantás alatt mellettem termett.

— Vigyázzon, — mondta kifogástalan angolsággal. — Hallottam, mit mondott. Ha mégegyszer olyan szavakat használ, mint az imént, kénytelen leszek kiállítani a pályáról.

A kifejezés, amellyel a németet megtiszteltem, nem is volt olyan borzasztó. Egyszerű invokáció volt az istenséghez, hogy átkozza meg a németet és helyezze a pokol legmélyebb fenekére. De egy pillanatra megrémültem. Mint egy villám, úgy cikázott föl a szemem előtt az angol lapok főcíme: „Egy brit alkonzult kitiltottak a pályáról káromkodás miatt." Gyáván és szükségtelenül bocsánatot kértem az erős kifejezésért. A játék végén elmondtam a bírónak, mitől ijedtem meg.

— Ha tudtam volna, hogy kicsoda, — nevetett — figyelmeztetés nélkül kiállítottam volna.

Az előkészületeknek ezekben az első hónapjaiban mindössze egy másik hatás szólt bele irányítólag az életembe. Ez George Bowennel való barátságom volt. George Bowen fiatal tüzértiszt volt, aki a hadügyminisztérium költségén jött Oroszországba tanulni. Általában nem sokat láttam ezek közül a katonai tolmácsok közül, de Bowen kivételt képezett. Alacsony, sárgahajú ember volt, nagyon komoly és nagyon intelligens, akinek csöndes humora ritkán tévesztette el hatását. Jóbarátok lettünk, hetenkint egyszer együtt vacsoráztunk és úgy pihentük ki munkánk fáradalmait, hogy kicseréltük idioszinkráziánkat orosz

tanítóink iránt. Bowen szorgalmasan dolgozott és gasztronómiai versenyünket is orosz tudományunk szolgálatába állítottuk. Akinek először bicsaklott ki a nyelve a menű valamelyik szaván, az fizette a vacsorát. Így együttlétünk nem ártott az orosz tanulmányoknak.

Júniusban mindketten már félévet töltöttünk Moszkvában és egészen tűrhetően tudtunk egymással oroszul beszélni. Persze ez a hibás beszéd inkább valami pidgin-orosz volt. Jellemző önismeretünkre, hogy ezeket a nyelvgyakorlatokat nem praktizáltuk az utcán, hanem inkább a parkok és erdők magányát kerestük fel hozzájuk. Egyszerűen és szerényen éltünk és csak ritkán engedtük meg magunknak, hogy letérjünk a szigorú takarékosságnak arról az útjáról, amelyre Bowen hatása alatt én is ráléptem végre.

Persze itt is mutatkoztak visszaesések. Különösen egyszer rúgtunk ki a hámból és ez a mulatság csaknem végzetes következményekkel járt. Júliusban főnököm és családja kiköltöztek „dácsá"-jukba, amely egy nyári bungalowszerű építmény a városon kívül. Minden orosznak van ilyen „dácsá"-ja, a legszegényebbeket kivéve, mert a moszkvai nyár irtózatos hősége elől feltétlenül el kell menekülni valahová. Ertelék vidékre mentek és engem magamra hagytak a lakásban, Bowen házigazdáinak „dácsá"-jában nyaralt. Egyedül voltam és rosszul éreztem magam, de még kitartottam a nemrég megtalált aszkézis mellett. Egy délután George Bowen rontott be hozzám. Az ég olyan fekete volt, mint a tinta. Dél felől vihar közeledett és a hőség, amely az aszfaltot híg kásává olvasztotta, az emberek agyára feküdt. George arca vérvörös volt. Kalapját az ágyamra dobta és belevetette magát egy karosszékbe.

— Elég volt! — kiáltotta. — Ez a dácsa-élet megöl. Négy felnőttel és három kisgyerekkel lakom együtt négy csenevész szobában. A falak olyan vékonyak, mint a papír. A poloskáktól nem lehet aludni. A kutya mindennap rosszul lesz a szobámban. Vaszilij Vaszilievics horkol, ma pedig meglestem Maria Petrovnát, amint az ebédre szánt

kelkáposztát hajtűvel piszkálta ki. Jóllaktam a puritanizmussal. Ma ki akarom végre tombolni magam!

Ebben a pillanatban kitört a vihar. Háromnegyed óra hosszat úgy cikáztak a villámok, mint valami tüzijáték a Kreml kék és arany kupolái fölött. A megáradt utcákon úgy álltak a villamosok, mint hajók, ha horgonyt vetettek. A mennydörgés alapjaiban rázta meg a házat.

Becsuktuk az ablakokat és kabátunkat levetve hátradőltünk foteleinkben. Az izzadság patakokban ömlött George arcáról. Nekem a fejem fájt. Keserves, halálküzdelmes, félelemgerjesztő óra volt ez.

Végre hirtelen kiderült a mennybolt és kibujt a nap. Azonnal kinyitottuk az ablaktáblákat. Kellemes, friss levegő áradt be a szemközti kolostorkertből. A fák, amelyek egy órával előbb még szikkadtak voltak és fehérek a portól, most sugárzó zöld színben ragyogtak. Az utcán megindult az élet, a villamosok továbbmentek és velük együtt mi is visszatértünk az életbe.

Tervünket nagy műgonddal dolgoztuk ki. George az éjszaka itt alszik nálam. A Hermitageban vacsorázunk, azután elnézünk az Aquariumba. Pénz nem számít!

Lementünk Muir és Mirrieleeshez, Moszkva Harrodjaihoz és benyujtottuk a csekkjeinket. Mindegyik huszonöt fontról szólt, — annyi, mint az én egyhavi fizetésem és még több pénz a ritkán legénykedő Georgenak. Némi aggódással figyeltük a pénztáros arcát. Eddig még sohase váltottunk tíz fontnál többet. De a pénztáros pillanatnyi habozás nélkül fizetett. Ebben az időben a külföldön működő brit állami tisztviselők hitele kifogástalan volt.

Boldogan és minden felelősség nélkül kocsiztunk ki a Hermitage pompás nyári parkjába. Kecsegénket magunk választottuk ki a medencéből. Úgy vacsoráztunk, mint ahogy fiatalemberek szoktak, meggondolatlanul, könnyelműen, halmoztuk a számunkra ismeretlen orosz ételeket és több vodkát és pezsgőt nyeltünk hozzá, mint amennyit el bírtunk viselni. Pazarlásunkkal magunkra vontuk a fehérruhás pincérek egészen különleges figyelmességét, mialatt Krysh, a csúszó-mászó zsidó hegedűs, tiszteletünkre

egész angol repertoárját lejátszotta. A vacsora hosszúra nyúlt és szivarral és Napoleon-brandyvel végződött, amelynek pohara tíz rubel. A balga a maga kárán tanul. A brandy nem volt jó, Napoleon bizonyosan nem is nyúlt volna hozzá. Énnekem használt a lecke: ettől a naptól kezdve sohase vágyakoztam többé Napoleon-brandyre.

Pár órával később az Aquariumban történt a nagy kaland. Ez a nagy, szabadtéri mulató-kert egy Thomas nevű néger vezetése alatt állott. Thomas angol alattvaló volt, akinek sokszor volt nézeteltérése a konzulátussal a fiatal angol kabaré-görlök szerződtetése körül. A lokál egy nagyon elismerésreméltó operettszínházból, egy épp olyan elismerésreméltó nyitott music-hallból, egy sokkal kevésbbé elismerésreméltó zenés kávéházterraszból és az elmaradhatatlan külön „kabinetek" egész soráról állott, a cigányénekesek és privát dőzsölések részére. Mi meglehetősen későn buktunk be a zenés kávéházba, beültünk a legjobb páholyba, de az előadást még fölhevült állapotunkban is sivár dolognak tartottuk. Egymásután jöttek a tehetségtelen énekesek és táncosok, akik két percig mutogatták magukat a színen, mosolyogtak, aztán eltűntek az öltözőkben, hogy más ruhákba bújjanak és helyet foglaljanak a földszinti asztaloknál. Egyszerre azon kaptuk magunkat, hogy unatkozunk és még a „Makaróni ember" is hidegen hagyott, aki pedig hihetetlen mennyiségű pezsgőt tudott inni hihetetlenül rövid idő alatt. A drága tűz kialvóban volt bennünk. Ekkor hirtelen elsötétültek a terem lámpái, a zenekar rázendített egy angol melódiára. A függöny felgördült, a kulisszák mögül egy fiatal angol lány tipegett ki pehelykönnyű lépésekkel a színpad közepére és énekelni és táncolni kezdett. Varázslatosan üde és gyönyörű volt. Hangja élesen és kellemetlenül csengett, a szöveget kemény akcentussal mondta. De úgy táncolt, ahogy angol lányt Moszkvában még nem láttunk táncolni. A publikum tombolt és velük együtt tombolt a két fiatal és hirtelen újra lelkesedni tudó angol úriember is, fönt, a legjobb páholyban. Hivattuk a főpincért. Papírt és ceruzát kértünk és félénk tanakodás után — elő-

ször történt velünk ilyesmi életünkben! — meghívtuk az asztalunkhoz. El is jött. Nem volt olyan szép, mint tíz perccel előbb a színpadon, nem volt se szellemes, se romlott. Tizennégy éves kora óta játszott és filozófikusan fogta fel az életet. De angol volt és karrierjének története megindított bennünket. Azt hiszem, félénkségünk és tapasztalatlanságunk nagyon mulattatta.

Beszélgetésünket azonban egy incidens megzavarta. Egy pincér cédulát hozott neki és vendégünk kezébe csúsztatta. A lány elolvasta, bocsánatot kért egy pillanatra és kisietett. Egyszerre csak lármát hallottunk az ajtó előtt, amelyből élesen vált ki egy durva angol férfihang. Majd élénk vitatkozás és végül egy „fene egyen meg!" Az ajtó kinyílt, majd villámgyorsan bezárult és égő arccal megint megjelent közöttünk a lancashire-i hölgy. Kérdezgettük, mi a baj, de ő csak legyintett. Egy angol zsoké volt itt, egy őrült fickó, aki mindíg be van rúgva és aki életét elviselhetetlenné és kiállhatatlanná teszi. Mi részvétünket fejeztük ki előtte, újabb pezsgőket hozattunk és öt perc mulva az egész dolog el volt feledve.

De nemsokára, egy óra mulva megint felrántották az ajtót. Thomas maga jelent meg a küszöbön, mögötte egy rendőr. A folyosón egy sereg pincér és sápadtarcú görl tolongott. A néger a fejét vakarta. Egy kis baj van, mondotta. Missienek azonnal távoznia kell. Az angol zsoké agyonlőtte magát.

Mi egy pillanat alatt kijózanodtunk, fizettünk és követtük a lányt a lokál kopott bútorzatú hátsó szobáin keresztül, ki az utcára, ahol a tragédia történt. El voltunk készülve a legrosszabbra. Botrány lesz, talán elvesztjük az állásunkat is és bizonyosan tanúként fog kelleni megjelenni a vizsgálóbíró előtt. Legjobbnak láttuk, ha Thomast bizalmunkba vonjuk. De a néger csak nevetett aggodalmainkon.

— Majd én rendbehozom a dolgot, Lockhart úr, — szólt. — Csak bátorság. A rendőrség nem fogja zaklatni sem Önöket, sem az angol Missiet. Ilyesmi gyakran előfordul itt. Nem csinálnak belőle nagy ügyet.

És igaza is volt. Az orosz rendőrség nagyon elnéző volt mindenkivel szemben, aki politikailag nem volt gyanús, hivatalos személyiségekkel pedig olyan tisztelettel bánt, — főleg ha az ember egy kis készpénzzel is segített — hogy többet nem lehetett kívánni. Néhány nap mulva csakugyan kiderült, hogy aggodalmaink alaptalanok voltak, addig azonban még sötét előérzetek között éltünk. Amikor másnap reggel — vagy helyesebben szólva ugyanaznap reggel — felébredtem, hallottam, amint George Bowen a fürdővizet csapkodja és átkozza azt a bolondot, aki azt mondta: „Minden öröm a reggellel kezdődik".

1912 nyarán kétszer volt szerencsém látni a cárt. Moszkvában erre kevésszer nyílt alkalom, mert a minden oroszok cárja csak ritkán látogatta meg a régi fővárost. A városhoz sok szomorú emlék kötötte és Chodynka mezejének véres borzalma, ahol a koronázási ünnepen sok száz parasztot tapostak halálra a kozáklovak, örök figyelmeztető maradt számára. Moszkva különben is a radikálisok centruma volt és ezért a császárné szemében átkozott. Első alkalommal a cár azért jött, hogy leleplezze atyjának, III. Sándornak szobrát. Ez szigorúan hivatalos ünnepély volt, amelyen csak az arisztokraták, a katonaság, a tartományok polgári vezetői és néhány, gondosan kiválogatott gazdag kereskedő jelenhetett meg. Ezt a látogatást két okból jegyeztem meg: először azért, mert a moszkvai rendőrség már hetekkel előbb nem hagyott békét sem nekünk, sem a többi konzuli testületnek ostoba kérdezősködéseivel azoknak a különböző külföldieknek politikai megbízhatóságát illetően, akik a bevonulás útvonala mentén laknak, másodszor pedig azért, mert láttam, hogy a cár, amidőn a Kremlbe ment, egyszerre csak megállt egyedül azon a helyen, ahol Szergiusz nagyherceget meggyilkolták, letérdelt a kőkockára és imádkozott. Szerettem volna tudni, vajjon micsoda gondolatok kergetődznek az agyában ennek a legkevésbbé irígylésreméltó uralkodónak, amikor ott térdepelt azon a kövön, amelyet egykor nagybátyjának darabokra tépett hullája szennyezett. Borisz Szavinkov, aki kitervelte a nagyherceg megöletését, ekkor

külföldön élt, számkivetésben. Csak 1917-ben jött vissza Oroszországba, amikor is hadügyminiszteri tárcát kapott a Kerenszki kormányában. Amikor a bolsevikiek uralomra kerültek, megint külföldre kellett szöknie, de végre is hazajött valamilyen homályos és máig is felderítetlen küldetésben, rábízva sorsát Oroszország jelenlegi uraira. Azt mondják, hogy kiugrott a Kreml ablakán, de lehet az is, hogy kidobták onnan és ott zúzta magát halálra, annak a helynek a közelében, ahol a nagyherceget érte el a végzet.

A második császárlátogatás a borodinói csata százéves évfordulójára esett, amikor Oroszország felszabadulásának jubileumát ünnepelték Napoleon igája alól. Ez az ünnepély már nemzeti volt, hatásos demonstrációkkal és lojális lelkesedéssel. Sohasem láttam nagyszerűbb embereket, mint a kozák katonákat, akik a cár testőrségét alkották. Meg lehet érteni a háború előtti katonai attasék tévedését, akik túlbecsülték Oroszország katonai erejét. Az orosz erőnek reális jelképe ekkor ez a gyönge, szakállas figura volt, akinek szemei különös lángban égtek. Ott lovagolt a csapat élén és mintha törékeny vállai nem birták volna el az autokrácia köpenyét. Úgy lógott róla ez a köpeny, mint egy halotti lepel. Azon a napon, amikor a legtöbb ember még nem is gondolt a forradalom lehetőségére, inkább szánalmat és rokonszenvet ébresztett ez a cár, mint tiszteletet. Egy cári látogatás mindíg nagy erőpróba volt és minden pillanatban el lehetett készülni a tragikus kimenetelre. Egész Moszkva megkönnyebbülten sóhajtott fel, amikor a feszültség elmult és a cári vonat kigördült az állomásról.

Amikor eljött az ősz, új barátra tettem szert, aki sok szolgálatot tett nekem moszkvai tanulóéveim alatt. Lykiardopoulosz Mihály volt ez az ember, a moszkvai Művészszínház tehetséges titkára. „Lyki" furcsa, szeretetreméltó egyéniség volt, harmadrészben görög, harmadrészben orosz, harmadrészben angol. Titkári teendői fixfizetést biztosítottak neki, élete igazi munkájának azonban a műfordítást tekintette. Jó irodalmi ösztöne volt, kiváló orosz

stiliszta és nyolc vagy kilenc európai nyelven egyformán folyékonyan beszélt. Ismerte Európa csaknem valamennyi nagy íróját és legjobb műveiket lefordította oroszra. Általa találkoztam először H. G. Wells-szel, Robert Rossszal, Litton Strachey-vel, Granville Barker-rel, Gordon Craig-gel, Aleister Crowley-vel, nem is szólva arról a sok irodalmi „slapaj"-ról, akik Moszkvába jöttek imádkozni a művészet oltárán. Szabad idejében az egyik nagy moszkvai lapnál dolgozott mint balett-kritikus. Moszkva irodalmi, művészeti és színházi világában mindenkit ismert és sok kaput megnyitott előttem, amelyek nélküle örökre zárva maradtak volna.

Szegény Lyki. A háborúban ő vezette személyes felügyeletem alatt a propaganda-osztályt és munkáját kitűnően végezte. Temperamentuma túlságosan ingatag volt ahhoz, hogy politikai ítéletei értékesek lehettek volna. Egy orosz vereség porig tudta sujtani, ilyenkor képes lett volna öngyilkosságot is elkövetni. A legkisebb győzelem viszont a másik végletbe sodorta. 1915 végén, amikor már úgy érezte, hogy Oroszország menthetetlenül elveszett, megbízásunkból egy roppant veszedelmes útra vállalkozott. Görög dohánykereskedőnek öltözve beutazta Németországot és sok értékes információt hozott nekünk, magának pedig új optimizmust. Végül is a forradalom összezúzta utolsó reményeit. Mielőtt a bolsevikiek átvették a hatalmat, kisodródott Stockholmba és onnan Angliába. Mint a legtöbb orosz liberálisból, belőle is türelmetlen reakcionárius vált és energiáját abba fektette, hogy angol lapokba antiszemita cikkeket írt. Született ujságíró volt, aki csak a napnak élt, de szivélyessége és kedvessége barátai iránt valósággal csodaszámba ment. Valamennyi orosz barátom közül (mert keverék-nemzetisége ellenére is mindig orosznak tekintettem) ő hiányzik nekem a legjobban. Londonban halt meg 1924-ben.

HARMADIK FEJEZET

Egy évi oroszországi tartózkodás után hazatértem Angliába, hogy megházasodjam. Ha most, mint csalódott és kiábrándult középkorú férfi, visszatekintek erre a kísérletre, eljárásomat a legteljesebb mértékben el kell hogy ítéljem. Sem vagyonom nem volt, sem pozícióm és kilátásom mindössze annyi, hogy talán sivár és szűkös karriert fogok csinálni a világ legrosszabbul fizetett foglalkozásában. Feleségem ausztráliai volt és Turnernek hívták. Nagyatyja egykor a leggazdagabb embere volt Queenslandnek. Amikor atyja meghalt, majdnem az egész vagyon elúszott és anyja nem volt képes többet adni neki, mint évi száz vagy kétszáz fontot. Feleségem a leggondosabb nevelésben részesült Angliában és Svájcban, barátai mind gazdagok vagy legalább is jómódúak voltak és ő maga is fényűző élethez szokott. Megkérni egy lányt, aki ilyen körülmények közt élt és még nem is töltötte be huszonegyedik évét és rábírni arra, hogy ossza meg velem szegényes életemet, még hozzá egy olyan fél-barbár városban, mint Moszkva, olyan galádság volt, amelyre nincs mentség. Csak az ő bátorságának köszönhető, hogy ily hamar bele tudott szokni abba az új világba, amely annyi terhet jelentett számára. Házasságom olyan szerződés volt, amelyből egyedül énnekem volt hasznom.

Ha visszatekinthetnék magamra, amilyen akkor voltam, egy huszonötéves fiatalembert látnék magam előtt, széles vállakkal és kissé hajlott orral, alacsony, erős termettel és nevetséges tartással. A fiatalember jelleme csodálatos keveréke a Lockhartok óvatosságának és önmegtartóztatásának és a Macgregorok kíméletlenségének és önzésének. Eddigelé még a Macgregor jellemvonások uralkodtak a Lockhartok fölött és a főhiba talán egy nagyon is kelta sajátság volt: hogy mindíg összetévesztettem a féktelenséget a regényességgel. Az ifjúnak talán jótulajdonságai is voltak: jó emlékezőtehetsége volt, könnyen tanult nyelveket, ha rájött a munka láza, tudott kemé-

nyen dolgozni is, de ezt valamiféle csöndes lustaság ellensúlyozta. Igyekezett a nehézségektől a legkönnyebb úton megszabadulni és szinte végzetszerű hajlama volt rá, hogy feláldozza az egész jövőt a pillanat olcsó sikeréért. Egyszóval, a fiatalember még kiforratlan volt és kevéssé vonzó egyéniség, akinek önmarcangolása néha már a betegességgel volt határos. Ha valaki akkor azt mondta volna neki, hogy öt esztendővel később országa történelmének egy döntő pillanatában egy fontos brit küldetésben fog kelleni megállnia a helyét, mosolygott volna és fejét félrehajtva szerényen elpirult volna.

Azt hiszem, eléggé hű képet adtam magamról: ilyen voltam 1912 végén. Házasságommal egyszerre megváltozott az életem és komolyan igyekeztem méltónak bizonyulni új helyzetemhez. Az eredmény igen jótékonyan éreztette hatását. Az éjszakázások megszűntek és egy sereg terhes társadalmi kötelezettség lépett a helyükbe. A brit kolóniával való érintkezés kötelességgé vált és ha meghívtak bennünket, mi is viszonoztuk a meghívást. Munkámban új ösztönzést kaptam. Folytattam orosz tanulmányaimat és mindaddig, míg feleségem is megtanult oroszul, én vezettem a házat (mert kis lakást béreltünk), én adtam ki az utasításokat a cselédeknek és én ellenőriztem a háztartási könyvet. Kétszer annyit olvastam, mint legénykoromban. Orosz tudományom már egészen tűrhető volt és még át akartam rágni magam az egész orosz irodalmon. Kezdtem angol ujságoknak is írogatni, nem annyira belső kényszerből, mint inkább szükségből. Szükségem volt a pénzre, hogy pótolni tudjam szerény fizetésem hiányait és némi gyakorlat után már nem is esett nehezemre pénzt keresni. Régi maláji novelláimat átírtam és végre közölték is őket. Csaknem rendszeresen cikkeztem a Morning Postban és a Manchester Guardianban. Ezt a két ujságot különösen érdekelték az orosz életről írt karcolataim, komolyabb cikkeim és novelláim pedig az akkoriban virágzó angol folyóiratokban láttak napvilágot. Ezeket az irodalmi kísérleteket álnév alatt jelentettem meg, mert abban az időben a diplomatáknak és a

konzuloknak nem volt szabad írniok. Ujságíróskodásom első évében közel kétszáz fontot kerestem és amikor kitört a háború, amely véget vetett ezeknek a lehetőségeknek, átlag huszonöt-harminc fontot havonta.

Házasságom nem szakította meg az oroszokkal való barátságokat sem. Ellenkezőleg, köröm egyre tágult. „Lyki" állandó vendégeink közé tartozott és vendégszeretetünket avval hálálta meg, hogy összehozott minket a saját irodalmi, ujságírói és művész-világának széles körével. Oroszországi életem első tizennyolc hónapja után a moszkvai intelligencia csaknem minden kimagasló egyéniségét ismertem.

Ebben a körben, amelyben természetesen a politika is állandó beszédtéma volt, szükségképpen fölébredt bennem a külügyek iránt való érdeklődés is. Charnockék és a többi angol pamutiparosok révén ujjam ott volt az ipari mozgolódások pulzusán. Hogy mindenről tájékozódva legyek, még csak az arisztokráciával, a kereskedőkkel — és az angol nagykövetséggel való érintkezés hiányzott. A szentpétervári nagykövetséggel jóformán semmi kapcsolatunk sem volt. A német főkonzul havonta egyszer meglátogatta nagykövetét. A francia főkonzulok számára elérhető reménység volt, hogy mint miniszterek fejezhetik be pályájukat. A két angol szolgálat között azonban olyan szakadék tátongott, amelyet még ma sem sikerült teljes mértékben áthidalni. Politikai jelentésekre Moszkvából nem fektettek súlyt. Ha kereskedelmi kérdéseket intéztünk a nagykövetséghez, azt egyenesen rossz néven vették tőlünk. A moszkvai angol konzulátus archivumában van — vagy volt — egy levél, amelyet egy brit nagykövet írt és amelyet elkeseredett pillanatainkban elő szoktuk venni. „Tisztelt Uram", — szólt a levél — „kérem vegye tudomásul, hogy nem azért vagyok itt, hogy kereskedelmi kérdésekkel zaklassanak".

Méltatlan helyzetünk a moszkvai konzulátuson nemcsak nekünk, szerencsétlen konzuloknak, volt bosszúságunk tárgya, hanem feltűnt brit látogatóinknak is, akik sohase felejtették el megjegyezni, hogy az összes nagy-

hatalmak közül egyedül Nagybritanniának nincs itt főkonzulátusa. Evvel aztán minden el volt intézve, kifejezték rosszalásukat, majd visszatértek Angliába és nem történt semmi. Volt azonban egy látogatás, amely kivételt képezett. 1913 egy téli délutánján véletlenül egyedül voltam a konzulátuson, amikor csöngettek. Rögtön talpra ugrottam és beengedtem egy idősebb, jól öltözött, szakállas úriembert, aki átadta névjegyét. Tennant volt a neve és amit akkor még nem tudtam, rokona volt Asquith miniszterelnöknek. Betessékeltem a sötét kis szobába.

— Beszélhetnék a konzullal, vagy az alkonzullal? — kérdezte.

— A konzul házon kívül van, — feleltem.— Én vagyok az alkonzul.

Nehezen lélegzett. A kőlépcsős három emelet kifullasztotta.

— Ez az egész brit konzulátus? — kérdezte. — Azt feleltem, hogy ez. Melle zihált, szemei villámlottak. Aztán morogva adta le a véleményét.

— Illemhelynek jobban beillene, mint konzulátusnak.

Meghívott löncsre másnap délben. Ebéd közben néhány szerény kérdést tett föl. Nem ígért semmit, de amikor elváltunk, az volt az érzésem, hogy végre történni fog valami.

De hetek, hónapok múltak el és végül is föladtam a reményt. Eljött a nyár és Grove-ékkal együtt béreltünk egy „dácsá"-t, egy tágas, több szobából álló faházikót Kozinóban, egy tó mellett, amelyben evezni lehetett és csukát és sügért lehetett fogni. A kockázatos vállalkozás mindjárt tragédiával kezdődött. Feleségem új játékszert vett magának, egy pedigrés francia bulldogot. Pipónak hívták és később Korovin, a festő örökítette meg. Persze elvitte magával a „dácsá"-ba. Moszkvai lakásunkban feltétlenül megbízhatóan viselkedett, de idekint mindjárt első éjjel baj történt vele. Talán a hosszú vonatút ártott meg törékeny szervezetének, tény az, hogy éppen a vacsora közepén tartottunk, amikor hirtelen megfeledkezett magáról, mégpedig roppant szembeszökő módon. A szőnyeg,

a Grove-család legújabb szerzeménye, jóvátehetetlenül tönkrement. Férfiak ilyen estben egyenesen tehetetlenek. Grove és én a vacsora végéig mereven az asztalra szegeztük a szemünket. E kellemetlen nyitány dacára a „dácsa"-élet sokkal jobban végződött, mint várni lehetett volna. Reggelre Mrs. Grove jogos haragja is elpárolgott. Feleségem könnyekkel a szemében könyörgött kegyelemért a kutya részére. Pipó maga sem győzött eleget kedveskedni. És Pipó maradt.

Pipóval még egy incidensünk volt, amely ránézve végzetes és ránknézve fölöttébb kellemetlen lehetett volna. A tó mellett volt egy szent medence, ahová messze földről jöttek a zarándokok, hogy habjaiban a legkülönbözőbb betegségeikre gyógyulást találjanak. Egy este a feleségem véletlenül arra sétált és természetes szégyenérzetből meggyorsította lépteit, hogy ne kelljen látnia azt a sok meztelen testet, amely a mozdulatlan vízben keresett írt. Pipo azonban, társaslény lévén, a következő pillanatban már ott lubickolt és hancúrozott a zarándokok között. A medence felől őrült lárma kerekedett. Feleségem eleinte azt hitte, hogy a zarándokok a kutyával játszanak és folytatta útját. A lárma azonban dühös ordítássá fajult és egyszerre csak rohanva jött a kutya az ösvényen, nyomában vagy húsz meztelen ember. Feleségem fölkapta szoknyáját és szaladni kezdett. Szerencsére a „dácsa" a közelben volt és ami még szerencsésebb véletlen volt, én is odahaza voltam. Vagy öt percig tartó beszédet intéztem a „dácsa" lépcsőiről a meztelenekhez és a végén, érveimet megerősítendő, ezüstrubeleket szórtam közéjük. De még ennél is több rubelbe került a pap, akinek újra be kellett szentelnie a medencét. Az egész kaland inkább drága volt, mint mulatságos. Kezdetben attól féltem, hogy a feldühödött fürdőzők véres bosszút fognak állni a kutyán és néhány napig Pipót láncon tartottam. De a végén kiderült, hogy igazságtalan voltam az oroszokhoz. Ha egyszer békét kötöttek, akkor az szent volt, de ettől kezdve a kutyát se lehetett volna rávenni, hogy száz yardnyi távolságnál közelebb menjen a medencéhez.

Három évvel később a nehéz gazdasági viszonyok következtében el kellett adnunk. Nagyon drága kutya volt és így egy milliomos házához került. Hogy mi lett a vége, nem tudjuk. Arisztokrata lévén, bizonyosan elkeseredett ellensége volt a forradalomnak. Félek, hogy mint Gorkij nagy dán dogját, őt is megette az éhező néptömeg.

Ugyanezen a nyáron Sir Henry Wilson is meglátogatta Moszkvát és egy ízben együtt vacsorázam vele és Knox ezredessel, katonai attasénkkal, a Hermitageban. Sir Henry már ekkor teljes mértékben átérezte az európai helyzet veszélyeit és messzetekintő lelkében mérlegelte az eshetőségeket. Kiszámította az európai hatalmak viszonylagos erejét, mindenről tudott, a legkisebb részletekig. Véleménye szerint a francia hadsereg teljesen egyenértékű volt a némettel és az elkövetkezendő háborúban az orosz hadsereg a mérleget Franciaország javára fogja billenteni. Sir Henry nem az egyedüli szakértő volt, akinek ítéletét az 1914-iki tornádó halomra döntötte.

Július elején aztán Tennant látogatása megtermette gyümölcsét. A változás úgy jött el, hogy a Fleet Stret-en azt mondták volna: olyan váratlanul robbant, mint egy bomba. A moszkvai konzulátust főkonzulátussá emelték és személyzetét tetemesen megnövelték. Grove-ot áthelyezték Varsóba és Charles Clive Bayleyt nevezték ki a helyébe, aki azelőtt New Yorkban volt konzul és akinek családja nagy hírre tett szert India történetében. Mikor Grove-ék, akik roppantul kedvesek voltak hozzánk, elutaztak, könnyeztünk. Én pedig új reményekkel és új ambíciókkal készültem az új főnök fogadására.

NEGYEDIK FEJEZET

Charles Clive Bayley ötvenkettedik évében volt. Hatalmas, életerős ember benyomását keltette és a szemei alatt könnyzacskók voltak. Ezek a szemek egyformán tudtak hunyorgatni és villámokat szórni. Ami haja még megmaradt, az szőke színben ragyogott. Teste, lábaihoz viszo-

nyítva, túlnehéz volt és ha köhögött vagy nevetett, homlokán kidagadtak az erek. Valahányszor elmesélt egy-egy történetet, amelyek elmondásában kifogyhatatlan volt (két év alatt sohase hallottam tőle kétszer ugyanazt az adomát), úgy kacagott hozzá, hogy állandóan gutaütéstől féltettem. Monoklit hordott, megjelenésével feltűnést keltett és teljes tudatában volt saját jelentőségének.

Se franciául, se németül nem tudott. De tíz évig dolgozott New Yorkban Sir Thomas Sanderson alatt és tudott mindent, ami egy konzulátus vezetéséhez szükséges. Az amerikai, „tempót" össze tudta kötni a méltósággal és az embernek alkalmazkodnia kellett hozzá.

Ami azonban mindennél többet jelentett, volt vagyona és szívesen áldozta fel pénzét főkonzuli pozíciójának emelésére. Nagy lakást vett ki magának Moszkva legelőkelőbb utcájában, a főkonzulátus számára pedig megfelelő helyről gondoskodott egy közeli új ház első emeletén. Alkalmazott egy tapasztalt titkárt, két irógépkisasszonyt és egy hivatalnokot, egy tótumfaktumot, akit Alexander Necsajevnek hívtak és mivel azelőtt orosz állami szolgálatban állott, ismerte a bonyolult orosz bürokrácia labirintusának minden megengedett és meg nem engedett útját. Úgy az oroszok, mint konzul-kollégáink szemében presztizsünk rendkívül megnőtt és ezt nem utolsó sorban Alexandernek köszönhetjük. Bayleyt egyszerre csak felruházta a „kegyelmes" titulussal és megérkezése után egy hónappal, hála a hűséges Alexander bizalmas híreszteléseinek, mind a polgári, mind a katonai hatóságok tudták már Moszkvában, hogy az új brit főkonzul olyan ember, akinek kegyeiért érdemes versengeni és akinek haragjától félni kell. Alexander néha-néha túllőtt a célon és amikor megleptük, hogy saját személyes céljaira használja a konzulátusi bélyegzőt, Bayley majdnem megpukkadt a méregtől. Egész tapintatomat és rábeszélőképességemet sorompóba kellett állítanom, hogy ne rúgják ki azonnali hatállyal a vén svindlert. De valakit, aki egy pillanat leforgása alatt tudott vízumot szerezni irodai órák után is vagy hálókocsijegyet Szentpétervárra, amikor a Waggon-Lits hivatalban

már napokkal előbb minden jegy elfogyott, nem lehetett egykönnyen nélkülözni. Végül is Bayleynek engednie kellett.

A hivatalban és azon kívül Bayley mindent megtett, hogy azt a szerepet játsza az életben, amelyet a ravasz Alexander számára kijelölt. Egész életében jól élt és remekül tudott szórakoztatni másokat. Felesége, egy született Ricardo-lány, minden képességével támogatta. Kedves kis asszonyka volt Bayleyné, nagyon bátortalan és nagyon angol, de rendkívül vendégszerető és mindig kész rá, hogy férje érdekeit elősegítse. Az oroszok felfigyeltek és észrevették őket. Kezdtek hozzászokni Bayley vacsoráihoz és megszerették koktéljeit, amelyeket, azt hiszem, ő vezetett be először Moszkvában. Lassankint az oroszok is beletörtek Alexander tervébe.

Az új dicsőségből néhány sugár énrám is esett. A hivatalban Bayley keményen dolgoztatott. Mivel nem tudott nyelveket, rá volt utalva segítségemre különböző információiban. Másrészről azonban én is megtanultam tőle, hogyan kell vezetni egy hivatalt, hogyan kell bánni a legkülönbözőbb emberekkel és hogyan kell hízelegni vagy kellemetlenkedni otthon a külügyminisztériumnak. „Ha az udvarias kérdések nem használnak" — szokta mondani — „rá kell ütni az orrukra". Ő maga is ezek szerint az elvek szerint élt, nem hunyászkodott meg senki előtt és ha szükség volt rá, csakugyan az „orrára ütött" úgy a külügyi hivatalnak, mint a pétervári nagykövetségnek. Legnagyobb csodálkozásomra azt kellett látnom, hogy erőskezű kormányzása hihetetlenül megnövelte a becsületét. Napja fölemelkedőben volt. Elutazott Szentpétervárra a nagykövetséghez és avval a megbízással jött vissza, hogy ellenőrizze a többi oroszországi angol konzulátusokat. Dacára „paprikás" temperamentumának (fiatalkorában az Aranyparton májbajt kapott), nagyszerű főnök volt és ha szereztem valaha érdemeket mint konzulátusi tisztviselő, azt csak az ő tanításainak köszönhetem. A hivatalon kívül olyan volt hozzám, mint apa a fiához. Állandóan vele voltam és házában egész sereg olyan emberrel ismer-

kedtem meg, akikkel különben sohase találkoztam volna és akiknek barátsága később, a háború alatt, igen jó szolgálatokat tett. Bayley gyámsága alatt a bátortalan és tudatlan tanoncból önálló és jól használható adminisztrátor lett.

1914 tavaszán mulatságos kalandom volt. Bayley éppen inspekciós-körúton tartózkodott és én helyettesítettem. Egy szombat délután megszólalt a telefon, a Tverszkoj-kerület prisztavja [4] beszélt. Két angolt, egy hajóorvost és egy tengerésztisztet letartóztattak áruházi lopásért. Azonnal fölvettem a kabátomat és átszaladtam a prisztav házába. A prisztav, egy kerekfejű, himlőhelyes, katonás bajuszú ember, kedvesen, de kimérten fogadott. A két angol már be volt csukva, in flagranti lepték meg őket. A prisztav éppen teázott a dolgozószobájában, mikor megjelentem és láthatólag nem volt nagyon elragadtatva, hogy zavarom. Kérésemre azonban mégis elhozatta a jegyzőkönyvet és felolvasta. Az angolok azt vallották, hogy a Tyne torkolatától indultak el, ahonnan egy Kínának szánt hadihajót kísértek és küldetésük befejeztével a transz-szibériai expresszel éppen visszatérőben vannak Angliába. Moszkvában négy óra idejük volt, amit arra használtak föl, hogy bementek egy áruházba, kiválasztottak néhány zsebkendőt, zoknit és egy jávorfa-cigarettatárcát, amit azonnal zsebrevágtak. Éppen ki akarták húzni a pénztárcájukat, hogy fizessenek, amikor az áruház detektívje letartóztatta őket. A detektív és a rögtön előhívott rendőr tanúvallomása igen súlyos volt és azonnali elzárásukat vonta maga után. A detektív megesküdött, hogy a tiszt úgy süllyesztette zsebébe a cigarettatárcát, mint egy hivatásos tolvaj.

Az angolok mentségére mindössze egy körülményt lehetett felhozni: összesen nyolcvan font volt náluk angol bankjegyekben és a talált tárgyak összege nem tett ki három fontot se. Ezt az ellentmondást azonnal kihasználtam és rámutattam arra is, hogy a nyelvi nehézségek is nyil-

[4] Prisztav annyi, mint kerületi rendőrfőnök. Rendesen a hadsereg volt tisztje.

ván szerepet játszottak ennél a félreértésnél. Megkértem, hogy beszélhessek a két emberrel.

De rábeszélésem mit sem használt. A prisztav leereszkedően mosolygott.

— Önnek megvannak a maga kötelességei, konzul úr, — mondotta. — Énnekem meg megvannak a magaméi. Ez nehéz eset.

Úgy látszik, nem marad más hátra, — gondoltam — mint visszavonulni. Ebben a pillanatban egy jóképű fiatalember rontott be a szobába.

— Papa! — kiáltotta izgatottan. — Nyertünk!

Amikor megpillantott, egy másodpercre zavartan elhallgatott. Aztán odasietett hozzám és melegen megrázta a kezemet.

— Mr. Lockhart, — mondta. — Nem emlékszik rám? Tavaly Ön ellen játszottam. Az Unio-klub középcsatára vagyok. — Arca ragyogott a boldogságtól, majd hátraszólt az apjának. — Apám, ez az úr Mr. Lockhart, aki a Morozovci-csapatban szokott játszani, a legjobb orosz együttesben. Velünk kell teáznia.

A prisztav összeráncolta a homlokát, aztán elmosolyodott.

— Bocsásson meg, — hebegte. — Az üzleti ügyektől megfeledkeztem a teáról.

Csöngetett. Csészéket és vodkát hozatott és miközben így szép kellemesen együtt ültünk és iddogáltunk, a fiú elbeszélte a délutáni mecs lefolyását. A prisztav csöndes bámulattal hallgatta, láthatólag imádta a fiát. Én is várakozó álláspontón voltam és reméltem, hogy a saját problémám is valami előre nem látott módon meg fog oldódni. Amikor a fiú befejezte a történetet, megint hozzám fordult:

— És mi hozta hozzánk, Lockhart úr?

Az apa elvörösödött.

— Lockhart úrnak hivatalos dolga van velem. Azt hiszem, okosabb, ha most méssz.

Miután a fiú eltávozott, egy pillanatnyi zavart csend támadt. Azután a prisztav megköszörülte a torkát.

— Konzul úr, — kezdte — én még egyszer átgondoltam a dolgot. Ön meggyőzött róla, hogy Önnek van igaza és hogy egy brit hajóorvos, akinek ötven font van a zsebében nem fog odaállni egy pár értéktelen zsebkendőt lopni. A baj csak az, hogy mindkét embernél találtak holmit. Ha minden a tisztnél lett volna, akkor a doktort felhasználhatnánk mint tanút és az ügy sokkal kevésbbé volna bonyolult.

Megvakarta lenyírt fejét, majd megnyomta a csengőt.

— Küldd ide azt a rendőrt, aki ebben az angol-ügyben a jegyzőkönyvet csinálta, — rendelkezett.

A rendőr előállt. Magastermetű, becsületes fickó volt, aki meg volt győződve róla, hogy derekul teljesítette a kötelességét és most megdícsérik.

— Te csináltad ezt a jegyzőkönyvet? — ordított rá a prisztav.

— Igen uram.

— Mind a két ember zsebében találtál holmit?

— Igen uram.

— Biztos vagy benne?

— Igen uram.

— Gondolkozz! — bömbölte a prisztav, mint a mennydörgés.

A rendőr megijedt, de megmaradt előbbi válasza mellett. Még orosz létére is túlgyönge volt a felfogása.

A prisztav nem hagyta annyiban a dolgot.

— Hát azt hiszed, hogy a hajóorvos, aki maga is tisztje az angol flottának, odaáll egy pár zoknit és egy zsebkendőt lopni?

A rendőr ingadozott.

— Igen uram ... azaz nem uram ... — dadogta.

— Ostoba! — kiáltotta a prisztav. — Most igen vagy nem? Megmaradsz amellett, hogy mind a két ember zsebében volt lopott holmi vagy azt mondod, hogy minden a tisztnél volt és a doktornál semmi?

Ezt nagyon lassan és megfontoltan mondta, minden szót külön hangsúlyozva, miközben hosszú vonalzójával kopogott az íróasztalon.

A rendőr végre megértette, miről van szó.

— Igen uram, — felelte rekedten.

A prisztav fogta a jegyzőkönyvet és összetépte.

— Eredj, — kiáltotta. — Írj azonnal egy másik jegyzőkönyvet és elő ne forduljon mégegyszer ilyen pontatlanság!

Majd hozzámfordult, ártatlan mosollyal.

— Ez minden, amit tehetek, — mondta. — Az ügy a bíróság elé fog kerülni. Figyelmeztetem, hogy a detektív nehézségeket fog csinálni. Ez egy keményfejű fráter, aki százalékot kap a talált tárgyak értékéből. De mindenesetre van már egy mentő tanú. A többi Öntől függ. A doktort azonnal szabadlábra helyeztethetem.

A futballnak is megvan néha a maga haszna. Őszinte köszönetet rebegtem a prisztavnak, megkértem, küldje el hozzám a doktort, ha kiszabadult és elrohantam, hogy Alexander Wilenkinnek, konzulátusunk ügyvédjének segítségét kérjem.

Még aznap este kidolgoztuk a haditervet. A hajóorvos megmaradt vallomása mellett, hogy ők fizetni akartak a holmiért és Wilenkin, aki Angliát majdnem olyan jól ismerte, mint Oroszországot, tisztán látta már a követendő eljárást. A tisztnek meg kell jelennie a bíróság előtt. A doktor tanúvallomása nagyon értékes lehet, de a védelem koronatanúja én leszek. Legalább is ez volt Wilenkin elgondolása.

Kezdetben tiltakoztam ez ellen. Nem tudtam, nem von-e le a brit alkonzul méltóságából, ha ilyen ügyben tanúskodik. És nem is láttam, mit segíthetek én az egész dologban.

— Ezt bízza rám, — kedves Lockhart, — felelte Wilenkin, gargalizáló zsidó kiejtésével. És én rábíztam.

Wilenkin gazdag zsidó családból származott és az volt a híre, hogy Moszkva legelegánsabban öltözködő embere. És a két angol védelmében a ruhák nagy szerepet játszottak.

Kedden elmentünk a tárgyalásra. Wilenkin és én kifogástalan délelőtti viseletben: csíkos nadrágban, monok-

lival és cilinderrel. Megjelenésünk a piszkos, túlzsúfolt tárgyalóteremben szenzációt keltett.

A kezdet nem volt valami biztató. Az áruházi detektív tanúvallomása lesujtó volt. A tiszt, aki piszkos volt a három napi fogságtól és borotválatlan, nagyon rossz benyomást tett a bíróságra. De Wilenkin védőbeszédében valósággal remekelt. Védelmét arra a tényre alapította, hogy a két embernek bőven volt pénze és rámutatott arra, hogy Őfelsége hajóhadának két ilyen előkelő tisztje nem teheti kockára a karrierjét egy pár zsebkendő vagy zokni kedvéért. Mindenki tudja, hogy az angolok sajátságos emberek. Például mosakodnak. Szeretik a tiszta alsóruhát. Mi sem természetesebb, mint hogy moszkvai tartózkodásukat arra használták, hogy megmosakodjanak és ellássák magukat tiszta fehérneművel. A detektív túlbuzgóságában hibát követett el. És végül: az ügynek messzemenő politikai vonatkozásai is vannak. Anglia és Oroszország most jóbarátok, majdnem szövetséges társak. Egy napon, — mikor, ki tudja? — talán váll-váll mellett fognak harcolni. Gondolja meg a bíróság, milyen végzetes hatása lehet egy szerencsétlen ítéletnek az angol-orosz viszonyra. Ahány ház, annyi szokás és annak igazolására, hogy az angol szokások mennyire különböznek az oroszoktól, mindjárt hozott is egy tanút, egy különben rendkívül elfoglalt úriembert, a brit főkonzul helyettesét.

Odaléptem a bírói emelvényhez, annyi méltósággal, amennyi csak kitelt tőlem és letettem az esküt.

— Szokásos dolog Angliában, hogy köztiszteletben álló férfiak bemennek egy üzletbe, leveszik a pultról az árut és zsebreteszik még mielőtt kifizették volna? — kérdezte Wilenkin.

— Igen.

— Ön is megtette már?

— Igen — feleltem a nélkül, hogy elpirultam volna.

A tengerésztiszt makulátlan becsülettel hagyta el a tárgyalótermet. De ezen az estén az összes moszkvai lapok a következő nagy főcímmel jelentek meg: „A moszkvai

brit konzul megesküszik rá, hogy Angliában a vevők zsebre teszik a kifizetetlen árut."

Jó hírnevem azonban túlélte ezt a szarkazmust. Kezdtem megismerni Moszkvát.

Ez csak egy kisebb bravurja volt Wilenkinnek. Békében a legtöbb ember közönséges divatfinak tartotta, a háború alatt azonban bebizonyította, ha kell, Juda oroszlánja tud lenni. Ő volt a legbátrabb zsidó, akivel életemben találkoztam. Első volt, aki önként jelentkezett az orosz hadseregbe. Testi bátorsága és intelligenciája csakhamar a fiatal tisztek sorába emelte és vitézségéért a Szentgyörgy-kereszttel tüntették ki. Civilben monoklit hordott és símára borotváltatta az arcát, a háborúban nagy szakállt és bajuszt növesztett. Amikor kitört az első forradalom, szívvel-lélekkel megpróbálta embereit a háború folytatására ösztönözni. Kitűnő szónok volt és így a katonatanács alelnöke lett. Ő volt, aki csapatát visszavezényelte Szentpétervárra az 1917 júliusi államcsiny alatt és elfojtotta az első bolseviki megmozdulást. 1917 novemberében, a bolseviki forradalom diadalrajutása után csatlakozott Szavinkovhoz és benne volt a keze minden ellenforradalmi összeesküvésben az új rendszer ellen. A veszély iránt annyira közömbös volt, hogy ez már-már az őrültséggel volt határos. Jó néhányszor figyelmeztettem rá, micsoda kockázatokat vállal. 1918 júliusában mint ellenforradalmárt bebörtönözték Moszkvában és egyike volt a hivatalos terror első áldozatainak, amikor szeptember elsején, a Lenin élete ellen elkövetett merénylet megtorlásaképpen a bolsevikiek hétszáz politikai foglyot agyonlövettek.

1914 tavasza és nyarának kezdete a munka és a kellemességek jegyében folyt le. Elég dolgom volt ahhoz, hogy a kétségek ne legyenek úrrá fölöttem. Oroszország iránti érdeklődésem már mániákus volt és az a törekvésem, hogy megismerjek mindent, ami orosz, Moszkva legjobban informált konzuli tisztviselőjévé avatott. Büszkeségemnek rendkívül hízelgett, hogy az osztrák főkonzul kölcsönkérte a mi évi jelentésünket, amelyet legnagyobb-

részt magam írtam és miután stilárisan kissé megváltoztatta, a sajátjaként adta tovább Bécsbe. Azelőtt ebben a megtiszteltetésben csak német kollégája munkáját részesítette. Ha néha ellanyhultam, Bayley dícséreteinek és buzdításainak igazságos keveréke mindíg helyrerántott. Hiába, ez volt már a sorsom az életben: különböző lovasok engedelmes lova voltam. Szórakozásom kevés volt, mindössze egy kis tenisz, néha egy játszma biliárd és egy pár ritka víkend a vidékre. De nem voltam boldogtalan. Családi életem békés és zavartalan volt. Én voltam ugyan az utolsó férfi, akihez egy asszonynak hozzá szabad volt mennie, de a házasság nekem magamnak jót tett.

1914 júniusában még jobban túl voltam terhelve hivatalos teendőkkel, mint máskor. Beatty admirális az első cirkáló hajóraj tisztjeinek társaságában látogatást tett Moszkvában. Beatty volt Nelson óta a legfiatalabb admirális és ez a körülmény majdnem állásomba került. Teljes díszegyenruhában, diplomata-csákómat fejembe vágva Bayley parancsára kimenten a vonathoz, hogy a perronon várjam és üdvözöljem Beattyt. Ez volt első találkozásom a haditengerészettel és a különböző rendfokozatok megjelöléséről halvány fogalmam sem volt. A perronon már ott voltak a prefektus, a kormányzó, a moszkvai hadtestparancsnok és több más orosz hivatalos személyiség, akiknek a brit tengernagyot be kellett mutatnom. A vonat berobogott és a különkocsiból egy fürge fiatalember ugrott le, aki nem látszott idősebbnek nálam és akit én természetesen Beatty segédtisztjének tartottam. Továbbra is állvamaradtam, hogy megvárjam, amíg a nagy ember maga is kiszáll. Kínos szünet állt be, amelyet a segédtisztképű fiatalember a következő szavakkal tört meg:

— Jó reggelt. Én vagyok Beatty. Kérem, mutasson be az uraknak és mondja meg, kivel kell először kezet fognom.

Forróság fogott el, majd hideg futott végig a hátamon. Amikor később elmondtam neki zavaromat, jót ne-

vetett rajta és nagyon megtisztelőnek tartotta magára nézve.

Ez a látogatás óriási sikert aratott. Beatty tisztjei, akik között ott volt Halsey admirális, Brock admirális és néhány sorhajókapitány (csupa olyan név, amely a háború alatt közismert fogalommá lett), elragadták az oroszokat. Símára borotvált, rózsás arcuk az erő és az egészség szellőjét hozták el a moszkvai nyár szikkadt atmoszférájába. Beatty négyszögletes álla és vídáman fejébevágott sapkája sokáig kedvenc vicctémája maradt a moszkvai karikatúristáknak, akik örültek az alkalomnak, hogy kiemelhették az angol hajóhad nagyszerűségének és a sajátjuk tehetetlenségének különbségeit. Az orkánszerű ünneplés csúcspontja az a beszéd volt, amelyet Beatty tartott a város bankettjén egy hatalmas díszsátorban a Szokolniki-parkban. Az unalmas szónokok sora után felemelkedett Beatty és érces hangon, amely a legnagyobb vihart is túlharsogta volna, olyan szónoklatot vágott ki, hogy a nehezen lelkesedő moszkvaiak valósággal lázban égtek. Azelőtt sohase láttak olyan admirálist, akinek szakálla ne a térdét verdeste volna. Lehet, hogy a brit hadsereg ereje jelentéktelen, de hajóhada mégis csak a legelső a világon. Még ma is csodálom, hogy Lord Beatty miért nem próbált szerencsét a politikában. Hangja még a felsőház legöregebb alvóit is felébresztette volna. Ez a vizit elsőosztályú látványosság volt és nagyban növelte a brit tekintélyt.

És ekkor jött a tragédia. Olyan hirtelen, mint amikor egy kőszáli sas lecsap a felhőkből. És következményeiben kérlelhetetlenül. Június 28-án meggyilkolták Ferenc Ferdinánd trónörököst és Londonban talán még nyugodtak voltak a kedélyek, Moszkvában azonban ettől az első perctől fogva világosan látták, hogy a háború vörös napja felkelőben van. Ugyanekkor játszódott le az én magántragédiám is. Feleségem júniusra várta a gyereket. Szerettem volna erre az időre hazaküldeni és írtam is ez ügyben nagyanyámnak, abban a reményben, hogy vállalni fogja a szükséges anyagi támogatást. A válasz azonban

rideg és elutasító volt. Ő maga első gyermekének egy ökrösszekér alatt adott életet Új-Zélandban. Ilyen alkalmakkor a feleségnek a férje mellett van a helye.

A doktor, akit feleségem mellé ajánlottak, német ember volt és Schmidtnek hívták. Kedves, derék, öreg ember volt, már régen túl élete jó korszakán. Én bizalmatlankodtam és jobban szerettem volna orosz orvost, de a moszkvai angol hölgyek megmagyarázhatatlan előítélettel viseltettek az orosz doktorok iránt. Schmidt beszélt angolul és feleségem megszerette.

A krízis június 20-án jött és egész éjjel tartott. Bár tapasztalatlan voltam ezen a téren, éreztem, hogy a szülésben komplikációk álltak be. Ez volt a legforróbb éjszaka, amelyet Moszkvában vagy egyebütt megéltek az emberek. Négy óra hosszatt álltam a nyitott ablaknál, egyik cigarettát szívtam a másik után és igyekeztem nem gondolni semmire. Három órakor Schmidt bejött a szobába. Az izzadság, amely patakokban folyt az arcáról, rácsorgott fehér köpenyére.

— Nehéz eset — lihegte. — Nagyon nehéz. Jó lenne még egy orvost hivatni.

Megadott egy számot és én rohantam a telefonhoz. Mintha órák multak volna el. Megint elfoglaltam helyemet az ablaknál, hallgatva a „droschkék" kerekeinek zörgését az utcakövezeten. Néhány vaklárma után mégis csak megjött a doktor kocsija. Megnyerő modora új bizalmat öntött belém. Ezután eltűnt a hálószobában és újra itt volt a mérhetetlen csönd. Öt órakor mindennek vége volt. Katja, a szakácsné, betipegett a szobába, szoknyája csücskét szemeihez szorítva. Nyomában jött a fiatal doktor.

— Az anya él — mondta tompán. — A kislány nem marad életben.

Gyorsan elbeszélte a részleteket. A szülés rendkívül nehéz volt. Feleségem úgy kimerült, hogy műszereket kellett alkalmazni. A műszerek nem voltak tökéletesek. Ha előbb hívták volna...

— Meghalt a gyerek? — suttogtam. A doktor bólintott.

Félig ájultan kávét és süteményt rendeltem a doktoroknak. Félájultan kísértem ki őket a kapun. Akkor leültem egy székbe és vártam a reggelt. Hét órakor anyósom jött be és bevitt a szobába, amelyet gyerekszobának szántunk. Ott feküdt a csecsemő a mérlegen. Abba a ruhába volt öltöztetve, amelyet feleségem hónapokkal ezelőtt varrt neki. Szemei nyitva voltak. Kis viaszsárga arcán semmi jel, semmi, amiből arra lehetett volna következtetni, hogy halott. Olyan üde volt és olyan édes... A kis főkötő a fején eltakarta a végzetes sebet.

Gépiesen mentem a napi kötelességek után. Telefonáltam Bayleynek és elmondtam neki, mi történt. Felkerestem a papot, hogy megbeszéljem vele a temetést és délután kimentem a Szadovájára, megrendelni a csöppnyi koporsót. Amikor elmentem a Hermitage mellett, egy utcalány a nyakamba akaszkodott. Gyorsan tovább siettem és ő követett. Szó nélkül a kezébe nyomtam öt rubelt: szemünk egy pillanatra találkozott. Azután megfordult és elrohant. Azt hiszem, azt gondolta, őrült vagyok.

Aztán két nap mulva a hosszú kocsikázás a német temetőbe, térdemen a koporsóval. A nap könyörtelenül tűzött a felhőtlen égen, de én nem éreztem a hőséget. Ugyanakkor temettek egy hetven éves angolt is, idegenek között álltam, míg a lelkész befejezte a szertartást és a két koporsó, azé az emberé, aki kiélte teljes életét és a névtelen kisgyermeké, eltűnt a közös gödörben...

Az egész hosszú, forró júliusban feküdt a feleségem, súlyos betegen. Eleinte életéért aggódtunk, később attól féltünk, megbolondul. Én agyondolgoztam magam a konzulátuson, munkával akarva megölni gondolataimat. És amint multak a napok, úgy nőtt a feszültség a nép közt, amíg végül is az elégedetlenség haragos mormogássá dagadt. Hol marad Anglia? A július augusztusba fordult, mindennap egy sereg ember telefonált, mérgesen és fenyegetőzve, amiért nem kaptak kielégítő választ. Hosszú, forró napokon keresztül masíroztak a csapatok teljes felszerelésben az utcákon, énekelték panaszos dalaikat és

nyomukban porfelhő szállt. Oroszország szíve felgyulladt a háborúért.

Augusztus ötödikén, egy szerda reggel, a szokott úton mentem a konzulátus felé. Az utcasarkon, szemben a hivatallal, egy sereg tüntető állta el az utamat. Egy zenekar játszott és érdes hangok a főkonzul nevét kiáltották. Egyszerre csak egy ember a tömegből felismert. — Helyet a brit alkonzulnak — ordította. — Erős kezek ragadtak föl és a tömeg feje fölött átemeltek a kapuhoz. Közben ezer és ezer hang mennydörögte: „Éljen Anglia!" Egy szakállas diák megcsókolta mind a két arcomat. Anglia megüzente a háborút Németországnak. Még egy napi késedelem és a tüntetők beverték volna ablakainkat.

III. KÖNYV

HÁBORÚ ÉS BÉKE

„Eine grosse Epoche hat das Jahrhundert geboren,
aber der grosse Moment findet ein kleines Geschlecht.“

(Nagy korszak volt, mit méhéből szült ez a század,
s csöpp nemzetséget lelt idelent ama perc.)

Goethe.

ELSŐ FEJEZET

Emlékeim ezekről az első háborús moszkvai hónapokról csodálatosan élénkek, ámbár ma, a később történtek világánál inkább hasonlítanak valami furcsa álomhoz, mint valóságos élményhez. Az ellentét 1914 és 1932 között túlságosan is nagy. Le kell hunynom a szememet, hogy fel tudjam idézni magamban ezeknek az első napoknak lángoló lelkesedését. Ha össze próbálom fércelni emlékezésem foszlányait, megint látom a mozgalmas jeleneteket a pályaudvaron: a csapatokat, amelyek szürkék a portól és amelyeket egymás hegyén-hátán szorítanak be a marhavagonokba, a hatalmas tömeget a perronon, amely utolsó istenhozzádot jött mondani, tekintélyes, szakállas apákat, feleségeket és anyákat, bátor mosollyal könnyeik között, amint virágokat és cigarettákat osztogatnak, kövér papokat, akik megáldják a boldog hadbavonulókat. A tömeg előre hömpölyög egy végső kézszorításra, egy végső ölelésre. Majd éleset füttyent a mozdony és több sikertelen kísérlet után a túlzsúfolt vonat, mintha csak félne elindulni, lassan kirobog az állomásról és eltűnik a moszkvai éjszaka szürke félhomályában. A tömeg csöndesen, födetlen fővel, mozdulatlanul ott marad még, amíg semmivé foszlik a soha többé vissza nem térők énekének utolsó visszhangfoszlánya is. Azután a csendőrök a türelmes nyájat kiterelik az utcára.

Tele vagyok reménységgel és ez az állapot elhomályosítja tiszta ítéletemet. Olyan Oroszország ez, aminőt még sohase láttam. Ezt az Oroszországot a hazafiasság kapta szárnyaira és ennek a hazafiasságnak gyökerei mintha

mélyre nyúlnának le az ősi rögbe. És a mellett ez az Oroszország józan volt. Megszüntették a vodkaárusítást és egy szinte vallásos magasságokba emelkedő tűz foglalta el a szennyes méreg helyét, amely minden eddigi háborúban olyan szervesen hozzátartozott a csatába induló orosz katonákhoz.

A polgárság körében ugyanez a láz dühöngött. A gazdag kereskedő-feleségek egymással vetélkedtek, pénzadományokkal ellátni a kórházakat. Az állami színházakban díszelőadásokat tartottak a vörös kereszt javára. A nemzeti himnuszoknak valóságos orgiáját ülték. Az operában és a balettnél a császári zenekar minden este eljátszotta az orosz, az angol, a francia és a belga himnuszt, mialatt a hallgatóság a hazafiasság lázas önkívületében feszes vigyázzba merevedve állt. Később, amikor a szövetségesek már annyian voltak, hogy akár egy krikett-csapatot is össze lehetett volna állítani belőlük, a lelkesedés kezdett alábbhagyni és a kövér moszkoviták hallhatóan sóhajtoztak e türelmi próba alatt, mert a nemzeti himnuszok eljátszása már több mint egy fél órát vett igénybe. Pedig 1914 ez első heteiben az orosz hazafiasság nagyon is megindokolt volt. A háború kezdetén csak Oroszország ért el sikereket. Minden orosz térnyerés hírét azonnal közhírré tették és Moszkva teli torokkal adta át magát a győzelmi mámornak. Ha voltak is pesszimisták, ezeknek a hangját még nem lehetett hallani a köztereken. Forradalomra még mint távoli lehetőségre se gondolt senki, bár minden liberális lelkületű orosz a háború első napjától kezdve azt remélte, hogy a diadal természetszerűleg meg fogja hozni az alkotmány reformját.

Szentpétervárt más volt a helyzet: ott a kezdeti orosz sikerek, eleinte még leplezetten, gúny tárgyává tették a francia-angol erőlködések csődjét. A szalonokban az angolok gyávaságáról suttogak és a németbarátok azt a mérgezett fullánkú mondást terjesztették, hogy Anglia el van tökélve a háborút az utolsó csepp orosz vérig folytatni. Moszkvában a gyanusítgatók féken tartották nyelvüket és az orosz győzelmek fölötti örömöt csak a Francia-

ország és Anglia nehéz helyzetének megértő méltánylása tompította le.

Végeredményben, ami Oroszországot illeti, a szövetség szíve Moszkvában dobogott leghangosabban. Ha Bayley vagy én nyilvánosan megjelentünk valahol, lelkesen megéljeneztek. A „Denevér"-ben Nikita Balejev kijött a függöny elé, ránkmutatott és így szólt: „Ma este a szövetséges Anglia hivatalos képviselői tartózkodnak körünkben." A zenekar a „God save the king"-et játszotta és az egész közönség felállott és tapsolt nekünk. Mi úgy tettünk, mintha terhes lenne számunkra ez a kéretlen figyelmesség és megfogadtuk egymásnak, hogy többet nem megyünk el, de azért elmentünk mégis, ahányszor csak a tapintat megengedte. Az igazi nagyok hiúsága is határtalan és Bayley és én bizony csak közönséges halandók voltunk.

Szeptember 10-én teljes díszben megjelentünk a színházban egy ünnepi előadáson, amelyet annak a tiszteletére rendeztek, hogy Lemberget elfoglalták az oroszok. Szívem tele volt szomorúsággal, amikor odamentem. A német seregek a Marnenál álltak és Párizs sorsa egy hajszálon lógott. Fivéreim Franciaországban harcoltak és énnekem itt kellett ünnepelnem egy orosz győzelmet. A színházban a tisztek káprázatos uniformisai ragyogó háttért képeztek a nők ékszereihez és drága ruháihoz. Rostand „Sasfiók"-ját játszották orosz átdolgozásban és Bayley és én egy a színpadhoz közel eső páholyban ültünk, pontosan szemben a francia főkonzul páholyával. Az első felvonás közepén a franciát kihívták a páholyból. Hosszú ideig maradt odakint és amikor visszatért, rendkívül izgatottnak látszott. Aztán legördült a függöny, de a lámpák nem gyulladtak ki. A hangulat hirtelen mintha villamos árammal telt volna meg. „Az oroszok újabb nagy győzelmet arattak. Százezer foglyot ejtettek. Przemysl elesett." A sötétben futótűzként terjedtek el a hirek. Ekkor a rivalda fényei ismét kivilágosodtak. A zenekar tagjai elfoglalták helyüket és egy tizennyolc éves fiatal lány, a francia kereskedelmi kamara elnökének lánya, kilépett a szín-

padra. Fehér ruhájában, kikészítetlen arcával és glóriás aranyhajával olyan volt, mint Gábriel arkangyal. Reszkető kezében egy papírlapot tartott.

A hallgatóság néma csendben várakozott. És ekkor a lány, idegességtől és izgalomtól remegő hangon olvasni kezdett: „Ebben a pillanatban érkezett a francia főhadiszállásról a következő hivatalos sürgöny." Elakadt, mintha nyelve felmondta volna a szolgálatot. Könnyek patakzottak alá az arcán.

Majd, éles krescsendóban, felolvasta a hírt: „Je suis heureux de vous annoncer victoire sur tout le front. — Joffre."

A nézőtér csillárai felragyogtak. A lány vadul lerohant a színpadról és a lelkesedés viharában a zenekar rázendített a Marseillaise-re. Szakállas emberek megcsókolták egymást. Az asszonyok egyszerre nevettek és sírtak. Az orkeszterbe karének vegyült és ekkor hirtelen csoda történt. A karzatról lábak dobogása hallatszott, mintha katonák masiroznának. Négyszáz francia tartalékos, diadalmas uniszónóban énekelte a refrént. Másnap kellett elutazniok Franciaországba és most a Marseillaise-t dalolták latin temperamentumuk egész szenvedélyes tüzével. Hősköltéménybe való dolog volt. Ez volt az utolsó alkalom, amikor Oroszország törhetetlen hittel tekintett a háború végső kimenetele elé.

Lemberg elfoglalása némileg enyhítette a tannenbergi borzalmas vereséget. De a tannenbergi vereségek megismétlődtek és habár az oroszok majdnem végig megállták a helyüket az osztrákokkal szemben, világos volt, hogy a németeknek nem tudnak ellentállni. Valójában Tannenberg volt az orosz forradalom előjátéka. A remény híre volt ez Lenin számára és jeladás az agitátoroknak, akik a gyárakban és falvakban dolgoztak és miután lerombolták az orosz tisztikarban való hitet, aláaknázták egy nép háborús szellemét, azét a népét, amely természeténél és az orosz klíma nyomorult voltánál fogva, mindíg képtelennek bizonyult a kitartó sikerre.

Az optimizmus pesszimizmussá válása persze nem

történt egyszerre és ha az orosz front sohase merevült is olyan teljes mozdulatlanságba, mint a francia, itt is hosszú hónapok múltak el egyhangú tétlenségben.

A morális bukás szintén csak lépésről-lépésre következett be. Amint nyilvánvalóvá vált, hogy hosszú háborúra van kilátás, az élet is lassankint stabilizálódott. Moszkvában, amely a fronttól nagyon távol esett, a polgárság lelkülete egyáltalában nem volt bátortalan. Igaz, hogy itt se nagyon törekedtek gazdaságosan élni vagy áldozatokat hozni. A közhangulat nem vetette meg a bujkálókat és „lógósokat", akik biztonságba helyezték magukat a vörös kereszt szervezeteinél, a nélkül, hogy félniök kellett volna tőle, hogy gyávaságukat szemükre veti valaki. A színházak és mulatóhelyek virágzottak, mint a békében és bár a proletár és a paraszt nélkülözni volt kénytelen alkoholját, a jómódú osztályt ezek a korlátozások nem érintették. Magánosok csak úgy vásárolhattak bort, ha írásos engedélyt kértek, de az élet megdrágult és az orosz hivatalnokokat rosszul fizették, így hát engedélyeket könnyen lehetett szerezni. A vendéglőkben az volt az egyetlen különbség, hogy az alkoholt nem palackban, hanem teáskannában szolgálták fel. Amikor az ellenőrzés hanem teáskannában szolgálták fel. Amikor később az ellenőrzés ellanyhult, még a látszatot fenntartó teáskanna is eltűnt.

Másrészről viszont óriási és nagyon értékes munka folyt az ú. n. közszervezetek részéről, amelyek között legelsősorban a városok unióját és a zemsztvók unióját kell megemlítenünk. Ezek a hadsereget a kórházak és gyárak egész hálózatával látták el és nélkülük az orosz katonai gépezet már sokkal hamarabb összeomlott volna, mint így. De az orosz kormány, a helyett, hogy támogatta és segítette volna a közszervezeteket hazafias munkájukban, mindent megtett, hogy működésüket megakassza és megnehezítse. Azt mondták, a közszervezeteknek politikai céljaik vannak, át meg át vannak itatva liberalizmussal és ezért veszélyt jelentenek az autokráciára. Csakugyan mindenki tudta, hogy úgy a városok szövetségét, mint a zemsztvók unióját liberálisok vezették, amit Szentpéterváron mély

gyanakvással fogadtak. Igaz volt az is, hogy mindkét szervezet főhadiszállása Moszkvában volt és Moszkva sohase volt népszerű a cár előtt. De a közszervezetek háborús lelkesedése, legalább is kezdetben, valódi volt és a politikai hátsógondolatok, amelyek csak később jöttek, egyenes következményei voltak az örökös tűszúrás politikájának. Oroszországnak az lett a tragédiája, hogy a cár teljesen felesége hatalmában állt és a cárné, egyetlen törekvés megszállottjaként, semmi mással nem törődött, minthogy az autokráciát csonkítatlanul hagyhassa fiára. Ezért sohasem is bízott a közszervezetek munkájában. Hogy végeredményben Moszkva mindjobban belesodródott a belpolitikai harcokba, amelyek még a háborúnál is jobban érdekelték, az főleg a cár végzetes ostobaságának volt köszönhető. Szövetségestársaihoz rendületlenül hű tudott maradni utolsó pillanatig, de mivel nem tudott saját népének hűségéből fegyvert kovácsolni, el kellett hogy veszítse trónját.

Számomra ez az első tél, 1914—15 tele, a szomorúság korszaka volt, amelyet csak a szakadatlan kemény munka élénkített valahogy. Feleségem csak lassan gyógyult betegségéből. Idegei megrendültek és ezért be kellett mennie egy orosz szanatóriumba. Ez a kísérlet nem sokat javított a helyzetén és ha jobban ismertem volna az orosz szanatóriumokat, sohase engedtem volna meg, hogy bemenjen. Feladtuk lakásunkat és azalatt az idő alatt, amíg újat kerestünk, beköltöztünk egy angol barátunk bútorozott szobáiba, aki családjával együtt hazament Angliába. Nappalaimat és legtöbbször éjszakáimat is a konzuli teendők foglalták le, amelyek a háború kitörése óta legalább is megháromszorozódtak. A blokád és az import és export ellenőrzésének különféle szabályozása a számadási könyvek egész halmazát tette szükségessé, amelyeket legnagyobbrészt én vezettem egyedül. Moszkva ezenkívül rendkívül fontos politikai központtá nőtte ki magát és mert Bayley politikai érdeklődésének kedvéért mindent rámbízott, időm zsúfolva volt. Másik nehézségemet az állandó pénzhiány alkotta. Feleségem lebetegedése sokba került

és mivel állásunk egyre fontosabbá vált, társadalmi kötelezettségeink is megnőttek. Az üzleti világ — Moszkva mindíg Oroszország legfőbb kereskedővárosa volt — a jövedelmező hadiszállítások következtében óriási mértékben gazdagodott és az emberek szinte pazarolták a pénzt. Az élet drágulása, amely ennek a fellendülésnek nyomában járt, érezhetően rosszabb helyzetbe hozott bennünket, mint akár az oroszokat, akár az angol kolóniát. Azonkívül a háború magától vetett véget újságírói keresetemnek is. A háborúról írni nem volt szabad és az angol lapokat csakis ez érdekelte.

Ebben az időben létünk egyhangúságába Hugh Walpole látogatása hozott kellemes változatosságot, aki röviddel a háború kitörése után érkezett Moszkvába és pár hónapig velünk maradt. Házunk gyakori vendége volt és derűs optimizmusa valóságos istenáldást jelentett felségemnek. Néhány könyve már megjelent ekkor, közöttük a „Bátorság" is és már megindult a siker felé vezető úton. De a siker nem ártott meg neki, tudott pirulni, ha zavarba jött és inkább emlékeztetett egy nagy, esetlen iskolás fiúra, akiből szinte kibuggyant a kedvesség és lelkesedni tudás, mint tekintélyes íróra, akinek nézeteit tisztelettel és elismeréssel fogadták. Bayley kivételével mindnyájan szívünkbe zártuk, ő pedig barátságunkat olyan rokonszenvvel és jósággal hálálta meg, amely sohase tévesztett célt. Bayleyvel nem volt szerencséje. Bayley, aki akkor már beteg ember volt, hajlott a cinizmus és autokrácia felé. Nem szerette a lelkes embereket. Még kevésbbé szerette, ha valaki ellentmondott neki. Hugh, akinek lelkesedése minden iránt, ami orosz, nem ismert határt, szeretett vitatkozni és megvolt mindenről a maga felfogása. Ez zavarta Bayleyt és úgy hiszem, ez az ellenszenv kölcsönös volt.

Később Hugh elutazott, kiment a frontra mint vöröskereszt-megbízott. Később feje lett Szentpétervárott a brit propaganda irodának. Kezdettől fogva arra törekedett, hogy Oroszországnak használjon és Oroszország valóban hálás lehet neki. Élményeit a fronton „A sötét erdő"

című regényében írta meg, szentpétervári emlékei pedig „A rejtelmes város" című könyvét sugalmazták.

Naplóm feljegyzései szerint ebben az időben keveset jártam el és ami kis szabad időm volt, azt olvasással töltöttem. 1915 januárjának első felében kiolvastam a „Háború és békét" oroszul. Néha Walpole-lal elmentünk egy-egy baletthez vagy a cirkuszba. Az ő társaságában találkoztam először Gorkijjal, a Nikita Balejev „Denevér"-jében. Ezekben a napokban a „Denevér" Moszkva írói és művészi világának kedvelt találkozó helye volt. Az előadás csak színház után kezdődött és sok színész és színésznő jött ide vacsorázni és megnézni a műsort. A „Denevér" úgy indult, mint a moszkvai Művész-színház klubja. Balejev maga is tagja volt az együttesnek, de nem tudott érvényesülni ebben a szigorú iskolában. Ma társulata épp olyan híres Párizsban, Londonban és New-Yorkban, mint egykor Oroszországban volt, de érzésem szerint előadásai sokat veszítettek abból a drága meghittségből, amely ezekben a régi moszkvai időkben legfőbb erejét képezte. Itt nem volt még szakadék színész és közönség között. Balejev maga örmény származású volt és családja valamikor nagy vagyonnal rendelkezett.

Gorkij mély hatást tett rám. Tehetségénél talán csak szerénysége volt nagyobb. Szemei rendkívül kifejezők voltak és azonnal meg lehetett pillantani bennük a részvétet minden emberi szenvedés iránt, ami jellemének uralkodó vonása volt és amely végeredményben, egy hosszú ellenséges korszak után, a bolsevikiek karjaiba kergette. Ma Gorkij elkeseredettebben ír a polgárság és a mérsékelt szocialisták ellen, mint a legvéresebb moszkvai csekista, de dacára ezeknek az irodalmi kirohanásoknak, nem tudom elhinni, hogy elveszítette lényének alapvető jóságát, amelyet azelőtt sohase mulasztott el kimutatni, valahányszor megszánt valakit. Aki Gorkijt valaha látta gyerekek, állatok vagy fiatal írók társaságában, az képtelen lesz elhinni, hogy akadhat teremtett lélek, akinek fájdalmat vagy szenvedést tud okozni.

A „Denevér"-ben jöttem össze először Saljapinnal

is. Egy órával előbb még az operában láttam a „Borisz Godunov"-ban. Ebben a szerepben mintha minden centimétere ennek az embernek király lett volna, egy nagy arisztokrata modorával és olyan kezekkel, amelyek egykor talán egy régi velencei dózséi voltak. És mindez csak tréfa volt, nagyszerű példája óriási színészi képességének. Sztaniszlavszki szokta mondani, hogy ha az éneklést a drámával cserélné fel, a világ legnagyobb színésze lenne. A színpadon kívül olyan, mint egy paraszt, még az étvágya is paraszti és nagy, erős kezei az anyaföld fiát árulják el. Gorkij egy jó történetet mesélgetett Saljapinról. Fiatalkorában a két ember együtt csavargott a Volga-kerületben munkát keresni. Kazánban egy utazó impresszárió éppen helyi tehetségeket keresett, akikkel énekkarát kiegészíthetné. Egy tenort és egy basszust akart szerződtetni. A két szegény, rongyos ember bekopogtatott a düledező irodába, ahol csakugyan hangpróbát tartottak velük. Az impresszárió szerződtette is a tenort, de a basszust kidobta. A tenor Gorkij volt, a basszus Saljapin.

Moszkva, amely mindíg sokkal németellenesebb volt, mint Szentpétervár, valóságos gyüjtőmedencéje volt azoknak a híreknek, amelyek mindenféle német intrikákról szóltak a legfelsőbb helyeken. Naplómban 1915 februári keltezéssel a következő bejegyzés olvasható: „Ma egy tiszt telefonált és megkérdezte, mikor fogja Anglia megszabadítani Oroszországot a német asszonytól. Ez a „német asszony" a cárné volt. Én magam a következő megjegyzést fűztem a történethez: „Ilyesféle dolog már harmadízben fordult elő ezen a héten". És amint a hónapok multak, egyre többször ismétlődött. Ebből az időszakból származik a legismertebb moszkvai háborús mese. A cárevics a téli palota folyosóján áll és sír. Egy tábornok, aki egy kihallgatás után éppen távozni készült a palotából, megállt és rátette a kezét a fiú fejére.

— Mi a baj, kisfiam?

A cárevics pedig félig nevetve, félig sírva így felelt:

— Ha kikapnak az oroszok, a papa sír. Ha kikapnak a németek, a mama sír. Mikor szabad nekem sírnom?

Ilyen történeteket szerte-széjjel meséltek az egész országban és mérhetetlen károkat okoztak vele úgy az ipari proletariátus, mint a parasztok között. Moszkva ezekben a történetekben és hiresztelésekben élt és bár a kémektől való félelem őrülete sohase öltött akkora méreteket, mint Angliában vagy Franciaországban, kegyetlenül üldözték a zsidókat és a német származású oroszokat. De nem minden történet szólt az autokrácia balfogásairól. A moszkvai humoristák szellemessége és szarkazmusa a német császárból is kedvelt vicc-figurát csinált. A legtöbb róla szóló mende-monda nem tűr nyomdafestéket, a többit pedig elégszer elbeszélték már. Egy van azonban, amelyet a külföldi olvasó talán nem ismer még. 1915 telén a „Kaiser" meglátogatta Lodzot és hogy megnyerje magának a helybeli lakosságot, a tömeg előtt nagy beszédet mondott. A hallgatóság persze nagyrészt zsidókból állott. Ezek hallgatták, hallgatták, hogy beszél először a Legfőbbről és a Mindenhatóról, aztán az Istenről és saját magáról, végül saját magáról és az Istenről. Amikor a beszéd befejeződött, a zsidók vezetői félreálltak egy sarokba megbeszélni a helyzetet.

— Ez a mi emberünk — jelentette ki a főrabbi. — Ez az első keresztény életemben, aki nem hisz a Szentháromságban.

Milyen idegenül és valószínűtlenül hatnak ma már ezek a történetek. Akkor azonban minden pletykálkodás körülöttük forgott és ezek képezték a legfőbb szórakozást minden szalonban.

MÁSODIK FEJEZET

Említettem már, hogy Bayley beteg volt. A testgyakorlás hiánya — a moszkvai tél örökös átka — és a túlságba hajtott munka aláásták egészségét. 1915 áprilisában elhatározta végre, hogy hazatér Angliába és alávetni magát egy műtétnek, amelyet már régen meg kellett volna csináltatnia. Jellemző kedvességére, hogy elutazása

előtt engem egyheti szabadságra küldött. Ez volt utolsó igazi szabadságom Oroszországban és minden percét kiélveztem. Moszkvában még kemény tél volt, amikor elhagytam, hogy Kievbe menjek, az orosz történelem bölcsőjéhez és az orthodox egyház szent városába. Amikor az éjszakai utazás után felébredtem a vonatban, zöld mezőket pillantottam meg és bájos, fehér majorokat, amelyek a meleg napfényben fürödtek. Utitársam, egy tiszt, aki éppen visszatérőben volt a frontra, mosolyogva köszöntött: „Kiev nagyon fog tetszeni Önnek. Itt jobb a légkör, mint Moszkvában, hogy Pétervárról ne is beszéljünk.“ Lelkem úgy tele volt, hogy szívesen elhittem mindent. A tiszt azonban a tiszta igazat mondta. Kievben, habár tele volt sebesültekkel, sokkal nagyobb volt a háborús lelkesedés, mint Moszkvában. És valóban, egészen a forradalom kitöréséig, annál bizakodóbb volt a hangulat, minél közelebb került az ember a fronthoz. Oroszország legjobbjai (persze velük együtt sokan a legroszszabb elemek közül is) a lövészárkokban feküdtek. A mögöttes országrész és nem a front volt az, amely az országot tönkretette.

Amint a vonat közeledett Kievhez, egyszerre csak megállt egy kis állomásnál és hosszú ideig vesztegelni volt kénytelen. Az egyik mellékvágányon szerelvény állott, amely osztrák foglyokat szállított. A foglyok, akikre éppen senkise vigyázott, leugráltak a marhaszállító vagónokból és felmásztak a farakásokra, hogy még egyszer, utoljára teleszívják magukat a déli nap első melegével, mielőtt folytatnák hosszú kálváriájukat Szibériába. Szegény ördögök. Éhesek és szörnyen rongyosak voltak. Moszkvában mindíg vad lelkesedéssel töltött el, ha hallottam, hogy megint ennyi és ennyi ezer foglyot ejtettek. Itt, szemtől-szemben ezekkel a szerencsétlenekkel, csak egy gondolatom volt. Snodgrass, az amerikai főkonzul, aki a német érdekeket képviselte Oroszországban, pontos adatokat szolgáltatott nekem az orosz hadifogolytáborok rettenetes állapotáról. Szívemben őszinte sajnálattal néztem ezeket a sorsüldözötteket, akik talán örültek is neki,

hogy elfogták őket és nem is gyanították, milyen fekete végzet lebeg a fejük fölött. Vajjon hányan látják meg közülök ismét hazájukat? Úgy álltam a nyitott ablaknál és úgy nézegettem őket, mint ahogy egy állatkerti látogató bámulja az új állatokat. És ekkor ez egyik fogoly elkezdte énekelni az Intermezzót a Parasztbecsületből. Horvát ember volt. Biztosan a tavasz melegítette föl a szívét és felkavarta benne messzi dalmát hazája emlékeit. A mi vonatunkat, amely tele volt oroszokkal, észre se vette. Csak a maga mulatságára dalolt, de úgy, mintha a szíve szakadna meg belé. Nem tudom, ki volt. Talán a zágrábi opera tenoristája. De hangjának szárnyalása ezen az istenhátamögötti állomáson, zöld rétek és gyümölcsöskertek díszletei között, valósággal mágikus erővel hatott. Fogolytársai abbahagyták a kavicshajigálást. Az oroszok a mi vonatunkban felálltak üléseikről és csendes bámulattal álltak az ablakokban. Amikor aztán befejezte az éneket, osztrákok és oroszok egy nagy, mindent elsöprő tapsorkánban törtek ki. Az orosz vonatból egész cigaretta-, alma- és süteményeső hullott a foglyokra. Az énekes méltóságteljesen meghajtotta magát és elfordította a fejét. Majd a mozdony sípolt és mentünk tovább.

Nagypénteken délben érkeztem Kievbe és a délutánt azzal töltöttem, hogy bejártam a várost és megnéztem a templomokat, amelyekből majdnem annyi volt, mint Moszkvában. Estére elfáradtam és mert nagyon egyedül voltam, már kilenckor lefeküdtem. Másnap reggel korán keltem. A nap beáradt az ablakomon és elhatároztam, hogy rövid szabadságomat jól ki fogom használni. Idegen városokat olyan kedvteléssel nézek, mint egy amerikai és Kievet is egy tipikus amerikai turista alapossággal „intéztem el". Moszkva után valóságos jótétemény volt dombokat és igazi folyót látni. A szép idő az egész várost kicsalta az utcára, az oroszok húsvéti bevásárlásaikat végezték és a zsidó boltosok igyekeztek kielégíteni vevőiket. Kiev, dacára sok templomának, inkább zsidó város, mint keresztény. Mindenki mosolygott. Az osztrák frontról, amely számára Kiev bázisul szolgált, még jó hírek jöttek.

Przemysl csak rövid pár héttel előbb esett el és ebben az uralkodó optimizmusban én is boldogabban éreztem magam, mint amilyen hónapok óta voltam.

Ebéd után kocsit vettem és elhajtattam a Vladimir-hegyhez. A hegy lábánál kiszálltam a kocsiból és gyalog kapaszkodtam fel a lejtőn, hogy megnézzem a kilátást. Angliában vagy Amerikában magánvállalkozók már régen szállodát vagy szanatóriumot építettek volna a csúcsra, az oroszok azonban szent Vladimir szobrát helyezték ide, aki most elnéz a Dnyeper fölött, kezében hatalmas kereszttel. A Dnyeper gyönyörű folyam, sokkal tekintélyesebb, mint a Volga és egészen más, mint minden más folyó, amelyet eddig láttam. Három év után, amelyet síkságon töltöttem el, hegyek és tenger nélkül, jobban felüdültem ettől a látványtól, mint ahogy ma felüdülnék.

Később lehajtottunk a lánchídhoz, hogy a síkságról nézzem meg a várost. Mert, bármilyen különös is, habár Kiev maga egy hegyláncon épült, a vidék köröskörül épp olyan alföld, mint Moszkva környéke. Már közlekedtek a folyón a fehértetejű gőzhajók, az ágak virágba pattantak, kibujt az orgona és az utak szélén pazar bőségben burjánzott a vadvirág. A folyó fölött fekvő Kiev Quebecre emlékeztetett és ha Quebecnek szebb is a fekvése, a kievi épületek festői volta nagyon is bő kárpótlást nyujt ezért.

Éjjel éjféli misére mentem a szent Szófia-templomba. Moszkvában csak hivatalos alkalmakkor jutottam orosz templomba, a cár születésnapján vagy nevenapján. Ilyenkor mindíg egyenruhában voltam és az előkelőségek között foglaltam helyet, távol az alacsonyabb sorsú imádkozóktól. Itt Kievben én is része voltam a tömegnek, amely úgy tolongott egymás hegyén-hátán, hogy többen elájultak. Nem volt nagyon kényelmes a hely, de mégis végig kitartottam. Aztán résztvettem a processzióban és a parasztok és zarándokok hatalmas nyájának lelki felemelkedésében.

A zarándokok, akik távolról gyönyörű és festői lát-

ványt nyujtanak, ezidén különösen nagy számban gyültek össze. Húsvét hétfőjén elmentem megtekinteni őket a híres kievi Lavra-kolostorba, amely a Moszkva közelében fekvő Trojce-Szergyevszki klastrom mellett Oroszország legtiszteltebb szentélye. A nap olyan forrón tűzött, hogy vissza kellett mennem levenni a mellényemet. Amikor megérkeztem a kolostor-templomhoz, éppen istentisztelet folyt és a templom előtti téren ezer és ezer katona volt felsorakoztatva. A zarándokok folyton ettek, szakállas öreg emberek, fénylő szemekkel és kiaszott arcú vénasszonyok, még bent a templomban is láttam egy öreg filozófust, aki egy sarokban megelégedetten majszolt egy darabka fekete kenyeret. Azt hiszem, ő volt a legboldogabb ember, akivel találkoztam. A templomból lementem a katakombákba. Rideg és kevéssé hatásos földalatti folyosók ezek, amelyek különböző elfeledett szentek csontjait őrzik. Minden koporsó előtt persely, amely mellett egy pap ül és amikor a felsebzett lábú zarándokok nehézkes mozdulattal belehajítják kopékáikat a perselybe, a pap előrehajlik a meghalt szent maradványai fölé és éneklő hangon ezt darálja: „Imádkozz értünk Istenhez." Borzongva jöttem fel a napfényre, a sziklacsúcs egy füves mezejére. Itt három vak koldus üldögélt, három-három lépésnyi távolságra és több-kevesebb sikerrel hangosan olvasták az evangéliumot. Az egyik fiatalember, aki még nem lehetett több, mint huszonöt éves, katonaruhában volt. Ha a háborúban veszítette el a szeme világát, hogyan tanulta meg ilyen hamar a Braille-írást? Ha nem, miért hord katonaruhát? Lelkének békéjét nem zavartam meg evvel a tapintatlan kérdéssel, csak távolról bámultam, mint a szent Oroszország egyik eleven képviselőjét, azét az Oroszországét, amely a háború ez első idejében olyan szenvedélyes rokonszenvre gyujtotta még saját angol honfitársaimat is.

Kissé távolabb a parton egy cigány bonyolított le jövedelmező üzletet a katonákkal egy jövendőmondó papagáj segítségével. Ez a papagáj igen jól idomított madár volt és harminc kopékáig még aprópénzt is tudott

visszaadni vendégeinek. És ha tekintetbe vesszük a szellemidézőket és a papokat, igazán nem lehetett csodálni, ha a legtöbb katona és zarándok üres zsebbel távozott. Ami pénz még maradt benne, az egy öreg hárfáshoz vándorolt, aki saját kíséretére, rekedt hangon kaukázusi népdalokat énekelt. Minden nagyon békés volt, nagyon rendben lévő, sehol semmi veszekedés. A zarándokok és a katonák megelégedett lelkükben megkapták kiadásaikért a teljes ellenértéket.

Kievben nem volt semmi kalandom, de ennek a hétnek az emléke elevenebbül él lelkemben, mint a háború minden egyéb mozzanata. Talán a napsugár varázsa tette, talán a nagy ellentéte a moszkvai élet izgalmainak, hogy ilyen világos kép maradt vissza bennem erről az epizódról. Valóban a folytonos izgalom épp olyan egyhangúvá válhatik, mint a legtétlenebb élet és a következő három esztendő izgalmas eseményei emlékező képességemet teljesen kimerítették.

Amint elhagytam Kievet, megszűnt a jó idő és a zápor patakokban ömlött. Az állomásépület a szomorúság pusztaságának képét mutatta és ahogy visszatekintettem a vasúti hídra, hálatelt szívvel éreztem, hogy a város csak az én tiszteletemre öltötte fel legvídámabb színeit. De lelkemet a bánat nyomta, hogy el kell hagynom a délvidéket, a napfényt és a mosolygó, nevető Ukrajnát a hideg és kegyetlen északért. Ám igazságtalan voltam Moszkvával és a nagyoroszokkal szemben. Amikor eljött az összeomlás, Kiev a legborzalmasabb kegyetlenségek központja lett és az ukránok követték el a forradalom legvéresebb gaztetteit.

A visszaúton volt egy kisebbfajta élményem, amely megmutatta, mekkora közömbösséggel és mekkora nemtörődömséggel viseltetnek az oroszok a nyugati szokásokkal szemben. Hálófülkém egy hölggyel volt együtt, aki nagyon kedvesen viselkedett és mindjárt az első órában elbeszélte élete történetét. Valamikor híres énekesnő volt és amikor tekintélyes vagyont gyüjtött össze, férjhez ment egy gárdatiszthez. Hat évi házasság után a férfi egy fél-

tékenységi rohamában rálőtt. A golyó áthatolt a nyakán és azóta nem tud énekelni. A hölgy társaságában észrevétlenül multak az órák és későre járt az idő, amikor lefeküdtem. A találkozásból nem lett regény. Bár jól tartotta magát, bizonyosan elmult már hatvan éves.

Röviddel Moszkvába való visszatérésem után Bayley elutazott Angliába betegszabadságra és engem, huszonhét éves koromban, itthagyott egy olyan munkakörben, amely nemsokára egyike lett a legfontosabb külföldi állásoknak. Távozása nem izgatott és nem hangolt le. Hiszen már helyettesítettem máskor is, amikor ellenőrző körúton járt. Egy hónap mulva visszavártam és csak ideiglenes távolléte alatt kellett a konzulátust vezetnem.

Az események azonban meghosszabbították felelősségem időszakát. Az a Moszkva, amelybe Kievből hazatértem, tele volt mindenféle híresztelésekkel és lehangoltsággal. A dolgok rosszul álltak a német fronton. Az Ausztria elleni offenzíva megrekedt, sőt az osztrákok igen erős ellentámadásokat indítottak, amelyek következtében a menekülőknek valóságos áradata özönlött a városba. Elhelyezésük költsége minden segélyforrást kiapasztott. Szocialista ismerőseim nyugtalanító híreket hoztak a falusi újoncok elégedetlenkedéséről és fegyelmezetlenségéről. A sebesültek nem akartak újra a frontra menni. A parasztok ellenszegültek, hogy fiaikat elvigyék a mezei munkából. Angol barátaim a vidéki textilgyárakban egyre izgatottabbak lettek a munkásság körében mindjobban elharapódzó szocialista agitáció miatt. A háború-ellenesség kormány-ellenességgé lett. Moszkvában éhségforradalom tört ki és az alprefektust kövekkel dobálták meg. Szandeckijt, a moszkvai kerület főparancsnokát, ezt a marcona, öreg hazafit, aki gyűlölte a németeket, elbocsátották állásából és Jusszupov herceget nevezték ki a helyébe kormányzótábornoknak, a fiatal prince apját, aki később belekeveredett a Rasputin-gyilkosságba. Szandeckij nyugdíjaztatásának egyetlen oka, amint beszélték, az öreg katona egy hazafias kitörése volt. A cárné, aki fáradhatatlanul dolgozott a sebesültekért, az orosz katonák között szentképe-

ket osztogatott, a német és osztrák foglyok között viszont pénzt. Lehet, hogy igaz ez a hír, lehet hogy nem, de Szandeckij a főhadiszálláson hevesen tiltakozott a hadifoglyok elkényeztetése ellen és ezért kegyvesztett lett. A légkör egészségtelen volt. Az orosz seregekben való hit helyt adott a németek legyőzhetetlenségébe vetett meggyőződésnek és a moszkvai nép minden rétege fájó elkeseredéssel látta az orosz kormány állítólag nagyonis németbarát politikáját. A híres orosz gőzhenger meséje, amelyet az angol fantázia talált ki, szertefoszlott. Ez a gőzhenger-hasonlat mindenesetre a legostobábbak közül való volt, amelyeket valaha kiagyaltak.

A helyzet szemmelláthatólag cselekvésre ösztönzött. Leültem és két jelentést szerkesztettem, amelyeken Bayley elutazásáig dolgoztam. Az egyik egy hosszabb írásmű volt az ipari nyugtalanságokról, megbízható adatokkal a szocialisták céljait illetőleg. A másik egy politikai tudósítás volt a moszkvai helyzetről, eléggé pesszimista hangnemben, amelyben rámutattam, hogy a közeljövőben talán sokkal komolyabb forradalmak lehetőségével kell majd számolni. Aztán, némi habozás után, elküldtem a jelentéseket a nagykövetnek. A nagykövet személyes levélben válaszolt és arra kért, hogy ezeket a politikai tudósításokat illesszem bele rendszeres munkámba.

Jóslatom a zavargásokat illetőleg már két hét mulva beigazolódott. Június 10-én nagy németellenes tüntetés robbant ki Moszkvában és a város három napig a csőcselék kezében volt. Kifosztottak és kiraboltak minden házat, minden üzletet, minden műhelyt, amelynek tulajdonosa német volt vagy német nevet viselt. Knopnak, a nagy orosz-német milliomosnak, aki a semmiből teremtette meg az orosz pamutipart és angol gépeket és angol vezetőket hozatott, földig lerombolták a nyaralóját. A tömeg kirabolta a németnevű borkereskedők raktárait, lerészegedett és nem mutatott irgalmasságot. Nem törődött vele, hogy az áldozatok orosz alattvalók voltak és hogy a legtöbb esetben, dacára nevük hangzásának, még csak nem is tudtak németül. Zündel gyárában, amely a legvesze-

delmesebb ipari vidéken állott, a németül beszélő igazgató annyira megrémült, hogy a csőcselékre lövetett: azon nyomban felkoncolták. Kimentem az utcára, hogy saját szememmel nézzem meg a zavargásokat. Az első huszonnégy órában a rendőrség vagy nem akart vagy nem tudott csinálni semmit. A város több pontján gyujtogatás történt és ha történetesen szél fújt volna, megismétlődött volna az 1812-iki katasztrófa. A Kuzneckí-Moszton láttam, hogy rabolják ki a huligánok Moszkva legnagyobb zongoragyárát. Bechsteinek, Blüthnerek, hangversenyzongorák, pianinók egymásután zuhantak le az emeleti ablakokból az udvarra, ahol egy máglyarakás teljessé tette a rombolás munkáját. A fa ropogása, a kegyetlenül nyaldosó lángnyelvek, a tömeg rekedt üvöltése borzalmas diszharmóniává egyesült. Eleinte még az előhívott katonaság sem tudott rendet teremteni.

A harmadik napon, több sortűz után, a hatóságok megint urai lettek a helyzetnek. De 1905 óta a csőcselék először érezte ismét a hatalmát. Forradalmi étvágya feltámadt.

A zűrzavarban tekintélyes mennyiségű brit tulajdon is elpusztult és ezért azonnal bejelentettem hivatalos tiltakozásomat a prefektusnál és Jusszupov hercegnél, a kormányzó-tábornoknál. A szerencsétlen prefektus félig halott volt a rémülettől. Tudta, hogy őt fogják mindenért felelőssé tenni — és úgy is volt. Huszonnégy óra leforgása alatt el volt csapva. Jusszupov herceggel, aki Oroszország egyik leggazdagabb földbirtokosa volt, nem lehetett ilyen könnyen elbánni. Jusszupov elkeseredett ellensége volt annak, amit Szentpétervárt németbarát „fék"-nek hívtak és erősen hajlott a felé a felfogás felé, hogy a forradalom egészséges lecke lesz a langyos kormányrendszer számára.

Nem sokkal ezután Jusszupov herceg szabadságra ment és többé nem tért vissza helyére. Elbocsátásának, vagy ahogy ő nevezte, lemondásának története eléggé mulatságos. Röviddel a zavargások után ebédet adott Klimovics tábornok, az új prefektus és Muravjev gróf, a

moszkvai tartomány kormányzójának tiszteletére. Két nappal később Djunkovszkij, helyettes belügyminiszter és a titkos rendőrség főnöke, felhívta Muravjevet telefonon Szentpétervárról.

— Két nappal ezelőtt Jusszupovnál ebédelt — mondta Djunkovszkij.

— Igen.

— Kecsegét ettek és „chaud-froid"-t fogolypecsenyéből.

— Igen.

— A moszkvai és pétervári nők előnyeiről beszélgettek.

— Igen.

— Mouton-Rotschildot ittak, 1884-es évjáratot.

— Igen — felelte a meglepett Muravjev. — De honnan az ördögbe tudja mindezt?

— Klimovics épp most küldött mindenről részletes jelentést — válaszolta Djunkovszkij.

Muravjev elbeszélte az egészet Jusszupovnak, aki olyan dühös lett, hogy majdnem fölrobbant. Kijelentette, hogy nem tűri, hogy alantasa kémkedjék utána és megesküdött, hogy addig nem tér vissza Moszkvába, amíg Klimovicsot ki nem rúgják.

Klimovics maradt és Jusszupov távozott.

A moszkvai forradalom eredete mindmáig kiderítetlen maradt. Én azonban erősen hiszem, hogy a moszkvai kormányzó-tábornokot nagy mulasztás terheli. Eleinte azt hitte, hogy csak egészséges anti-német demonstrációról van szó, ami előtt szemet húnyt és csak akkor lépett közbe, amikor a helyzet kezdett veszedelmessé válni.

Ennek a szomorú eseménynek eredményeképpen levelet kaptam a nagykövettől, hogy azonnal jöjjek hozzá Szentpétervárra. Ha visszatekintek az elmult esztendőkre, nehezen tudom visszaidézni magamban azt az izgalmat, amit ez a levél kiváltott belőlem. Az alkonzulokat, még ha főkonzuli teendőket látnak is el, nem minden nap rendelik kihallgatásra a nagykövetekhez. Egy gyáva pillanatomban már-már attól féltem, hogy hivatalos teendőim

folyamán valami hibát követtem el vagy hogy esetleg felelőssé tesznek az eseményekért. De azután a magam javára döntöttem el a kérdést és megerősítettem önbizalmam bástyáját. Elővigyázatosságból felhívtam Cselnokov Mihályt, a moszkvai polgármestert és legjobb orosz barátomat és összegyüjtöttem a legújabb politikai információkat. Aztán bepakkoltam a kofferemet és kimentem az állomásra, ahol a pótolhatatlan Alexander „kijárt" nekem egy külön hálófülkét.

HARMADIK FEJEZET

Bár már három éve voltam Oroszországban, Szentpétervárra csak most jutottam el először. Ez volt az első alkalom, hogy találkoztam Sir George Buchanannel. Ma már meggyűlöltem a városi életet, de még most is, ha idegen városba érkezem, lelkemben megszólal egy húr. Egy tekintetben Szentpétervár nem okozott csalódást. Valóban sokkal szebb város, mint Moszkva és látképe — különösen téli látképe — a brit nagykövetségről, amely a folyóparti előkelő paloták között fekszik, vagy jobban mondva feküdt, szemben a Péter-Pál erőddel, csaknem tündérmesébe illik. De nyáron, a fehér éjszakák korában, Szentpétervár rideg és szürke. A gyönyörű külső mögött megfagyott a szív. Sohase éreztem iránta azt a baráti melegséget, mint Moszkva iránt.

Korán reggel érkeztem meg és egyenesen a régi Hotel de Franceba hajtattam, gondosan átöltözködtem, megreggeliztem és átvágva a Palota-téren, megindultam a nagykövetség felé. Kellemetlen, bizsergő érzésem volt, olyan, mint amikor a fogorvoshoz megy az ember. Skót ember lévén az angolokkal szemben mindíg valami alacsonyabbrendűséget érzek magamban, amelynek ellenszeréül megvetésfélét színlelek ellenük, amiért nem eléggé intellektuálisak. Külföldiekkel szemben én vagyok az önbizalom oroszlánja. Az amerikaiak hangoskodó nagyzolása saját jelentőségem érzését növeli bennem. Oroszokkal

szemben az az érzésem, hogy „grand seigneur“ vagyok. De az angol szerénység fínom arroganciája félénk fajankóvá tesz. Vajjon ennek az alacsonyabbrendűségnek érzése, amelytől ma még kevésbbé tudok szabadulni, mint régen, nem attól a naptól kezdődött-e, amikor átléptem a brit nagykövetség hatalmas kapuját?

Fölmentem a széles, kétfelé nyíló lépcsőházon, amelynek felső erkélyén a nagykövet szokta fogadni vendégeit és amelyen három évvel később a szerencsétlen Cromiet lelőtték és halálra taposták a bolseviki katonák. Úgy éreztem magam, mint egy iskolásfiú, ha az igazgatóhoz küldik. Balra fordultam és egy előszobafélébe jutottam, amely a folyosóra nyilt. Itt botlottam belé Haverybe, az irodaszolgába, ebbe a nagyszerű jellembe, akiben egyesült az összes angolok megvetése az idegenekkel szemben és akinek mogorvaságát szívének jósága egyenlítette ki. Széket tolt alám és felszólított, hogy várjak, Amint multak a percek, a kezdődő jó érzés, amelyet ez a látogatás felidézett bennem, lassankint helyt adott a kételkedésnek. A nagykövetség egyetlen tagja, akit ismertem, Knox ezredes volt, a katonai attasé. Ő azonban házon kívül volt. A nagykövet nem jelölt ki időpontot fogadásomra. Szemmel láthatólag mindenki nagyon el volt foglalva. Talán okosabb lett volna előbb telefonálni és megbeszélni egy határozott órát, amikor találkozhatunk. Ideges lettem és nyugtalan. A túlérzékenység volt egész életem átka. Ez és csak ez az oka, hogy hivatalos minősítési lapomban azt írták rólam, hogy szemtelen vagyok — mellesleg megjegyezve teljesen igazságtalanul — és hogy később a külügyi hivatal egy nagyon magas tisztviselője azt mondta rám, hogy „arcátlan iskoláskölyök.“ De ez az érzékenység sohasem fagyasztott olyan tehetetlenné, mint ott, a Havery előszobájában, ezalatt a lassan döcögő negyedóra alatt.

Végül felnyílt egy hatalmas, fehér ajtó, amelyen szépmívű vas-zár volt és egy magas, atlétatermetű, igen jó külsejű, harminc év körüli úriember lépett ki rajta. „Benji“ Bruce volt, az iroda főnöke, minden nagykövet

elvitathatatlan és letagadhatatlan kedvence, akiket csak szolgált. Közölte velem, hogy a nagykövet pár perc múlva fogadni fog és addig is betessékelt az irodába, hogy bemutasson a többi nagykövetségi úrnak. Később jobban megismertem és jobban méltányoltam az iroda működését, de eleinte bizony az volt az érzésem, hogy egy gépíró- és sürgönyhivatalba kerültem, ahol csupa régi etoni diák van alkalmazva. Egy hosszúkás szobában, amely telistele volt állítva asztalokkal, kényelmetlenül szorongott vagy féltucat fiatalember és fáradhatatlan buzgalommal írógépelt és siffrírozott. Hogy dolgukat jól végezték és hogy „Benji" Bruce maga úgy írógépelt, mint egy hivatásos gépírókisasszony és bámulatos gyorsasággal tudott siffrírozni és desiffrírozni, az nem tartozik ide. Egy csomó reményteljes ifjú volt itt, akiknek mindegyike fontok ezreit adta ki tanulmányaira, nehéz vizsgákon ment keresztül és most, a nagy háború kellős közepén, amikor különleges ismereteit legjobban felhasználhatta volna hazája javára, napról-napra olyan munkával bíbelődött, amelyet épp úgy elvégzett volna bármelyik alantas hivatalnok. Ez a rendszer, amely ma már szerencsére megszűnt, a fantáziának arra a teljes hiányára mutatott, amely a háború első két évében a Whitelhallban uralkodott. Minden különleges bizottságnak — és Oroszországban legalább húsz ilyen működött — majdnem korlátlanul bocsátott rendelkezésére pénzt az államkincstár, míg a hivatásos diplomatákat, akik, bármilyen hibáik voltak is, jobban ismerték a mesterséget, mint az amatőrök, meghagyták abban a munkakörben, amelyben a békében dolgoztak. Nem mintha az a veszély fenyegetett volna, hogy esetleg kifecseghetik a titkokat, hanem tisztán azért, mert e szerint a rendszer szerint dolgoztak nemzedékeken keresztül és mert a külügyi hivatal elnöki osztályán egyetlen egy embernek sem volt elegendő rugalmassága vagy jellemereje, hogy keresztülvigye a változást. Nem csoda, hogy a háború után igen sok fiatal diplomata, aki belefáradt ebbe az értelmetlen rabszolgamunkába, visszavonult a szolgálattól. Bruce maga a legjobb példa rá. Erős

és vonzó egyéniség volt, rendkívüli nyelvtehetség, biztoskezű fegyelmező a szervezés egészen különleges képességével, aki az irodát bámulatos eredménnyel vezette. Bár egy kissé nyakas volt, mint minden ulsteri, különböző főnökeit mindig szenvedélyes odaadással szolgálta. Amikor a háború után nyugalomba vonult, a külügyi hivatal egyik legképzettebb fiatal diplomatáját veszítette el benne.

Vagy húsz perce voltam már az irodában, amikor Havery bejött és jelentette, hogy a nagykövet szabad. Amikor beléptem a nagy dolgozószobába, amelynek később annyiszor voltam vendége, egy törékeny külsejű, fáradt, szomorú tekintetű ember fogadott. Monoklija, fínoman metszett vonásai és szép ezüst-fehér haja volt, mint ahogy a színpadon szokták ábrázolni a diplomatákat. De modorában nem volt semmi mesterkéltség, még kevésbbé magában az emberben, csak egy nagy adag kedvesség és az a csodálatos tehetség, hogy bizalmat tudott kelteni abban, akivel beszélt. Engem egy pillanat alatt meghódított.

Egész viselkedése olyan nagystílű volt, hogy idegességem azonnal elszállt. Közel egy óra hosszat beszélgettünk, elmeséltem neki aggodalmaimat és félelmemet a helyzetet illetőleg, a munícióhiányt, a földalatti, háborúellenes propagandát, a nép minden rétegének egyre növekvő elégedetlenségét a kormány, sőt a trón ellen is. Láthatólag kissé meglepődött azon, amit mondtam. „Azt hittem, a légkör sokkal egészségesebb Moszkvában, mint Szentpétervárt", — felelte nagyon szomorúan. Egészségesebbnek csakugyan egészségesebb volt, de azt hiszem, Buchanan túlságosan nagy véleménnyel volt a moszkvai hazafiasságról. Megrendítettem hitét, amely talán sohasem volt túlerős.

Meghívott ebédre és bemutatott feleségének, Lady Georginának. Ezt az asszonyt kizárólag rokonszenvek és ellenszenvek vezették és nem is nagyon igyekezett érzelmeit elleplezni. Ha meglátott engem, még hónapok mulva is, sohase mulasztotta el, hogy így ne üdvözöljön: „Itt

jön Mr. Lockhart, a pesszimista." Egyebekben azonban nagyon kedves volt hozzám és ha velemszületett félénkségemet le tudtam volna küzdeni, bátran dicsekedhettem volna avval, hogy azon szerencsések közé tartozom, akiket szívébe zárt. Sir Georgehoz olyan volt, mint amilyennek a jó feleségnek lennie kell, fáradhatatlan igyekezettel őrködött egészsége fölött és a házat egy óramű pontosságával vezette. A pontosság különben valóságos szenvedélyévé lett, míg a nagykövetnél komoly mániává növekedett. Igazi nagyasszony volt, termetes hölgy, akinek jósága arányban állt térfogatával.

Ez nem illő alkalom, hogy számot adjunk Sir George Buchanan oroszországi munkájáról, de nem mulaszthatom el, hogy tisztelettel ne adózzam ennek a rendkívüli embernek. Minden brit hivatalos személyiségnek, aki csak Oroszországban volt a háború alatt, szembe kell néznie a kritikával, miután a hiba megtörtént. És brit szempontból Oroszország 1917-iki összeomlása minden hibák legnagyobbika volt. Egészen természetes, hogy az angolok saját honfitársaik között is bűnbakot keresnek. Sir George Buchanan nevét nem kímélték a rágalmazók sem Angliában, sem Oroszországban. Én magam is nem egyszer hallottam a korona minisztereitől, hogy ha erélyesebb angol nagykövet székelt volna Pétervárott, a forradalmat el lehetett volna kerülni. Oroszok is akadtak, akik rút hálátlansággal azt vetették Sir George Buchanan szemére, hogy ő idézte elő a forradalmat. Mindkét kritika tisztára nevetséges. Különösen az orosz vád kegyetlen, alaptalan és szégyene a londoni társaságnak, hogy oroszok, akik a legmagasabb helyek vendégszeretetét élvezik, ellentmondás nélkül terjeszthetik ezt a mételyt a londoni szalonokban. A becsületrablásnak olyan foka ez, amelyet még az orosz menekültek egyéni szenvedései sem tudnak igazolni vagy menteni. Sir George Buchanan olyan ember volt, akinek minden ösztöne gyűlölte a forradalmat. A forradalom kitöréséig sohase akart találkozni senkivel és később sem fogadott senkit azok közül az emberek közül, akik felelősek voltak a cárizmus megbuktatásáért. Sem személyesen, sem

alárendeltjei által nem biztatta őket törekvéseikben. Elég éles szeme volt ahhoz. hogy előre lássa a közeledő katasztrófát és eléggé kötelességtudó, hogy nem félt figyelmeztetni az orosz autokráciát a veszélyekre, amelyek egyre jobban tornyosultak. Ez a nehéz feladat vezetett végre ahhoz a bizonyos emlékezetes találkozásához a cárral. Én közvetlenül azelőtt láttam, mielőtt a cárhoz ment kihallgatásra. Azt mondta, még minden jóra fordulhat, ha a cár ülve fogadja. De a cár állva fogadta.

Ha a Whitehall azt állítja, hogy erősebbkezű nagykövet el tudta volna hárítani a végleges katasztrófát, úgy ez a rágalom csak azt bizonyítja, hogy mértékadó körökben milyen kétségbeejtően tudatlanok voltak az emberek az orosz autokrácia tradícióit illetőleg. Az idegenek megvetése az angol faj sajátja, de még a legszigetlakóbb John Bull is türelmesebb, mint a szentpétervári társaság, amely egyenesen szemtelen közömbösséggel viseltetett a kapui között tartózkodó idegennel szemben. Szűk határok között és sokkal kevesebb igazi civilizációval, mint amennyit az ember elvárhatott volna fényűző életmódjától, ez az orosz arisztokrácia teljesen külön világot alkotott. Egy idegen nagykövetet nem igen fogadtak be csak azért, mert nagykövet volt. Ha megszerették egyéni, társadalmi tulajdonságait, mindenhová meghívták. Ha nem, levegő maradt. Semmi snobizmus nem volt ebben a társaságban. Az orosz arisztokrácia épp olyan vendégszerető volt, mint a nép többi rétege, de hogy kit fogad be vendégszeretetébe, azt egyedül ő választotta ki. Ez a választás nagyon gyakran megdöbbentően szeszélyes volt. A háború alatt a brit katonai cenzor irodájában működött egy fiatal hadnagy, aki több meghívást kapott a legelőkelőbb házakba, mint a nagykövetség egész személyzete együttvéve.

Az arisztokrácia számára a cár teljes abszolutizmusa valamivel több volt, mint vallás. Ez volt az a kőszikla, amelyre saját biztos létük felépült. Az ő szemükben a cár volt az egyetlen igazi uralkodó a világon és a maguk szempontjából az uralkodói tekintély szörnyű veszedelmének tartották, ha egy idegen diplomata megpróbált

hatást gyakorolni a cárra. A bürokrácia legmegbízhatóbb tagjai a balti bárók voltak, akik még ma is ízig-vérig reakcionáriusok. Ezek kezdettől fogva veszélyesnek látták a háborút az autokráciára nézve és Angliára, az alkotmányos monarchia szülőhazájára mély gyanakvással tekintettek. A cár maga, minden gyöngesége ellenére, csak nehezen volt megközelíthető és idegenektől befolyásolható, — ilyenkor a legeslegnagyobb tapintatra volt szükség. Ő és környezete egyformán felháborodtak volna, ha egy angol diplomata nyiltan beszélt volna vele.

Sir George Buchanan munkája ezért rendkívül kényes volt. Le kellett küzdenie bizonyos, a régi politikai differenciákból megmaradt előítéleteket Anglia iránt. Tekintetbe kellett vennie az uralkodóosztály sajátos érzékenységét. Jellemének teljes félreismerése, ha gyöngének tartják, amiért mindíg óvatos volt. Azért került a pétervári nagykövetség élére, mert Szófiában kitűnő munkát végzett és alig hiszem, hogy akad még valaki a brit diplomáciában, aki úgy ismerné a szláv jellemet, mint ahogyan ő ismerte. Ha nem is volt sziporkázó szellem (igazi skót megvetéssel viseltetett a külső ragyogás iránt), az intuició hatalmas ereje és óriási adag józan ész lakozott benne. Az orosz ravaszsággal szemben feltétlen becsületesség, komolyság és helyesen alkalmazott óvatosság voltak a fegyverei. Szasszanov teljes bizalmát bírta, aki a legmegbízhatóbb cári miniszter volt és az orosz nép széles tömegei előtt olyan ember hírében állt, akinek szíve nem tisztán az angolok győzelméért, hanem a szövetségesek osztatlan győzelméért dobog és aki nem enged érvényesülni Oroszország elleni intrikákat. Szándékosan mondtam, hogy az orosz nép széles tömegei előtt, mert nem igaz az, hogy Buchanan népszerűtlen figura volt az orosz társaságban. A németbarát köröket kivéve, az arisztokráciában nagyon sok tisztelője akadt. Csak a forradalom után kezdett a nemesség áskálódni ellene, mert azt hitte, benne találhatja meg a bűnbakot a saját bűnéért és övele akartak takarózni, amiért hűtlenek lettek a cárhoz. Mert sokkal többet ártott a zemsztvók és a városok szövetségének min-

den határozatánál, a szocialisták minden agitációjánál a nagyhercegek és a vezető állásban lévő arisztokraták leplezetlen kritikája és tiszteletlensége, amely a császári trón tekintélyét aláásta. Ha meglesz a szükséges történelmi távlat megítélni az angol-orosz viszonyt ezek alatt a vészteljes évek alatt, a jövendő nemzedék meg fogja látni, mekkora volt az a munka, amelyet Sir George Buchanan végzett és amely annyi ideig meg tudta tartani Oroszországot a háborúban. Én a magam részéről el sem tudok képzelni nagyobb csapást Angliára, mint egy olyan angol nagykövetet Szentpétervárott, aki megpróbálja a Whitehall kis Napoleonjának szerepét játszani a cár előtt.

Mint főnök Sir George Buchanan a legkellemesebb volt. Ebben az emberben minden egyéni gondolat alá volt rendelve a kötelesség nagy koncepciójának. Személyzete bálványozta és minden angol, aki találkozott vele, amikor mindennapos sétáját végezte az orosz külügyminisztérium felé, féloldalt feltürt kalapjával, szikár, magas, gondoktól meggörnyedt alakjával, érezte, hogy ez a nagykövetség több, mint Anglia diplomáciai testülete, ez egy darabja az angol anyaföldnek.

Volt ezenkívül jellemének egy sajátossága, amelyre mindíg biztosan lehetett számítani és ez rendkívüli bátorsága volt, úgy fizikai, mint morális téren. Fizikai értelemben azt a szót, hogy „félelem", nem ismerte. Morálisan pedig mindíg teljes győzelmet aratott, mert megvolt az a képessége, hogy mindíg a legkisebb ellenállás vonalán mozogjon és pillanatnyi habozás nélkül vette föl a harcot olyan helyzetekben, amelyektől személyesen undorodott.

Velem szemben mindíg lebilincselően barátságos volt. Állásom jelentéktelenségénél fogva abban a helyzetben voltam, hogy emberekkel találkozhattam, akiket ő vagy személyzetének tagjai sohase láthattak. El tudtam látni információkkal, amelyek, amennyiben helyesek voltak, értékkel bírtak számára. A legtöbb nagykövet ezt egészen természetesnek tartotta volna és az én adataimat is beledolgozta volna saját jelentéseibe. Sir George azon-

ban más ember volt. Nemcsak hogy minden adandó alkalommal bátorított, levélileg vagy személyes megbeszéléseken, hanem jelentéseimet haza is küldte a külügyi hivatalnak, gyakran elismerő kísérő sorokkal látva el őket. Ennek eredményeképpen munkámnak teljes hitele volt Londonban és gyakran kaptam dícsérő levelet magától Sir Edward Greytől. Fejemet kezdtem magasabban hordozni. Öntudatosabban kezdtem harcolni az elnöki osztállyal fizetés- és költségszámla-emelésért. De Sir Georgenak mindíg hálás voltam és avval a tisztelettel rendeltem neki alá magamat, amely mindíg természetes következménye a hálának. Sajnos, jóakaratát később elveszítettem intervenció-ellenes magatartásommal a bolseviki forradalom után. De egész karrierem folyamán nem volt egyetlen főnököm sem, az egyedüli Lord Milner kivételével, aki ilyen hatással lett volna rám és akit ilyen hősöknek kijáró tisztelettel öveztem volna. Nagy örömömre szolgál, hogy halála előtt még kibékülhettem vele.

NEGYEDIK FEJEZET

Megelégedetten tértem vissza Moszkvába. A fogadtatás nagyon barátságos volt és önbizalmamat nagy mértékben emelte, hogy a nagykövet megkért rá, maradjak vele közvetlen kapcsolatban és ha valami fontos megbeszélnivalóm van, jöjjek hozzá Szentpétervárra. Bár én magam egy szót se szóltam erről a látogatásról, a minden lében kanál Alexander annál bőbeszédűbb volt és nemsokára azt tapasztaltam, hogy úgy a hivatalos helyeken, mint a politikusok között tekintélyem nagy mértékben megnövekedett. Alexander szájában a történet újabb színekkel gazdagodott és a kormányzói hivatalban és a zemsztvók és a városok szövetségének főhadiszállásán egyaránt tudták, hogy a helyettes brit főkonzul ökegyelmessége (a „helyettes" szót Alexander mindíg elsikkasztotta) ezentúl rendszeresen eljár Szentpétervárra, jelentésekkel, ha nem tanácsokkal ellátni a brit nagykövet őfőkegyelmes-

ségét. (Oroszországban a nagykövetek főkegyelmességek voltak.)

1915 nyarán elmélyítettem barátságomat Cselnokov Mihállyal, Moszkva polgármesterével, a császári duma volt alelnökével. Cselnokov a moszkvai kereskedőtípus nagyszerű példánya volt, ősz szakállal, patriárkális modorral, széles vállakkal. Egyik lábára béna volt, de szíve egyenes és messze kimagaslott legtöbb honfitársa közül. Bár húsz évvel volt idősebb nálam, a legjobb barátok lettünk és általa nemcsak hogy megismerkedhettem és meghitt viszonyra léphettem Moszkva politikai vezéreivel, Lvov herceggel, Vaszilij Maklakovval, Manuilovval, Kokoskinnal és több mással, hanem megkaptam az ő révén annak a számos titkos határozatnak másolatát is, amelyeket a moszkvai községtanács, a zemsztvo-unió és a városok szövetsége hoztak. A zemsztvo-uniónak Lvov herceg állt az élén, míg a városok szövetségének mozgató szelleme maga Cselnokov volt. Néha ugyanezek a források kezemre játszották Moszkvában a pétervári kadett-párt titkos rezolúcióinak szövegét és olyan fontos dokumentumokat is, mint Rodzianko levelét, amelyet a miniszterelnökhöz intézett. Ezeket az okmányokat aztán beküldöttem a nagykövetnek, mielőtt még más valaki tudott volna róluk. Ezeknek a kisebb sikereknek köszönhettem, hogy hamarosan a „jószimatú kopó" hírébe kerültem. A zemsztvó- és a városi unió révén a hadügyminisztériumnak is hasznos szolgálatokat tehettem. A zemsztvók és a városok szövetsége, ha a kormány ostoba módra meg is nehezítette működését, körülbelül azt a szerepet játszotta Oroszországban, mint nálunk a municiós-minisztérium. Lvovtól és Cselnokovtól rendszeresen megkaptam a különböző hadianyagkészletek legújabb számadatait.

Bayley már két és fél hónapja volt távol és én ezalatt az idő alatt kitűnően megvetettem a lábamat Moszkvában. A külügyi hivatal titkárságától köszönő iratot kaptam. A moszkvai háborús vezérek előtt „persona grata" voltam. A követ magához hivatott. Bayleyt július végére vártam. Úgy éreztem, meg lesz elégedve velem és a tudat, hogy jól

végeztem a rámbízott feladatot, büszkeséggel töltött el. Úgy látszott, befejeztem a kiszabott munkát.

És ekkor hirtelen kitört az újabb krízis. A dolgok eddig is rosszul álltak a fronton, de most még rosszabbra fordultak. A visszavonulás Galíciában és a Kárpátokban nem érintette közvetlenül Moszkvát, kivéve, hogy a sebesültek száma hihetetlenül megnövekedett. A Varsó elleni előnyomulás azonban egy csapásra megváltoztatott mindent. Hetek óta özönlöttek Moszkvába a lengyel menekültek. Július 19-én távirat jött Grovetól, amelyben értesít, hogy Varsót kiürítették és hogy a brit kolonia még ott levő tagjaival azonnal útnak indul Moszkvába. Három nap mulva megérkezett és ugyanaznap jött sürgöny Bayleytől is, hogy áthelyezték főkonzulnak New Yorkba és Moszkvába csak azért tér vissza, hogy összecsomagolja a holmiját. Grove-val nem volt semmi bajom. Ha netalán voltak is személyes ambícióim, ezek mélyen a tudat alatt maradtak. De meg kell vallanom, hogy ezek az események kétszeresen megijesztettek. Ha Bayley New Yorkba távozik, úgy minden valószínűség szerint Grove fogja elfoglalni a helyét Moszkvában és, hogy őszinte legyek, Bayley után semmi vágyat sem éreztem magamban a Grove-rezsim után.

Július 30-án Bayley is megérkezett, zsebében a meglepetéssel. Minden aggodalmam egyszerre szertefoszlott. Groveot elhelyezték Helsingforsba és én maradtam a moszkvai főkonzulátus vezetője. Bayley elmondta, hogy New-Yorkba való kinevezése után a külügyi hivatal azonnal betöltötte a moszkvai főkonzuli állást, de Sir George Buchanan tiltakozott ezellen. Megírta, hogy milyen értékes munkát végeztem már eddig is és hogy hiba lenne, ha működésem elé gátat vetnének és főnököt helyeznének fölébem, aki semmi esetre se ismerheti a viszonyokat olyan jól, mint én. Bayley boldog örömmel ujságolta, hogy a külügyi hivatal nagyon meg van elégedve velem. Bár én magam egy lépést se tettem kinevezésem érdekében, bántott a lelkiismeret Grove miatt, akinek bizonyosan keserves csalódást okoztam. De szívem mélyén ujjongtam:

„Még nem vagyok huszonyolc éves és saját érdememből a háború legfontosabb főkonzulátusának élére kerültem". Egy bizonyos fokú önbizalom nem árt a fiataloknak. Ha nem könyöklő és nem briganti az ember, úgyis hamarosan elmúlik.

Egy hétig kézzel-lábbal dolgoztam. Segítettem Bayleynek elrendezni a dolgait, megrendezni tiszteletére a búcsú-banketteket és átvenni tőle a főkonzulátusi teendőket. A brit klub nagyszerű ünnepélyen köszönt el tőle, amelyet mi egy, a főkonzulátuson rendezett fogadással viszonoztunk. Mindenki adott Bayleynek valami ajándékot és ezzel szemben mindenki kapott is valamit. Én egy értékes cigarettatárcát kaptam ajándékba, amelyet még ma is viselek. Alexander nagyon megható szónoklatot vágott ki, amely még Bayley érzelmeinek zsilipjeit is megnyitotta. A két irodakisasszony zokogott, csak az öreg Fritz, a lett titkár maradt érzéketlen. Alexander lírai nyelven emlékezett meg Bayleyről és rólam, minden oroszok ragyogó példaképeiről, akik megmutatták, milyennek kell lennie a jó hivatalnoknak és közölte szilárd elhatározását, hogy ha egyszer én is elhagyom Moszkvát, feltétlenül velem jön a világ végére is. Alexander szónoki heve engem is elragadott és nem tudtam többé ura lenni könny-mirígyeimnek. Csakugyan nagyon bántott, hogy Bayley elutazik. Inkább apa volt ő számomra, mint főnök. Feleségem betegsége alatt maga volt a megtestesült jóság. És mennyire szeretett és milyen öröme volt előléptetésemmel! Előmenetelem ugyan a fejembe szált, de mégis tisztelettel hallgattam meg tanácsait, amelyeket nagyvilági ismereteinek kincsesházából merített. Nemcsak barátot vesztettem benne, hanem szövetségestársat is, igen, a szó szoros értelmében ő volt egyetlen szövetségestársam ebben a közel kétmilliós városban Sajnos, nem láttam viszont soha többé. Tanácsa, amely nagyrészt buzdításból állt, hogy tartsam meg a tizenegyedik parancsolatot és maradjak hivatalnok, köves talajra hullt.

Varsó eleste volt ennek a szerencsétlen 1915-iki nyári hadjáratnak befejező tragédiája. Olyan csapás volt ez,

amelyet lehetetlen volt eltitkolni a tömeg előtt. A pesszimizmus és a béke vágya természetesen egyre erősebb lett. Olyan férfiak, mint Cselnokov és Lvov persze erősek maradtak, az ő gyökerük mélyen kapaszkodott a talajba. A hivatásos politikusok azonban nyugtalankodtak, idegességük úgy áradt szét, mint egy fekete felhő és a lakosságnak több mint a felét rémületbe ejtette. Borzalmas hírek keringtek a frontokon és a falvakban és azt beszélték, hogy a lövészárkok legénységének már nincsenek fegyverei, csak egy ásóval a kezükben védik az állásokat. Sem az öregebbek, sem a fiatalabb rekruták nem voltak hajlandók többet a vágóhídra menni és az ipari központokban, mint Ivanovo-Voznezenszkben, kormányellenes tüntetések voltak, amelyek nem egyszer lövöldözéssel végződtek.

Amint ilyenkor szokásos, a hatóságok az általános izgalom ellensúlyozására ellenmérget eszeltek ki. Augusztus 23-án, amikor a pesszimizmus a tetőfokára hágott, egyszerre csak egész Moszkvában elterjedt a hír, hogy a szövetségesek elfoglalták a Dardanellákat. Mindenki meg volt győződve róla, hogy a közlemény a főhadiszállásról jön és délután egy moszkvai ujság már hozta is a vastag főcímet: „Hivatalos jelentés: a Dardanellákat megszállottuk". A cikkben részletesen le volt írva a tengerszoros bombázása és hogy a dolog hihetőbb legyen, még veszteséglista is volt mellékelve hozzá és fel voltak sorolva az ütközetben résztvett hajók nevei. Azonnal hatalmas tömeg gyült össze az utcákon, az emberek letérdeltek a Tverszkája-téren és úgy adtak hálát Istennek a nagyszerű győzelemért. A főkonzulátus előtt barátságtüntetést rendeztek. Hiába próbáltam megmagyarázni a népnek, hogy felültették. „Hivatalos jelentés!" — ordították az ujságárusok és az ünneplés viharában hangom elveszett. Késő este a csőcselék már úgy kijött a sodrából, hogy a Szkoboljevszobornál a rendőrség ellen lázongott. A vége a dolognak az volt, hogy mint rendesen, most is csendőrséget kellett felvonultatni, amely szétverte a rendbontókat.

Másnapra persze kiderült a hamisítás és a csalódás

annál fájdalmasabb volt. Francia kollégámmal együtt felkerestem a főkapitányt és erélyes intézkedést kértem tőle a lap kiadója és szerkesztője ellen. A főkapitány a szokásos hivatalos kenetteljességgel fogadott. Kijelentette, hogy méltatlankodásunkat teljes mértékben megérti és hogy anélkül, hogy látogatásunkat bevárta volna, máris intézkedett. Az ujság megjelenését a háború végéig betiltotta. Ezután nem maradt más hátra, mint hogy illő formában kifejezzük köszönetünket. Azt hittem, az ügy csakugyan rendben van, este azonban legnagyobb meglepetésemre látom, hogy a lap továbbra is megjelenik, mindössze az volt az egész különbség, hogy a címe „Esti Ujság" helyett „Esti lap" lett. Minden más tekintetben teljesen és tökéletesen a régi maradt. A betűtípus, a tördelés pontosan ugyanaz. A szerkesztő, aki tegnap a Dardanella-hírt hamisította, ma a vezércikket szignálta.

Tajtékoztam a méregtől és feladtam a küzdelmet. Később jöttem rá, hogy a rendőrség keze benne volt a hamisításban, hogy szelepet nyisson a túlfeszített hangulatnak.

Nem dicsekszem vele, hogy valaha is megértettem a cári rendőrség lélektanát. De a leghatározottabban kételkedem nemcsak becsületességében, hanem abban is, hogy egyáltalában ért valamit. Seton Merriman regényének félelmetes „Ochraná"-ja közönséges míthosz; inkább a nevétől rettegtek, mint mindentudásától. Ezt a szervezetet kontárok és okos gazemberek vezették, de tíz vezető között egynek volt esze, a többi kilenc ügyefogyott fráter volt.

Az idő őszre vált és én egyre jobban hatása alá kerültem a közeledő orosz tragédiának. Még Varsó elfoglalásánál is keservesebb dolgok következtek. De érdekes módon a jellemhiány, amely képtelenné teszi az orosz embert a kitartó munkára, most, a pesszimizmus örvényének szélén, segítségére jött A moszkovita még kétségbeesni se tud kitartóan. Amint egyik vereség a másikat követte, úgy szilárdult meg ez a helyi hazafiasság is és ha Szentpétervárott már nagyon kevés ember volt is, aki Oroszország győzelmében bízott, Moszkvában az volt a

jelszó, hogy a háborút meg lehetne nyerni, ha a fővárosban véget vetnének a mindenféle sötét befolyásnak. Ekkor szerkesztették az első rezolúciót — amelyet aztán annyi más követett — és követelték, hogy a nemzeti védelemmel olyan minisztereket bízzanak meg, akik a nép bizalmát bírják. Ezek a követelések kezdetben igen szerények voltak. Moszkva örömmel elfogadta volna a kipróbált cári minisztereket, olyan embereket, mint Krivoseint, Szasszanovot, Szamarint, Serbatovot és másokat, akik nem álltak kapcsolatban a Duma politikai pártjaival. Ebben az időpontban még könnyű lett volna a cárnak új kabinetet alakítania, amely kielégítette volna a tömeget, anélkül, hogy el kellett volna térnie attól a körtől, amelyből tanácsadóit eddig is választotta. Ha ekkor megadta volna a hathüvelyknyi reformot, métereket menthetett volna meg, amelyeket később a megcsalt ország erővel vívott ki magának. De az uralkodó közvetlen környezete más színben látta a dolgot. Elhitették vele, hogy a legkisebb engedményt is a gyöngeség jelének fognák föl és a reformerek étvágyát csak még nagyobbra növelnék. Ez olyan érvelés volt, amely a cárnéra mindig nagy hatást tett és ennek következtében a cár válasza azoknak a férfiaknak, akik a legkeményebben dolgoztak Oroszország győzelméért, az volt, hogy feloszlatta a Dumát, felmentette Miklój Niklájevics nagyhercseget a főparancsnokság alól és elbocsátotta Szamarint, Serbatovot és Djunkovszkijt, azt a három minisztert, akik a legnépszerűbbek voltak Moszkvában.

A Duma feloszlatása a szokásos sztrájkokat és tiltakozó gyűléseket vonta maga után De hogy a cár maga vette át a hadsereg főparancsnokságát, ez volt az első lépés a Golgotha felé. A szerencsétlen II. Miklósnak számos hibája közül ez volt a legvégzetesebb tette, hogy mint főparancsnok a nép előtt személyében vállalt felelősséget a vereségek hosszú sorozatáért, amelyet, tekintve Oroszország technikai felkészültségének hiányait, immár nem lehetett kikerülni.

Szamarin és Djunkovszkij lemondatása közvetett kö-

vetkezménye volt egy olyan epizódnak, amelynek én magam is csöndes szemtanúja voltam. Egy nyári este a „Yar"-ban üldögéltem, Moszkva legdivatosabb éjjeli mulatóhelyén, néhány angol vendégemmel. Ahogy a nagyteremben a varieté műsorában gyönyörködünk, egyszerre csak éktelen lárma üti meg a fülünket a szomszédos „kabinet"-ből. Asszonyok vad sikongatása, egy férfi átkozódása, üvegcsörömpölés és ajtócsapkodás olvad össze fültépő hangzavarba. Főpincérek szaladgálnak fel a lépcsőn. Az igazgató az ügyeletes rendőrt hivatja, aki ilyen helyiségekben állandóan szolgálatot teljesít. De a zürzavar és a lárma tovább tart. Egyre több és több pincér jön és rendőr, zavartan vakarják a fejüket és félrevonulnak tanácskozni. Kiderült, hogy a botrány hőse Rasputin volt, a részeg és gyönyörre éhes fenevad és sem a rendőrség, sem az igazgatóság nem merte kidobni. A rendőr felhívta a kerületi kapitányt, a kerületi kapitány a főkapitányt, a főkapitány Djunkovszkijt, a helyettes belügyminisztert, a rendőrség főnökét. Djunkovszkij, aki azelőtt tábornok volt és különben is erős jellemű férfiú hírében állott, kiadta a parancsot, hogy Rasputint, aki közönséges polgár és még csak nem is pap, azonnal le kell tartóztatni. Miután két óra hosszat megzavarta a mások szórakozását, elvezették a legközelebbi őrszobára, miközben átkokat szórt és bosszút esküdött. Legmagasabb utasítás következtében másnap korán hajnalban szabadonbocsátották. Rasputin még ugyanaznap visszautazott Szentpétervárra és huszonnégy órán belül Djunkovszkij fel volt mentve állásától. Szamarin felmentése, amely később következett be, még kellemetlenebb feltűnést keltett. Ez a fényes tulajdonságokkal rendelkező nemes-ember, aki főprokurátor, vagyis vallásügyi miniszter volt, egyik legkitűnőbb képviselője volt osztályának. Csak egy őrült vádolhatta volna mással, mint hogy a legortodoxabban konzervatív nézetei voltak és hogy a cárt a leghűségesebben szolgálta. De becsületességét a liberálisok, sőt a szocialisták is tisztelték és az a tény, hogy az uralkodó feláldozta egyik legjobb emberét egy Rasputin-féle kreatúráért, csak annak a bizonyítéka

volt, amit különben Moszkvában amúgyis tudott mindenki, hogy a cár végleg csődöt mondott. „Le az autokráciával!“ — kiáltották a liberálisok. De még a reakcionáriusok között is akadtak, akik azt mondták: „Ha fenn akarjátok tartani az autokráciát, úgy adjatok nekünk jó autokratát!“

Ez volt az egyetlen alkalom, amikor Rasputin keresztezte az utamat. Cselnokov házában néha módomban volt látni a vadállat lábnyomait, amikor a polgármester néhány gépírásos levelet mutatott tőle, amelyekben arra kéri, hogy a levél átadóját helyezze el valami biztos és kényelmes állásba a városok szövetségénél. Az irka-firka mindig egy olvashatatlan „G. R.“-rel volt aláírva, — Grigorij Rasputin. A bátor Cselnokov ezeket a kérelmeket mindig a papírkosárba dobta.

Amikor eljött a tél, — és ebben az 1915-ik évben nagyon korán jött el — a frontokon is beállt a mozdulatlanság és ennek következtében a politikai elégedetlenség is álomba szunnyadt. Az élet ment tovább.

Feleségem és én egy héten hatszor vacsoráztunk házon kívül. Ebédre majdnem mindig vendégeink voltak, angol tisztek, tábornokok, tengernagyok, ezredesek, kapitányok, akik átutazóban voltak Moszkvában a különböző orosz hadseregek főhadiszállásai felé. Egyszer egy héten este fogadás volt nálunk és feleségem, veleszületett tehetségénél fogva, nagy sikerrel ültette össze a farkasokat a bárányokkal. Különös örömére szolgált, ha egy-két szocialistát is feltálalhatott. Mégis mindenki megfordult házunkban, a Kreml parancsnoka, a kormányzó, a főkapitány, a moszkvai kerület tábornokai (akiknek nem mindegyike volt jó viszonyban a kormánnyal vagy a helyi hatóságokkal), a gazdag moszkvai milliomosok, a balettáncosok, a színészek, írók és a baloldal félénk és meglehetősen faragatlan politikusai De amennyire emlékszem, ez a sok különféle ember egészen jól megfért egymás mellett és csak egyszer került majdnem tettlegességre a sor, amikor Szasa Kropotkina, a régi, nagynevű anarchista leánya Kleinmichel grófnővel vitatkozott a szentpétervári hábo-

rús szellemről. Az orosz társaság e különböző rétegeinek keveréséből ők is hasznot húztak, mi is. Közöttük ledöntötte a megingathatatlannak hitt korlátokat, mi pedig a legkülönbözőbb természetű információkat kaptuk.

De még mindíg voltak oroszok, akik szívük egész hitével bíztak a győzelemben. Egészen rendkívüli módon ébredtem ennek tudatára, amikor Norman öcsém Loosnál elesett. Október eleje óta nem kaptam tőle semmi hírt. A napot vidéken töltöttük és este oroszokkal mentünk vacsorázni a Hermitageba. Feleségem közben hazament cipőt váltani. Otthon megtalálta a sürgönyt és utánam telefonált a vendéglőbe. Ez volt az első eset, hogy valakinek a halála, akit szerettem, váratlanul rámszakadt. Egy világ omlott össze bennem ott a telefonfülkében és úgy sírtam, mint egy gyerek. Másnap reggel majdnem minden moszkvai újság hasábos cikkben méltatta öcsém halálát és a skót csapatok súlyos veszteségeit és napokon keresztül szinte elárasztottak a részvétlevelek, amelyeket minden rendű és rangú orosz írt hozzám. Még olyanok is, akiket sohase láttam azelőtt. A legtöbb levél a szövetségesek végső győzelmébe vetett törhetetlen hit kifejezésével végződött.

De nem kell azt hinni, hogy életem csak tragédiákból állott. A sztrájkok, a politikai mozgolódások, a vereségek ma jelzőtáblákként emelkednek ki az emlékezés síkjából, de akkor elvesztek a hétköznapban és még csak jelentős részét sem alkották mindennapi életemnek. Elsősorban a saját problémáimmal kellett törődnöm: bizottsági üléseken kellett részt vennem (a brit kolónia több sebesült- és menekültgyámolító intézményt létesített) és a konzulátus hatalmas munkáját kellett végeznem, amely, még ha a politikai működést nem számítom is, egész embert kívánt. Némely ügyes-bajos dolgom a humort sem nélkülözte, mások viszont csupa bosszúságból álltak. Így például hangosan nevettem, mikor feleségem egyszer felhívott a konzulátuson, hogy cselédeink sztrájkba léptek, vagy jobban mondva, nem akarnak belépni a lakásunkba, mert kísértet tanyázik benne, egy kopogó szellem, akinek főfeladata

úgylátszik abban áll, hogy összetörje legértékesebb tányérjainkat. Valóban, egy ritka és drága szentkép egészen magától leesett a falról és mert feleségem is a cselédek pártjára állt, mit volt mit tennem, egy pap segítségét kellett igénybe vennem. A pap el is jött és potom öt rubelért nem kímélte a szenteltvizet a kopogó szellemtől. A lakás megszabadult a kísértettől, a cselédek visszatértek és csodálatos, de való, a titokzatos neszek és a tányértörések egyszeriben megszüntek.

Kevésbbé mulatságosak voltak az örökös civódások a konzulátus személyzete között, amely nagyon megnőtt a Varsóból menekült angolok beözönlése óta. Bayley is hagyott itt számomra egy örökséget Francis Greenep, egy valamikor jónevű londoni ügyvéd személyében. Greenep nagyon elegáns öreg úr volt, aki mindíg különös gonddal öltözködött és akinek ezüstös haja és monoklija megkülönböztetett tekintélyt kölcsönzött a konzulátusnak. Én magam a konzulátus legfiatalabb tagja voltam. Ha Greenep jókedvében volt, elragadóan tudott viselkedni. Munkáját pontosan és kitünően végezte. De — és ez nagy hiba volt — kitörő temperamentummal rendelkezett és mivel mindíg inzultusok után szimatolt, napirenden voltak a jelenetek. Egyszer Alexander sértette meg méltóságát, másszor St. Clair, a volt varsói alkonzul, aki nagyon ragaszkodott hozzám és bár több volt benne a lengyel vér, mint a skót, az ősi skót családok minden büszkeségét magában hordozta. Különös, nehéz emberek voltak ezek, érzelmileg lehetett hatni rájuk, de irányítani őket nem. Azt hiszem, jól bántam velük, de maga az a tény, hogy hónapokig, sőt évekig kellett élniök a legmagasabb feszültségben egy szűk irodahelyiségben, ahol napról-napra ugyanazokat az arcokat látja az ember, elég volt hozzá, hogy megtörje a legerősebb idegeket is. És Greenep és St. Clair nem voltak különbek, mint mások. A konzulátus tagjainak egymással való viszályait még el tudtam intézni valahogy. Egészen más volt a helyzet, ha Greenep egy-egy hivatalos látogatón öntötte ki mérgét. Saját érdekében, amennyire csak le-

hetett, igyekeztem a szobájában tartani, de elkerülhetetlen volt, hogy teendői elvégzése közben néha be ne lépjen a felek fogadására fenntartott helyiségbe. Az incidensek hosszú sorában különösen kettő volt, amely komoly következményekkel járhatott volna. Egy reggel éppen szobámban ültem és egy titkos írással írt táviratot sillabizáltam, amikor dühös vitatkozást hallottam az irodából. A lármát Greenep dühtől reszkető hangja ordította túl: „Uram, vagy megteszi, amit mondtam, vagy elhagyja a hivatalt".

Kirohantam és éppen jókor érkeztem, hogy megakadályozzam ingerlékeny öreg barátomat, aki tettlegesen akart elégtételt venni magának egy a méltatlankodástól vörösre gyúlt arcú angol tüzérőrnagyon.

— Ön a főnöke ennek a konzulátusnak? — kiáltott rám. — Vagy azonnal elégtételt ad nekem, vagy jelentem az esetet a külügyi hivatalnak. Ez az ember itt megsértette a király egyenruháját!

Greenep oldalt állt a korlátnál és ujjával a fal felé bökdösött, ahol a király arcképe függött.

— Vegye le a sapkáját Őfelsége előtt! — ismételgette vésztjóslóan, mint valami refrént.

Fritznek, a lett titkárnak segítségével, aki az egész esetnek szem- és fültanuja volt, végre kihámoztam az igazságot. Az egyenruhás tiszt sapkával a fején lépett be a szobába. Greenep, aki éppen átment az irodán, rámutatott a király portréjára és eléggé udvariasan így szólt: „Nem látja uram a király képét? Ez nem vasúti váróterem". A tiszt nem méltatta figyelemre. Greenep most már parancsolóbban követelte, hogy vegye le a sapkát. Ebből támadt a vihar.

Nehéz eset volt. Tény, hogy Greenepnek nem lett volna szabad elveszítenie önmérsékletét, viszont igaz, hogy a tiszt is tapintatlan volt. Ő is folyton igazára hivatkozott és megmaradt amellett, hogy irodahelyiségben nem kötelessége levenni a sapkáját. Erélyes fellépésére nem lett volna más választásom, mint elbocsátani a szerencsétlen Greenepet, — amire azonban nem voltam

hajlandó, először, mert nagyon jó szolgálatokat tett nekem, másodszor, mert nem akartam az utcára kitenni szegényt. Megpróbáltam rávenni a tisztet, ne akarja hogy feláldozzam Greenepet, de ő ragaszkodott az egy font húshoz. Ezt viszont én tagadtam meg tőle, mire boszszút esküdve távozott. Az egész dolgot jelentettem a nagykövetnek, kiemelve mindkét szereplő hibáját és rámutatva arra a tényre, hogy a háborús idegek az okai mindennek. Többet aztán nem is hallottam az ügyről, amely így rám nézve szerencsésen befejezést nyert.

Komolyabb volt egy hasonló epizód, amelynek folyamán Greenep Balejevet sértette meg, ezt a dúsgazdag örményt, a híres Nikita bátyját. Greenep üres óráiban úgy igyekezett jövedelmét növelni, hogy magánórákat adott gazdag oroszoknak. Balejev is egyike volt tanítványainak. Később valami összekoccanás volt közöttük a fizetés miatt, elég az hozzá, hogy Greenep megharagudott rá. Ez a harag akkor tört ki elemi erővel, amikor egy szép napon Balejev megjelent a konzulátuson, hogy vizumot váltson. Szerencsétlenségünkre Greenep megint a nagyteremben tartózkodott és amikor a gazdag embert megpillantotta, aki véleménye szerint megfosztotta nehezen megkeresett rubeljeitől, hirtelen megvadult. Megint ki kellett rohannom rendet csinálni. A következmények ezegyszer még súlyosabbak lehettek volna. Az incidensnek tanui voltak és Balejev elhatározta, hogy törvényes úton keres orvoslást. Szerencsére ügyvédje jó barátja volt a mi ügyvédünknek és épp úgy félt a nyilvános botránytól, mint jómagam. Ketten megbeszéltük az összes számbajöhető barátságos megegyezéseket, amelyek kielégíthetik Balejev megsértett érzelmeit és ugyanakkor megmentik Greenepet is az elbocsátástól. A végén Balejev lemondott a pör folytatásáról, ha Greenep nyilvánosan bocsánatot kér tőle a konzulátusi személyzet, az ő és ügyvédje jelenlétében. A bocsánatkérés szövegét ő maga fogalmazta meg.

A szöveg hosszú volt. Többször fordult elő benne az a szó, hogy „gentleman“ és „gentlemani viselkedés“.

Keserű pohár lett volna ez mindenki számára és Greenep egy egész napig állhatatosan eltolta magától. Csak akkor volt hajlandó meginni, amikor elmagyaráztam neki, hogy többet nem tudok érte tenni és ha az ügy a bíróság elé kerül, feltétlenül el kell hogy veszítse az állását.

Végre megtörtént. A szöveget legépeltettük és az ügyvéddel együtt elrendeztünk minden formalitást. A nagyterembe leültettük Fritzet és a három gépírókisasszonyt, akik olyan mozdulatlanul trónoltak íróasztaluk mellett, mint a múmiák. Az irodaajtó felőli oldalon, a korlátnál állt Balejev és ügyvédje, míg én a korlát mögött helyezkedtem el. Amikor minden készen volt, bementem Greenep szobájába, bevonszoltam magammal a korlát elé és a kezébe nyomtam a bocsánatkérés szövegét. Greenep legjobb ruháját vette föl ez alkalomra, haját gondosan megfésülte. Monoklija szilárdan ült a szemében. Arca olyan volt, mint egy szoboré. Csak a kezében reszkető papírlap árulta el az elfojtott dühöt.

— Kezdhetem? — kérdezte vésztjósló suttogással. Aztán felolvasta az ostoba iratot, miközben a vér egyre erősebben ömlött el arcán, úgy hogy a végén olyan volt, mint egy pulyka taréja, mialatt Balejev, kövéren, a félelemtől izzadva, élvezte az angol ember megaláztatásának elégtételét. Mikor Greenep befejezte az olvasást, egy rettenetes villámot lövelt ellenfelére, összegyűrte kezében a papírt és odakiáltott neki: „Nesze, itt van az egy font husod!" Evvel kirohant a szobából.

Ahogy ma látom a dolgot, a jelenet eléggé komikus volt és ami az én szerepemet illeti, talán méltatlan is. Abban az időben azonban mindez komoly, hivatalos teendőnek számított. Greenepben akkora adag harag lakozott, hogy nem bánta volna, ha botrányba keveri a főkonzulátust, ha költséges pörösködésbe viszi és a végén a nevetségességbe rántja.

De néha írt is kaptam a sebekre. 1915 novemberében levél jött a nagykövettől, amelyben értesít, hogy a külügyi hivatal úgy meg van elégedve a munkámmal, hogy

a háború végéig meghagy vezető pozíciómban a főkonzulátuson. Ezt a levelet nagy ütőkártyának gondoltam anyagi helyzetem megerősítésében, amely, növekvő tekintélyem következményeképpen, egyre rosszabbodott. Egy ideig elkeseredett levélváltásba bonyolódtam a külügyi hivatallal. Egy nagy háború kellős közepén voltunk. Sokkal nagyobb kiadásaim voltak, mint Bayleynek valaha is és sem a fizetésemet nem emelték, sem nem adtak nagyobb költségmegtérítést. Még a nagykövet segítségét is megszereztem, aki teljes szívvel karolta fel ügyemet. Buchanan már régebben írt a külügyi hivatalnak, a következőképpen: „Jelen pillanatban alig van fontosabb konzuli állás, mint a moszkvai. Moszkva ma Oroszország ipari és, bizonyos értelemben, politikai fővárosa... Önöknek volt módjukban látni Mr. Lockhart jelentéseiből, micsoda kitünő munkát végez ez a hivatal Mr. Clive Bayley elutazása óta".

De még a nagykövetek is gyöngék hozzá, hogy jobb belátásra bírják az elnöki osztály vagy a kincstári hivatal fantázianélküli gépezetét. Nem a rideg Whitehallban, hanem nagyanyám szívében vágott rést Sir George Buchanan levele. Az öreg hölgy, akit a sikerek mindig meghatottak, el volt ragadtatva a nagykövet dícséreteitől. Jól tudtam, hogy kell az ilyesmit kihasználni. Norman öcsém mindnyájunk számára tökéletes iskolapéldát mutatott ezirányban, amikor kisfiúkorában először volt Marlboroughban intézetben. Amikor a születésnapja közeledett, a következő levelet írta nagyanyánknak:

„Drága nagymami!

Remélem, jól érzed magad. Én az iskolában nagyon jól mulatok. A születésnapom jövő kedden lesz. Minden fiúnak van már fényképezőgépe és szabad idejüket fényképezéssel töltik. Az idő nagyon szép volt és inkább hokit játszottunk, mint ruggert. Én a negyedik csoporthoz tartozom és a tanítót Taylornak hívják. Gúnyneve Trilby. Különben pap és olyan gyorsan tud imád-

kozni, hogy olyat még nem is hallottam. Remélem, egészséges vagy, édes nagymami és nem volt nagyon hideg Edinburghban. Az írásbeli dolgozatban a mult héten én voltam az első.

Nagyon szerető unokád

Norman.

Utóirat: Nincs fotografáló gépem".

Ezen a hangszeren én is tudtam játszani, különösen ha jó vonó volt a kezemben. És a vonó most csakugyan jó volt. Ragyogó színekben számoltam be az öreg hölgynek a skótok nagy szerepéről Oroszországban, kiemelve a Bruce-ok, Gordonok, Hamiltonok érdemeit Szentpétervár fölépítésében és Nagy Péter csatanyeréseiben. Vajjon nem egy Learmonth — mert ez volt az igazi neve — lett-e Oroszország legnagyobb poétája? Felsoroltam az összes hírességeket, akikkel együtt voltam. Leírtam a vacsorákat, amelyeket kollégáim és orosz barátaim adtak. Utóirataimban mindig kifejezést adtam rendületlen bizalmamnak, hogy a miénk lesz a végső diadal, feltéve, ha az élelmiszerárakat kibírjuk addig.

Álmaiban talán (mert már mondtam, hogy nagyon becsvágyó volt) már látott is engem, amint a kimerült oroszokat új küzdelemre tüzelem. Talán ravaszságom mulattatta, mint ahogy bizonyosan akkor mulatott, amikor Norman öcsém célozgatott a fotografáló gépre. De úgy ahogy ő megkapta a maga fotó-masináját, úgy kaptam meg én is a csekkjeimet. Ezek a csekkek pedig tekintélyes összegekről szóltak, amelyek véget vetettek pénzügyi zavaraimnak és képessé tettek rá, hogy végig víz fölött maradjak.

Nyugodjék békében. Ritka jó asszony volt, aki még tévelygésem napjaiban is jobban bánt velem, mint megérdemeltem. Nélküle teljesen elsüllyedtem volna Moszkvában, ami bizonyára nem zavarta volna az elnöki osztály tagjait, hogy nyugodtan aludjanak tovább kényelmes ágyaikban. De nehogy azt gondolják, hogy harag-

szom rájuk. A Whitehallnak ez a labdajátéka, a nyugtákkal és elismervényekkel való ide-oda dobálódzás már akkor is kedvelt szórakozás volt, amikor még istenek trónoltak az Olympuszon. És játszani fogják örökkönörökké, mindkét fél örömére. Egyetlen javaslatom csak az lenne, hogy háború idején kissé lazítsanak a játékszabályokon.

ÖTÖDIK FEJEZET

1915 vége felé politikai munkám nagyon kibővült. A szövetségesek most már komoly aggodalommal nézték az orosz helyzetet. Franciaországból és Angliából különböző missziókat küldtek, hogy azok biztassák új kitartásra az oroszokat, mindennapi dolgom mellett még ezeknek a bizottságoknak szórakoztatásáról és vezetéséről is kellett gondoskodnom. Egész listája volt már többékevésbbé rendszeres látogatóinknak. Sokszor megfordult nálunk Knox ezredes (most Sir Alfred Knox tábornok), Sir Samuel Hoare, a különleges hírszerző misszó feje, Sir John Hanbury-Williams tábornok és Sir Richard Phillimore tengernagy, akik a cár főhadiszállásához voltak beosztva és még sok más tiszt, akik az orosz front különböző hadseregparancsnokságainál működtek attaséi minőségben. Ezek között a tisztek között Knox ezredesnek voltak a legkitűnőbb értesülései a katonai dolgokat illetőleg, miután hosszú éveket töltött Oroszországban. Mindjárt a háború kezdetén meglátta az orosz fal repedéseit és ha a szövetségesek túlzott reményeket fűztek az orosz hadsereg erejéhez, úgy ez egyáltalában nem az angol katonai attasé hibája volt. A forradalom kitöréséig egy ember sem volt, aki helyesebben látta volna a keleti hadszíntér katonai helyzetét és nem volt egyetlen külföldi megfigyelő sem, aki értékesebb információkkal látta volna el kormányát.

A többiek közül Sir John Hanbury-Williamsot kell kiemelnünk, aki kedvességével mindenkit levett a lábáról. Phillimore admirális a brit flotta legnemesebb tradi-

cióját őrizte meg és minden nap pontosan hét órakor — de lehet, hogy már hatkor — felkelt. Abban az országban, amelyben kilencig vagy tízig senki meg se mozdul, ez a cselekedet óriási hatást váltott ki és nagyon emelte az angol tekintélyt. Sir Samuel Hoare könnyű szerrel győzte le az akadályokat, avval a szorgalommal és kitartással, amelynek később miniszteri tárcáját is köszönhette. Szentpétervárra való kinevezését kezdetben nem nézték valami jó szemmel a hadsereg tagjai. Nem is lehetett egykönnyen megérteni, mi szükség volt különleges megbízatására, amikor a többi brit organizáció amúgyis mindent elvégzett már. Amellett Hoarenak nem is volt speciális képzettsége erre a munkára és amikor megérkezett, féltem, hogy surlódások és bajok lesznek. Ha kevésbbé tapintatos ember lett volna, aggodalmaim teljes mértékben valóra váltak volna. Sir Samuel Hoare azonban fáradhatatlan és törhetetlen lelkesedéssel vetette bele magát feladatába. Megtanult oroszul. Hat helyett dolgozott. Érintkezést keresett a nép minden rétegével. A legkülönbözőbb forrásokból szerzett információkat és nem volt hírszerző tiszt, aki olyan biztos érzékkel tudta volna elválasztani az igazságot a mendemonda pelyvájától. Kiderült, hogy kitűnően bevált. Ha akkor valaki azt kérdezte volna tőlem, mennyibe fogadok, hogy Sir Samuel valaha a konzervatív párt vezére és Anglia miniszterelnöke lesz, gondolkodás nélkül a legmagasabb tétet ajánlottam volna. Ma már látom, hogy ugyanazok a tulajdonságok, amelyek révén akkor Oroszországban minden nehézséget leküzdött, voltak segítségére későbbi politikai karrierjében is. A szikár Sir Samuelben keménység, kitartó akaraterő, rendkívüli tehetség, bátorság és hallatlan ügybuzgóság lakozott. Ha tizennyolc év előtt ezret adtam volna egyre ellene, úgy ma nem mernék többet adni, mint kettőt.

Ennyit az állandó látogatókról. Ezekhez járult még egy nagy csomó alkalmi vendég. Ezeknek első csoportját egy francia politikai bizottság alkotta, amely Románia felé volt útban Moszkván át. Célja volt, hogy Buka-

restben ellensúlyozza a német befolyást és igyekezzék belevonni Romániát a háborúba. Tagjai voltak: Charles Richet, a híres tudós, Georges Lacour-Gayet, a történész és M. Gavoty, a „Revue Hebdomadaire" volt tulajdonosa. Mindhárom férfiuval többször találkoztam hosszú moszkvai tartózkodásuk folyamán, mert kénytelenek voltak hetekig itt maradni, mielőtt eljutottak volna rendeltetésük helyére. Bármily különösen hangzik is, éppen az az ember dolgozott ellenük, akiről a legkevésbbé lehetett volna ezt föltételezni, — a romániai francia követ.

Ez a látogatás három oknál fogva marad felejthetetlen előttem. Az első ok nagyon tisztességes volt, a második tisztán hiúsági, a harmadik viszont némileg tisztességtelen, amelyért azonban a feleségemnek kell viselnie a felelősséget. A tisztességes ok az volt, hogy Richetben a legnagyobb szellemet és legvonzóbb egyéniséget ismertem meg, akivel valaha is találkoztam. Nagyon kevés ember hisz a „nagy férfiakban", aki valamit is látott a háború politikai és katonai igazgatásából. Géniuszaink legtöbbje úgy halt meg, hogy észre se vették őket, de bizonyos, hogy a politika vagy a modern hadviselés terméketlen területén csak nagyon kevés igazi „nagy szellemmel" lehet találkozni. Richet azonban kivétel, ő olyan lángész, akit már a maga kora is elismert. Nincs benne semmi mesterkéltség, egyszerű, mint egy kisgyerek és jelleme maga a megtestesült jóság. Ő szerkesztette meg az első modern repülőgépet, amellett finom költő és író, mint orvos pedig elnyerte a Nobeldíjat. Hét fia közül hat elesett a háborúban, de Richet szíve nem lázadt föl ez ellen, nem gyűlölt semmit, kivéve magát a háborút. Amikor ezeket a sorokat írom, még életben van. Nyolcvan év körül jár és úgyszólván egyedül áll honfitársai között, a nemzetek közötti megértésért küzdve az aljas önérdek és túlhajtott nacionalizmus ellen.

Ebben az időben Richet persze nagy hazafi volt. Hitt a szövetségesek győzelmében, amelytől a militarizmus bukását várta. Milyen nagyszerűen képviselte a szö-

vetségesek érdekeit Oroszországban! Milyen gyorsan megértette az orosz jellemet! Első beszéde után, amelyet Moszkvában tartott és amely hallatlan sikert aratott — az összes egyetemi tanárok ott ültek a nézőtéren — félrevont és a fülembe súgta:

— Ez a mi háborúnk. Az Ön hazájáé és az enyémé. Magunkban kell erőseknek lennünk és csak önmagunkra szabad számítani.

A másik ok, amely miatt ez a látogatás olyan élénken emlékezetemben maradt, az volt, hogy majdnem alkalmul szolgált első nagy nyilvános szónoklatomra. Igaz, hogy pár héttel előbb már mondtam egy orosznyelvű beszédet egy új kórház felavatásán, de ez nagyon rövid volt. Azon a villásreggelin, amelyet a brit klub adott az előkelő franciák tiszteletére, nekem kellett volna kiállnom a porondra és szerencsét próbálnom, mint háborús propagandistának. A villásreggeli előtt való este azonban hirtelen mandulagyulladásban és influenzában megbetegedtem. Elájultam a telefon mellett, amikor orvost akartam hívni és megütöttem a fejemet a kagylóban. Talán szerencse volt, hogy így történt. A három francia brilliáns, hivatásos orátor volt. Jobb volt számomra első fellépésemet saját honfitársaim előtt megtartani, akik tapasztalataim szerint úgy a parlamentben, mint azon kívül, a világ legrosszabb szónokai. És tapasztalataim ezen a téren nagyok, mert voltam majdnem az összes parlamentekben Európában és hallottam a legtöbb külföldi szónokot.

A harmadik, nem nagyon tisztességes ok az volt, hogy feleségemnek sikerült egy meglehetősen fontos okmány birtokába jutnia. Mondtam, hogy a francia misszió nem tudott eljutni Romániába, a bukaresti francia követ, M. Blondel akadékoskodásai miatt. A három francia úr nagyon méltatlankodott és nem is igen titkolták, hogy haragusznak és hogy eltökélt szándékuk Párizsba visszatérve magyarázatot kérni a követ viselkedésére. Egy véletlen folytán aztán jó fegyvert kaptak a kezükbe hazájuk diplomáciai megbízottja ellen: Pau tábornoknak, a félkarú

francia hadvezérnek egy jelentését, aki éppen akkor fejezett be egy terjedelmes tanulmányt Románia helyzetéről. Pau jelentése, amint mondották, a legleplezetlenebb kritikákat tartalmazta és mi nagyon szerettük volna látni az eredeti dokumentumot. Az egyik francia (mivel mindhárman élnek még, nem illik megmondani, melyik) egy ideig nálunk lakott. Mint a legtöbb francia ember, ő is nagyon szeretett udvarolni. Párizsban a professzorok legszigorúbbja és legtiszteltebbje volt, de Moszkva meleg és szabad levegőjében felolvadt. Feleségemet bizalmába vonta és beszédes lett. Egy délután, fejfájás elleni orvosságul odaadta elolvasni Pau híres jelentését. Az asszony nagy lélekjelenléttel azonnal nekilátott, hogy leírja és így abba a helyzetbe jutottam, hogy egy teljes szövegű kópiát eljuttathattam Sir George Buchananhoz. Katonák általában nevezetesek arról, hogy nagyon szókimondók, a tábornok jelentése azonban a legkáromkodóbb őrmestert is megrémítette volna. Igen hatásos nyelven, minden stílusvirág és szépítés nélkül megsemmisítő képet rajzolt a román udvar 1915-iki állapotáról. Pau nem kímélt senkit. Egy őszinte vázlat a királyról fejezetekbe és pontokba szedte számtalan jellemhibáját, úgy, hogy aki elolvasta, nem maradhatott valami nagy bámulója. Egy kimerítő lajstromot is közölt az udvar összes botrányos kalandjairól, teljes név- és címjegyzékkel, amelyekben az összes magas személyiségek szerepeltek, a befolyás nagyságának és a politikai szimpátiáknak pontos feltüntetésével. Nem nagyon hízelgő képet rajzolt a francia, brit és orosz követekről sem, akiket azzal vádolt, hogy háború idején rossz példát adnak a román társaságnak, úgy élvén ki diplomáciai képességüket, hogy egymás ellen acsarkodnak. A tábornok komolyan pesszimista volt. Románia későbbi beavatkozása a háborúba fényesen beigazolta aggályait. A román hadseregről a lehető legrosszabb véleménye volt, de még rosszabb a szövetségesek diplomáciájáról Romániában. Haragjának teljes ereje azonban a francia és az angol követeket sujtotta, akiknek egymás iránt való ellenszenve lehetővé teszi a németbarát pártnak, hogy éket

verjen a két amúgyis óriási ellentét közé. Angliának, mondta az öreg katona, nem lehet történelmi szerepe Romániában. Az egyetlen okos dolog, amivel befolyását növelhetné, az lenne, ha legszebb férfiait küldené oda. Jó lenne pl., ha legdélcegebb tisztjét nevezné ki a román udvarhoz katonai attasénak. Pau jelentésének az lett a következménye, hogy Romániában nagy változások történtek a diplomáciai karban. Anglia új katonai attasét küldött C. B. Thomson ezredes személyében, aki később személyes jó barátja lett Mr. Ramsay MacDonaldnak és akiből munkáspárti peer és a kabinet tagja lett. A szerencsétlenül járt R. 101 Zeppelin sikertelen első útján vesztette életét.

A háború második karácsonyára alig emlékszem, csak azt tudom, hogy nagyon vidám volt. Az oroszok, helyesen-e, vagy helytelenül, nem tudom, de nem hagyták, hogy a félelem megzavarja az ünnepi hangulatot. Nem is nagyon erőlködtek, hogy a komoly háborús helyzethez illően viselkedjenek. Fegyelmezetlenek és erkölcstelenek voltak. Minden törekvésük egyéni volt és a közösséggel nem törődtek.

1916 január elsejét feleségemmel együtt különböző hivatalos látogatásokkal töltöttük el. Ez az orosz hivatali élet kevésszámú fárasztó kötelességei közé tartozott. Az év kezdete úgy látszik nemcsak engem, hanem másokat is jó hangulatban talált, mert látogatásaim eredményeképen januári naplóm duzzadt az optimizmustól. Két tényező volt felelős ezért az egészségesebb légkörért. Oroszgörög barátunk, Lykiardopoulosz, éppen akkor tért vissza egy kalandos útjáról Ausztriából és Németországból. Információkat ment szerezni a szövetségesek részére és görög dohánykereskedőnek öltözve bejárta a két ország összes nagyobb városait. „Liky" elkeseredett pesszimistaként hagyta el Moszkvát, aki törhetetlenül hitt a német seregek győzelmében. Amikor visszajött, tele volt bizakodással, bizonyos volt benne, hogy Németország még nagyobb bajokkal küzd, mint Oroszország és hogy Oroszország tovább fog tudni kitartani. Ami az anyagi erőket illeti,

abban nem is tévedett. Amire azonban nem számított, az a két nép ellentálló erejének különbsége volt.

Hírei lázba hozták Moszkvát és hetekig nemzeti hősként ünnepelték. Még több reményre jogosított, hogy a cár fogadta Lvov herceget és Cselnokovot Mogiljevben, a főhadiszálláson. A kihallgatást Alexejev tábornok, vezérkari főnök hozta létre, ez a rettenthetetlen hazafi, aki a katonák megvetésével sujtotta az átlagos orosz politikusokat. Amíg Nikolájevics Miklós nagyherceg volt a főparancsnok, a városok és a zemsztvók uniója mindíg hozzá személyesen intézte beadványait. Ezeknek az uniónak viszonya a cárhoz nem volt valami szerencsés. Az uralkodónak nem tetszettek különböző politikai rezolucióik és ezért a követeiket sem volt hajlandó fogadni. Lvov és Cselnokov nem is a cárhoz, hanem Alexejev tábornokhoz utaztak Mogiljevbe. Cselnokov, mint Moszkva polgármestere, „Oroszország szivének" hódolatát hozta a hadseregnek és a községtanács hivatalos határozatát, hogy nem szabad békét kötni mindaddig, amíg a végleges győzelmet nem vívták ki. Alexejev tábornok, aki tudta méltányolni ezeknek a közszervezeteknek hallatlanul nagy munkáját, amellyel a hadsereget minden szükséges segítséggel elláták, elhatározta, hogy helyreállítja a jó viszonyt a két szövetség és a cár között.

— A cár nem tehet semmiről, — világosította fel a két moszkvait őszinte nyiltsággal. — Az egész bajt csak az a briganti banda okozza, amely körülveszi. Várjatok itt, míg én elviszem hozzá a rezolucíót.

Nemsokára vissza is tért avval a parancsal, hogy Cselnokov jelenjen meg a cár előtt. Amikor a szélesvállú polgármester bebicegett a terembe, látta, hogy a rezolució ott fekszik a cár asztalán.

— Miért nem küldték ezt a gyönyörű rezolucíót egyenesen hozzám? — kérdezte a cár.

Cselnokov valami ügyetlen kifogást dadogott az etikettről és megkérte Ő császári felségét, engedje meg, hogy most tolmácsolja a hódolatokat. Aztán felemelkedett és a legtökéletesebb hivatali modorban átadta Moszkva város

alattvalói köszöntését és felolvasta a rezolúciót. A cár el volt ragadtatva.

— Mindennel egyet értek ebben a beadványban — jelentette ki. — Mindaddig nem lesz béke, amíg ki nem vívtuk a teljes diadalt. És igazad van, hogy hódolatodat tolmácsoltad a hadseregnek is. Térdre kellene hullanunk katonáink előtt.

A cár ezután kérdéseket tett föl Cselnokovnak a moszkvai állapotokat illetőleg. A polgármester azt válaszolta, hogy nincs elegendő tüzelő és ennivaló, mert a vasútközlekedés meglehetősen nyomorúságos és hogy ezért a téli hónapok alatt a tüntetések lehetőségével számolni kell. A cár azt felelte, hogy ha a nép fázik és éhes, nem szabad túl szigorúan bánni vele, ha fékét veszti. De azután gyanakodva kérdezte, hogy vajjon a polgármester nem túloz-e.

— Nem — felelte Cselnokov.

— Mindent meg fogok tenni, ami csak módomban áll, hogy enyhítsem a helyzetet, — fejezte be a cár az audienciát.

Cselnokov, amint hazatért Moszkvába, azonnal részletesen beszámolt nekem útja eredményéről. Lvov herceg is, ő is — mindketten tekintélyes, szakállas férfiak, akik semmit soha az életben könnyen nem vettek — olyan boldogok voltak, mint az iskolás gyermekek. Tele volt a szívük optimizmussal, amikor hazajöttek a „Sztavká"-ról. El voltak ragadtatva a cártól. A munka most már semmiféle akadályba nem fog ütközni. Mit tehet most már ellenük Szentpétervár? A hadsereg sokkal fontosabb, sokkal hatalmasabb, mint minden kormány.

Sajnos, a látogatás utáni felcsigázott várakozásokban keservesen csalódtak. A fenyegető tragédia nem engedte meg a cárnak, hogy eltérjen arról az útról, amelyet a balvégzet jelölt ki számára. Egy kis józan ész, egy pár elismerő szó a cár részéről elegendő lett volna, hogy megerősítse a lojalitás szálait, hogy Oroszország népének, a nép legszélesebb rétegeinek hazafias lelkesedését a trónhoz láncolja. Hogy milyen kevés volt az, amit kértek tőle, lát-

tam abból, micsoda rajongást váltott ki ez a fogadás ebből a két népvezérből, akik bizonyosan még kevésbbé hajlottak a forradalomra, mint maga Lloyd George, akiket akaratukon kívül hajtottak bele a forradalomba és akik annak első áldozatai lettek. De ehhez a kevéshez is hiányzott a belátás a cárból. A régi rendszer élt tovább. A nemzeti felbuzdulást továbbra is béklyóba kötötték, ahol csak lehetett. Minden miniszter, aki többé-kevésbbé rokonszenvezett velük, előbb-utóbb kegyvesztett lett. És amint egyik hazafi és népbarát a másik után tünt el, úgy ásta alá a kétségbeesés háromszáz esztendő alattvalói hűségét. Éreztem, hogy a kikerülhetetlen katasztrófa egyre közelebb-közelebb jön. Nyilvánosan még mindig azt mutattam, hogy tele vagyok bizalommal, nyugodt és határozott voltam, mint aki rendületlenül hiszi, hogy a szövetségeseké lesz a végső győzelem. Ami a nyugati arcvonalat illeti, ott csakugyan optimisztikusan ítéltem meg a helyzetet, a keletbe vetett hitet azonban erősen kellett tettetnem. És egy idő múlva mesterkélt mosolyomról is meg lehetett látni, hogy nincs mögötte őszinte szív.

1916 februárjában többször kellett Szentpétervárra utaznom. Új fába vágtuk a fejszénket: Szentpétervárott brit propaganda irodát nyitottunk, amelyet angol ujságírók vezettek. Hugh Walpole és Harold Williams (a legjobb és legszerényebb brit szakértő Oroszországban) voltak az iroda fejei és védnökei. Az irodának Moszkvában is volt egy fiókja, amely én alám tartozott. A propagandaügyek intézésével a tapasztalt Lykiardopouloszt bíztam meg. Szentpétervárt a propaganda-iroda erősen hivatalos jellegű intézmény volt, külön helyiséggel és saját személyzettel. Én Moszkvában a főkonzulátusról intéztem a teendőket, anélkül, hogy megfúvattuk volna a harsonákat és anélkül, hogy a külvilág valamit is tudott volna róla. Ezen a módon jobban befolyásom alá tudtam vonni a helyi ujságokat, amelyeknek nem volt az az érzésük, hogy hivatalos propaganda-anyaggal árasztják el őket. Munkámnak ez a része nagyon érdekelt, habár itt is nagy tapintatra volt szükség, különösen amikor ki kellett választanom

azokat a moszkvai ujságírókat, akiket az új politikai elgondolás alapján Angliába küldtünk, hogy ottani benyomásaikról írjanak. Úgy hittük, ha ezek az írók látni fogják Anglia emberfölötti erőfeszítését és ilyen értelemben fognak írni az orosz lapokba, kevesebbet fogunk hallani arról, hogy Anglia a flottáját üvegbura alatt tartja és hogy a háborút az utolsó csepp orosz vérig akarja folytatni. Az egyik író, akit meghívtam, illetőleg akinek meghívására utasítást kaptam, A. N. Tolsztoj gróf volt, egy ravasz, kövér bohém, akinek írói tehetségénél csak az élet kellemességei iránt való vonzalma volt erősebb. Ma, hogy ezeket a kellemességeket továbbra is elérhesse, békét kötött a bolsevistákkal és egy-két színdarab árán, amelyet a Romanovok ellen írt, megvásárolta azt a jogot, hogy individualista „burzsuj" maradhasson egy olyan országban, amelyben még az irodalmat is elkommunizálták.

Akkor történt ez, amikor távirat érkezett Sir George Buchanantól, amelyben arra kér, készítsem elő egy brit tengerész-misszió fogadtatását, amelyet az új propagandapolitika kiegészítése gyanánt küldtek Moszkvába. Pontosan két nappal az érkezés előtt tudatták velem az egészet. Arra nézve azonban semmi felvilágosítást nem méltóztattak adni, milyen anyagi forrásból szórakoztassam Őfelsége a király megbízottait. A brit kormány szokott ilyen tréfákat csinálni, a probléma megoldását aztán rábízza a kiszemelt ember találékonyságára és zsebére. Mindössze annyit tudtam, hogy baltikumi tengeralattjáró flotillánk hét vezető tisztje jön február 15-én és négy napig marad Moszkvában. Csupa kiváló úriember, akik több német cirkálót és számtalan kisebb hajóegységet süllyesztettek már el. Azt az utasítást kapták, hogy csak nyugodtan bízzák magukat rám.

A brit kolonia és orosz barátaim figyelemreméltó gyorsasággal és nagylelkűséggel siettek segítségemre. Egy délután alatt készen volt az egész programm. Öreg barátom, Cselnokov, megígérte, hogy fogadást rendez a városházán. Nosszova asszony, a Rjabusinszkij fivérek húga, akik Moszkva leggazdagabb millimosai voltak, az egész

társaságot meghívta egy estére magához, száz személyes vacsorára és utána táncra. Gagarina hercegnő estélyt adott, a császári színház intendánsa pedig azonnal beleegyezett, hogy az operában díszelőadást fog tartani. Balejev, a „Denevér" és a moszkvai művészklub tulajdonosa magára vállalta, hogy egyszer ő fogja mulattatni a vendégeket a maga kacagtató és ellenállhatatlan módján. A brit klub pedig, amelynek közreműködése nélkül az előkelő angol látogatók fogadása, minden erőlködésem ellenére, sikertelen maradt volna, megrendezte első nagyszabású angol-orosz bankettjét, amely bankettek a forradalom kitöréséig a moszkvai angol-orosz barátság alapját és vázát képezték. Ez a „váz" azonban kaviárból és vodkából állt.

A látogatás teljes sikert aratott. A tengerészekről ma sok rosszat beszélnek, de az én tapasztalataim, ami a brit tengerésztisztek külföldi viselkedését illeti, a lehető legjobbak. Sokkal jobban értenek hozzá, hogy előkelő modorukkal elragadják és leszédítsék az idegeneket, mint a hadsereg tisztjei. Fesztelenek tudnak lenni, anélkül, hogy méltóságukból veszítenének. Vaskalaposok és krakélerek kevesen vannak köztük.

Hét tengeralattjáró tisztem csodálatra méltó ügyességgel élte bele magát a közszereplésbe. Oroszlánok voltak, de szelídek és barátságosak. Tűrték, hogy megkötözzék őket. Egyformán kedvesek voltak a ballerinákhoz és a hivatalos személyiségekhez. És Cromie, a vezetőjük, egy fiatalkora ellenére is tekintélyes tiszt, egy alkalommal óriási hatású beszédet tartott. Az alkalmat az „Alatr", a művész- és színész-klub egy a vendégek tiszteletére adott vacsorája szolgáltatta. A vacsorát egy rögtönzött előadás követte, amelynek folyamán Moszkva legjobb táncosai és énekesei táncoltak és énekeltek, hogy könnyebben tudjunk emészteni. Amikor a hangulat a tetőpontjára hágott, az oroszok mindenáron Cromiet akarták hallani. A vendégek egyszerűen fölemelték és ráhelyezték az alacsony pódiumra. Ott állt ez a magas, sötét, byroni figura, busa szemöldökével és pofaszakállával és elfogódottság nélkül fordult szembe hallgatóival.

— Hölgyeim és uraim — kezdte. — Önök mind művészek. Zenészek, költők, írók, festők, komponisták. Teremtők. Amit Önök teremtenek, jóval túl fogja élni Önöket. Mi csak egyszerű tengerészek vagyunk. Mi pusztítunk. De bátran mondhatjuk, hogy ebben a háborúban azért pusztítunk, hogy az Önök művei továbbéljenek.

Ez volt a legrövidebb és hatásában a legsikeresebb beszéd, amit Oroszországban hallottam.

Az oroszok tomboltak. A tengeralattjáró tisztek látogatása összeesett avval az eseménnyel, hogy az orosz seregek a Kaukázusban elfoglalták Erzerumot és négy napon keresztül reményteljes, ujjongó légkörben éltünk. Ami engem illet, a sikerült programmnak volt számomra egy nagy hibája: A brit klub bankettjén meg kellett tartanom első beszédemet. Két napig szorgalmasan próbáltam a szónoklatot feleségem és a hűséges „Lyki" jelenlétében, aki mint a moszkvai Művész-színház titkára, szakértője volt az elokuciónak. Érzéssel és szerényen mondtam fel a szöveget. Nem tévesztette el a hatást, amikor azokról beszéltem, akik a bibliai szó igazi értelmében „leszállnak hajóikon a tengerek mélyébe". Szavaim könnyeket sajtoltak a hallgatóság szeméből, de az én szemem sem maradt szárazon. Sajnos, legnagyobb bánatomra az ujságok nem közölhették a beszédemet, mert az orosz hajóhad parancsnokságának utasítására az egész látogatást a legnagyobb titokban tartották. Attól féltek ugyanis, hogy a balti flottát valami baj érheti, ha a németek megtudják, hogy brit tengeralattjárók tisztjei nincsenek hajóikon.

Amikor a tengerész-bizottság elutazott, Moszkva ismét belesüllyedt a régi csüggedésbe. Ez a csüggedés azonban más volt, mint a szentpétervári aké, mert teljesen hiányzott belőle a rosszindulatú pacifizmus. Moszkva továbbra is el volt tökélve rá, hogy a háborút utolsó lehelletéig folytatja, pedig az emberek már kezdték érezni, hogy a vég rettenetes lesz.

Az aggodalmakat nagy mértékben növelték a németek támadásai Verdun ellen és a lengyel arisztokrata me-

nekültek beözönlése Moszkvába. A lengyelek elég sokat ártottak a hangulatnak. Külsőleg nagyon vonzó egyéniségek voltak és megjelenésükkel a moszkvai társadalmi életet csak gazdagították. Mivel szerették a politikai vitatkozásokat, jelentéseim mindíg bővelkedtek friss anyagban. De bármennyire igyekzetem is, hogy rokonszenvezzek szenvedéseikkel, a közelebbi ismeretség a szimpátiát bizalmatlansággá és ellenszenvé változtatta. Természetesnek tartottam, hogy gyűlölik Oroszországot, csak azt a modort nem tűrhettem, ahogyan azt a meleg vendégszeretetet meghálálták, amelyben úton-útfélen részesültek. A hála abból állt hogy kigúnyolták házigazdáikat és ahol csak lehetett, kimutatták megvetésüket a derék moszkvai polgársággal szemben Még kevésbbé volt gyomrom önző hiúságukhoz és pesszimizmusukhoz. Mindennek a teteje azonban az volt, amikor egy este, a Verdun-offenzíva legkritikusabb időszakában egy hiú és ostoba hercegecske így kiáltott fel a francia misszió főnökének jelenlétében: „Ha Verdunt elfoglalják, Párizs is elesik. Micsoda rossz hatással lesz ez a lengyel kérdésre!" Ez csak egyike a sok lengyel tapintatlanságnak. És ezt a népet, amely sohase tudott a maga erejéből valamire menni és amely oly kevéssé járult hozzá a háborúban a szövetségesek ügyéhez, a versaillesi békeszerződésben nagyobb területtel jutalmazták meg, mint az összes többi nemzeteket.

HATODIK FEJEZET

1916 tavaszán új bajok jöttek a régiekhez. Az elkeseredés új rohama szállta meg a kedélyeket és úgy látszott, minden rosszul sikerül. Még Cselnokov is panaszkodott, hogy az angol cégek vonakodnak eleget tenni szállítási kötelezettségeiknek és most először kezdtem kételkedni benne, vajjon fogják-e birni a szövetségesek kitartással. Bizalmamat részben az hozta vissza, hogy egy szép napon váratlanul beállított Hugh Walpole, ragyogó vöröske-

resztes egyenruhájában, megrendíthetetlenebb lelkesedéssel és frissebb hangulatban, mint valaha. Éppen Angliából tért vissza, ahol első orosz könyvének, a „Sötét erdő"-nek példátlan sikere volt. Számomra is hozott cukrot és fűszert, mert elmondta, hogy járt a külügyi hivatalban, ahol Lord Robert Cecil és mások a leghízelgőbben és legelismerőbben nyilatkoztak munkámról. Amikor eltávozott, a csüggedés megint erőt vett rajtam és mert amúgy is közeledett a husvét, feleségem rávett, hogy pár napra pihenjem ki magam.

El akartam végre kerülni Moszkvából és ezért lementünk Szergjevóba, a híres apátságba. A pótolhatatlan Alexander gondos előkészületeket tett, hogy jól érezzük magunkat. Sajnos, sok pihenésben nem volt részünk ezen az úton. Nagycsütörtökön délután érkeztünk és egy szerzetes várt a vonatnál. Egy másik szerzetes a vasúttól egyenesen egy hosszú istentiszteletre cipelt el bennünket. Az apátság maga, amely a leghíresebb egész Oroszországban, egy miniatür-Kreml és kerek kövekből épített fallal van körülvéve, amely olyan széles, hogy tetején két szekér kényelmesen elmehet egymás mellett. Története folyamán legalább százszor ostromolták és jelenleg is, dacára a szerzeteseknek, inkább hasonlít várhoz, mint szentélyhez.

Az istentisztelet után az apátnál kellett teázni, aki finom, egyszerű, öreg úriember volt, lenszínű szakállal és puha, spongyaszerű kezekkel, amelyeket állandóan kenetteljesen dörzsölt. Majdnem hét óra volt már, amikor végre felkereshettük szállásunkat. A kis kolostor-szálloda a csernigovi Madonna temploma mellett épült, az apátságtól vagy egy mérföldnyire, és szerencsére nagyon tiszta és kényelmes volt.

Nagypénteken úgy szakadt az eső, mintha dézsából öntötték volna. Egész nap a szobámban maradtam és Sir Roger de Coverleyt olvasgattam a Spectatorban. Szombaton ismét elvonszoltak nevezetességeket nézegetni és istentiszteletre. Korán reggel értünk jött egy szerzetes, aki kocsin elvitt a Bethlehem-apátsághoz, amely szép kis

épület volt egy tó partján, mintegy három mérföldnyi távolságban. Este a hosszú nyírfaerdőn hajtottunk keresztül, hogy résztvehessünk az éjféli misén, magában a Lavrában. Az egész apátság villanylámpákkal volt kivilágítva és a mennybolt mély, purpur hátteréből úgy emelkedett ki a meredek harangtorony, mint egy óriási felhőkarcoló. Az istentisztelet rendkívül hatásos volt. Több mint egy óra hosszat kellett ácsorognunk egy katonákból és parasztokból álló elviselhetetlen szagú tömeg kellős közepén. Mindenkinek a kezében hatalmas viaszgyertya fényeskedett, amely bő folyamban csöpögött rájuk és ránk. De az ének olyan kimondhatatlanul gyönyörű volt, hogy nem is éreztük a fáradságot.

A következő két nap a legtisztább örömben telt el. Melegen sütött a nap és minden félelmem és csüggedésem eloszlott. Az egész vidék egyetlen primula- és kökörcsinrét volt. Fehér templomok békésen fészkeltek a nyírfák árnyékában. És mindenütt tavak, amelyekben sügér és potyka tenyészett, minden olyan ősi volt, mint maga az idő. Moszkva után ez a nyugalom a csodával volt határos.

Husvét hétfőjén még egy istentiszteleten vettünk részt és csatlakoztunk a körmenethez a Lavra vastag falai körül. A processzióban díszhelyünk volt, mindjárt az archimandriták mögött lépkedtünk. Utána nagyszerű ebédet kaptunk, amely hat vagy hét különböző hal-fogásból állt. Házigazdánk, az apát, evés közben szép szavakkal tartott. Nem volt szó a háborúról, semmi bombasztikus „Isten velünk lesz" nem esett. Csak csodákról beszélt, amelyekben erős hittel hitt — és csakugyan, ha Oroszország győzni akart, kellett, hogy higyjen a csodákban — és a kereszténvi megalázkodás erényéről és a megszentelt, Istenben megnyugvó lélekről.

De az idő legnagyobb részét azzal töltöttük, hogy bekalandoztuk a vidéket, utolsó cseppig kiélveztük a lopott pihenés örömeit és kitártuk szivünket a diadalmas napsugár áldásának. Élénken emlékszem egy kocsiútra, egy hosszú, céltalan, össze-vissza bolyongásra egy keskeny, elhagyatott ösvényen a Szent Paraklét-apátság tava mögött.

Az út egy szűk sziklahasadékon vezetett keresztül, amely telistele volt rekettye- és tüskebokorral és sem menet, sem jövet egyetlen teremtett lélekkel sem találkoztunk. Ez volt a legtökéletesebb óra, a legteljesebb megelégedettség, amelyre csak vissza tudok gondolni.

Tele életkedvvel, friss reménységgel tértem vissza Moszkvába és most már bátrabban tudtam szembeszállni a mindennapi élet bosszúságaival. Mert bármennyire szerettem is orosz barátaimat, sokszor nagyon bosszantottak. Kedves nép volt a barátságos érintkezésben, de reménytelen nép volt, ha együtt kellett dolgozni velük. Mivel nagyon fatalista lettem, sohase tudtam teljesen megérteni nyelvük árnyalatait, amelyben a „mindjárt" azt jelentette, hogy „holnap" és a „holnap" azt jelentette, hogy „soha".

Nem tudom jobban megmagyarázni az orosz és az angol felfogás különbségét, mint ha leírok egy pört, amely ebben az időben játszódott le Moszkvában. Némely tekintetben hasonlított a hírhedt Malcolm-bűnügyhöz, amely Angliában történt. Egy varsói orosz rendőrtiszt, akit Zlatousztovszkijnak hívtak, beleszeretett valami Marchevszkijnéba, akinek férje kint volt a harctéren. Amikor Varsót kiürítették, Zlatousztovszkij (akinek neve oroszul annyit tesz, mint „aranyszájú") magával hozta az asszonyt Moszkvába és a saját lakásában helyezte el. A rendőrtiszt felesége ekkor levelet írt Marchevszkijnek, amelyben feltárta előtte a helyzetet. Marchevszkij hazasietett a frontról és erővel be akart törni Zlatousztovszkij házába, mire Zlatousztovszkij a bezárt ajtón keresztül kilőtt és megölte a fegyvertelen Marchevszkijt. Dacára annak a csúnya szerepnek, amelyet a rendőrtiszt ebben az egész dologban játszott, mégis felmentették. A közvélemény nem is tiltakozott az esküdtszék verdiktje ellen és Zlatousztovszkij még az állását sem veszítette el.

Amikor ismét felkerestem Cselnokovot és a többi moszkvai vezetőt, úgy találtam, hogy még levertebbek, mint máskor. Elkeseredésük közvetlen oka Polivanov hadügyminiszter lemondása volt, akit azért csaptak el, mert

túlságosan is barátságosan működött együtt a közszervezetekkel. Kut eleste, majd a mi vereségünk Gallipolinál és a dublini húsvéti fölkelés mind nagyon aláásták a brit tekintélyt. Cselnokov és én összedugtuk a fejünket. Mit tehetnénk a közhangulat felélesztésére? Hogy győzhetnénk le a békevágyat és a nyugati szövetségesekben való hitetlenkedést? A polgármester, akinek angol barátsága minden megrázkódtatás ellenére is őszinte maradt, azt ajánlotta, tegyen a brit nagykövet hivatalos látogatást Moszkvában. Azt feleltem, bizonyára eljön, ha látogatása valamit segít.

— Talán megajándékozhatjuk Moszkva város díszpolgárságával — javasolta Cselnokov.

— Nagyszerű! — kiáltottam. — Ez megfelel a legnemesebb angol tradícióknak.

Csak egy nehézsége volt a dolognak. Külföldi eddig még csak egyetlen egy alkalommal kapta meg Moszkva díszpolgárságát és az sem angol volt. A díszpolgárság különben is ritka és értékes kitüntetés volt, amellyel csak a községtanács egyhangú határozatával lehetett felruházni valakit. A városi Duma mindenben mása volt az állami Dumának. Ez is az összes politikai pártok képviselőiből állott, beleértve a szélső jobboldalt is, amely nem mutatott valami nagy angol-barátságot és a liberális párt határozott ellensége volt. Cselnokovnak, még mint polgármesternek is lehetetlen lett volna ajánlania valamit, amit egyhangúlag megszavazzanak. Elgondolkozva símogatta hosszú pátriárka-szakállát, majd finom, mély hangján a következő jól megfontolt tanácsot adta:

— Ismerem kollégáimat. Olyanok, mint a gyerekek. Semmibe se mennek bele, amiről azt hiszik, hogy tőlem jön. De ha ön külön beszél az egyes pártvezérekkel, elmondja nekik, hogy Sir George Buchanan Moszkvába készül és elhiteti velük, hogy a díszpolgárság gondolatát a tanácstagok vetették föl, akkor, ha ügyesen végzi a dolgát, be tudja ugratni őket.

Úgy tettem, ahogy Cselnokov mondta. Tárgyaltam Nikoláj Gucskovval, Viktor Brianszkyval és a többi nya-

kas vezérrel és a Duma egyhangú határozatával a zsebemben elmentem a nagykövetért.

Tanácsomra a látogatás időpontját a birodalmi napra tették. Amennyire tudom, ez volt az első alkalom, hogy a birodalmi napot Oroszországban hivatalosan is megünnepelték. Elejétől végig tiszta siker volt. Az egész város mint egy ember ünnepelte a nagykövetet. A „fekete század" oroszlánjai a „kadétok" bárányai mellett feküdtek. Októbristák és szociálforradalmárok egymással vetélkedtek lelkes barátságuk kimutatásában és egyértelműleg kijelentették, hogy a győzelmes befejezésig kell folytatni a háborút. A tábornokok és hivatalos személyiségek egymás hegyén-hátán tolongtak, hogy kivegyék részüket az ovációkból. A vezető moszkvai újságban vezércikket írtam, amelyben a birodalmi nap jelentőségét méltattam. Én voltam a birodalmi nap keresztes vitéze. A második legnagyobb moszkvai lapban Sir George Buchanan érdemeiről zengtem dicshimnuszokat. Rábeszéltem a nagykövetet, hogy előre írja meg a beszédét, majd Lykiardopoulosz segítségével lefordítottuk és a szépen kinyomtatott fordítást a kaviárnál szerviroztuk előkelő orosz vendégeinknek. Az ünnepi banketten én köszöntöttem föl a nagykövetet és ezt a beszédet egy moszkvai riporter a méltóságteljes ékesszólás és meggyőzőkészség mesterművének mondotta. Istenem, ez tizenhat évvel ezelőtt történt!

Maga a nagykövet, a kupolája ennek a pompás épületnek, egyenesen tökéletes volt. Ő volt a legelegánsabb ember, akit Moszkva nemzedékek óta látott és fínom modora és tekintélyes komolysága minden oroszt szíve mélyéig elbűvölt. Már keresztneve is a legjobb ómen volt. Nem Szent György volt-e Moszkva védszentje? Ebben az órában az angol-orosz barátság elérte a tetőfokát.

Egyetlen kis hiba történt csak ebben a különben olyan tökéletes műben. A következő este a városatyák ünnepi ülést tartottak, amelyen mindenki megjelent, aki a moszkvai társaságban valamit is számított. Ezen az ülésen adták át Sir George Buchanannak, a brit király Őfel-

sége meghatalmazott miniszterének és rendkívüli nagykövetének minden oroszok cárjának udvaránál, Moszkva városának örökös díszpolgárságát. A díszes okmánnyal együtt több más értékes ajándékot is adtak neki: egy drága ikont és egy szép serleget. Illett, hogy az oroszokra való tekintettel a nagykövet egy-két szót oroszul is mondjon. Sajnos, Sir George számára az orosz nyelv mindíg csukott könyv maradt. „Benji" Bruce és én a legkisebb közös nevezőre igyekeztünk hozni a formulát és fáradságos munkával megtanítottuk Buchanant, hogy mikor átveszi a serleget, mondja azt, hogy „„szpaszibo", amely a legrövidebb és legközvetlenebb orosz kifejezés arra, hogy „köszönöm". Amikor eljött a kritikus pillanat, megbicsaklott a nyelve és határozottan, de érthetően így szólt: „za pivo", ami annyit tesz: „borravaló".

A nyelvészeti pontatlanság azonban nem tudta megzavarni ennek a két ünnepnapnak viharos sikerét. Cselnokov a hetedik mennyországban volt. Én is a hetedik mennyországban voltam. Éreztük, hogy most mértük a németekre a halálos csapást. Sir George maga is meg volt rendülve, bár megőrizte nyugalmát és nem is titkolta, mennyire hálás a történtekért. Amikor a pályaudvar perronján elbúcsúztam tőle, melegen megszorította a kezemet.

— Lockhart! — mondta. — Ez a legboldogabb napja életemnek és ezt csak Önnek köszönhetem.

Ha visszatekintek ezekre az eseményekre, látom, hogy Sir George Buchanan látogatása hivatali karrierem fordulópontját jelentette. A nagykövettel való barátságom zenitjére hágott. Ez volt az utolsó alkalom, amikor tudatosan tudtam érezni a hőstisztelet fiatalos lángolását. Saját képességeimet is megnövekedett önbizalommal kezdtem taksálni. A külügyi hivatallal szemben úgy viselkedtem, mint egy megvadult oroszlán. De a növekvő önérzet rést ütött jellemembe. Kezdtem úgy szerepelni, mint egy orákulum és az orákulumok hajlamosak rá, hogy mint a kakasok, ők is azt higyjék, hogy kukorékolásuk kelti föl a napot. Persze akkor még nem láttam ezeket a hibáimat. Talán magam is alig éreztem, hogy hónapok megfeszített

munkája hogy tette tönkre végsőkig feszített idegeimet. Bárhogyan állt is azonban a dolog, annyi tény volt, hogy az 1914-es ideálok nagyrészt eltűntek a tehetetlenség hinárában, amely körülvett. Az ideálok bukása az önfegyelem meglazulásához vezetett. A hiúság legmagasabb foka a dicsvágy. Nem mondom, hogy sohase éreztem dicsvágyat, de lusta kényelemszeretetem ezt mindíg kiegyensúlyozta. És minek minden, ha a háború legendája már amúgyis szertefoszlott és vele együtt minden remény, hogy az orosz fegyverek valaha is győzelmet arathatnak? Ettől az időponttól kezdve nem volt többé egyetlen fényes sugár sem, amely áttörte volna a sötétséget. Úgy borította ez a sötétség Oroszország kiterített tetemét, mint egy halotti lepel.

Ami személyes érzéseimet illeti, az első ütést néhány nappal a nagykövet távozása után kaptam. Moszkvai tartózkodásom alatt a legszigorúbb titoktartás terhe alatt közölte velem, — és ezt a titkot még feleségemmel szemben is megőriztem — hogy Kitchener lord Oroszországba jön. A nagy férfiú Moszkvát is útba fogja ejteni. Buchanan figyelmeztetett, hogy álljak készenlétben és elégítsem ki minden kívánságát. Titokban bejártam Moszkva összes nagy régiségkereskedését, hogy összeszedjek néhány eredeti darab kínai porcellánt, amely Kitchener lord szenvedélyei közé tartozott.

A következő pár nap leforgása alatt mintegy féltucat orosz újságíró hívott föl és megkérdezte, mi igaz a hírből. Feleségem heti fogadó napján Wogak tábornok, egy kedves, művelt katona, aki azelőtt Pekingben és Washingtonban volt katonai attasé, már megmondta a lord érkezésének pontos dátumát és célját, mintha semmi diszkrécióra sem lenne szükség. Kitchener lord még el sem hagyta Skóciát, máris mindenki tudta Szentpétervároń és Moszkvában, hogy mi járatban van.

Ezt az indiszkréciót csak azért jegyzem föl, hogy szolgáljon például, milyen könnyen szivárogtak ki a legfontosabb hírek is Oroszországban a háború napjaiban.

Nem hiszem, hogy valami köze is lett volna a „Hampshire“ szerencsétlen sorsához.

Lord Kitchenerrel nem találkoztam soha. Ezért nem is tudom megmondani pontosan, lett volna-e sikere Oroszországban vagy nem. De kételkedem abban, amit annyiszor hangoztattak az angolok, akik Oroszországról írtak, hogyha ő állt volna szemtől-szembe a cárral, a háború egész kimenetele megváltozott volna. Én nagyon kevéssé hiszek a nagy emberek meséjében. Egy nemzet ereje az erők összefogásában van. Erős nemzetek erős férfiakat teremnek. A gyönge nemzeteket a falhoz lapítják. De még ha föltételezzük is, hogy Kitchener rendkívüli férfi volt, akkor sem hiszem, hogy hatása a cárra tartós lett volna. Még a legerősebb emberek sem vehetik föl a küzdelmet a természet ellen. Különben is látogatása már elkésett volna. A végzet már kinyujtotta könyörtelen kezét Oroszország vezető osztályai felé.

Kitchener tragédiája mégis olyan csapás volt, amely az orosz testet még betegebbé, az orosz lelket még gyöngébbé tette.

Ezt a katasztrófát rövidesen egy másik követte, amely hatásaiban még komolyabban sujtotta Oroszországot. Augusztus elején Szasszanov, a szövetségespárti orosz külügyminiszter lemondott, vagy pontosabban szólva kénytelen volt lemondani. Elbocsátásának körülményei hasonlók voltak a többi hűséges és háborúspárti miniszterek kegyvesztéséhez. Mivel helyzetét már régóta bizonytalannak érezte, elutazott a „Sztavká“-ra, az orosz főhadiszállásra, hogy beszéljen a cárral. Fogadásával nagyon meg volt elégedve. Amikor visszatért Szentpétervárra, vonata találkozott Stürmer vonatával, aki a cár összes miniszterelnökei között a legnépszerűtlenebb volt. Stürmer is a főhadiszállásra utazott és Szasszanov még nem ért Pétervárra, amikor a cár máris megváltoztatta tervét. Szasszanovot szabadságra küldték Finnországba és kevéssel utóbb felmentették állásától. A sötétben működő erők megint győzelmet arattak.

Szasszanov becsületes ember volt, ha nem is volt ki-

váló ember. Sir George Buchanannal való együttműködésében rendkívül lojálisan viselkedett, épp úgy M. Paléologue-gal, a francia nagykövettel is. Megpróbált együttdolgozni a Dumával és a közszervezetek bizalmát is bírta. Neve minden „közbizalmat élvező kabinet" listáján szerepelt, amely listák a liberálisok legkedveltebb időtöltései voltak és akkoriban hallatlan vakmerőségnek számítottak. A monarchia erős oszlopa volt ő és azok közé a kevesek közé tartozott, akikre, ha hallgatott volna, még megmenthette volna a trónját az utolsó Romanov. Helyét az orosz külügyminisztériumban maga Stürmer foglalta el, akinek kinevezését még a nagyhercegi szalonokban is haraggal és elkeseredéssel tárgyalták. Az őrültség ekkora fokánál nem lehetett csodálni, ha a cárizmus utolsó támasztékai is kidőltek. A hazafiak csüggedése helyt adott a teljes reménytelenségnek.

Szasszanov a diplomácia történetét egy halhatatlan anekdótával gazdagította. Én nem tőle magától hallottam, de amikor a forradalom után pár esztendővel Prágában találkoztam vele, sem meg nem erősítette, se le nem tagadta. Én a magam részéről bizonyos vagyok benne, hogy a történet lényege igaz, ha részletei talán nem is. Az általánosan elterjedt verzió a következő:

A brit nagykövetség egyszer vacsorát adott, amelyen többek között jelen volt Szasszanov és a francia nagykövet is. Vacsora után a „nagyágyúk" — Szasszanov, Sir George Buchanan és Paléologue — visszavonultak a nagykövet dolgozószobájába, hogy amíg szivarjukat elszívják, átbeszéljék a helyzetet. A beszélgetés ráterelődött a diplomáciára. Melyik nemzetnek vannak a legtökéletesebb diplomatái? M. Paléologue, aki francia lévén, hízelkedő természetű volt, nem győzte dícsérni az oroszokat. Sir George, aki skót volt és ezért egyenes és őszinte, a németeknek adta a pálmát. Sokáig vitatkoztak a problémán, a nélkül, hogy meg tudtak volna egyezni. A végén Szasszanov véleményét kérdezték, aki mosolygott.

— Kegyelmes uraim — mondta. — Önök mindket-

ten tévednek. Véleményem szerint ez a kérdés nem is lehet vita tárgya. A legelső diplomaták minden bizonnyal az angolok.

M. Paléologue, aki mindíg nagyon féltékeny volt Sir Georgera, savanyú arcot vágott. Sir George szemei ártatlan csodálkozást árultak el.

Szasszanov elnevette magát.

— Hallgassák meg a magyarázatot. Ha megmondom, miért, Önök is be fogják látni, hogy igazam van. Mi oroszok — és egyúttal mindjárt meg is köszönöm M. Paléologue elismerő szavait — tehetséges faj vagyunk. Csodálatos nyelvtehetséggel rendelkezünk. Ismereteink forrásai szinte kimeríthetetlenek. Csak az a baj, hogy nem bízhatunk magunkban. Nincs a munkánkban kitartás. Sohasem tudhatjuk, hogy legjobb nagykövetünknek holnap mi fog az eszébe jutni. Talán reménytelen áldozata lesz az első lelkiismeretlen asszonynak és ha szerelmes, képes eladni a titkosírás kulcsát az ellenségnek.

— A németek, — folytatta — pontosan az ellenkezői ennek a típusnak. Bámulatraméltóan dolgoznak. Kitartóak. De terveiket annyi évvel előbb kezdik építeni, hogy mielőtt még végrehajthatnák őket, máris tudja az egész világ, mit akarnak.

— A diplomácia egész művészete abban áll, hogy el tudjuk leplezni a szándékot. És ebben az angolok a mesterek. Soha senki se tudja, mit terveznek — és itt az orosz megsímogatta szakállát és jelentőségteljesen hunyorgatott Sir Georgera — mert ők maguk sem tudják.

Bizonyos, hogy annak az embernek elbocsátása, aki így ismerte szövetségeseit, súlyos csapás volt a szövetségesek ügyére.

HETEDIK FEJEZET

A következő pár hónap története az első forradalom kitöréséig nem más, mint a vígasztalan csüggedések krónikája. A fronton vereségek (Bruszilov offenzivája Ausztria ellen csak azért keltett reményeket, hogy aztán

annál nagyobb legyen a csalódás), fáradság és közönyösség hivatalos körökben a front mögött, provokáló miniszterváltozások, a Duma tehetetlen tiltakozásai és végül növekvő elégedetlenség és lázongás nemcsak a falvakban, hanem a lövészárkokban is.

Szentpétervárt és Moszkvában a háború másodrendű fontosságúvá lett. Mindenki lelkében, mindenki ajkán csak a közeledő kataklizma élt. Az uralkodó osztály, amely a fenyegető katasztrófára végül mégis csak felébredt, megpróbálta figyelmeztetni a cárt. A politikai határozatok — most már nemcsak a liberálisok, hanem a nemesek részéről is — úgy hulltak a cárra, mint az őszi levelek. Ezekben a beadványokban nem volt semmi illojális, csak arra kérték az uralkodót, cserélje föl a tanácsadóit olyanokkal, akik az ország bizalmát élvezik. A cár olyan gyorsan cserélte a minisztereket, mint egy bűvész a kártyákat, de csak nagyon ritkán vett maga mellé valakit, akinek kinevezése a népben osztatlan megelégedést keltett. Egyetlen egyszer sem teljesítette a nyilvános testületek kérelmeit, bármily szerények voltak is azok. Mert ez az ember, aki minden házi erénnyel rendelkezett, ez a bűn és akarat nélkül való férfi isteni jogánál fogva volt autokrata. Véleményét négyszer is meg tudta változtatni ugyanannyi perc leforgása alatt, de sohasem tudott megfeledkezni örökségéről.

— Mi ez a sok ostoba beszéd, „nép bizalma" meg miegymás — mondta. — A nép érdemelje meg először az *én* bizalmamat.

A monarchia utolsó hat hónapja alatt főkonzulátusom a panaszoknak valóságos sóhivatala lett. Minden időmet a rezoluciók fordítása vette igénybe — még ma is egész hegyeit őrzöm magániratiaim között ezeknek a politikai határozatoknak — és a különböző gúnyverseké. Volt ebben az időben egy Miatljev nevű szalonpoéta, egy verselő lovastiszt, aki szinte foglalkozásszerűen állította pellengérre a népszerűtlen kormánytagokat. A rezolucióka prózában fordítottam le, Miatljev költeményeit angol bökversekbe ültettem át. A prózát is, a verseket is beküldtem

a nagykövetnek. A végén bizonyosan megúnta, hogy ilyen hiábavalóságokra pazarlom energiámat.

A tragédia az egészben az volt, hogy mind a rezolucíókat, mind a gúnyverseket olyan emberek írták, akik nem is gondoltak forradalomra, hanem akik csak arra törekedtek, hogy a háborút erőteljesebben folytassák és ma, ha még életben vannak, szívesen áldoznák fel jobbkarjukat is, hogy visszaállítsák a monarchiát vagy cárt ültessenek Oroszország trónjára.

Ez, legalább is ami Moszkvát illeti, nem túlzás. Majdnem naponta együtt voltam azokkal a férfiakkal, akik aggodalmasan és akaratuk ellenére megalakították az első ideiglenes kormányt a cár lemondása után. Ezek a férfiak Lvov herceg, Cselnokov, Manuilov, Avinov, Maklakov, Novikov és Kokoskin voltak. Bizalmas beszélgetésekből tudom, hogy mint jó hazafiak, megrémültek a problémától, amely egyszerre rájuk szakadt. A problémát legtömörebben Maklakov foglalta össze, a híres orosz szónok és később az ideiglenes kormány párizsi követe, egy parabolájában, amely műfajban a cenzurához szokott oroszok olyan szakértők voltak. Egy autó robog le egy meredek hegyről. A hegy alján tátongó szakadék van. Anyád az elülső ülésen ül, a vezető mellett, te magad hátul. Hirtelen látod, hogy a vezető kiejti kezéből a kormányt. Mit teszel?

Ha ezt a problémát egy népszerű újság pályázatként írja ki, ami elég érdekes gondolat lenne, bizonyosan kielégítő válaszokat kapna Mr. Lansburytől, Sir Malcolm Campbelltől, Miss Ethel Mannintól, Lord Castlerossetól és Lady Inverclydetől. Egy nemzet életében azonban, amelyet elnyeléssel fenyegetnek a világháború örvényei, ez a lét vagy nem lét kérdése volt. Ebben az esetben meg sem lehetett kísérelni a megoldást. A vezető hagyta, hogy kocsija belerohanjon a szakadékba.

A forró nyár megint hozott látogatókat Moszkvába. Angol tábornokok voltak itt, Locker-Lampson tank-osztagával, angol ujságírók és Mihály nagyherceg, a cár öccse. Az angolokat szórakoztattam és meghallgattam nézőpontjaikat. Egy hosszú és semmitmondó beszélgetést folytattam

Mihály nagyherceggel, aki egy pár francia háborús film zártkörű bemutatójára jött el. Kozákegyenruhájában rendkívüli benyomást keltett. Magas, elegáns alakja volt, kedves modora és hajlott a könnyedségre. Ebből a hercegből kitűnő alkotmányos uralkodó lehetett volna. Nagyon szabadon beszélt a háborúról, a munícióhiányról és a közlekedés javításának szükségességéről, de csak egyetlen egy olyan megjegyzést tett, amelyet politikainak is fel lehetett fogni. „Hála Istennek" — szólt — „a légkör a fronton sokkal jobb, mint Szentpétervárott." Ő volt a legnyugodtabb és talán a legkevésbbé bizakodó az összes nagyhercegek között.

A nyár télbe fordult és én sokszor megjártam a nagykövetséget. Sir George Buchanan nagy díszebédet adott Cselnokov és a moszkvai községtanács egy kis küldöttsége tiszteletére, viszonzásképpen azért a vendégszeretetért, amelyben a nagykövetet Moszkvában részesítették. Együtt utaztam Cselnokovval Szentpétervárra. Az ebéden külön felköszöntőt mondott rám és mint Oroszország igaz barátját ünnepelt.

A francia nagykövet is meghívott villásreggelire. Ezalkalomból Szasszanovval folytattam meglehetősen egyoldalú társalgást, aki sokat kérdezett és semmit se mondott. A moszkvai fiatalember az érdeklődés középpontjában állt.

De — és ez volt a nagy de — a légkört Szentpétervárt még csüggedtebbnek láttam, mint valaha. A pezsgő úgy folyt, mint a víz. Az Astoria és az Európa, a főváros két legjobb szállodája, telé volt tisztekkel, akiknek a fronton lett volna a helyük. De „lógni" nem volt szégyen, még kevésbbé a hadtápnál szerezni kényelmes és biztos pozíciót. Az érzéketlen közöny a „fin de siècle"-re emlékeztetett. Az utcákon pedig hosszú sort álltak a rosszul öltözött férfiak és szájas asszonyok és vártak a kenyérre, amelyet sohase kaptak meg. A remény még a nagykövetségen is a minimumra zuhant. Sir George betegnek és kimerültnek látszott. Kalapját még mindíg hetykén félrecsapva hordta. Soha egy pillanatra se en-

gedett optimizmusából oroszok jelenlétében. De járás közben vállai meggörnyedtek, mintha a teher, amely rájuk súlyosodik, tul nehéz lett volna. Az irodában azonnal megérezte az ember az ingerült idegességet, amely a legtermészetesebb következménye a hónapokig tartó egyhangú és céltalan munkának. Az én viselkedésem gyerekes és megbocsáthatatlan volt. Tartózkodásomat a szükségesnél hosszabbra nyujtottam, mindenféle ál-kifogást eszeltem ki, hogy elmehessek az orosz mulatságokra és hogy vendégei legyek azoknak, akik Moszkvában az én vendégeim voltak. Teleittam magam pezsgővel, — jóval többet ittam, mint szabad lett volna — azok pezsgőjéből, akiket nem tartottam egészen megfelelő társaságnak. Megszégyenülve és boldogtalanul tértem vissza Moszkvába. Életemmel nem voltam megelégedve.

Decemberben a különböző kormányellenes manifesztumok hangja egyre élesebb lett. A gyárakban a szociáldemokraták és szociál-forradalmárok nyiltan lázítottak. Növelte az elkeseredést, hogy Protopopov, aki azelőtt a Duma liberálispárti képviselője volt, mint belügyminiszter reakcionáriusabban viselkedett, mint a „fekete száz" bármely tagja. A zemsztvók és városok uniójának kongresszusát egyszerűen betiltotta, amire az válaszképpen olyan titkos határozatot hozott, amely élesség dolgában felülmúlt minden eddigi politikai rezolueiót. De egyetlen szóval sem fordult a cár ellen. Hosszú bevezetés után, amelyben szenvedélyes színekkel ecsetelte Oroszország bajait és szenvedéseit, kimondta, hogy „a kormány titkos erők játékszere lett, romlásba hajtja Oroszországot és megrendíti a császári trónt. A történelemnek ebben a súlyos órájában az ország olyan kormányt követel, amely méltó egy nagy néphez. Elvárjuk a Dumától, hogy határozott küzdelmének útján, amelyre most lépett, ki fogja elégíteni a nép várakozásait".

Ez az okmány csak annyiban volt titkos, amennyiben tilos volt azt közzétenni. De ezer és ezer litografált példányban forgott közkézen a fronton és a front mögött,

Ezt a rezolúciót közvetlenül karácsony előtt hozták. Két nappal az év vége előtt meggyilkolták Rasputint. Ezt a történetet már annyiszor elmesélték, hogy bátran napirendre térhetek fölötte. Ennek a talán nem egészen helyes hazafias cselekedetnek három résztvevője közül akkor csak egyet ismertem személyesen, Dimitrij nagyherceget. Mindhárman — a másik kettő Jusszupov Félix herceg és M. Puriskevics voltak — azt hitték, hogy a régi rezsimet erősítik meg, hiszen a trón támaszainak számítottak. A hazafiak reménye rövid időre fellángolt, de, amennyire ma látjuk a dolgot a történelem világánál, az egész gyilkosság csak a háború-ellenes elemeknek segített és siettette a forradalom kitörését, amelyet pártatlan szemlélők előbb-utóbb kikerülhetetlennek tartottak.

Az egyetlen ember, akinek haszna volt a gyilkosságból, Dimitrij nagyherceg volt, — a legjobb szándékú és legangolbarátabb a nagyhercegek között. A bűntényben való részvételéért a Kaukázusba száműzték, ahonnan a forradalom kitörésekor könnyen átszökhetett Perzsiába és így elkerülte a kegyetlen végzetet, amelyben a bolsevisták családja annyi tagját részesítették.

Mielőtt végleg kihúnyt a cárizmus mécsese, még-egyszer, utóljára fellángolt, a remény gyönge fényében. 1917 január végén Szentpétervárra érkezett egy szövetségközi bizottság. A látogatás célja volt a szövetségesek között hatékonyabb együttműködést biztosítani, megbeszélni a békefeltételek utolsó pontjait és előre ünnepelni a győzelmet, amelyről a franciák és az angolok mindig beszéltek és amelyben már olyan kevés orosz hitt. Ritkán fordul elő a nagy háborúk történetében, hogy annyi fontos miniszter és tábornok hagyja ott az országát ilyen haszontalan és céltalan okból. A brit misszió volt a legnagyobb. Ezt Lord Milner vezette, aki politikai tanácsadókként Lord Revelstoke-ot és George Clerkot (a későbbi törökországi nagykövetet), katonai szakértőként Sir Henry Wilsont vitte magával öt másik tábornokkal

együtt. A franciák sokkal takarékosabbak voltak. Ők mindössze egy politikust küldtek, M. Doumergue-t és két tábornokot, akik közül azonban az egyik maga a dicső Castelnau volt. Az olasz misszió élén Signor Scialoja állt, aki mellett Ruggieri tábornok működött.

Ennyi nagyság jelenlétében az én piciny kis csillagom eltünt a jelentéktelenségbe. Mindazonáltal én is kivettem a részemet a programmból. A küldöttség Moszkvát is meglátogatta és ezért Szentpétervárra rendeltek, hogy megbeszéljék velem a teendőket és hogy mi mindent rendezzek Milner lord tiszteletére. Moszkva mint mindíg, most is nagyon kitett magáért a delegáció fogadásakor, remélve, hogy a szövetségesek utolsó pillanatban mégis csak csinálni fognak valamit, amivel visszafordíthatják Oroszország elvesztett szerencséjét. Ha bennem is ébredeztek hasonló reménységek, úgy azonnal szét is foszlottak, mihelyt Szentpétervárra érkeztem. Együtt ebédeltem Milner lorddal a brit nagykövetségen. Délután hosszabb beszélgetést folytattam vele és este egyedül vacsoráztunk lakosztályában, az Európa szállodában. Azt hiszem, örült, hogy egy estére megszökött az ünnepségek végtelen sokasága elől, amelynek ő és delegátus társai itt rabjai voltak. A közélet sok nagy alakjával volt alkalmam közvetlenül érintkezni, de úgy találom, hogy ezek közül Lord Milner volt a legmegértőbb és legrokonszenvesebb. A tények és számok a kisujjában voltak, a legnehezebb adatokat minden megerőltetés nélkül tudta megtartani emlékezetében. Lehet, hogy intuiciója nem volt akkora, mint tudása, de megérkezésének első napjától kezdve tisztán látta, hogy az oroszokra többé nem lehet számítani és nem titkolta el azt a meggyőződését, hogy hiába vesztegeti itt az idejét. Fáradtnak és kimerültnek látszott, de azért végtelen türelemmel hallgatott szavaimra. Fiatalemberekkel azt hiszem nagyon jól tudott bánni és, mint a többi fiatalemberek, én is azonnal behódoltam kedvességének. Sokat kérdezett tőlem és én szépítés nélkül fejtettem ki előtte véleményemet. Megmondtam, ha nem tesznek koncessziókat a

közvéleménynek, a felfordulás elkerülhetetlen. Milner sóhajtott.

— Nem mondom, hogy nincs igaza — szólt. — De meg kell, hogy mondjak Önnek két dolgot. Az egyik az, hogy a jólértesült körök egyhangú véleménye szerint — és ebben a szövetségesek felfogása megegyezik a mértékadó oroszok felfogásával — amíg a háború tart, nem lesz forradalom. A másik, hogy nem látom, milyen módon lehetne kierőszakolni azokat a koncessziókat, amelyekről Ön beszél.

Másnap hazautaztam Moszkvába és Milner lord elfoglalta helyét a konferencia asztalánál. És mialatt a delegátusok Konstantinápoly és Elzász-Lotharingia sorsáról határoztak és nagylelkűen szétosztották a háborús zsákmányt, a péküzletek előtt lázongott a tömeg, az Ochrana börtönbe vetette a munkásokat és a cári család környezetének megrémült asszonyai Rasputin próféciáját idézgették: „Ha meghalok, vagy ha elhagysz engem, hat hónap leforgása alatt elveszíted fiadat és trónodat.

Egy héttel később Milner lord Revelstoke lorddal és George Clark-kal Moszkvába jött. Sir Henry Wilson és a többi brit tábornok ellátogatott a frontra, az ő érkezésüket későbbre vártuk. Milner lord élete végéig nem felejtette el ezt a két moszkvai napot. Ez volt a két utolsó szög reményei koporsójában. A városi Duma nagy fogadást rendezett neki, amelyen Milner hatásos szónoklatot vágott ki és átadta Cselnokovnak a nagy érdemrendet, amellyel a király az angol-orosz ántánt létrehozása körül szerzett érdemeiért kitüntette. (Szegény Cselnokov. Polgármesterségének ez volt utolsó fénypontja. Amikor kitört a forradalom, vidékre kellett menekülnie és az értékes kitüntetést elveszítette. Ma súlyos rákbetegen fekszik a belgrádi orosz kórházban. Amikor pár évvel ezelőtt ott meglátogattam, arra kért, szerezzek neki az elvesztett érdemrend helyett újat. El is jártam ez ügyben a külügyi hivatalnál, de ott azt válaszolták, hogy ha akarja, vegye meg maga.) Majd egy angol-orosz ebéd következett, amely öt óra hosszat tartott és amelyen a császári Duma számos

tagja indíttatva érezte magát, hogy szónokoljon, még azon az áron is, ha az ebéd átnyúlik a vacsorába. A szerencsétlen angolok, akik egy árva szót sem értettek oroszul és bizonyára szívesen megnézték volna a Kremlt és a régi várost, kénytelenek voltak kora reggeltől késő éjjelig kötelességet teljesíteni. Nem gratulálhatok magamnak ezért a rendezésért!

De ez a látogatás alkalmul szolgált egy történelmi találkozóra. Összehoztam egy privát-találkozást Lvov herceg, Cselnokov, Milner lord és George Clerk között. Én játszottam a tolmács szerepét. Lvov herceg, ez a nyugodt, őszszakállú férfi, aki halálosan fáradt volt a munkától, nagy mérséklettel beszélt. De véleményét félre nem érthető módon megmondta és egy írásos memorandumot is hozott magával, egy hosszú és terjedelmes okmányt, amelynek az volt a veleje, hogy ha a cár nem változtat álláspontján, három héten belül kitör a forradalom.

Kötelességeim nem értek véget avval, hogy Lord Milnert lefektettem. Ekkor ültem csak neki megírni a jelentéseket a nagykövetségnek. Azonkívül itt volt George Clerk is, aki mindenáron látni akarta az éjjeli Moszkvát és aki még elég fiatal volt hozzá, hogy feláldozza álmát óhajának. Egy ifjú orosz milliomos barátom segítségével egy cigányos mulatságot rendeztünk számára, — kétségtelenül ez volt egyike a legutolsó cigánymulatságoknak a monarchia alatt. A jó ég tudja, mibe kerülhetett. Én nem tudtam volna fizetni. Nyolcan voltunk, négy angol és négy orosz és a díszvendég George Clerk volt, akinek helyt kellett állnia a pezsgőcsatában. Fiatal oroszom mindent elkövetett, hogy jól érezze magát. Nikolajevna Mária számos csárocskát énekelt és saját kezével megszámlálhatatlan mennyiségű serleget prezentált George Clerknak. Mint diplomata, sok érdemet szerzett, de sohase viselte magát olyan derekul, mint azon az utolsó estén Moszkvában. Sohase utasította vissza a felköszöntést. Egymásután hajtotta le a poharakat az előírásos orosz módon és még a monoklija se mozdult meg. Hajának egyetlen szála se borzolódott össze. Sem el nem pirult, sem el nem sápadt.

Kora hajnalban Prochorov, az én fiatal milliomos barátom, aki különben tiszt volt, aláírta nevét a számlára és szétosztotta a szokásos fejedelmi borravalókat. Azután megindultunk hazafelé, feleségem, George Clerk, „Jimmie" Valentine és én egy kocsiban, Prochorov és orosz barátai előttünk hajtottak egy másikban, hogy az utat mutassák. Vagy egy negyed mérföldet mentünk, amikor Prochorov hirtelen megállt egy rendőr mellett és kiszállt az autóból. George Clerk épülésére mi is megálltunk, hogy megnézzük, mi lesz ebből. Prochorov zsebeiben keresgélt. Majd kihúzta a pénztárcáját és egy rubelt adott a rendőrnek, aki összeütötte a bokáját és tisztelgett. Prochorov is katonás tartásba vágta magát és kezét kardjára tette. Szemei lángoltak, olyan volt, mintha rohamra akarná vezetni csapatát.

— Bozse Carja Krani! — ordította. — Éljen a cár!

— Éljen a cár! — ismételte a rendőr. Majd hozzátette: — Bej Zsidov! (Üsd a zsidót.)

Ezután, mint aki jól végezte dolgát, felült a kocsira és továbbment. Prochorov nem gyűlölte a zsidókat, amennyiben voltak egyáltalában politikai nézetei, inkább liberálisnak számíthatott. De egészen hazáig minden rendőr előtt megállt és lejátszotta az „Éljen a cár!" és „Üsd a zsidót"-jelenetet. Hiába, ez volt az előírásos szertartás mulatás után. Ez hozzátartozott a forradalom előtti tradícióhoz.

Lord Milner és George Clark visszatértek Szentpétervárra, de mi most meg a katonai inváziót kaptuk a nyakunkba Sir Henry Wilsonnal és tábornokaival. Látogatásuk politikai szempontból nem volt jelentős. De majdnem szakításra került miatta a sor orosz barátaimmal és hivatalos pályafutásom egyik legkellemetlenebb incidensébe sodort.

A tábornokok nem dolgozni, hanem pihenni jöttek Moszkvába. Hivatalos programmokkal torkig voltak. Nem érdekelték őket a moszkvai elégedetlenek politikai nézetei, egy pelyhesállú konzuli tisztviselő pedig még annál is kevésbbé. Mit tehettem hát, hogy mégis jól érezzék magu-

kat? Arra gondoltam, hogy rendezek tiszteletükre egy kis vacsorát, utána tánccal. De mivel ők maguk tizenöten voltak, csak asszonyokat hívtam hozzájuk, férjeik nélkül. Beszéltem Sir Henry Wilsonnal, amint megérkezett és neki nagyon tetszett az eszme Égtem a vágytól, hogy ilyen nagy katonának kedvében járjak, rohantam tehát, hogy akarata szerint cselekedjek.

Feleségemmel is megtárgyaltam az ügyet. Ő aztán sorra felhívta orosz barátaink feleségeit, akik már eddig is mindent megtettek, hogy szórakoztassák a különböző angol missziókat moszkvai tartózkodásuk alatt. Gyönyörű volt látni, milyen boldog örömmel egyeztek bele a kalandba és még ebéd előtt sikerült összehoznunk egy tökéletes társaságot. Talán felesleges is mondanom, hogy csupa fiatal és szép asszonyt hívtunk és hogy a férjeknek egy szót sem árultunk el az egészből. Ó, meggondolatlan, túlbuzgó ifjúság!

Az estélyt a Hermitage étterem különtermében tartottuk meg. Az étel és a bor a legjobb volt, amit Moszkva csak nyujthatott. A Korsch-zenekar játszott és az angol vendégek tiszteletére Krysh a rendesnél is nagyobb érzéssel játszotta, hogy „Szeress és enyém a világ!" A vacsora remekül sikerült. Meghitt volt és díszes. Hogy is lehetett volna másképp a tekintély olyan oszlopaink jelenlétében, mint Clive tábornok, Lord Duncannon (ma Lord Bessborough) és Sir Henry Wilson? És az ártatlan bárányok társaságában mégis akadt egy fekete kos. Lord Brooke arra kért, hogy egyik barátnőjét elhozhassa az estélyre. Moszkvai ismerőseink nem ismerték. Arisztokrata családból származott. Azonkívül elvált. De ami még ennél is rosszabb: szentpétervári volt.

Nem is kell mondanom, hogy ez a nő és Lord Brooke viselkedtek a legilledelmesebben ebben az egész illedelmes társaságban. De a baj megtörtént. És másnap kora reggeltől pergőtűzszerűen szólt a telefon, haragos férjek kértek magyarázatot viselkedésemre. A végső ütést leggazdagabb és legbefolyásosabb orosz barátom mérte a fejemre, aki személyesen jött fel a főkonzulátusra és velem óhajtott

beszélni. Bevezették a szobámba. Odaállt íróasztalom elé és összeütötte a bokáját. Tekintete acélos volt.

— Román Románovics — szólt. — Ön a barátom volt. Kötelességemnek tartom, hogy kijelentsem Önnek, az Ön viselkedése, hogy a feleségemet tegnap este nélkülem hívta meg, nem volt méltó egy dzsentlmenhez. Jó napot!

És jogos felháborodással kirobogott a szobából.

Hetekig tartó nehéz munkába telt, amíg össze tudtam szedegetni az eltört barátságok cserepeit.

NYOLCADIK FEJEZET

Néhány nappal később az egybegyült delegáció elutazott Angliába, Franciaországba és Olaszországba. Zenekarok nem vonultak ki a pályaudvarra és nem volt semmiféle hivatalos búcsúztatás. A kiküldöttek Murmanszkba mentek, ahol a „Kildonan Castle" várt rájuk, hogy fölvegye őket fedélzetére. Okulva Kitchener sorsán, elutazásuk napját és óráját a legszigorúbb titokban tartották. Sőt, hogy a titok még nagyobb legyen, hajlottak a tanácsra és feláldozták életük biztonságáért a cipőjüket is, amelyet eltávozásuk után kint hagytak a hálószobájuk ajtaja előtt.

Azt beszélik, hogy Lord Milner Angliába való hazatérése után a kormány számára jelentést készített, amelyben kifejezést adott szilárd meggyőződésének, hogy Oroszországban nem lesz forradalom. Még nem száradt meg a tinta ezen a jelentésen és a forradalom máris kitört.

Képtelen vagyok megállapítani ennek a híresztelésnek igazságát, amelyet mindenesetre a kabinet egyik miniszterétől hallottam. Dacára annak a nagy tiszteletnek, amellyel Milner lord emlékezetének adózom, szívesen elhinném róla. Hízelegne hiúságomnak és megfelelne drámai érzékemnek. Én voltam az, aki jól láttam a helyzetet és nekem nem hittek.

Az igazságosság azonban nem engedi, hogy feltételezzem Lord Milnerről ezt a jelentést. Kételkedem abban

is, hogy véleményének ilyen kategórikus formában adott volna kifejezést. Igaz, hogy a külügyi hivatal archivumában van egy levél, amely így kezdődik: „Merész dolognak látszik, hogy valaki, aki mindössze két hetet töltött Oroszországban . . .“ és avval a bátor jóslattal végződik, hogy forradalomról szó sem lehet. Ez a jelentés azonban nem viseli a Milner lord aláírását.

Lord Milner oroszországi tartózkodása alatt semmi olyat nem láttam viselkedésében és semmi olyat nem hallottam tőle számtalan beszélgetésünk folyamán, amiből arra lehetett volna következtetni, hogy bízik a cári uralom maradandóságában. Hogy milyen információkkal látta el Mr. Lloyd George-ot, nem tudom, de kizártnak tartom, hogy nagyon optimista módon beszélt volna. Sir Samuel Hoare, aki a hazafelé való úton csatlakozott Milner lord missziójához és akinek józan ítélőképességében nem lehet kételkedni, szenvedélyesen állítja, hogy a misszió összes tagjai minden következtetésükben súlyosan tévedtek és hogy jelentésük, amelyet a Kildonan Castle fedélzetén írtak, nevetségesen bizakodó volt.

Sir Samuel véleményével szemben azt mondom, hogy ha volt is optimizmus Milner lordban, ez az optimizmus nagyon hamar elpárolgott. Oroszországi látogatása olyan sötét felhőt vont fölé, hogy azt nehezen űzhették el alantasainak túlzott reménységei. Valóban, az optimizmusnak nyoma sincs azokban a levelekben, amelyeket az Oroszországban maradt hivatalos személyekhez írt elutazása után. Egy példa talán elegendő. Miután Milner lord visszatért Londonba, vagy egy hét múlva a következőket írta „Benji“ Brucenak, a nagykövetségi iroda főnökének: „Sajnos, sajnos, félek, hogy teljesen hiábavaló volt a brit munkásvezérek missziója és nem használtak azok a bókok sem, amelyekkel az orosz forradalmat elhalmoztuk. Mit ért minden szónoklat a demokrácia diadaláról és a szabad népek uniójáról a zsarnokok ellen? Tisztán látom, hogy Oroszország, akarva nem akarva, ki fog lépni a háborúból. Ez szörnyű csapás lesz az Ön főnökére, aki annyit dolgozott az orosz-angol barátság megszilárdításán és aki még

mindíg meg tudná akadályozni a közeledő katasztrófát, ha hallgatnának rá. Úgy látom, nagyszerű munkát végez ebben a szörnyű nehéz helyzetben, de attól tartok, hogy nincs kormányos, aki ilyen borzalmas tájfunból ki tudna menekülni."

Ez nem hangzik valami nagyon reményteljesen. Egy dolog azonban bizonyos. Ha a küldetés nem is nyitotta föl a résztvevők szemét a valóságos helyzetre, még mint szemléltető oktatás is fölösleges volt a nyugati szövetségesek számára. Ami Oroszországot illeti, a felől nyugodtan otthon maradhattak volna Londonban, Rómában és Párizsban.

Március 12-én, nem egészen három héttel a szövetséges delegáció elutazása után, kitört a vihar és egy éjszakai tüntetésből egy péküzlet előtt, amely semmiben sem különbözött az egy év óta szakadatlanul megismétlődő száz és száz kenyértüntetéstől, forradalom lett. Moszkvában teljesen vértelenül folyt le. Nem volt egyetlen ember sem az egész városban, aki védeni akarta volna a régi rezsímet. Szörnyű hideg egy nap volt! Házunkban, amelyet központilag fűtöttek, már hetek óta alig volt tüzelő. Lementem az utcára és belekerültem egy nagy tömeg közepébe. Legélénkebb emlékem erről a délutánról, hogy milyen meleg áradt a városháza előtt hullámzó tömegből. Ezek nem voltak huligánok. Szépen szétváltak, hogy utat engedjenek nekem, de még ott se voltam a kapunál, máris olyan melegem lett, hogy majd megsültem és örültem, amikor levehettem szőrmekucsmámat. Én voltam az első külföldi, aki belépett a forradalom moszkvai főhadiszállására. Bent a szobák és a folyosók végig az egész nagy városházán tömve voltak katonákkal és diákokkal, a katonák izzadtak, zavartak és hivatalosak voltak, a diákok rekedtek és féktelenek. De nem a fiatalok voltak többségben. Voltak őszszakállú férfiak is szép számmal, görnyedt öregek, emberek, akik számkivetésben szenvedtek, akik egérlyukakban éltek és most roskadó térdekkel és különös fénnyel a szemükben örültek a diadal órájának. A lelkesedés óriási volt, egyenesen magával ragadó, de csodálatos módon sokkal maga-

sabbra csapott odakint a tömegben, mint idebent az épületben a vezetők között. Megkerestem Cselnokovot. Kijött a tanácsteremből, hogy beszéljen velem. Homlokán nehéz izzadságcseppek fénylettek. Erősebben bicegett, mint máskor. Hangja már nem is volt.

— Az életemért harcolok, Román Románovics — mondta. — A szociálforradalmárok és a szociáldemokraták nem akarnak megtűrni mint polgármestert. De nem kell félni, majd lefegyverzem őket. A helyzet rossz . . . nagyon rossz . . . és nem tesz jót a háborúnak.

Evvel elfordult tőlem és eltűnt a szócsatában, amely nem ismert többé gátakat. Az az ember, aki tegnap a cárnak még nagyon forradalmár volt, a forradalom számára ma már a reakciót jelentette.

Kimenet találkoztam Gruzinovval, a moszkvai tartományi zemsztvó elnökével, akit épp akkor neveztek ki a forradalmi csapatok parancsnokává. Őt is láthatólag megzavarta a diáklányok és gimnazisták gyülevész hadának mindent elsöprő lelkesedése és hősimádata. A tűz gyorsan terjedt.

Egy másik jelenet is jól megmaradt emlékezetemben e tanácstalan zűrzavar első napjaiból. Hazafelé menet beleütköztem Harry Charnockba. Hónapok óta tárgyalt már a nagy Vicoul Morozov textilgyár eladásáról egy gazdag amerikai csoporttal. Az amerikaiak régen aláírták volna a szerződést és már hónapokkal ezelőtt ki akarták fizetni a vételárat. Charnock maga is mindent megtett, hogy az adás-vétel létrejöjjön, ő volt a gyár vezérigazgatója és egy vagyont keresett volna a tranzakción. Morozovék azonban paraszt nyakassággal addig-addig alkudoztak, amíg késő lett. Charnock szó nélkül nyujtott át egy papírlapot. Az amerikaiak sürgönye volt, hogy visszalépnek az üzlettől. A nagytőke megijedt.

Amikor átvágtam a Színház-téren, szocialista agitátorok, leginkább diákok és iskolás lányok, háborúellenes röpcédulákat osztogattak a katonáknak. A Nemzeti szálloda előtt valaki felismert a tömegből. — Éljen Anglia! — kiáltotta egy diák. — Éljen Anglia és a forradalom! —

felelte a tömeg, amelynek fogalma sem volt a dolgok értelméről. Zavaros, össze-vissza nap volt ez.

A forradalom történetét már sokan kísérelték meg elmondani. Valószínűleg kedvenc témája is marad a történetíróknak az idők végezetéig. Én nem megyek bele a részletekbe, csak azt írom le, ami velem személyesen van kapcsolatban. Nincs szándékomban elemezni az okokat és azon spekulálni, mi lett volna, ha Kerenszki ekkor és ekkor ezt meg ezt tette volna és Ivanov tábornok azt meg azt. A forradalomról alkotott véleményem egy mondatba foglalható össze.

A forradalom azért tört ki, mert az orosz nép türelme összeomlott a tehetségtelenség és korrupció e példátlan rendszere alatt. Nincs nemzet, amely ennyi ideig tűrte volna a szipolyozást. A tehetségtelenségnek volt köszönhető, hogy az élelmiszerellátás a legszégyenteljesebben volt megszervezve, hogy a közlekedés teljes csődöt mondott és hogy milliókat és milliókat mozgósítottak, akikre nem volt semmi szükség és akiket nem tudtak foglalkoztatni. A korrupció teteje az a profitéhség volt, amely gyalázatos módon mindenkit hatalmába ejtett és amely a hadiszállítások kiosztását és elnyerését egyedül irányította. Magától értetődik, hogy a felelősséget a cárnak kellett viselnie, mint legfőbb autokratának, de a rendszerért, amelynek annyi bűne volt, felelősek voltak azok a férfiak is, akik, mint Stürmer, Protopopov, Rasputin, az ellenőrzéssel voltak megbízva. Ha másképp cselekedett volna... Ha más ember lett volna... Gyerekes okoskodások!

Amit nem szabad szem elől téveszteni, az az a tény, hogy ez a forradalom első napjától kezdve a nép forradalma volt. A vezetés már az első percben kiesett a Duma és az intelligencia kezéből. Másodszor is ez a forradalom az országért, a kenyérért és a békéért tört ki, — mindenek előtt a békéért. Csak egy lehetőség lett volna rá Oroszországot megmenteni a bolsevizmustól, — meg kellett volna engedni, hogy békét kössön. Kerenszkinek azért kellett megbuknia, mert nem kötött békét. Lenin azért került hatalomra, mert megígérte, hogy véget vet a háborúnak.

Kerenszkinek szemére vetik azt is, miért nem lövette agyon Lenint és Trockijt. A katonák, akik így érvelnek, mindíg elfelejtik a lélektani feltételeket. A régi rezsím összeomlott, az a vezértípus, amelyet az első forradalom vetett felszínre (és idetartozott Kerenszki is), nem végeztette ki az ellenfeleket. Ez a természeti folyamat első állomása. Aztán meg, ha Kerenszki agyon is lövette volna Lenint és Trockijt, egy másik háborúellenes vezér lépett volna a helyükbe, aki végeredményben keresztülvitte volna békepárti programmját.

Ez volt az orosz állapotok alapvető igazsága és csak a mi súlyos helyzetünk a nyugati fronton mentheti különböző ostoba és kapkodó terveinket, amelyekkel hirtelenében meg akartuk erősíteni a keleti hadszínteret, kezdve a hiábavaló és értelmetlen Archangel-expedíciótól egészen a még fejetlenebbül kieszelt és szerencsére megvalósítatlanul maradt japán intervencióig. Én magam is azok közé tartozom, akik elvesztették a fejüket és áldozatul estek a tévedésnek. És a katonák közül csak Macready tábornok őrizte meg józan és egészséges eszét.

Kapcsolataim az első forradalommal nyolc hónapig tartottak. A reménytelenség és a szétesés korszaka volt ez, egy új aktivitásé, amelyből hiányzott a hit és a bizalom. Én nem tartoztam a régi rezsím tisztelői közé, de nem volt nehéz elképzelnem, mit lehetett várni az újtól. Különösen a háború szempontjából. Három nappal az első forradalom kitörése után hosszú jelentést küldtem a nagykövetségnek, amelyben részletesen elemeztem a forradalmi mozzanatokat. Ennek a tanulmánynak lényegét naplómba is feljegyeztem, a következőképpen: „A helyzet annyira homályos és bizonytalan, hogy nagyon nehéz jóslásokba bocsátkozni. De lehetetlennek látom, hogy a burzsoázia és proletariátus küzdelmét vér nélkül lehessen likvidálni. Hogy erre mikor kerül a sor, senkise tudhatja, de a háború kilátásai igen aggasztóak."

A forradalom hétfőn kezdődött. Szombaton hivatalos minőségemben résztvettem a forradalmi csapatok nagy díszszemléjén a Vörös-téren. Felemelő látvány volt, amint

negyvenezer katona ünnepli az újonnan elnyert szabadságot egy tökéletesen katonás, fegyelmezett felvonulásban. De bár az ég felhőtlen volt és a levegő fénylett, mégis az az érzés fogott el, hogy fogságban vagyok. A széles Vörös-tér, amelyen annyiszor vérzett el a szabadság Rettenetes Iván korának tömegmészárlásaitól kezdve egészen a bolsevisták május elsejei parádéjáig, a háttérben a Kreml magas, komor, vérszínű falaival — nem nagyon találó jelképe a szabadságnak. Az oroszoknak — és ezt később, sokkal zavarosabb időkben tanultam meg — nagy tehetségük van a látványosságok és tömegjelenetek rendezésére. És ha lett volna is bennem hajlam az elragadtatásra (mint ahogy nem volt, mert romantikus lélek lévén, ösztönösen gyűlölök minden kormányt), a tábornokok — közöttük olyan liberális hazafiak, mint Obolesev, akik éppen akkor tértek vissza a frontról — hamar kijózanítottak volna. A fegyelem a hadseregben teljesen megszűnt. A közemberek többé nem tisztelegtek tisztjeiknek. Szökevények ezrével lopakodtak haza a falujukba. Három évszázad gátjait elsöpörte az ár. Micsoda egyéni erő tudja feltartani a patakot rohanása közben? Óvatos vezetés mellett talán kevésbbé veszedelmes mederbe lehetett volna terelni, de a szövetségesek nem követték ezt a politikát. Először tüntető lelkesedéssel üdvözölték a forradalmat, aztán egyre nagyobb lármát csaptak körülötte. Azt akarták, — és a katonai szakértők részéről ez a kívánság érthető is volt — hogy a dolgokat csinálják vissza úgy, ahogy azelőtt voltak. Sajnos, semmit se lehet a történelemben visszacsinálni, forradalmi időkben meg éppenséggel nem.

A forradalom után két héttel Szentpétervárra utaztam, hogy meglátogassam az új, ideiglenes kormány tagjait. Lvov herceg, a miniszterelnök, legbizalmasabb barátaim közé tartozott. Mint a legtöbb tagjával a kabinetnek, az utolsó két év alatt egyre szorosabb viszonyba kerültem vele. Olyan emberek voltak most miniszterek, mint Singarev, a szentpétervári orvos, Kokoskin, a nagy moszkvai nemzetközi jogász, Manuilov, a moszkvai egyetem rektora, — akik tehetségesek voltak és telve voltak a legjobb szán-

dékokkal. Egy 1906-os angol liberális kabinetnek erősségei és különleges díszei lehettek volna. De túl nemeslelkűek voltak hozzá, hogy meg tudtak volna küzdeni a szovjetek zavargó elemeivel, akiknek kezébe a forradalom átsiklott és akik a Dumát állandó nyomás alatt tartották.

A vonat indulása előtt Cselnokovval vacsoráztam, akit Moszkva népbiztosává neveztek ki. Ő aztán ízelítőt adott abból, amit várhattam. Állását máris tarthatatlannak érezte. Megvallotta, hogy nincs kilátása rá, hogy túlélje az új választást, amelyet most természetesen egész Oroszországban minden községben és minden zemsztvóban az általános választójog alapján írtak ki. Megjósolta, hogy Lvov kormánya sem fog tovább tartani, mint az ő népbiztossága.

Nagyon nyugodtan beszélt, minden harag és előítélet nélkül. Féltem, hogy igaza lesz. „A szabad és korlátlan demokráciában" (hogy kigúnyolták később a bolsevisták az első forradalomnak ezeket a jelszavait!) nincs helyük a liberális vezéreknek, akik évek óta „a nép bizalmáért" verekedtek.

A Tauria-palotában találkoztam Lvov hercceggel, egy leírhatatlan tohuvabohu közepén. Éppen befejezte a minisztertanácsot, amelyen elnökölt. Titkárok rohantak keresztül a szobán, papírlapokat lobogtatva, amelyeket alá kellett írnia és utasításokat kérve a legkülönbözőbb semmiségekre. Ha elkezdett velem beszélgetni, azonnal megszólalt a telefon. Kint a folyosón küldöttségek várakoztak, a frontról, a falvakból és isten tudja még honnan mindenünnen. És ebben a zűrzavaros, kapkodó összevisszaságban nem volt senki, aki a miniszterelnöknek segíteni tudott volna, aki könnyíteni tudott volna terhén. Mindenki csak valami általános, közelebbről meg nem határozható állásban volt itt, hogy ne kelljen semmiért se felelősséget vállalnia. Egy Miss Stevenson kellett volna ide, aki a küldöttségek egész bandáját a dolgára küldi és rendet teremt ebben a zilált káoszban.

Csak töredékes szavakban folytathattuk a társalgást, de Lvov később kénytelen volt feladni a dolgot.

— Látja, mi van itt — mondta. — Mi megteszünk minden tőlünk telhetőt, de annyi elintézni való van! Jöjjön el ma éjjel a lakásomra. Tizenkettőre otthon leszek.

Evvel elrohant, kezével ősz szakállát simogatva és a szeme sarkából rám mosolygott. Fáradt volt és sápadt és különben is kis szemei most olyan beesettek voltak, hogy teljesen eltűntek szemhéjjai mögött. Két hét alatt tíz évet öregedett. Lekötelezően nyájas modora volt és a londoni tartományi tanácsnak ideális elnöke lehetett volna. A zemsztvók úniójának is ideális elnöke volt, de nem abból a fából volt faragva, amelyből a forradalmi miniszterelnökök. Ilyen időkben osztályának egyik tagja sem tudja megtartani pozícióját. A természet nem engedi, hogy folyamataiba kívülről avatkozzon bele valaki. A diktátorok ideje részben nem jött még el, részben már elmult.

Meglátogattam Lvovot a lakásán, szerény két szobájában, amelyet akkor éjjel vett ki, amikor Moszkvából megérkezett, hogy átvegye a kormányt. Azóta nem öltözött át. A kézikoffer, amelybe egy éjszakára való fehérneműjét gyömöszölte, még kint állt az előszobában. A szívem esett meg rajta. Olyan elhagyatott volt és olyan egyedülálló. Mint mindig, most is halkan, szaggatottan beszélt. Félénk természet volt és bár a főnemességből származott, inkább hasonlított egy falusi doktorhoz, mint egy arisztokratához. Aki csak felületesen ismerte, azt hihette, hogy ravasz, pedig csak zavart és bátortalan volt. Aki bizalmát élvezte, ahhoz nyilt volt és nem ismert vele szemben tartózkodást. Félelmeit, gondjait sohasem titkolta. Oroszország majd csak talpraáll, ha... Oroszország folytatja a háborút, ha... Az egész beszélgetés nyilt beismerése volt helyzete tökéletes gyöngeségének.

Többi, miniszterré lett moszkvai barátomnál is ugyanezt a tanácstalanságot tapasztaltam, ugyanezt a félénkséget. Csak egyetlen ember volt az egész kabinetben, aki hatalommal és erővel rendelkezett. Ez volt az

igazságügyminiszter, a szovjetek képviselője a kormányban, Kerenszki. A forradalom megtörte öreg liberális barátaimat. Új isteneket kellett keresnem.

KILENCEDIK FEJEZET

Első találkozásomat Kerenszkivel Lvov herceg hozta létre. Jobb ajánlólevelem nem is lehetett volna. Mint a legtöbb szocialista, Kerenszki is csodálta és tisztelte Lvovot, úgy jellemének feddhetetlenségéért, mint azért a nagy munkáért, amelyet az orosz népért végzett. Engem azonnal meghívott ebédre.

A megbeszélt órában szánom megállt az igazságügyminisztérium palotája előtt és én megindultam a széles díszlépcsőn, amely még három héttel ezelőtt a régi rezsim rideg szertartásosságát látta. Egy előszobafélébe jutottam, amely tele volt katonákkal, matrózokkal, hivatalos közegekkel, diákokkal, iskoláslányokkal, munkásokkal és parasztokkal, akik olyan türelemmel várakoztak, mintha csak kenyérért állnának sort a Litejnáján vagy a Nevszki Proszpekten. Keresztülfúrtam magam a fáradt és agyongyötört titkárhoz.

— Alexander Feodorovics Kerenszkivel akar beszélni? Teljesen lehetetlen. Jöjjön el holnap.

Türelmesen elmagyaráztam neki, hogy ebédre vagyok híva, de a gépszerű hang azért darálta tovább a mondókáját. — Alexander Feodorovics a Dumába ment. Fogalmam sincs róla, mikor jön vissza. Hiszen érti... ezekben a napokban . . .

Vállat vont. De mielőtt még csalódott arckifejezést vághattam volna, a tömeg előre tolakodott. — Vissza! Vissza! — ordították a katonák. Két ideges és nagyon fiatal segédtiszt utat nyit a tömegen keresztül és Kerenszki öt energikus lépéssel már ott is áll mellettem. Arca sárga, szinte halott-sápadt. Szemei, amelyek keskenyek, mongolszerűek, fáradtan néznek a világba. Olyan, mintha fájdalmai lennének, de a szája határozott és rö-

vidre nyírt, fölfelé kefélt haja az erőteljesség általános benyomását kelti. Gyorsan beszél, rövid mondatokban és közben lelkesen bólogat a fejével arra, amit mond. Sötét ruhát hord, amely sí-dressz is lehetne, alatta fekete orosz munkászubbonyt. Azonnal karonfog és bevezet magánlakosztályába, ahol egy hosszú asztal már meg van terítve ebédre, mintegy harminc személy számára. Amikor leülünk, Kerenszkiné már eszik is. Mellette Breskovszkája asszony ül, az orosz forradalom „nagyanyja", a másik oldalán egy nagy, tagbaszakadt matróz a balti flottából. Emberek jönnek-mennek, amikor akarnak. Rendkívül mozgalmas étkezés ez, úgy látszik, mindenki, akinek tetszik, bejöhet enni. Kerenszki egész idő alatt beszél. Az általános alkoholtilalom ellenére az asztalon bor áll, de a házigazda maga szigorú diétán él és csak tejet iszik. Pár hónappal ezelőtt kivették egyik tuberkulotikus veséjét. Energiája azonban nem lett kevesebb. Most kezdi kóstolgatni a hatalom első gyümölcseit. Kicsit haragszik, hogy a szövetségesek annyit szorongatják.

— Mit szólna Lloyd George, ha egy orosz ember odamenne hozzá és megmagyarázná neki, hogyan kormányozza az angol népet?

Kerenszki tele van jóakarattal. Lelkesedése ragályos. A forradalomra határtalanul büszke. — Mi csak azt csináljuk, — mondja — amit önök századokkal ezelőtt csináltak. De mi jobban akarjuk csinálni. Napoleon nélkül és Cromwell nélkül. Az emberek azt mondják, hogy bolond idealista vagyok. Hála Istennek, hogy vannak még idealisták ezen a világon!

És egy pillanatra én is kész vagyok örülni vele.

Ezóta az első ebéd óta számtalanszor találkoztam Alexander Feodoroviccsal. Azt hiszem, nincs Oroszországban brit hivatalos személyiség, aki jobban ismerte volna nálam. Sir George Buchanannel is sok megbeszélést tartott, ilyenkor én voltam a tolmács De gyakran együtt voltam vele egyedül is. Hozzám jött, amikor a bolsevisták elől bujkált és én segítettem hozzá, hogy el tudjon menekülni Oroszországból. És ma is, amikor ezer és ezer anti-

bolsevista orosz és angol átkozza, amikor azok szórják be szidalmakkal a nevét, akik egykor a kegyeit hajszolták és szavait itták, én a barátja maradtam.

Kerenszki áldozatául esett a polgári osztály reménységeinek, amelyeket rövidéletű sikere ébresztett föl. Becsületes ember volt, ha nem is volt nagy ember, őszinte volt, dacára rendkívüli szónoki képességének, és tekintetbe véve, hogy négy hónapon keresztül szinte Istennek kijáró tiszteletben részesítették, ritka szerénységű is. Kezdettől fogva reménytelen küzdelmet folytatott. Vissza akart hajtani a lövészárkokba egy nemzetet, amely a maga részéről a háborút már befejezte. Két oldalról került kereszttűz alá: balról a bolsevisták támadták, akik minden utcasarkon és minden frontszakaszon a békét hirdették, jobbról a mérsékeltek és a szövetségesek, akik azt követelték, hogy állítsa vissza a cári uralom régi fegyelmét. El kellett buknia. Nem azért, mert gyönge volt, hanem mert mindenki elbukott volna a helyében.

És mégis, néhány hétig úgy látszott, hogy szónoki tehetsége csodákat tud művelni. Naiv hitét, amelyet az összes szociálforradalmárok és a liberálisok nagyrésze is osztott, rá tudta diktálni az orosz nép józan eszére. Mert a maga módja szerint Kerenszkit úgy kell tekinteni, mint a történelem egyik legnagyobb szónokát. Semmi vonzó nem volt abban, amit mondott. A hangja érdes volt a sok kiabálástól. Keveset gesztikulált, szláv temperamentumához képest nagyon is keveset. De hihetetlen szóbősége volt és olyan meggyőzően tudott valamit előadni, hogy mindenkit hatalmába kerített. Jól emlékszem első moszkvai látogatására. Nem sokkal azután volt ez, hogy hadügyminiszter lett. Éppen egy szemléjéről tért vissza a frontról. A nagy színházépületben beszélt, azon a színpadon, amelyen később a bolsevisták a breszt-litovszki békét ratifikálták. Kerenszki volt az első férfiú, aki politikai célokra használta ezt a híres színházat, amely Saljapint, Szobinovot, Geltzert, Mordkint adta a világnak és egy sereg más nagynevű táncost és énekest. A hatalmas amfiteátrum az utolsó helyig megtelt.

Moszkvában még pislákolt a hazafiasság zsarátnoka és Kerenszki azért jött, hogy megint lobogó lángra gyujtsa. Tábornokok, magasrangú hivatalnokok, bankárok, nagyiparosok, kereskedők jöttek feleségeikkel és megtöltötték a földszintet és az első emeleti páholyokat. A színpadon a katonatanács képviselői ültek. A rivaldán, éppen a súgólyuk előtt, kis pult volt felállítva. A szokásos tízpercnyi késedelem, a rendes morajlás a nézőtéren: Alexander Feodorovics hirtelen megbetegedett. Egy új krízis Pétervárra szólította. És ekkor a suttogásból egyszerre tapsorkán lett és a kulisszák mögül kilépett a színre a hadügyminiszter sápadt alakja. A hallgatóság felpattant helyéről. Kerenszki fölemelte a kezét és azonnal beszélni kezdett. Betegnek és fáradtnak látszott. De a hév a legnagyobb magasságokba ragadta, mintha energiája utolsó maradékait is ki akarná szorítani magából. Egyre dagadóbb szóáradatban kezdi hirdetni a szenvedés evangéliumát. Mindent, amit érdemes elérni, csak szenvedéssel lehet elérni. Az ember maga is szenvedésben jön a világra. A történelem legnagyobb forradalma a kálvária keresztjén kezdődött. Ez a mi forradalmunk is szenvedésben fog alakot ölteni. A cári uralom szinte leküzdhetetlen nehézségeket hagyott hátra örökség gyanánt: a közlekedés teljes szervezetlenségét, kenyérhiányt, tüzelőhiányt. De az orosz nép tudja, mit jelent szenvedni. Elmondta, hogy éppen most tért vissza a frontról. Látott embereket, akik hosszú hónapok óta vannak távol családjuktól és derékig állnak sárban és vízben. A tetvek egész testüket elborítják. Napokig nem kapnak más ennivalót, csak egy kis darab fekete kenyérhéjat. Nincs elég fegyverük, hogy az életüket megvédhessék. Asszonyt nem láttak ki tudja mióta. De nem panaszkodnak, megígérték, hogy kötelességüket végig teljesíteni fogják. Csak Szentpétervárott és Moszkvában hallotta, hogy az emberek morognak. És kik azok, akik morognak és elégedetlenkednek? A gazdagok, azok, akik selyemben és arany ékszerek díszében idejöttek most a színházba, hogy kényelmes páholyból hallgassák keserű szavait! Szemét az emeleti

páholyokra függesztette, pattogó, lázas szavai égő szenvedélyre lobbantották. Csakugyan romba akarják dönteni ezek a gazdagok Oroszországot, vállalják-e a felelősséget a világtörténelem e leggyalázatosabb árulásáért, míg a szegények és nyomorultak, akiknek a legtöbb okuk lehetne a siránkozásra, hősiesen kitartanak? Szégyeli magát a nagyvárosok közönyösségéért. Milyen jogcímük van a fáradságra? Nem tudnak várni még egy csöppet? Azért jött ide Moszkvába a lövészárkokból, hogy üzenetet vigyen a katonáknak. Most visszamenjen és jelentse, hogy hiába minden erőlködés, mert „Oroszország szíve" olyan emberekből áll, akik nem tudnak bízni?

Amikor befejezte a beszédet, kimerülten omlott segédtisztje karjaiba. Arca a rivaldafényben a halál viaszától volt sápadt. Katonák segítették ki a színpadról, mialatt a tömeg hisztériás őrjöngésben tört ki, felugrált helyéről és rekedtre ordította a torkát. Ez az ember, akinek csak egy veséje van, akinek már csak hat hete van élni, meg fogja menteni Oroszországot. Egy milliomos felesége gyöngynyakékét odahajította a színpadra. Minden asszony követte a példát és egész ékszerzápor zúdult a hatalmas nézőtér minden sarkából. A mellettem lévő páholyban Wogak tábornok, aki teljes életében hűségesen szolgálta a cárt és úgy gyűlölte a forradalmat, mint a pestist, zokogott, mint egy kis gyermek. Felejthetetlen este volt, hatalmasabb és felkorbácsolóbb, mint egy Hitler-beszéd vagy akármelyik szónok előadása, akit hallottam. A beszéd két óra hosszat tartott. Hatása Moszkvában és Oroszország többi részében pontosan két napig.

A reakciónáriusok és imperialisták, akik valaha térden kúsztak előtte, ma egy jó szót se találnak Kerenszki védelmére. Még a bolsevistáknál is nagyobb bűnbakot látnak benne — pedig a bűnösök ők voltak egyedül.

1923-ban két fiatal nemes ficsur jött hozzám látogatóba Prágában. Nagyon jókedvűek voltak. Elbeszélték, hogy egész délután „ugratták" Kerenszkit. Fölfedezték, hogy ő is Prágában lakik a Párizs-szállodában. Erre kivették a szomszéd szobát és avval töltötték a délutánt,

hogy a vékony falon keresztül „piszkos kutyának" és sok minden egyébnek szidták. Ez a viselkedés nagyon jellemző az oroszokra, nem tudnak megbocsátani valakinek, akinek a legfőbb bűne az, hogy nem tud teljesíteni lehetetlen reményeket.

Kerenszki szimbóluma volt egy szükséges közjátéknak a cári háború és a bolsevista békekötés között. Bukása elkerülhetetlen volt. Oroszország szemében, amely a magasba emelte, nagyobb hiba lett volna, ha a posztján halt volna meg.

1931 júniusában Londonban együtt ebédeltünk a Carlton grill-roomjában. Ott volt Beaverbrook lord is és leült az asztalunkhoz. Mint az emberi lélek fáradhatatlan kutatója, azonnal kérdésekkel kezdte ostromolni Kerenszkit.

— Mi volt az oka bukásának?

Kerenszki azt válaszolta, hogy Németország minden erejével támogatta a bolsevista forradalmat, mert Ausztria, Bulgária és Törökország készek lettek volna különbékét kötni Oroszországgal. Az osztrákok már az októberi forradalom előtt két héttel elhatározták a különbékét.

— Le tudta volna győzni a bolsevizmust, ha ön kötötte volna meg a különbékét?

— Természetesen — válaszolta Kerenszki — még ma is Moszkvában lennénk.

— Hát akkor miért nem tette? — kérdezte Beaverbrook.

— Mert nagyon naivak voltunk — hangzott a felelet.

Naivitás — ez Kerenszki legtalálóbb sírfelirata.

Ma ötven esztendős. Nagyszerű színben van. Mióta kioperálták tuberkulotikus veséjét, soha egy napig se volt beteg. Párizsban él és még mindíg arról a napról álmodik, amikor Oroszország megint hívni fogja. Még mindíg idealista. Hiányzik belőle, mint ahogy mindíg is hiányzott, a sikeres forradalmárok kíméletlensége. Két fia van. Mindkettő mérnök, Londonban dolgoznak.

Furcsa véletlen, hogy Kerenszki, Lenin és Protopopov (a legőrültebb az összes cári miniszterek között)

mindhárman ugyanabból a Volga-városból, Szimbirszkből valók. Kerenszki ősei ortodox pópák voltak. Apja állami hivatalnok volt és egy időben Lenin főnöke. De dacára ennek a kapcsolatnak, Kerenszki sohase találkozott Leninnel és csak egy-kétszer látta messziről.

Többi új, forradalmi ismerőseim, akikkel ebben az időben kapcsolatba kerültem, a következők voltak: Borisz Szavinkov, Filonenko, Csernov, Zenzinov, Rudnyev, az új moszkvai polgármester, Urnov, a katonatanács elnöke, Minor, a tekintélyes szociálforradalmár újságíró, Prokopovics és felesége, Ekaterina Kuszkova, ez a nagyszerű házaspár, akik úgy külső megjelenésükben, mint munkájukban pompás orosz kiadásai voltak Mr. és Mrs. Sidney Webbnek. Egyszer majd, ha az orosz forradalom története megkapja azt az időbeli perspektívát, mint a francia forradalom, ezek a nevek is mind szerepelni fognak az orosz történelemkönyvekben. Az idegen olvasónak azonban, az egy Szavinkov kivételével, nem sokat mondanak.

Bizonyos okokból, amelyeket sohasem voltam képes megérteni, Borisz Szavinkovot az angolok mindíg úgy tekintették, mint a tettek emberét és mint egy hőst. Nagyobb tervkovács volt még a többi oroszoknál is. Éjjeleken keresztül ült, itta a pálinkát és azon vitatkozott, hogy mit kell csinálni másnap. És aztán, amikor eljött a reggel, átengedte a cselekvést a többieknek. Tehetségét nem lehet letagadni. Írt néhány igazán kitűnő regényt. Jobban értette a forradalmi szellemet, mint bárki más és élete végéig tudott vele játszani. Olyan sokáig élt kémek és agent-provokatőrök között, hogy, mint egyik regényének hőse, ő se tudta már, hogy magát csalja-e meg, vagy azokat, akiket meg akart csalni. Mint a legtöbb orosz, ő is kitűnő szónok volt, aki át tudta vinni hallgatóira meggyőződését. Egy időben Churchillt is annyira varázskörébe vonta, hogy az benne látta az orosz Bonapartét. De jellemében végzetes hibák voltak. Szerette a fényűzést és bár nagyon nagyravágyó volt, lustaságát nem tudta feláldozni nagyravágyásának. Legfőbb gyöngéje az

volt, ami az enyém: rövid ideig tartó lázas munka után hosszú közöny-periódusok következtek. Ot is sokszor láttam a Kerenszki-forradalom összeomlása után. 1918-ban akkor látogatott meg Moszkvában, amikor vérdíj volt kitűzve a fejére, amivel nemcsak magát, hanem engem is bajba sodorhatott volna. Egész álöltözete egy nagy szarukeretes sötét szemüveg volt. Nagyon panaszkodott a szövetségesekre és az orosz ellenforadalmárokra, akikkel a vád szerint együtt dolgozott. Utoljára egy prágai éjjeli lokálban láttam 1923-ban. Szomorú figura volt, akit meg kellett hogy sajnáljon az ember. Minden barátja elpártolt mellőle és nem voltam meglepve, mikor a végén visszatért Moszkvába és felajánlotta szolgálatait a bolsevistáknak. Csavart eszében bizonyosan valami nagy tervet forgatott, egy utolsó merész tettet Oroszországért, egy káprázatos államcsínyt. Egy játékos utolsó *coup*-ja lett volna ez (mert játékos volt egész életében) és bár az antibolsevisták azt állítják, hogy meggyilkolták — előbb megmérgezték, aztán kidobták az ablakon — én mégis inkább azt hiszem, hogy maga végzett magával.

A Kerenszki-uralom időszaka hivatalos pályafutásom legboldogtalanabb kora volt. Elvesztettem minden reményemet és vele együtt lelki egyensúlyomat is. A túlfeszített munka fáradalmai után testi örömökben kerestem felfrissülést. Nyughatatlan voltam és nem tudtam uralkodni magamon. A háború, amely nemzedékem ifjúságába olyan eltörölhetetlen jegyet égetett, megfosztott az élet zamatától. A vidék békéje után vágytam, a hűs rétek nyugalma után és mivel nem tudtam elérni, a város kísértéseivel kárpótoltam magam. Csúsztam lefelé a lejtőn.

Amikor a brit miniszterek otthon végre felismerték az orosz forradalom veszélyeit, kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy az oroszokat észretérítsék és nyomatékosan figyelmeztessék őket a szövetségből folyó kötelezettségeikre. Valamelyik lángelme kitalálta, hogy egy francia-angol szocialista küldöttséget kell meneszteni, hogy az beszélje rá az orosz elvtársakat a harc folytatására. És április közepén Moutet, Cachin és Lafont urak a francia

szocializmus képviseletében és Jim O'Grady, Will Thorne és W. W. Sanders urak, mint az angol munkáspárt oszlopai, megérkeztek Szentpétervárra, hogy bölcsességet és hazafiasságot prédikáljanak a szovjeteknek. A három francia az intelligens osztály képviselője volt. Moutet ügyvéd volt, Cachin és Lafont filozófia-tanárok. Ami a briteket illeti, Sanders a Fabian Society titkáraként működött. O'Gradyt és Thornet nem kell bemutatnunk az olvasónak.

A látogatás kezdettől fogva tiszta bohózat volt. A delegátusok dícséretes buzgósággal teljesítették kötelességüket. De, amint előre látni lehetett, teljesen elvesztek az orosz forradalmi frázisok vadonában. Végnélküli vitákat folytattak a békefeltételekről, úgyhogy a végén a derék nyugati szocialisták nem ismerték ki magukat. Még nálam is kevésbbé értették az orosz szocialisták beszédmodorát. Az is erősen megnehezítette a dolgukat, hogy nem tudták a nyelvet. De ami a legeslegrosszabb volt: még a mérsékelt szocialisták bizalmát sem bírták megnyerni, akik nem láttak bennük mást, mint kormányuk lakájait.

A hatás az oroszokra kevesebb volt, mint semmi, de a delegátusok reakciója a forradalomra annál mulatságosabb. O'Grady és Thorne — különösen Thorne — remekül viselkedtek. Sohase fogom elfelejteni azt a villásreggelit a nagykövetségen, amikor ez a derék óriás elmesélte nekünk kalandjait. Az összes angolok megvetését egyesítette magában a szavak iránt és az idegen bábeli hangzavar undorral töltötte el. Legjobban szerette volna erős karját fölemelni és beverni a fecsegő elvtársak fejét.

A szövetséges delegáció Moszkvába is eljött. Tolmácsok segítségével számtalan hazafias szónoklatot bonyolítottak le és a végén szomorúbban, de bölcsebben távoztak, mint ahogyan jöttek. Ennek a látogatásnak nagyon kómikus következményei voltak. O'Grady később Sir James O'Grady lett és tartományi kormányzó. Will Thorne ma a munkáspárt doyenje az alsóházban és

megmaradt annak, aki mindíg is volt: szakszervezeti vezér. Mr. Sanders 1929-ben tagja lett a munkáskormánynak, meggyőződésének színe a legenyhébb rózsaszín. A franciák közül Lafont megtalálta a kommunizmusba vezető utat, de később visszatáncolt. Moutet még mindíg mérsékelt szocialista. És Cachin, a hat ember közül a leglángolóbb lelkű hazafi, aki szemében a lelkesedés könnyeivel kérlelte a szovjetet, hogy ne adja fel addig a harcot, amíg a szövetséges seregek nem vívják ki a végső győzelmet — testét és lelkét eladta Moszkvának és ma ő Franciaországban a bolsevizmus előretolt állása.

Az események most már gyorsan peregtek. Néhány nappal az angol-francia delegátusok megérkezése után és szinte egyidejűleg Lenin visszatérésével Oroszországba, megjött M. Albert Thomas, a francia szocialista muníciós miniszter. Őt is a francia kormány küldte ki, mint a forradalmi ismeretek tradícionális specialistáját, bízva abban, hogy talán mégis lehet valahogy biztosítani a forradalmi Oroszország együttműködését a szövetséges seregekkel. Thomas, akinek szocializmusa egy árnyalattal kevésbbé volt rózsaszín, mint Baldwin konzervativizmusa, a titkárok és tisztek egész hadával érkezett. De ezenfelül a zsebében hozta M. Paléologue visszahívását, a francia nagykövetét, ezét a cinikus emberét, akit sohase tudtam komolyan venni, de aki mégis jobban ismerte Oroszországot, mint ahogy a legtöbben hiszik. A visszahívás már az új politika következménye volt.

Thomasszal gyakran találkoztam. Joviális, szakállas bácsi volt, nagy humorérzékkel és egészséges, polgári étvággyal. Sir George Buchanan-nel nagyon összebarátkozott. Ő is ösztökélte Kerenszkit a háborús hűségre. Meglátogatta a frontot és ellátta a csapatokat hazafias beszédekkel, amelyeket bőven megtűzködött forradalmi kifejezésekkel. Vitatkozott a szovjetekkel. Egy nagy szolgálatot tett a szövetségeseknek, amely akkoriban igen fontosnak látszott. A szovjetek ebben az időben teljesen elmerültek a békefőltételek fölötti elvont vitában. Ki-

találták a „hódítás és hadikárpótlás nélküli béke" formuláját és ez a frázis, amelyet ezer és ezer gyűlésen hirdettek a lövészárkokban és a falvakban, futótűzként terjedt el az országban. Ez a formula meglehetős kellemetlen érzéssel, sőt félelemmel töltötte el az angol és francia kormányokat, amelyek már régen felosztották annak a győzelemnek a zsákmányát, amely még nem volt a kezükben. Az osztozkodás persze a hódítás és hadikárpótlás elve alapján történt. A francia nagykövet és Sir George Buchanan utasításokat kértek, hogyan lehetne megkerülni a pacifizmusnak ezt az új és rendkívül veszélyes formáját. Feladatuk kényes és nehéz volt. A zsákutcából nem volt kiút és tanácstalanságukban Thomashoz fordultak segítségért. A bölcs szocialista nevetett.

— Én ismerem az én szocialistáimat — mondotta. — Egy formuláért a vérüket képesek ontani. Önöknek el kell fogadniok a formulát és később aztán úgy értelmezik, ahogy akarják.

Így lett a hódításból „el- és visszacsatolás" és a hadikárpótlásból „jóvátétel". Azt hiszem, ez volt az első alkalom, amikor a jóvátétel szót hivatalosan használták és Thomas valószínűleg rá tudta beszélni a szovjeteket, hogy formulájukhoz külön záradéknak vegyék hozzá Elzász-Lotaringia „visszakapcsolását". Akkor ez nagyon fontos dolognak tűnt, de nem sokáig, mert a mensevikiek és a szociálforradalmárok, akiket elszédített Thomas ravaszsága, rövidesen úgy eltűntek a föld színéről, mintha soha ott se lettek volna.

M. Thomas volt a legszórakoztatóbb ember az összes francia és angol szocialisták között, akik Oroszországba jöttek az első forradalom idején. Jól tudott beszélni. Jól tudta beleélni magát helyzetekbe. És bátor volt. De az eredmény minimális volt. Beszédei nem segítettek többet, mint katonai attaséink, Knox ezredes és Thornhill ezredes szónoklatai, akik sokkal komolyabban tudták megmagyarázni az orosz katonáknak, hogy ne hagyják cserben testvéreiket, akik Európa másik végé-

ben vívják csatájukat. A bolsevisták szemében Thomas persze áruló volt, szocialista renegát, aki eladta magát a burzsoáziának és mint ilyet állították pellengérre úton-útfélen.

A szövetséges missszió helyzete Oroszországban lassankint tarthatatlanná vált. Mindenki azon igyekezett, hogy az oroszokat rávegye a háború folytatására, amikor ezek éppen most buktattak meg egy rendszert, amely nem hozta meg nekik a békét. Egy csöpp józan ésszel mindenkinek látnia kellett, hogy a bolsevisták sikere csak idő kérdése.

Közvetlenül M. Thomas után megérkezett Mr. Arthur Henderson is, akit Mr. Lloyd George küldött ugyancsak a testvéri jókívánságok ürügyével. Mr. Henderson is hozott a zsebében egy visszahívó levelet. Illetve, hogy pontosabbak legyünk: a levél nem volt éppen Henderson csomagjai között. A dolog a következőképpen történt: Amikor a brit munkás-miniszter — Mr. Henderson volt Anglia történelmében az első munkáspárti, aki helyet kapott a kabinetben — útban volt Szentpétervár felé, a külügyi hivatal táviratot küldött Sir George Buchanan-nek, amelyben égig magasztalta munkáját és azt tanácsolta, hogy vegyen szabadságot. Más szóval: fel akarta menteni állásától és Hendersont akarta a helyébe tenni.

„Benji" Bruce, az iroda főnöke desiffrirozta a sürgönyt és a nélkül, hogy egy szót is szólt volna a nagykövetnek, elszaladt vele Szasszanovhoz, aki kijelentette neki, hogy Terescsenko, az ideiglenes kormány külügyminisztere nagyon nem szívesen venné, ha Sir George Buchanant elhelyeznék. Ez elég volt Brucenak. Visszasietett a nagykövetségre és egy hosszú, siffrirozott magántáviratot küldött a külügyi hivatalnak, egyenesen George Clerknak, amelyben kifejtette, hogy Henderson kinevezése katasztrófa volna.

Amint kiderült, az alárendelt hivatalnoknak ez a merész kezdeményezése egészen fölösleges volt. Mr. Hendensonról azt írta egyik munkáspárti kollégája, hogy a legnagyobb külügyminisztere volt Angliának. Az igazság

ebben annyi, hogy Dr. Dalton, a kolléga, aki ezt a feltünő megállapítást tette, bizalmasa és helyettese volt Hendersonnak azalatt az idő alatt, amíg az Nagybritannia külügyeit intézte és főnöke dícséretétől azt várta, hogy őrá is esik majd egy-két sugár a glóriából. Tény azonban, hogy Henderson oroszországi látogatása alatt igen tapintatosan viselkedett. George Young társaságában az Európa-szállodában ütötte föl tanyáját, ugyanabban a hotelben, amely fényűző falai között Milner lordot, George Clerkot, Sir Henry Wilsont és számos más előkelő látogatót látott vendégül. A nagykövet kívánságára én is elmentem meglátogatni. Egyszer együtt vacsoráztam vele magánlakosztályában. Egy nyári estén hosszú sétát tettem vele, lesétáltunk a Nevszki-Proszpekten, átmentünk a Télipalotatéren és végighaladtunk a Palota-rakparton. Az admirális-ív aranyló fényében Henderson elmesélte karrierje egész legendáját. Moszkvában is mindíg vele voltam. Elvittem a moszkvai szovjet teljes ülésére. És moszkvai hoteljében, lakosztálya belső szobájában összehoztam Urnovval, a katonatanács mindenható elnökével. Én voltam közöttük a tolmács.

Mr. Hendersonnak az a — biztosan nagyon megérdemelt — híre, hogy kitűnő szervező. Pártgyűléseken csakugyan a nagy ember benyomását kelti: mindíg sikert arat avval, hogy céljait egészen az utolsó pillanatig eltitkolja. Soká tart, amíg végleges állást foglal valamiben: nem teszi ki magát blamázsnak.

Ez volt az egyetlen alkalom, amikor beleláttam Mr. Henderson lelki világába. Földrajzból kissé gyöngén állt. Nem volt benne egészen bizonyos, hol van, de azt határozottan tudta, hogy a levegő nem tesz itt jót neki. A szovjetbeli elvtársak utálattal töltötték el. Nem értette a nyelvüket. Nem szerette a modorukat. Persze örült volna neki, ha ő lehet az első munkáspárti nagykövet. De tekintetbe vette azt is, hogy egy tárca-miniszter mindíg hatalmasabb, mint a legbefolyásosabb nagykövet. És azonkívül Sir George Buchanant semmiért se lehetett hibáztatni. Henderson hamarosan rájött, hogy Sir George jobban érti ezeket a

vadembereket, mint ő. Sir George nagyon lekötelező modorú ember volt és Mr. Henderson nagyon fogékony a kedvességre és hízelgésre. A nagy áldozatot ezért könnyen hozta meg. Kifejtette, hogy arra a meggondolásra jutott, hogy nem jó szolgálatot tenne a hazának, ha elmozdítana az állásából egy olyan embert, aki sokkal jobban megérti Oroszországot, mint ahogy ő meg tudná érteni és aki ezenkívül mentes is minden párt-előítélettől. Sir George még a stockholmi konferenciát sem ellenezte és Mr. Henderson, akinek kétségtelen hazaszeretét a nemzetköziség józan felfogása mérsékelte, a remény egy sugarát látta a stockholmi találkozóban. Így, lerázva lábáról Szentpétervár porát, visszatért Londonba, hogy megtegye a nagy bejelentést és azt ajánlja, hogy hagyják meg Sir George Buchanant Őfelsége a király meghatalmazott miniszterének és rendkívüli nagykövetének az orosz forradalmi kormánynál. Itt várt Lloyd George történelmi nevezetességű előszobaszőnyegén, arra az emlékezetes kihallgatásra, amely lemondásával végződött. Így egyszerre vesztette el a nagykövetséget és helyét a kabinetben. Keserves jutalom volt ez egy olyan küldetésért, amelyet becsületesen, bár egy kissé bátortalanul teljesített. De bármi volt is látogatásának hatása az oroszokra, Hendersont egyszer és mindenkorra kigyógyította minden forradalmi álomból. A stockholmi konferenciát, amelynek védelmezése tárcájába került Hendersonnak, különben sok más brit diplomata is javasolta, közöttük Sir Esmé Howard, és Lloyd George bizonyosan nagy hibát követett el, amikor előbb melegen pártolta, majd ellene fordult és végül teljesen elgáncsolta. Stockholmban sokat nyerhettünk és majdnem semmit sem veszthettünk volna.

1917 e katasztrofális nyarán egy különös élményem volt, amelyet azért jegyzek föl, mert félig komoly, félig vidám világításban mutatja meg az orosz jellemet. Propagandaosztályunk felszereléséhez egy utazó film-bizottság is tartozott, amelynek tehetséges főnöke Bromhead ezredes volt, a British Gaumont későbbi elnöke. Őt is megbízták vele, hogy új küzdelemre tüzelje az orosz had-

sereget azáltal, hogy a nyugati front harcairól készített felvételeket bemutatja neki. El lehet képzelni, milyen hatást váltottak ki ezek a háborús képek a fegyelmét vesztett orosz csapatokban. A szökevények a film láttára még nagyobb csoportokban hagyták ott a harcteret.

Ez azonban nem volt Bromhead hibája. Ez a derék férfi csak a parancsot teljesítette és bemutatta a háborús moziképeket azoknak az embereknek, akiknek a lelke békére áhitozott. A parancs parancs. A Whitehall elgondolása az volt, hogy a képek hozzá fognak járulni Oroszország újjászervezéséhez és ezért a képeket le is vetítették.

Bromhead Moszkvába is eljött a brit törekvéseket egy díszelőadás keretében demonstrálni. Hogy meg tudom-e csinálni, hogy a bemutató sikert arasson. Tudok-e szerezni hazafias szónokokat. Semmi se volt könnyebb ennél. Moszkvában több szónok volt, mint harcos.

Kibéreltünk egy mozit. Megcsináltuk a műsort. Ekkor aztán egyszerre közbelépett a katonatanács, amely sokkal hatalmasabb volt, mint maga az ideiglenes kormány. Az előadást a katonáknak rendezik? Jól van, a katonák elmehetnek. De minden imperialista uszítást mellőzni kell. Szónokok nem szerepelhetnek.

Hiába fordultam a katonatanács elnökéhez. Hiába hivatkoztam a szabad szólás jogára. A legmesszebbmenő engedmény, amit ki tudtam verekedni, az volt, hogy Isten neki, Lockhart maga beszélhet, de csakis Lockhart, aki rokonszenvezik a forradalommal és ismeri a forradalmi Oroszország felfogását a békeszerződésekről. Más szónok nem léphet föl. Ezalatt a föltétel alatt a katonatanács biztosíthatja a bemutató sikerét. A vezetőség teljes számban meg fog jelenni az előadáson, hogy lássa, betartjuk-e a föltételeket.

Bromhead leplezetlen örömmel fogadta ezt a megoldást, amelytől én lényegesen kevésbbé voltam elragadtatva. Egy ebédutáni tószt, amikor a hallgatóságot a jó étel és a pezsgő már elnézésre hangolta, mégis egészen más dolog. Abban azonban nem láttam semmi csábítót, hogy

ezerkétszáz kétkedő és szigorúan kritikus forradalmárhoz saját nyelvükön beszédet intézzek.

Mindenesetre ki akartam tenni magamért. A szónoklatot nagyon gondosan megírtam angolul, majd egy orosz költővel lefordíttattam a legmézédesebb oroszra. Aztán megtanultam könyv nélkül. De nem elégedtem meg vele, hogy hibátlanul tudtam a szöveget, kipróbáltam minden szónoki hatást is, hol kell a hangnak meghatottságba fúlni. Nem hiába kísértem végig Kerenszkit szónoki körútján.

Tisztára az érzelmekhez akartam szólani. Mi mást is tehettem volna, amikor egy hatalmas embertömeget harcra akartam buzdítani? De azok az érzések, amelyekre hivatkoztam, oroszok voltak. Nem mondtam, milyen vétek lenne cserbenhagyni a nyugati szövetségeseket. Nyiltan megvitattam az orosz kívánságot is és a különbéke szükségességét, majd megfestettem egy új, jobb világ képét, amelyet a forradalom fog megteremteni. De sem az új világ, sem a forradalom nem maradhat fönn, ha szertefoszlik a fegyelem és szabaddá tesszük az ellenség előtt a Moszkvába vezető utat. Lenin egyetlen mondattal elintézte volna ezt az érvet, de Lenin szerencsére még Szentpétervárt rejtőzködött.

A nagy napon, a moziba menet, titokban abban reménykedtem, hogy nem lesz elég közönség. De a katonatanács állta a szavát. A ház tele volt. Sőt mi több, a katonatanács elnöksége mellett az erkélyen helyet foglalt a tengerészeti miniszter helyettese és Kiskin is, a moszkvai főparancsnok. Filmjeink két csoportra oszlottak: tengeriekre és szárazföldiekre. Nagyon okosan a tengeri filmeket később mutattuk be, ezek nagyon hatásosak voltak és nem volt bennük semmi borzalom. Legvégül következett a szónoklat. Semmi taps nem hangzott el, amikor kiálltam a keskeny színpadra a vászon elé és ideges hangon elkezdtem a mondókámat. A csönd azonban tiszteletteljes volt. Az emberek hallani akartak. Ebben a pillanatban minden trükköt elfelejtettem, pedig annyit gyakoroltam őket! Majdnem a szöveget is elfelejtettem. A hangomban

lámpaláz reszketett, amit az oroszok tévesen őszinte megindulásnak gondoltak. Húsz percen keresztül próbáltam úrrá lenni idegességem fölött, közben berekedtem és a hangom a legodanemillőbb helyeken tört meg. Amikor befejeztem, térdeim remegtek és izzadság folyt végig az arcomon, amit könnyeknek is lehetett tartani.

Leírhatatlan őrjöngés tört ki. Egy katona felugrott a színpadra és kétoldalról megcsókolta az arcomat. Az elnökségi páholyban Kiskin felemelkedett a helyéről és sztentori hangon jelentette ki, hogy Oroszország sohase fogja cserbenhagyni a szövetségeseket. Ma délután hallotta a hírt, hogy az orosz flotta harcrakészen kivonult a balti tengerre. A taps növekedett. Az őrjöngés tetőpontjára hágott. A terem minden sarkában katonák álltak és kiáltozva jelentkeztek szólásra. Olyan jelenet volt ez, mint a háború kitörésekor. Megoldoztam az orosz hisztéria kötelékeit. A diadal azonban nem volt hosszúéletű. A másnapi lapokban az előadásról való beszámolót már erősen megcenzurázták. A szocialisták megbánták lelkesedésüket.

Ez volt utolsó fellépésem Moszkvában mint helyettes főkonzulnak. Úgy ahogy a régi Oroszország közeledett kikerülhetetlenül tragédiája utolsó állomásához, úgy jött el a tragédia az én kis magánéletemben is. Nyiltan és mentegetődzés nélkül mondom el. Pár hónappal azelőtt viszonyt kezdtem egy orosz zsidólánnyal, akivel egyszer véletlenül találkoztam a színházban. A dologról beszélni kezdtek.

Végül is a nagykövet fülébe jutott az ügy. Magához hivatott és elvitt egy hosszú sétára. Senki sem lehetett megértőbb, senki sem tudott volna úgy, annyi hatással a lelkemre beszélni, mint ez a nagyszerű ember. Elmondta saját élete történetét. Amikor fiatal volt, ő is átesett hasonló kísértésen. Az igazi boldogság abból áll, hogy az ember leküzdi a kísértést, amelyet később úgyis keservesen megbánna. Hivatkozott rá, hogy milyen jól álltam meg a helyemet a hivatalban. Nem lenne-e kár egy szépen induló karriert egy szenvedélyért, a háborús idegeknek egy őrültségéért derékban kettétörni? A társadalmi konvenció a képmutatás testvére, de kormányszol-

gálatban mégis ügyelni kell rá. És azonkívül itt van a kötelesség kérdése is és a háborúé. Önérdekeimnél fontosabbak kellenek hogy legyenek a haza érdekei.

Mélyen meg voltam indulva. Megrendülve ráztunk kezet. Megrendülésemben sok volt az őszinte csodálat ezirán t a pompás öregember iránt, aki ennyi rokonérzéssel kezelt, az ő megrendülésében pedig azt hiszem ugyanannyi őszinte megbánás volt elveszett ifjúsága miatt. Hazatértem Moszkvába és szilárdan elhatároztam, hogy végrehajtom a nagy áldozatot. Meg is tettem, kerek három hétig. Aztán egy nap megszólalt a telefon és én el voltam veszve.

Ez volt a vég. Megszegtem adott szavamat. A nagykövet aggódva, de határozottan kijelentette, hogy az idegösszeroppanás szélén állok és el kell utaznom szabadságra Angliába. Talán igaza is volt.

Nem lett az ügyből semmi botrány. Talán még a külügyi hivatal magántitkársága se tudta hirtelen hazatérésem igazi okát. Nagyon szomorú dolog volt, hogy beteggé dolgoztam magam és ezért az emberek rokonszenve felémfordult. Ugyanebből az okból ki tudtam kerülni minden hivatalos búcsúztatást. Moszkvai barátaim leírhatatlanul kedvesen viselkedtek. Mindenkinek elmondták, hogy beteg vagyok és nem szabad, hogy zavarjanak. Mindnyájan visszavártak hat hét mulva, különben pedig Oroszország közeledő összeomlása annyira a levegőben lógott már, hogy mindenki el volt foglalva a maga bajával. Amennyire a nyilvánosság tudta, kötelességem mártírja voltam. Én azonban tudtam, hogy a rámerőszakolt betegszabadság egyértelmű az elbocsátással és hogy soha többé nem kerülök vissza Oroszországba. Helyzetemmel pontosan tisztában voltam és amikor 1917 szeptemberének első napjaiban eltávoztam Moszkvából, inkább elítéltnek éreztem magam, mint mártírnak. Épp akkor hagytam el Szentpétervárt, amikor megkezdődött a nagy párbaj Kerenszki és Kornilov között. Londonba hat héttel a bolsevista forradalom kitörése előtt érkeztem meg.

IV. KÖNYV

TÖRTÉNELEM — A KULISSZÁK MÖGÜL

„A történelem nem más, mint az emberiség bűneinek, ostobaságainak és hibáinak felsorolása.“

Gibbon.

ELSŐ FEJEZET

A hazafelé útra alig emlékszem már. Finnországon és Skandinávián utaztam keresztül és először láttam Stockholmot. Tudom, akkor nem tett rám különösebb hatást. Nem tudom, hol szálltam meg, csak annyi maradt meg bennem, hogy az angol követséget messze elkerültem. Naplót se vezettem ebben az időben. Lelkileg erősen szenvedtem és felejteni akartam.

Emlékezetemben csak a vonatút ragadt meg Krisztiániából Bergenbe. A táj, amely vadabb és sokkal festőibb volt, mint a kanadai hegységek, szomorúságom megfelelő hátteréül szolgált. A nagykiterjedésű, elhagyott lápok, a büszke csúcsok, a tekervényes szakadékok, a tavak és a rohanó hegyipatakok, de mindenekfölött a fenyvesek és a nyirfaerdők, amelyeket az ősz első színei aranyoztak, Skóciára hasonlítottak. Bergenben találkoztam Wardroppal, akit helyemre küldtek Moszkvába. Idősebb, tudósképű ember volt, maga a megtestesült óvatosság. Úgy látszik, a külügyi hivatal nem akar többet fiatalokkal próbálkozni. Gépiesen adtam meg neki a szükséges felvilágosításokat a moszkvai viszonyokról. Nem mondhatom, hogy nagy örömöm telt ebben a beszélgetésben. Még a gondolat is elviselhetetlen volt, hogy Oroszországról kell beszélnem. Semmit se akartam, csak hazamenni horgászni.

Azt hiszem Bergenből Aberdeenbe mentem. Az utazás sivár volt, de eléggé veszélyes a tengeralattjárók miatt. Ha jól tudom, „Vulture"-nak hívták a hajót, de a bíróság előtt nem mernék megesküdni sem a gőzös nevére, sem az állomásra, ahol partra szálltunk. Londonba aznap érkeztem, amelyen Kornilov csapatai Szentpétervár ellen vo-

nultak. Reggel volt és én azonnal a külügyi hivatalba siettem jelentkezni. Itt nagyon barátságosan fogadtak, mint aki csakugyan nagy szolgálatokat tett egészsége rovására. Azt tanácsolták, vegyek hosszú szabadságot és ne gondoljak se a háborúra, se a munkára, se Oroszországra, amíg teljesen föl nem épülök. Lelkem lázadozott a rámerőszakolt szerep ellen, de mit volt mit tennem, még aznap megtettem minden előkészületet a Felföldre utazáshoz, ahol egy nagybátyámnál akartam lakni. Mielőtt eltávoztam volna Londonból, még egy munka várt rám. Néhány órával megérkezésem után a Daily Mailnek sikerült nyomomra jutnia. Egy munkatárs felkeresett és információkat kért a lap számára a Kerenszki—Kornilov párharc esélyeiről. A londoni közvélemény Kornilov győzelmére számított, én azonban annak a határozott nézetemnek adtam kifejezést, hogy Kornilov veresége elkerülhetetlen. A végén a munkatárs megkérdezte, nem írnék-e egy cikket erről a tárgyról. Ha igen, akkor azonnal. A Mail jól megfizetné.

Rögtön nekiültem és ebédemet feláldozva megírtam a cikket, mialatt a munkatárs vállam fölé hajolva nézte, mit fabrikálok. Csatoltam hozzá néhány új felvételt Kerenszkiről és Szavinkovról és zsebrevágtam a csekket, amely huszonöt guineáról szólt. Persze megint kimutattam üzleti érzékem teljes hiányát, a cikket kevesebbért mint a feléért adtam oda, mint amennyit egy ravaszabb újságíró kapott volna érte. Másrészről viszont igaz, hogy a cikk névtelenül jelent meg, mert mint kormánytisztviselőnek tilos volt újságba írnom és a csekk fedezte a skóciai út költségeit. Ez volt első kísérletem a gyors-újságírás terén.

A végzet útjai kifürkészhetetlenek. Néha még hozzá elég mulatságosak is. Testben és lélekben teljesen gyógyultan tértem vissza Skóciából Londonba két héttel a bolseviki forradalom kitörése után. Megint munkába álltam. Ideiglenesen Sir Arthur Steel-Maitland mellé osztottak be, mint orosz szakértőt az újonnan alakított tengerentúli kereskedelmi osztályba. Sir Arthurnak sokat

köszönhetek. Elhalmozott kedvességgel és ragaszkodott hozzá, hogy odaköltözzem hozzá Cadogan-squarei házába. És ami még ennél is fontosabb volt, egyszerre megint belecsöppentem az orosz ügyek kellős közepébe. A bolseviki államcsíny teljesen szükségtelenné tette szolgálatomat a tengerentúli kereskedelem osztályán, de Sir Arthur segített, sőt buzdított rá, hogy cselekvőképességemnek új teret keressek.

Most három lázas hét következett, amelynek folyamán állandóan politikusokkal ebédeltem és vacsoráztam együtt. Oroszország természetesen állandó beszéd tárgyát képezte és az a hallatlan tudatlanság, amelyet a többiek e témakört illetőleg elárultak, lassankint visszaadta önbizalmamat. Én már régen előreláttam a bolsevista forradalom elkerülhetetlen voltát. Nem tudtam osztani azt az általánosan elterjedt hitet, amelyet különben Londonnak majdcsaknem valamennyi orosz szakértője is vallott, hogy a Lenin-uralom nem tarthat pár hétnél tovább és utána Oroszország vagy visszatér a cárizmushoz vagy a kommunizmust katonai diktatúra váltja föl. Sohase bíztam benne, hogy az orosz paraszt mégegyszer visszatér a lövészárokba. Oroszország készen volt a háborúval. A bolsevizmus állandósul, — legalább is addig, amíg a háború be nem fejeződik. Katonai propagandánk nagy hibájának minősítettem, hogy nem számol az oroszok háborús fáradságával, pedig ez a háborús fáradság volt az, amely a bolsevizmust uralomra juttatta. Véleményem az volt, hogy igenis, vegyük komolyan a bolsevista békefeltételeket. Az angol politikának az legyen most a főcélja, hogy a béke, amelyet az oroszok a németekkel kötni fognak, minél előnytelenebb legyen a németekre.

Teljesen hiába küzdöttem az ellen a mélyen meggyökeresedett hiedelem ellen, hogy Lenin és Trockij álöltözetbe bujtatott német vezérkari tisztek vagy legalábbis a német politika engedelmes ügynökei. Több figyelemre méltatták azt az érvelésemet, hogy esztelenség nem fölvenni az érintkezést azokkal az emberekkel, akik jelenleg Oroszország sorsát irányítják.

Beszédeim különböző hatásokat váltottak ki. A közhangulat a politikusok körében pesszimista volt. Azt hiszem, a kormány magában már tudta, hogy Oroszország kiugrott a háborúból, de valami megmagyarázhatatlan logikai defektus következtében nem akarták levonni titkos meggyőződésük következményeit. A konzervatívok gyűlölték a forradalmat és féltek annak kihatásaitól Angliára és — ami már akkor természetellenes volt és mind máig nem nyert magyarázatot — még Mr. Arthur Henderson mesterkedéseitől is rettegtek. A munkáspárt hazafias elemei között ugyanezekkel az aggodalmakkal találkoztam. Cadogan-Square-n felújítottam ismeretségemet Jim O'Gradyval és Will Thorne-nal. Ők is erősen bírálták Mr. Hendersont, akiről azt mondták, hogy Snowden híveihez csatlakozott és forradalmat készít elő, amelynek eredményeképpen a munkáspárt kapja a miniszterelnöki tárcát. Mr. Hendersont is meglátogattam Victoria Place 1. számú házában. Ugyanolyan maradt, mint amilyen hét hónappal ezelőtt volt Oroszországban. Istenfélő ember volt, megrögzött metodista, nyárspolgár és úgy félt a forradalomtól, mint eddig és ahogy ezentúl is mindíg félni fog tőle. Nagyon nyiltan beszélt velem a saját helyzetéről. El volt keseredve a bánásmód miatt, amelyben Lloyd George részesítette, bár munkáskörökben lemondása nagyon megerősítette pozícióját. Nézetei Oroszországról nem sokban különböztek az enyémektől. Ő is helyénvalónak találta volna, ha felvettük volna a kapcsolatot a bolsevistákkal. Sőt még tovább is ment. Konferenciát szeretett volna egybehívni, valamilyen informatív jellegű megbeszélés formájában, amely azonban sokkal veszedelmesebb lett volna, mint az eredetileg tervezett stockholmi tanácskozás. Ezekben a napokban azonban úgy Henderson, mint Lloyd George szilárdan meg voltak győződve róla, hogy csak személyesen kell találkozniok Leninnel, hogy minden apróságban levegyék a lábáról.

Az 1917 november 27-től december 18-ig terjedő három hét folyamán egész sereg politikussal és szakértővel tárgyaltam. A végtelenbe nyúló megbeszélések azonban

nem vezettek semmi látható eredményre. De ez az időszak megtanított arra, hogy az a hivatalnok, aki Londonban ül, ezer előnyben van külföldi kollégája fölött. Sajnos, még nagyon fiatal voltam, hogy ezt a tapasztalatot a magam számára értékesíteni tudtam volna. A következő esztendő folyamán aztán a magam bőrén kellett megtanulnom ezt az igazságot, amikor én magam lettem megint külföldi hivatalnok.

Egy fontosabb esemény történt velem ebben az időben: december 18-án meg voltam híva vacsorára Cadogan-Squarere, hogy Bonar Law-val találkozzam. Ködös este volt és az áthatolhatatlan sötétséghez még egy légitámadás kellemetlenségei is csatlakoztak. Ágyútűz és bombarobbanás kísérete mellett öltözködtem át. A helyzet nem javult még akkor sem, amikor átvágtam magam a szorongó embertömegen, amely a Piccadilly-Circus földalatti állomásán keresett menedéket. Nagy késések és álldogálások után egy órával a megbeszélt idő után értem oda Sir Arthur Steel-Maitland házához. Az asztal nyolc személy számára volt megterítve. Én voltam az egyetlen vendég, akinek sikerült eljutnia céljához.

Másnap azonban az átbeszélt hetek meghozták gyümölcsüket. Sir Arthur új vacsorát adott, amelyen rajtam kívül még ketten vettek részt: H. W. C. Davis, az oxfordi történész és Lord Milner. Késő éjszakáig társalogtunk és én ismét előhoztam minden érvemet a kapcsolatok felvételének szükségességére. Lord Milner nagyon rokonszenves volt. Amikor elmentünk, avval búcsúzott tőlem, hogy hamarosan hallani fogok felőle. Másnap reggelre a Downing Streetre rendeltek. Ott Lord Carsonnal és Lord Curzonnal találkoztam, akik mindketten nagy elismeréssel szóltak munkásságomról és akikkel megint hosszú vitába szálltam Oroszországról. Ugyanaznap délutánján még egy konferenciánk volt a hadügyminisztériumban, a Whitehall Gardensben. Több oroszországi szakértő volt jelen, közöttük Rex Leeper és Byrne ezredes. A miniszterek, akik bölcs szavainkban gyönyörködtek, a következők voltak: Smuts tábornok, Lord Carson és Lord Milner. A

beszélgetés nem volt nagyon termékeny. Lord Milner volt az egyetlen miniszter, akinek volt némi elemi fogalma Oroszország földrajzáról és alig tudtam megtartani ünnepélyességemet, amikor Lord Carson komoly arccal megkérdezte tőlem, meg tudnám-e magyarázni neki a különbséget a maximalisták és a bolsevisták között. A tanácskozás végén Lord Milner kijelentette, hogy a kabinet elvben elismerte a bolsevista kormánnyal való kapcsolat szükségességét, csak még nem találták meg a megfelelő embert, akit evvel a munkával megbízhatnának.

December 21-én megint behívtak a Downing Street 10-be. Valami tíz percig várakoztattak, azután bevezettek egy hosszú, keskeny terembe, amelyet mintha teljesen megtöltött volna a benne lévő nagy asztal. Éppen befejeződött a minisztertanács. Mr. Lloyd George az ablak mellett állt és cvikkerével hadonászva magyarázott valamit Curzon lordnak. Lord Milner, protektorom, nem volt még jelen és úgy éreztem, hogy már egy örökkévalóság óta várok rá. Végre belépett és megmentett a szorongástól. Egyenesen odavitt Lloyd Georgehoz.

— Mr. Lockhart? — kérdezte. Kezet nyujtott, aztán hátralépett, hogy jobban szemügyre vegyen. — A híres Mr. Lockhart? — Azt hiszem, nagyon ostoba képet vághattam. Aztán, amikor már mindenki ránk figyelt, jó hangosan, hogy mindenki hallja, így folytatta: — Jelentései olyan bölcsek voltak, hogy idősebb úrnak képzeltem, hosszú ősz szakállal. — Vállamra ütött, megkérdezte hány éves vagyok, aztán mormogott valamit, hogy Pitt már huszonnégyéves korában miniszterelnök volt, és végre munkához láttunk. Újabb ülés kezdődött, amelyen Lloyd George elnökölt. Naplóm feljegyzéseiből azt látom, hogy öregnek és fáradtnak látszott. De csodálatraméltó éberséggel és ügyességgel vezette a tanácskozást. Néhány kérdést tett fel, hogy mit gondolok Leninről és Trockijról. Mielőtt még időm lett volna a kérdéseire válaszolnom, máris újabb dolgokat kérdezett. Láttam rajta, hogy már elhatározásra jutott. Lord Milner később elbeszélte, hogy Lloyd Georgera nagy hatást tett egy beszélgetés, amelyet

Thompson ezredessel, az amerikai vöröskereszt megbízottjával folytatott, aki épp akkor jött vissza Oroszországból és aki kereken kimondta, hogy a szövetségesek ostobán cselekszenek, ha nem veszik föl a kapcsolatot a bolsevistákkal. A kérdezősködés befejeztével Lloyd George felállt, hivatkozott röviden Oroszország zűrzavaros állapotaira és a Leninnel és Trockijjal való érintkezés fontosságára, kiemelte, hogy e téren nagy tapintatra, tudásra és megértésre van szükség és avval fejezte be a beszédét, hogy Mr. Lockhart olyan ember, akinek jelen pillanatban nagyobb hasznát lehetne venni Szentpétervárott, mint Londonban. Evvel elbocsátott.

Délután mégegyszer összejöttem Milner lorddal és Carson lorddal. Viscount Cecil (a későbbi Lord Robert Cecil) is megjelent és nehéz negyedórát szerzett nekem jelenlétével. Lord Robert ekkor a külügyi hivatal alállamtitkára volt és a legnagyobb kételkedéssel nézett minden néven nevezendő bolsevista kapcsolat elé. Tekintettel arra, hogy később a nemzetköziség útjára lépett, érdekesnek tartjuk emlékeztetni rá, hogy az az ember, aki a háború óta annyit ült Genfben Litvinov és Lunacsarszkij asztalánál, abban az időben legerősebben hitte az összes felelős angol államférfiak közül, hogy Lenin és Trockij fizetett német ügynökök, akik tudatosan dolgoznak a német célért minden saját politikai elgondolás és becsvágy nélkül. Az én sorsomat illetőleg még teljes bizonytalanságban voltam.

Ezen az éjszakán Lord Milner és Lord Robert Párizsba utaztak, én pedig hazamentem, hogy szüleimmel töltsem a karácsonyt, miután hátrahagytam a telefonszámomat és megígértem, hogy minden eshetőségre készenlétben leszek, ha netalán szükség mutatkoznék a munka folytatására.

Újév napján bementem a hadügyminisztériumba, ahol egy teljesen kidolgozott tervet találtam. Bizonyosnak látszott, hogy vissza kell térnem Oroszországba, csak még azt nem tudtam, milyen minőségben.

Három nap mulva minden kétség eloszlott. Kiderült,

hogy mint egy különleges bizottság feje utazom Oroszországba, a nemhivatalos kapcsolatok felvételének céljából. Sir George Buchanan már útban volt hazafelé. Ugyanazon a cirkálón kell folytatnom utamat, amely a nagykövetet Bergenbe hozta. Instrukcióim a lehető legáltalánosabbak voltak. Én voltam a felelős a viszony megteremtéséért, de nem kaptam meghatalmazást. Ha a bolsevisták megadják a szükséges diplomáciai előjogokat, a nélkül, hogy az angol kormány elismerné a bolsevista államot, mi is megadjuk a hasonló kedvezményeket Litvinovnak, akit a bolsevisták már kineveztek londoni szovjet nagykövetnek.

A helyzet tele volt nehézségekkel, de én habozás nélkül elvállaltam a megbízatást. A legelső teendő volt megfelelő fogadtatásra találni Leninnél és Trockijnál és „modus vivendi"-re jutni Litvinovval. Hála Rex Leepernek, mindkét dolog várakozáson felül sikerült. Leeper jó barátságban volt Rothsteinnel, a későbbi teheráni orosz követtel, aki akkor a mi hadügyminisztériumunkban mint hivatalos tolmács működött. Hosszasan beszélgettem ügyemről Rothsteinnel, amely beszélgetés lényegét naplómba is feljegyeztem. Rothstein, aki már évek óta élt Angliában, intellektuális íróasztal-forradalmár volt. Elmondta, hogy Trockij előtt nem a különbéke, hanem a teljes béke képe lebeg. Rámutatott arra, ha Lloyd George helyében lenne, ő bizony elfogadná Trockij ajánlatát és feltétlen beleegyezne a konferenciába. Angliának csak nyernivalója lehet. Az oroszok önrendelkezési terve Trockij hatástalan tiltakozása után vereséget szenvedne és Anglia és Németország a gyarmati kérdéseket aztán eldönthetik egymás között. Németország bizonyosan hozzájárulna egy hódítás- és hadikárpótlásnélküli békekötéshez és talán Elzász-Lotharingia kérdésében még engedményekre is hajlandó lenne. Mindenesetre értelmetlen dolog lenne Anglia számára Elzász-Lotharingia kedvéért tovább folytatni a háborút. Semmi sem könnyebb, mint összerombolni olyan érzelmeket, amelyeknek amúgy sincs gyökerük a nép lelkében. Okosabb volna, ha alapos megfontolás tárgyává

tennénk, vajjon kilenc hónappal később jobb békét fogunk-e tudni elérni.

Ebben az időben az ilyen javaslatok árulásnak számítottak. Ma, amikor a világ a békeszerződések terhei alatt nyög, nem is látszanak olyan értelmetlennek. Különben érdekes, hogy Rothstein mindössze hat héttel tévedett, különben egészen pontosan jósolta meg a háború végét.

Én kerültem minden olyan beszélgetést, amely az általános békére vonatkozott, de visszatértem Oroszországra és kifejtettem, hogy fel kell vennünk az érintkezést barátaival. Kifejeztem őszinte rokonérzésemet az oroszok békevágyával szemben, de kiemeltem, hogy a különbéke Németországgal nagy nehézségekbe fog ütközni és hogyha helyreáll a kapcsolat Oroszország és Anglia között, még ha nem hivatalos formában is, úgy ez mindkét országnak csak előnyére válhatik.

Jó barátságban váltunk el egymástól. Rothstein megígérte, hogy rá fogja beszélni Litvinovot, adja meg nekem a szükséges ajánlólevelet Trockijhoz. Pár nappal később az egész dolgot tető alá hoztuk a Strand-en, egy Lyons-étteremben, ebédközben. A két szerződő felet orosz részről Litvinov és Rothstein, angol részről Leeper és én képviseltük. A bolsevisták hivatalos elismeréséről nem volt szó, legalább is egyelőre nem akartunk tárgyalni erről. De nem hivatalosan Litvinov is, én is kapunk bizonyos diplomáciai kedvezéseket, használhatunk titkos írást és jogunk van diplomáciai kurirokra.

Különös ebéd volt ez. Odakint a januári ég olyan volt, mint az ólom és a szoba, amely csak gyéren volt megvilágítva, szürke és komor. Leeper és én éppen harmincévesek voltunk. Litvinov tizenegy évvel volt idősebb nálunk, Rothstein két évvel volt öregebb Litvinovnál. Mindketten zsidók voltak, mindketten üldöztetést és börtönt szenvedtek politikai meggyőződésükért. Litvinov, akinek igazi neve Wallach, angol nővel kötött házasságot, Rothsteinnek pedig egy fia volt, aki állampolgárságot szerzett Angliában és az angol hadseregben szolgált.

Az ebéd sikeréről Rothstein gondoskodott, aki a beszélgetést a tréfa és komolyság helyes mértékével fűszerezte, — ezt a beszédmodort később mindenütt tapasztaltam Oroszországban, valahányszor bolsevistákkal érintkeztem. Alacsony, szakállas emberke volt, élénk, sötét szemekkel, szellemi kötéltáncos, akinek dialektikai ugrándozásai minket megzavartak, őt azonban mulattatták. Ebben a forradalmárban nem volt semmi vérszomj. Ha a brit kormány békében hagyta volna, azt hiszem még mindíg nyugodtan élne Angliában. Litvinov, akit a természet súlyosabbra teremtett és széles homlokkal ruházott föl, lustább és lassúbb észjárású volt. Benyomásom nem volt kedvezőtlen róla. Amennyiben egy bolsevista fokozni tudja gyűlöletét a különböző polgári berendezkedések iránt, úgy hiszem a német militarizmust nagyobb veszélynek tekintette, mint az angol kapitalizmust.

Idegesen kezdődő beszélgetésünk lassan-lassan belejött a kerékvágásba és ott a helyszínen, azon nyomban, a Lyons asztalának durva abroszán, Litvinov mindjárt meg is írta az ajánlólevelet Trockijhoz.

„Trockij elvtársnak,
Külügyi népbiztosság.

Kedves barátom!

E levél átadója, Mr. Lockhart Oroszországba utazik, hivatalos megbízatással, amelynek közelebbi jellegét nem tudom. Személyesen ismerem és tudom róla, hogy föltétlenül becsületes úriember, aki megérti helyzetünket és rokonszenvezik velünk. Úgy vélem, oroszországi útja érdekeink szempontjából nagyon hasznos lesz.

Helyzetem itt továbbra is bizonytalan. Kinevezésemről csak az újságokból értesültem. Remélem, egy kurir rövidesen elhozza a szükséges okmányokat, amelyek nélkül nehézségeim csak még nagyobbak lesznek. A nagykövetség, konzulátus és orosz kormánybizottság még nem távoztak a helyükről. Ezekhez való viszonyom a brit kormányhoz való viszonyom rendezésétől függ.

Nemrég írtam a külügyi hivatalnak és kihallgatást kértem, hogy bizonyos praktikus kérdéseket rendezzünk (útlevelek láttamozását, titkos írás használatát, katonai egyezményt), de nem kaptam választ. Feltételezem, hogy elismertetésem majd csak akkor történik meg, ha Buchanan hazaérkezik.

A sajtóval való kapcsolataim nagyon kielégítők. Ismeretséget kötöttem a munkásmozgalom főképviselőivel. Az összes szocialista újságokban kiáltványt közöltem a munkássághoz. Még a polgári lapok is készséggel adnak helyt hasábjaikon, hogy kifejtsem helyzetünket.

Az első kurirral részletesebb jelentéseket küldök majd. Nem kaptam feleletet tőled 1. számú táviratomra, amely január 4-én kelt (az új időszámítás szerint). Nagyon kérlek, nyugtázd minden sürgönyöm megérkezését és lásd el sorszámmal a te táviratait is.

Várom, hogy a titkos írás kulcsát a kurir elhozza nekem. Üdvözlöm Lenint és összes barátainkat. Meleg kézszorítással

M. Litvinov.

Rothstein tiszteletét küldi.

London, 1918 január 11-én (új időszámítás szerint)."

Az ebéd humoros epizóddal végződött. Amikor tésztát rendeltünk, Litvinov szemei megakadtak az étlap következő mágikus erejű szavain: „diplomata pudding". A gondolat nagyon megtetszett neki. Az újdonsült diplomata diplomatapuddingot fog enni. A Lyons pincérlánya fölvette a rendelést, de pár pillanat mulva visszatért és jelentette, hogy a pudding kifogyott. Litvinov felhúzta a vállát és szelíden mosolygott. — Még a Lyons sem akar elismerni — mondta panaszos hangon.

Utolsó angliai napjaimat azonban nemcsak Litvinov és Rothstein foglalták le. Össze kellett még szednem a misszió tagjait. Főnökhelyettes gyanánt Rex Leepert szerettem volna megnyerni, aki jól ismerte a bolsevistákat és ismereteinek jó hasznát vehettem volna. De az

utolsó pillanatban mégis úgy határozott, hogy otthon marad, ahol véleménye szerint jobban szolgálhatja az ügyet, azáltal hogy fönntartja a kontaktust Litvinovval és tolmácsolja a bolsevisták sajátos szólamait a Whitehall mandarinjainak. Az elkövetkezendő események bebizonyították, hogy bölcsen cselekedett. Akkor azonban sajnáltam, hogy visszalépett és csak később voltam neki hálás azért, amiért odahaza van, amikor nyakam belegabalyodott a moszkvai hurokba. Leeper helyett így Hicks kapitányt vittem magammal, aki nemrég járt Oroszországban, ahol értékes munkát végzett, mint mérgesgáz-szakértő. Nagy személyes varázsa volt és az oroszok nagyon szerették, mert értette mentalitásukat. Tudott nyelveket is, kitűnően beszélt németül és meglehetősen jól tudott oroszul. Véleménye a helyzetről nagyjából fedte az enyémet. Elhatározásomat nem bántam meg. Hűséges kolléga volt és odaadó barát. Kereskedelmi szakértőként Edward Birset kértem föl, egy moszkvai üzletembert, aki bölcsőjében kezdett már oroszul tanulni. A bizottságot Edward Phelan egészítette ki, a munkaügyi minisztérium e kiváló fiatal tisztviselője, aki ma a genfi nemzetközi munkaügyi hivatal kimagasló egyénisége. Mivel a titkos írás kulcsát is magammal vittem, azt tanácsolták, tegyek szert egy megbízható küldöncre. A küldöncöt levélben kértük a hadügyminisztériumtól és személyesen is eljártam ezügyben Macready tábornoknál, a hadügyminiszter segédtisztjénél. Ez a találkozás nagyon emlékezetes marad előttem. Macready tábornoknak megvoltak a maga nézetei Oroszországot illetőleg, amelyeket hivatalában, a kandalló előtt állva, krákogásoktól kísérve, ki is fejtett. Küldöncöt Oroszországba! Különben, is minek az ördögbe katonákat vinni az oroszok közé? A külügyi hivatal gyerkőcei nem olvasták a történelmet? Nem értik, hogy ha egy tízmilliós hadsereg egyszerre összeomlik, egy egész nemzedék kevés hozzá, hogy talpraállítsa? Minden katonai propaganda Oroszországban céltalan és fölösleges pénz- és emberanyagpazarlás.

A tábornok nézetei nagyon is helytállóak voltak. Ha a Whitehall hallgatott volna rájuk 1918-ban, mennyi szükségtelen vérengzést és mennyi milliót lehetett volna megtakarítani. Teljesen egyvéleményen voltam az öreg hadfival és meg is próbáltam ennek a véleményemnek a krákogások szüneteiben kifejezést adni. Megmagyaráztam neki, hogy küldetésemnek kizárólag diplomáciai és nem katonai jellege van és hogy feladatom abból áll, hogy helyreállítsam a kapcsolatokat azokkal az emberekkel, akik jelenleg éppen azon vannak, hogy különbékét kössenek Németországgal. Meg is kaptam küldöncömet, egy két méter magas volt ir gárdista személyében, aki már akkor be volt rúgva, amikor kijött a pályaudvarra. A vonatban Edinburghig kialudta részegségét, de másnap reggel újra leitta magát, felajánlotta nekem, hogy a Princes Streeten játszunk egy boxmeccset egy félkoronába, a Queensferry felé vezető úton pedig eltűnt. Nem is láttam soha többé.

A külügyi hivatal különböző funkcionáriusaival is sok megbeszélésem volt, Hardinge lorddal, Eric Drummonddal, George Clerkkal, Don Gregoryval, John Buchannel, Ronnie Campbellel és Lord Robert Cecillel, aki még mindíg tele volt kétségekkel és még mindíg szilárdan hitte, hogy Trockij elmaszkirozott német ügynök. Január első tizenegy napjában az angol sajtó is érdememen felül foglalkozott személyemmel. Küldetésem ugyan a titokzatosság leplébe volt burkolva, de a lepel úgy látszik lyukakat kapott. A lapok hasábokat írtak, gúnyos vagy elismerő hangnemben, aszerint, hogy milyen pártállásúak voltak, a „moszkvai fiatalemberről". Egy estilap egyenesen azt a meglepő hírt közölte, hogy kineveztek oroszországi nagykövetnek, hogy közöttem és Mr. Arthur Henderson között kellett választania a kormánynak és hogy végül is az orosz dolgokban való szakértelmem az én javamra billentette a mérleget.

Lord Milnerrel szinte naponta találkoztam. Öt nappal elutazásom előtt egyedül vacsoráztam vele a Brookklubban. Olyan magávalragadó volt, mint még soha.

Leplezetlen nyíltsággal beszélgetett velem a háborúról, Anglia jövőjéről, saját karrierjéről és a fiatalság lehetőségeiről. Nagyon el volt keseredve a külügyi hivatal ellen, Balfourt tehetetlen öregúrnak nevezte és súlyos szavakkal bírálta a többi állandó hivatalnokot, akik közül még ma is sokan életben vannak. Azt mondta, mielőtt meghalna, szeretne hat hónapig a külügyi hivatal élén állni. A munkát seprűvel kezdené, de még jobb lenne az egész házat felgyujtani. Szerinte az egyetlen helyes megoldás az volna, ha Lord Robert Cecilt neveznék ki külügyi államtitkárnak és Sir Eyre Crowe-t helyettesének.

A háborút illetőleg meglehetős pesszimizmust árult el. Amikor megadta küldetésem utolsó instrukcióit, erősen hangsúlyozta a helyzet komoly voltát. Ha nem sikerül rövidesen elhárítani a tengeralattjárók veszélyét, a döntést nem fog lehetni soká halogatni. Számolt a tárgyalásokon alapuló béke lehetőségével, sőt valószínűségével. Ami Oroszországot illeti, ott olyan roszszul állnak a dolgok, hogy nem sokat számít, mit fogok tudni csinálni. Feladatom leginkább abból álljon, — mondotta — hogy gördítsek annyi nehézséget a németek útjába, amennyit csak tudok, tegyek féket a különbéke-tárgyalások kerekeire és minden lehető eszközzel erősítsem meg a bolsevisták ellenállását a német követelésekkel szemben. Minden információ, amelyet a bolsevizmus igazi lényegére és erejére vonatkozólag szerezni tudok, rendívül értékes lesz. Ha valami nehézségbe keverednék, csak sürgönyözzek neki személyesen.

Nagyon nehezemre esik Lord Milnerről másképp, mint felsőfokú jelzőkben írni. A politika piacterein sohasc fényeskedett ő. A politikusok kis trükkjeit nem ismerte. Az is bizonyos, hogy nem volt olyan szónok, mint Lloyd George. De széleskörű tudása, igazi munkabírása és az adminisztráció teljes ismerete nélkülözhetetlenné tették abban a kabinetben, amelynek legtöbb tagját a legtökéletesebb megnemértés jellemezte minden dolog iránt, ami nem volt angol. Kitűnő munka-

társa volt Lloyd Georgenak, minden aktát tanulmányozott, minden tervet gondosan mérlegelt és minden elébe kerülő problémáról előítéletek nélkül és szabadon alkotott véleményt. Lelkének nemessége, modorának veleszületett kedvessége, emelkedett idealizmusa, a törtetés teljes hiánya, a személyes érvényesülés tökéletes nemismerése, lángoló és eleven hazafiassága a fiatalság ideáljává emelték. A fiatalokért mindent megtett, amit csak tudott. Szerette, ha minél több fiatalember veszi körül. Azt vallotta, hogy meg kell adni nekik az érvényesülés lehetőségét. Élete végén ez a nagyszívű és megértő ember, aki kitartó energiával dolgozott a kitűzött célért, mélységes aggodalmakat táplált Anglia jövőjét illetőleg. A közvélemény egyidőben, nagyon igaztalanul, nem látott benne mást, mint jingót, konzervatív reakcionáriust. Pedig éppen ellenkezőleg, a társadalomról alkotott véleménye nagyon is modern volt. Hitt a magasabb szempontok szerint megszervezett államban, amelyben a munka, a tehetség és a dolgozni tudás többet számít, mint a címek és a pénztárca. Az arisztokratákról kevesett tartott, ezekről azt mondta, hogy már kiélték magukat és megvetette a pénzembereket, akik nem termelőmunkával, hanem piaci manipulációkkal szereztek vagyont.

Én azok közé a fiatalok közé tartoztam, akik utoljára részesülhettek abban a boldogságban, hogy lábainál ülhettek és hűséges tisztelője vagyok ma is. Mostani közéletünkben sehol se látok Milnereket, — férfiakat, akik készek minden érdek nélkül szolgálni a hazát és nincs más vágyuk, mint hogy jól szolgáljanak. A mai időkben a politikusok és milliomosok tömegéből úgy emelkedik ki alakja, mint a közösség szolgájának ragyogó példaképe. Minden nemzet életében a jellem a legnagyobb erő és a világ mai, úgynevezett nagy emberei között egyetlen egy sincs, aki érdemes volna rá, hogy megoldja Milner sarujának a szíját. Viselkedésem bizonyosan rendkívül próbára tette. Ő vitte keresztül oroszországi kiküldetésemet, nem minthogyha valami mást

érzett volna a bolsevizmus iránt, mint a legmélyebb undort, hanem mert meg volt győződve róla, hogy helyesebben ítélem meg a helyzetet, mint a legtöbb angol. Bizonyosan keserves csalódás volt a számára, amikor úgy látta, mintha testestől-lelkestől átpártoltam volna a bolsevistákhoz. Későbbi oroszországi hibáimat kétségtelenül úgy kellett hogy tekintse, mint ítéletének tévedését. De velem szemben való magatartása nem változott meg. Amikor hazatértem, épp oly kedves volt hozzám, mint amikor elutaztam és megint többizben vacsoráztam vele a Brook-klubban. Házának is gyakori vendébe voltam a Little College Streeten. Amikor megint külföldre mentem, továbbra is fenntartottuk a kapcsolatot. Állandó érdeklődéssel kísérte sorsom folyását és csak az ő tanácsát követtem, amikor (sajnos, túlságosan késő) kiléptem a diplomáciai szolgálatból.

Egy tekintetben hátrányos volt, hogy Milner lord olyan erélyesen küzdött érdekeimért. Erre az oroszországi misszióra nem a külügyi hivatal küldött ki, hanem a hadügyi kormány, vagyis Milner lord és Lloyd George. Elhatározásuk a külügyi hivatal állandó hivatalnokainak feje fölött történt, akik különben is rossz szemmel nézték Lloyd George ügyviteli módszereit és haragudtak a különböző hebehurgya missziókra, amelyeket az ő megkerülésükkel fiatal alkonzulok vezettek.

Erre persze már akkor gondolnom kellett volna, annál is inkább, mert Lord Robert Cecil félre nem érthetően figyelmeztetett rá. Illő tisztelettel ki kellett volna engesztelnem a magasabb állandó hivatalnokokat. A Cecilek és Milnerek el fognak tűnni a háború után, de a Hardingek, a Tyrrellek és a hozzájuk hasonlóak meg fognak maradni. Hardinge lordot meglátogattam, mielőtt elutaztam és remélem eléggé alázatos voltam vele szemben. De meg kell vallanom, új állásomnak evvel a szempontjával vajmi keveset törődtem. A kalandok tüzelik a fiatal szíveket. És most végre itt volt az alkalom a nagy kalandra. Minden gondolatom arra irányult, hogy minél hamarabb elkezdődjék. Az elmúlt hónap alatt sok

olyan emberrel beszéltem, sok olyan emberrel találkoztam, akik a dolgok középpontjában állottak Londonban és ezek az emberek adtak valamit a véleményemre. Isten tudja, micsoda sors választott ki éppen engem a sok jelölt közül erre a nehéz és izgató küldetésre. Határtalan szerencsém volt. Ha nem is szállt nagyon a fejembe ez a szerencse, — amit szívesen hiszek — mégis akadtak jóbarátok, akik azt találták, hogy nagyon is a fejembe szállt.

Elutazásom fényes külsőségek között történt. Litvinov levelével a zsebemben és Milner lord áldásával a szívemben, január 12-én indultam el Edinburghon át és egy éjszakát a nagyanyámnál töltöttem, aki érzelmes könnyeket hullatott értem. Másnap találkoztam a misszió többi tagjaival és feleségemmel, aki eljött, hogy megnézze elutazásunkat, majd folytattuk utunkat Queensferrybe. Gyönyörű, napos idő volt, amikor elhaladva a tizedik mérföldkő mellett, egyszerre csak megpillantottuk a Forth-Bridget és mögötte, két hosszú sorban, a brit tengeri flotta összevont haderejét.

Ebédidőben érkeztünk el Hawes Innbe. Most már a flotta vett gondjaiba bennünket és ellátott egy pár nagyon szükszavú utasítással. Délután kellett fölmennünk a cirkáló fedélzetére, amely Bergenbe vitt. A sötétség beálltáig nagyon nehezen telt el az idő. Egyedül sétálgattam a parton és nézegettem a hatalmas hajókat, közben pedig mindíg arra gondoltam, hogy vajjon mikor fogok hazatérni. Fölvezettek a „Kidnapped"-re. Ugyanabban a sósízű, régimódi Hawes Inn-ben volt ez, ahol Ebenezer bácsi és Hoseason kapitány összeesküvést szőttek, hogy elcsalják David Balfourt a „Covenant" vitorlásra, ahonnan később rabszolgának akarták eladni az amerikai ültetvényekre. Ez nem volt valami jó ómen. Azonkívül éppen a hónap tizenharmadika volt. Az események azonban hamarosan elűzték a borut gondolataimról. Amikor a szürkület sötétségbe fordult, egy fiatal hadnagy jött a partra és suttogva közölte velünk, hogy jó lesz hajóraszállni. Jól esett a titokzatosság és az egész dolog misztériumának hangulata. Halkjárású

matrózok eltüntették a podgyászainkat. Aztán libasorban lementünk a kikötő lépcsőin a bárkába, amely a „Yarmouth"-hoz vitt. Délután hat órakor már fenn voltunk a fedélzeten, de csak másnap kora hajnalban szedtük föl a horgonyt. Majd két torpédóromboló vezetése alatt, amelyet védelmünkül adtak, lassan kifutottunk a nagy csatacirkálók várövszerű vonalából, el a Forth-Bridge masszív ívei mellett, ki a nyílt tengerre.

A Nagy Kaland elkezdődött.

MÁSODIK FEJEZET

Amilyen szívesen felejtettem el szomorú utazásomat Moszkvából Londonba, olyan elevenen maradt meg bennem ennek a visszaútnak minden emléke. Mintha csak tegnap lett volna. Nem volt benne semmi egyhangú, semmi mindennapi. Valaki vagy valami lett belőlem, meglehetős jelentőségre tettem szert és megváltozott helyzetem világosan tükröződött abban a megkülönböztetett bánásmódban, amelyben a világi fontosság két nagy barométere, a sajtó és a külföldi brit követségek részesítettek. Első este a Yarmouth fedélzetén egyedül vacsoráztam, ünnepi hangulatban, a kapitánynyal, egy magas, hatalmas termetű úriemberrel, akinek éles profilja és nyugodt, öntudatos modora volt. W. G. Grandsonnak, a világhírű krikettjátékosnak volt az unokája és ma admirális. A misszió többi tagjai a tiszti étteremben ettek. Legtöbbünk számára ez a vacsora volt az utolsó étkezés a hajón. Amint elhagytuk May szigetét, rettenetes viharba kerültünk, a tenger háborgott és dühöngött a szélvész. A hideg majdnem elviselhetetlen volt és minden félórában új hózivatarba kerültünk. Az Északi tenger legkegyetlenebb arcát mutatta meg és egy könnyű, harcra kész cirkáló nem éppen a legalkalmasabb jármű ilyen időben. A fedélzetre nem voltunk képesek fölmenni. A legénység legnagyobb része

és az egyik tiszt a legszörnyűbb tengeri betegségben szenvedett. Hicks, Phelan és Birse félholtak voltak.

Másnap reggel elértük a norvég partokat. A tenger azonban úgy fel volt korbácsolva és a hófúvás olyan vakító volt, hogy lehetetlen volt behatolni a fjordba. Az éj folyamán az egyik torpedóromboló, amely képtelen volt megküzdeni az idővel, kénytelen volt visszafordulni. A másikkal is egy időre megszakadt az összeköttetés, mert a drótnélküli távirókészülék befagyott.

Soha életemben nem voltam tengeri beteg, de megvallom őszintén, nyomasztó érzéstől és egy jókora adag félelemtől szabadultam meg, amikor huszonnégy órát tartó cirkálás után a norvég partok körül, végül bevevezhettünk a Bergen-fjordba. Itt találkoztunk Gade kommodórral, a norvég flotta főparancsnokával. Jachtján ott volt Sir George Buchanan, Knox tábornok, Stanley admirális, Scale kapitány és Neilson kapitány, akik éppen visszatérőben voltak Angliába. A nagykövettel félórát tartó megbeszélést folytattam, aki lekötelező volt, mint mindíg, bár ekkor már nagyon fáradtnak és betegnek látszott. A forradalom első tíz hónapja alatt tíz évet öregedett.

A nagykövet és táborkarának üdvözlése után Gade kitűnő ebédre hívott meg bennünket és négy órakor végre boldogan Bergen szárazföldjére léphettünk. Másnap reggel megtettük a világ legszebb vonatútját, Bergenből Krisztiániába, de azért most télen mégsem tett rám akkora hatást, mint ősszel.

A norvégek hajókat és halakat adtak el a szövetségeseknek és közben kövérre keresték magukat. Krisztiánia nagyon drága város volt, de nagyon vidám. A pezsgő már délelőtt tizenegykor patakokban folyt és sohasem állt el. A lakosság nagyon angolbarát volt és mert a tengeralattjáró háború következtében sok norvég hajós vesztette életét, nagyon németellenes. Néhány nappal, mielőtt megérkeztünk, egy német varietéartistát, akit a közönség kifütyült és aki ezért tiltakozni próbált, majdnem darabokra tépett a felbőszült tömeg.

Huszonnégy órát töltöttünk Krisztiániában és bár az orosz-német béketárgyalások miatt ideges voltam és szerettem volna minél hamarább elutazni, az idő rendkívül kellemesen telt el. A brit követségen vacsoráztam, Sir Mansfeldt Findlaynél, a legmagasabb angolok egyikénél az egész világon és egész biztosan a legmagasabbnál a diplomáciai karban. Kitűnő szervező volt és Charles Brudenell-Bruce segítségével nagy sikerrel vezette követségét. Krisztiánia békeidőben valódi Isten hátamögötti diplomáciai állomás volt, de a háborúban, hála a blokádnak, nem volt még egy követség vagy nagykövetség, amely nagyobb személyzettel működött volna. Findlay politikai nézeteiben szélsőséges konzervatív volt, aki inkább vállalta volna a háború elvesztését, mint Anglia társadalmi átalakulásának veszedelmes kísérletét.

Krisztiániában találkoztunk először oroszországi angol menekültekkel, az egykor virágzó szentpétervári és moszkvai kolónia tagjaival, akiknek szemük láttára omlott össze egy éjjel alatt kényelmes és biztos exisztenciájuk a forradalom gonosz hullámaiban. Egy ilyen találkozást fel is jegyeztem naplómba. Timber, egy gazdag fakereskedő, aki jó viszonyt tartott fenn a nagykövetség tagjaival és aki most mindenét elveszítette, nagyon izgatottan magyarázta egyetlen rögeszméjét, amely minden gondolatát lefoglalta: békét kell kötni, amilyen gyorsan csak lehet, hogy a németekkel együtt helyreállítsuk a rendet Oroszországban.

Azért említem meg külön ezt a beszélgetést, mert nagyon jellemző volt arra a felfogásra, amellyel 1918 folyamán Moszkvában és Szentpétervárott az orosz burzsoáziában mindenütt találkoztunk. Dacára ezeknek a tényeknek, katonai szakértőink egész idő alatt memorandumot memorandum után küldözgettek haza az oroszok szövetségi hűségéről és a keleti arcvonal helyreállításának lehetőségéről. Mintha még lettek volna oroszok, akik másra is gondoltak volna, mint a saját érdekeikre és mintha lett volna még más front is, mint a polgár-

háború frontja a bolsevista forradalom kitörése óta. Evvel nem beszélek az oroszok ellen. Ez csak magától értetődő természetesség. Egy angol vagy egy német hasonló helyzetben ugyanígy gondolkoznék és ugyanilyenek lennének a lelki reakciói. Ha akadtak is oroszok, akik elfogadták az angol formulát a keleti arcvonal helyreállításáról és akik továbbra is hivatkoztak a szent kötelességre, hogy harcolni kell a végső győzelem kivívásáig, azok is — tudatosan vagy tudattalanul — ugyanezt a nyelvet beszélték. Csak egy cél lebegett minden orosz burzsoá előtt (és az úgynevezett „lojális" oroszok kilencvenkilenc százaléka a burzsoáziából került ki), biztosítani az angol csapatok segítségét, vagy ha ez nem sikerül, a németekét a rend helyreállítására, a bolsevizmus megdöntésére és a polgárok visszahelyezésére tulajdonukba.

Stockholmba érkezésünkkor az a hír fogadott, hogy Finnországban kitört a forradalom és hogy nagyon kevés a remény, hogy tovább tudunk utazni Szentpétervárra. Elhatároztam, hogy mindenesetre nekiindulunk és mialatt Sir Esmé Howard (a mai Lord Howard, volt amerikai nagykövet, aki akkor követként működött Stockholmban) a haparandai és helsingforsi brit hatóságoknak táviratozott, hogy tegyenek meg minden lehetőt utazásunk biztosítására, én Vorovszkijt kerestem föl, a bolsevisták követét, hogy gondoskodjék vonatról a finn határtól kezdve.

Vorovszkijt nagyon megkedveltem. Fínom, okos arca volt, gondolkodó, szürke szemei és barna szakálla. Sovány termete aszkétára emlékeztetett és kifínomodott ízlésű ember benyomását keltette. Nagyon szép kezei voltak, ha Párizsban találkozunk, művésznek vagy írónak tartottam volna. Megmutattam Trockijhoz szóló levelemet, amire megígérte, hogy mindenben a kezemre fog járni. Tőle hallottam a legfrissebb hireket a brest-litovszki német-orosz béketárgyalásokról, amelyek az én szempontomból nagyon bíztatóak voltak. A németek eleinte minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a bé-

két minél hamarabb megkössék, de aztán bátorságot merítve Ukrajna meghódolásából, amely testestől-lelkestől átpártolt hozzájuk, megpróbálták ráerőszakolni az oroszokra a legelfogadhatatlanabb feltételeket. Vorovszkij azt mondta, hogy a tárgyalások nagyon el fognak húzódni. Amennyiben ez emberileg lehetséges, bennünket három napon belül el fog indítani Szentpétervár felé.

Szombaton, január 19-én, érkeztünk Stockholmba és pénteken, január 25-én, indultunk tovább Haparandába és Finnországba. Bár ez a késés rendkívül kellemetlen volt, stockholmi tartózkodásunk mégsem volt érdektelen. A város maga legpompásabb képét nyujtotta téli hótakarójában, tiszta kék egével. Az idő csodaszép volt és a levegő pezsgőszerű. Szállodámat szinte állandó ostrom alatt tartották a látogatók, főleg orosz és angol menekültek Moszkvából és Szentpétervárról, akik arra kértek, hogy védjem meg tulajdonukat vagy vigyek hireket ottmaradt rokonaiknak. Többször ebédeltem és vacsoráztam Sir Esmé Howardnál és nála ismerkedtem meg Brantinggal is, a svéd szociáldemokrata miniszterelnökkel. Branting, ez a szélesvállú, impozáns megjelenésű férfi volt a szomorú sorsú stockholmi konferencia gondolatának apostola, amelyre Lloyd George úgy haragudott és amely a brit konzervatívok félelmén feneklett meg, akik attól tartottak, hogy a brit delegátusok szelíd bárányként fognak a német farkasok áldozatául esni. Branting még mindíg bízott a konferencia létrejöttében, amelyre meg akarta hívni a bolsevistákat is. Sir Esmé Howard, aki Stockholmban mindenesetre jobban és mindkét oldalról objektívebben látta a helyzetet, mint minden más diplomata bárhol a világon, igen helyesen azon a véleményen volt, hogy ezen a konferencián csak nyerni lehet és veszteni nem és ezért melegen támogatta Branting ajánlatát. Amiképpen minden ajánlat, amely a békéhez vezetett volna, úgy ez is hatástalan maradt.

Stockholmban találkoztam néhány régi ismerősöm-

mel, a fürge Lykiardopoulos-szal, Guy Colebrooke-kal és Wogak tábornokkal, evvel a pompás orosz dzsentlmennel. Új ismeretségeket is kötöttem, többek között Clifford Sharppal, a „New Statesman" kitűnő szerkesztőjével. „Lyki", a régi liberális, mint a többi volt orosz liberálisok, átnyergelt reakcionáriussá. Mindenáron félelmet akart kelteni bennünk az orosz borzalmak híreivel: hogy ölték meg a lakosok Turkesztánban az öreg embereket, asszonyokat és gyerekeket, mert nem volt elég ennivalójuk, hogy cserélik el az emberek Petrográdban utolsó ruhájukat egyetlen fekete kenyérért, és hasonló történetekkel. Azt mondta, esztelenség, ha dacára ennek folytatjuk utunkat. A legokosabb lenne, ha Anglia változtatna politikáján és inkább a monarchistákat pénzelné, mert a bolsevisták amúgy sem bírják ki még egy hónapnál tovább.

Sokkal érdekesebb volt egy vacsorám Nobellel, a híres svéd család egyik tagjával. Ez az ember sok évet töltött Szentpétervárott és nagyon érdeklődött az orosz dolgok iránt. Ő nagyon pontosan látta a viszonyokat és meg volt győződve róla, hogy a bolsevizmus még nem érte el a teljes kifejlődését. Mint a legtöbb külföldi, akiknek vagyonuk volt Oroszországban, ő is abban bízott, hogy rövidesen meglesz az általános béke és a szövetségesek összeállnak a németekkel a bolsevisták ellen. Azon kevesek közé tartozott, akik a bolsevizmusban már akkor világveszedelmet láttak. Mint más svédek, ő is belépett egy lövészegyletbe, hogy majdan meg tudja állni a helyét a burzsoák barrikádjain, ha Svédországban is kitörne a proletárfölkelés.

De nem minden idő telt el ilyen komoly és szomorú beszélgetésekkel. Sir Coleridge Kennard gondoskodott könnyebb természetű szórakozásokról is. Sir Coleridge Kennard követségi titkár volt és a brit propaganda vezetője Svédországban. Orientalista, költő és romantikus volt, aki persze a propagandáról is teljesen egyéni nézeteket vallott. A jobb svéd körök mind németbarátok voltak. Azonkívül hajlottak a szentimentalizmus felé és

szerettek sokáig fentmaradni. Sir Coleridge ezért kieszelte azt a fantasztikus, de nagyon egészséges ideát, hogy úgy nyerje meg a svédeket a szövetségesek ügyének, hogy Stockholmban egy kitűnő brit varietét nyit. Tervéhez megnyerte Sir Esmé Howard támogatását és végül is meggyőzte a Whitehallt, hogy az angol szépség és angol tehetség sokkal hatalmasabb politikai tényezők, mint a fizetett vezércikkek a svéd lapokban. Végül is teljesen szabad kezet kapott.

Olyan büszke volt kabaréjára, mint Mussolini a drámáira. Nem engedte, hogy elutazzunk Stockholmból, mielőtt meg nem nézzük. Rendkívüli vállalkozás volt ez. A Grand Hotel díszes mór halljában vacsoráztunk, majd a csillagfényes éjben és a holdsugárban fürdő fjord jeges habjai mentén megindultunk a „Rolf"-ba, Sir Coleridge birodalmába. Itt hallottam először Miss Irene Brownet a „Hello, my dearie" c. dalt énekelni. Itt láttam Miss Betty Chestert, aki olyan temperamentummal járult hozzá a szövetségesek győzelméhez, hogy az valóságos tapsorkánt váltott ki az érzelmes, puncsivó svédekből. Kitűnő és nagyon hatásos formája volt ez a propagandának, amely a tetejébe még üzletet is jelentett. Számomra ez volt az elkövetkezendő kilenc hónapra utolsó kapcsolatom a nyugati civilizációval.

Másnap Vorovszkijtól levelet kaptam, amelyben arra kér, látogassam meg. Megkapta a sürgönyválaszt Szentpétervárról, hogy minden előkészület megtörtént utunk biztosítására a finn határtól kezdve. Őtőle hallottam a legújabb oroszországi híreket, amelyek nagyon megdöbbentettek. Singarjevet és Kokoskint, a Kerenszki-kormány e két exminiszterét kegyetlenül meggyilkolták a matrózok a tengerész-kórházban Szentpétervárott, ahová a Péter-Pál erődből szállították őket. Mindkettőjükkel bizalmas viszonyban voltam valamikor, különösen Kokoskinnal, aki régi moszkvai baráti körömhöz tartozott. Mindketten az oroszok legkitűnőbb típusát képviselték. Egész életüket teljesen érdektelenül a közösség szolgálatának szentelték. Liberálisok

voltak, akik fáradhatatlanul dolgoztak a kizsákmányoltak és elnyomottak megsegítésén és keresve se találtam még két ilyen embert a közéletben, akik annyira híjjával lettek volna minden egyéni ambiciónak és önzésnek. Undorral vegyes borzalommal töltött el ennek a mészárlásnak híre. A forradalom most is sablon szerint dolgozott. Főáldozatait azok közül a demokraták közül szedte, akik a leginkább bíztak a tömegek érettségében. Még Vorovszkij is fel volt háborodva és láthatólag szégyelte magát. Öt évvel később őt magát is leterítette egy orosz monarchista revolvere Lausanneban, a Beau Rivage szálloda éttermében.

Ugyanazon az estén, egy csomó rögtönzött búcsúünnepély után, elutaztunk Haparandába, a svéd határállomásra, a botteni öböl legészakibb pontjára. Az út nagyon unalmas volt és huszonhat órát tartott. Mindenütt sokat késtünk, a mozdony szuszogott és prüszkölt, mintha nem tetszett volna neki, hogy mégis továbbutazunk. És csakugyan, minden okunk meg lett volna a visszafordulásra. Finnországban dühönögött a polgárháború a vörösök és fehérek között. Az ország északi része a fehérek kezén volt, míg a vörösök Helsingforsot tartották megszállva. Utunk a két ellenséges tűzvonal között haladt keresztül. Vonatunk kalauzai és a svéd utasok azt állították, hogy semmi körülmények között sem jutunk át.

Szombaton, január 26-án, reggel érkeztünk Haparandába és némi viták és bizonytalanságok után átkeltünk a Torneán a finn oldalra, ahol egy egész napot töltöttünk el avval, hogy megvitattuk legközelebbi terveinket. Én azon az állásponton álltam, hogy ha már ilyen messze eljutottunk, akkor már menjünk is tovább. Hála Greener, a brit útlevélellenőr erélyének, sikerült rábeszélnünk a finneket, hogy indítsanak el egy vonatot. Este tízkor aztán meg is indultunk, bele a bizonytalanságba. Útitársaink nagyrészt orosz emigránsok voltak, a cári uralom egykori számkivetettjei, akik visszatérőben voltak az új paradicsomba. Legtöbbjük gyalá-

zatosan remegett az egész úton, kétségtelenül a finn fehérektől való félelmükben, akik az útvonalat ellenőrizték.

Másnap este nyolckor értünk Ruhimakiba, ahol meghallottuk, hogy a Kuovala hídját a fehér gárdisták felrobbantották és hogy nem mehetünk tovább. Nem volt más választás, mint hogy vagy visszatérünk Stockholmba, vagy rábeszéljük a vonatszemélyzetet, csináljanak egy kis kerülőt és vezessék a vonatot Helsingforsba. Az éjszakát a váróteremben töltöttük és másnap reggel csakugyan Helsingforsba indultunk. A fővárost a legnagyobb felfordulásban találtuk. A perronon találkoztunk Lednickivel, egy neves lengyel ügyvéddel, akit Moszkvából ismertem. Elmondta, hogy a szállodák zsúfolva vannak menekültekkel és hogy még a fürdőszobákban is hármasával, sőt négyesével alusznak az emberek. Lakást kapni teljesen lehetetlen. Ellenben felajánlotta, hogy elvezet egy lengyel pap házába, ahol talán kaphatunk szobákat. Megvártuk, amíg a lövöldözés némileg elhal, aztán, Birse és Phelan hátrahagyásával, akikre a podgyászok őrzését bíztuk, Hicks-szel és Lednickivel megindultam megkeresni a papot. Ez az expedíció teljesen hiábavalónak bizonyult, mert a papnál sem akadt megfelelő szállás. Lednickit ott hagytuk nála és egy térképpel fölfegyverkezve visszasétáltunk a hosszú úton a pályaudvarhoz. Az idő gyalázatos volt. Éppen olvadt és a piszkos, sárgás hó lágy volt és csatakos. A lövöldözés a mellékutcákban kellemetlenül közelről hangzott. Amikor fölkapaszkodtunk egy dombra és befordultunk egy széles boulevardra, egyszerre csak egy menekülő tömeg kellős közepébe keveredtünk, amelyet egy matróz-különítmény üldözött gépfegyverrel. A matrózok golyózáport zudítottak az utcára. Az üldözöttek felszaladtak a járdákra, hogy a házak sarkaiban keressenek fedezéket, vagy hanyatt-homlok rohantak, amerre a lábuk vitte őket. Megint mások az üzletek és házak bezárt kapuit próbálták feltörni. A hóban arcrabukott holttestek hevertek. Az egész pánik nem tartott tovább, mint pár másodpercig. Hicksnek és nekem, akik kitűnő célpontot nyujtottunk az út közepén, nem volt időnk visszafordulni. Hasra

vágódtunk a hóban. Én nagyon óvatosan fölemeltem fehér zsebkendőmet, míg Hicks angol passzusát lobogtatta a katonák felé. A következő pár pillanat egész örökkévalóságnak tetszett. A matrózok, akik szintén nagyon óvatosan és lassan haladtak előre gépfegyverükkel és arcukhoz emelt puskáikkal, szerencsére oroszok voltak és Trockij-levelem csodát művelt.

A végén kiderült, hogy a matrózokat a gondviselés küldte utunkba. Megnézték igazolványaimat és nagyon meg voltak elégedve. Ők maguk kísértek el a pályaudvarra, ahol szigorú parancsban utasították a vasúti őrséget, hogy poggyászainkra úgy vigyázzanak, mint a szemük fényére. Innen elvezettek a brit konzulátushoz, ahol Grove és Fawcett, az alkonzul vártak ránk. Nekik aztán sikerült elhelyezniök bennünket egy éjszakára egy kis penzióban és másnap Fawcett, aki minden teremtett lelket ismert Helsingforsban, rávette a finn vörös kormányt, hogy adjon nekünk egy vonatot és biztos kíséretet a felrobbantott hídig, amelynek másik fejénél már remélhetőleg vár ránk az orosz vasút.

Ugyanaznap este hétkor folytattuk Odysszeiánkat. Hála vörös kíséretünknek, nagyon kényelmesen utaztunk. A vonat, ami nagy szó, fűtve volt, a fülke pedig kemény, de széles. A körülmények is nagyon hasznunkra voltak. A finn vörösök különösen kedvesek voltak hozzánk, mert a finn fehérek ekkor éppen a németekkel tárgyaltak, akiknek segítségét kérték.

A hídhoz érve egy percig haboztunk. A hír, mint mindíg, itt is eltúlozta a valóságot. A robbantás nem is tett benne akkora kárt. A pályatestet ugyan elszakította és az ív behorpadt, de a híd maga még állt és gyalog át lehetett kelni rajta. Éjfélre járt az idő, amikor el kellett hagynunk a jó meleg vasúti kocsit és ki kellett szállnunk a hideg éjszakába. Egy lámpás gyér világa mellett keresztültapogatództunk a hídon. Nyaktörő mutatvány volt, de ezen is szerencsésen túlestünk. A finn vörösök — a kíséretünkre kirendelt fegyveres csapat — nemcsak barátságosak, hanem udvariasak is voltak. Két részletben cipelték

utánunk a nehéz koffereket a másik oldalra, ami nem volt gyerekjáték, mert rengeteg holmit hoztunk magunkkal és a podgyászok súlyosak és nagyok voltak. A legkisebb csomag sem veszett el a veszedelmes vállalkozásban.

De ami még ennél is több volt, hála a finn vörösök közbenjárásának, a túloldalon már ott füstölgött a vonat, amely bennünket várt. Azonnal beszálltunk és másnap este hétkor megérkeztünk Pétervárra minden további kaland és késés nélkül. Mi voltunk az utolsó brit utasok, akik átjutottak, az utolsó brit hivatalos személyiségek, akik a háború végéig Skandinávián keresztül utaztak Londonból Szentpétervárra.

HARMADIK FEJEZET

Ez már egy másik Pétervár volt, amelybe visszatértem. Az utcák borzalmas állapotban voltak, a havat hetek óta nem söpörték el és a szánút a finn pályaudvartól, a folyó északi részén, a nagykövetségig inkább hullámvasútra emlékeztetett, persze a hullámvasutak biztonsága nélkül. Az emberek nyomott hangulatban, szomorú arccal jártak-keltek. Még a lovak is rettenetes helyzetben sinylődtek. Olyanok voltak, mintha hetek óta nem kaptak volna enni. Közvetlenül mielőtt a Trojcki-hídhoz értünk, egy döglött ló mellett haladtunk el. Be volt fagyva a hóba, nyilván már napok óta ott hevert.

A nagykövetségen a célt illetőleg meglehetős zavarok, a véleményeket illetőleg erős ellentétek uralkodtak. Trockij Breszt-Litovszkban tartózkodott, hogy megpróbáljon békét kötni a németekkel és senki se tudta, mit hoz a holnap. A nagykövetség tagjai két pártra szakadtak: olyanokra, akik el akarták ismertetni az angol kormánnyal a bolsevistákat és olyanokra, akik nem akarták. Lindley (ma Sir Francis Lindley, Őfelsége japáni nagykövete), aki ügyvivői minőségben szolgált Pétervárott, határozatlanul lavirozott a két felfogás képviselői között. Amíg

nem találtunk megfelelő lakást, missziónk tagjait ideiglenesen a többi szentpétervári brit missziók lakásában szállásolták el. Az én jó szamaritánusomat Rex Hoarenak hívták, ma teheráni brit követ, akkor azonban csak második titkár volt a nagykövetségen. Elragadó fickó, akinek lassú beszédmodora mögött rendkívüli cselekvőerő és intelligencia rejlik. Hoare azok közé a kevésszámú angolok közé tartozott, akik tárgyilagosan tudták látni a forradalmat. Ő a bolsevista kormány elismertetését támogatta és így véleménye teljesen fedte az enyémet. Első éjjel, álmossá akarván olvasni magam, ágyam mellett Cromer lord „Modern Egyiptom"-ának egy kötetét találtam. Ebben a könyvben egy aforizmára bukkantam, amely Cromer vezérmotívuma volt Egyiptomban: „Il faut s'accomoder aux circonstances et en tirer parti même de ce qui nous déplaît." [1] Ez számomra is kitűnő vezérelvnek tetszett abban a bonyolult helyzetben, amelybe belecsöppentem.

Másnap volt első találkozásom Csicserinnel, aki a Breszt-Litovszkban tartózkodó Trockijt helyettesítette a külügyminisztériumban. Ugyanabban a palotában fogadott, amelyben egykor Szasszanov uralkodott. A beszélgetésnél jelen volt Petrov is, egy feketehajú zsidó. A helyzet tragikomikus voltára jellemző fényt vet, hogy mindketten csak nemrég szabadultak ki Angliában a börtönből, hogy nagy urakként térjenek vissza Oroszországba.

Csicserin jó családból származott és már jóval a forradalom kitörése előtt egy vagyont költött el szocialista meggyőződésére. Nagy kulturájú ember volt, aki fiatal korában a cári külügyminisztériumban titkárként kezdte karrierjét. Hibátlanul és folyékonyan beszélt franciául, angolul és németül. Angliából egy hajmeresztően sárgásbarna tvid-öltönyt hozott magával és hat hónapon keresztül, mialatt jóformán mindennap együtt voltam vele, egyetlen egyszer sem láttam rajta más ruhát. Homokszínű szakállával és homokszínű ruhájában olyan volt,

[1] „Bele kell illeszkednünk a körülményekbe és még abból is a legtöbb hasznot húzni, ami nem tetszik."

mint azok a furcsa homok-emberek, aminőket gyermekek szoktak csinálni a strandokon. Csak apró, vöröskarikás evetke-szerű szeme adott bele életet. Szűk vállai meghajoltak a sok íróasztal fölé görnyedésben. Társai közül, akik mind tizenhat órát dolgoztak huszonnégyből, ő volt a legfáradhatatlanabb és legkötelességtudóbb, Idealista mivolta pártja iránti hűségét megingathatatlanná tette és mindenkivel szemben módfelett bizalmatlan volt, aki nem tartozott a párthoz.

Első tanácskozásunk kielégítő volt, habár csak nagy általánosságokban mozgott. Később, amikor jobban kiismertem ezt az én Csicserinemet, kitapasztaltam, hogy sohase határoz el valamit véglegesen, mielőtt meg nem kérdezi Lenint. Ez alkalomból nyilván azt az utasítást kapta, hogy legyen barátságos. A bolsevisták csakugyan szívesen látták jöttömet, mert politikájuk főleg abban állt, hogy kijátszák a szövetségeseket Németország ellen és Németországot a szövetségesek ellen. A bolseviki sajtó tudatosan eltúlozta küldetésem és állásom jelentőségét és úgy írtak rólam a lapok, mint aki Lloyd George teljes bizalmát élvezi, mint aki maga is befolyásos politikus és mint aki tökéletes rokonszenvvel viseltetik a bolsevisták iránt! Ez a beállítás a többi pétervári szövetséges bizottságban nem keltett valami jó hatást. Volt egy amerikai hírszerző tiszt, aki azt jelentette kormányának, hogy egy veszedelmes angol forradalmár érkezett Szentpétervárra, aki összeszűri a levet a kommunistákkal. Ennek a hírszerző tisztnek különben az egész háború alatt az volt a legjobb „fogása", hogy megvásárolt egy okmányköteget, amely olyan átlátszó hamisítványokból állt, hogy még a mi kémirodánk sem akart adni értük egy fabatkát sem.

Csicserin nyiltan megmondta, mi a helyzet Breszt-Litovszkban. Elbeszélte, hogy a tárgyalások nagyon roszszul állnak és hogy itt a jó alkalom, amikor Anglia megmutathatja barátságát Oroszország iránt. Egy lélekzet alatt pedig azt is elmesélte, hogy a bolsevisták lázas buzgalommal dolgoznak egy új internacionále megteremtésén, amelyben a mérsékelt szocialistáknak, mint Brantingnak

vagy Hendersonnak, nem lesz többé helyük. Ez volt a kezdete a hírhedt harmadik internacionálénak.

A bolsevizált Szentpétervárott mindjárt az első napokban több új ismeretséget kötöttem, így többek között Raymond Robins-szal, az amerikai vörös-kereszt vezetőjével, Elizabeth Robins, a híres írónő fivérével. A megérkezésemet követő harmadik estén Rex Hoare meghívta, hogy vacsorázzék velünk és pompásan elbeszélgettünk. Robins inkább emberbarát és humanista volt, mint politikus és ezenkívül brilliáns szónok. A beszélgetés nála is, mint Churchillnél, főleg az ő monológjaiból állt, de azért sohase vált unalmassá és főleg a hasonlatai voltak meglepőek és eredetiek. Fekete hajával és sasszerű arcával nagyon hatásos jelenség volt. Úgy festett, mint egy indián törzsfőnök, aki kezében a tomahawk helyett a bibliát forgatja. Ő volt Roosevelt főkortese a híres amerikai „Bull Moose" elnökválasztáson 1912-ben. Bár maga is nagy vagyonnal rendelkezett, szenvedélyes antikapitalista elveket vallott. De, noha a kizsákmányoltakért küzdött, áhitatosan tisztelte a nagy embereket. Eddig két ilyen hőst imádott, Rooseveltet és Cecil Rhodest, most azonban harmadiknak Lenint is beleszőtte kultuszába. Csodálatos módon Lenint mulattatta ez a heroszi fölmagasztosítás és az összes külföldiek közül Robins volt az egyetlen, akit mindíg fogadott és aki evvel az érzelemnélküli bolseviki vezérrel szemben is mindíg érvényesíteni tudta egyéniségét.

Kevésbbé hivatalos értelemben Robins küldetése az enyémre hasonlított. Közvetítő szerepet játszott a bolsevisták és az amerikai kormány között és főfeladatát abban látta, hogy rábeszélje Wilson elnököt, ismerje el a szovjetrezsimet. Nem tudott oroszul és Oroszországról is csak nagyon keveset. De Gumberg, egy orosz-amerikai zsidó személyében, aki évek óta közvetlen összeköttetésben állt a kommunista mozgalommal, olyan munkatársra talált, aki mindíg el tudta látni a szükséges ismeretekkel és érvekkel. És Gumberg érvelése a Robins szájában a meggyőzés hatalmas fegyverévé lett az elismertetés kérdésében. Én szerettem Robinst. A következő négy hónap fo-

lyamán mindennap és majdnem minden órában tudtunk egymásról.

Első tizenkét napom Pétervárott végtelen vitákban telt el, részben Csicserinnel, részben saját hivatalos személyiségeinkkel. Lindleyhez való viszonyom szívélyes volt, bár érthető lett volna, ha az ügyvivő rossz néven veszi betörésemet a politikai küzdőtérre. (Mint a brit kormány hivatalos képviselője nem tartott fenn semmiféle érintkezést a bolsevistákkal.) Mindenben együtt dolgoztunk, mindenről beszámoltam neki és minden lépésemet megtárgyaltam vele, ami által sikerült elkerülnünk ennek a kényes és kellemetlen helyzetnek összes nehézségeit.

A munka mégis csak kevéssé haladt előre. Sok sürgönyt menesztettem Londonba, de a legtöbbre nem is jött válasz. A breszt-litovszki béketárgyalásokról még mindíg nem tudtuk az igazat és Csicserin nem nagyon járult hozzá a homály földerítéséhez. Minden, amit látni engedett, az volt, hogy habár a bolsevisták épp úgy gyűlölték a német militarizmust, mint az angol kapitalizmust, a német militarizmusban pillanatnyilag nagyobb veszélyt láttak. Németország szinte központjává lett egy antibolsevista szövetségnek: Finnországban, Romániában és Ukrajnában egyaránt magáévá tette a burzsoázia ügyét. Az orosz polgárok is azt várták tőle, hogy majd Oroszországban is közbelép és visszahelyezi őket elvesztett jogaikba. Olyan helyzet volt ez, amelyet a brit kormány könnyen a maga javára fordíthatott volna. A bolsevisták nagyon szívesen vették volna a brit segítséget.

Február 9-ikén egy csalszövővel beszéltem. A központi hatalmaknak több békebizottsága dolgozott ekkor Szentpéterváron. Az egyik bolgár delegátus egy megbízható közvetítő segítségével avval a kérelemmel fordult hozzám, hogy fogadjam. Mivel semmit sem kockáztattam a dologgal, beleegyeztem a találkozásba. Naplómban csak S-nek neveztem ezt a bolgár megbízottat, azt hiszem, Szemidovnak hívták. Hosszadalmas, de nagyon érdekes beszélgetést folytattunk, amelynek folyamán kijelentette, hogy Bulgária megérett a békére és a forradalomra és ha Anglia

egy kicsit segít (azt hiszem, pénzre gondolt), könnyű szerrel meg lehetne szervezni a mozgalmat, amely detronizálná Ferdinánd királyt és elkergetné a németbarát minisztereket. Lehet, hogy közönséges agent-provocateur volt, akit a bolsevisták küldtek hozzám, de én inkább azt hiszem, hogy őszintén beszélt velem. Jelentettem az esetet Londonba és többet nem hallottam róla semmit.

Mialatt Trockijt hazavártuk Breszt-Litovszkból, arra használtuk föl az időt, hogy missziónkat átköltöztettük egy nagy és főúrian berendezett lakásba a Palota-rakparton, majdnem szemközt a Péter-Pál erőddel, pár száz lépésnyire a nagykövetségtől. A jutányos vételárban egy gazdag borospince is benne foglaltatott. Egész palotát is kaphattunk volna, majdnem ingyen. A mindenüktől megfosztott szegény arisztokraták boldogok voltak, ha találtak egy külföldi hivatalos személyt, akinél, ha csak ideiglenesen is, a holmijuk biztonságban lehetett.

A lakásavatás tiszteletére ebédet adtam, amelyre meghívtam a nagykövetség egész személyzetét és a szentpétervári prominens brit hivatalnokokat. A díszvendég azonban Robins volt. Robins késő érkezett, éppen Lenintől jött. Avval a hírrel állított be, hogy Trockij vonakodik aláírni a szégyenteljes békét, de mivel Oroszország nem akar tovább háborút viselni, folytatja a leszerelést.

Ebéd alatt Robins keveset beszélt, de utána, amikor visszavonultunk a dohányzóba, nyelve megoldódott. Megállt a kandalló párkányzata előtt, fekete haját jellegzetes mozdulatával hátrasimította és valósággal beszédet intézett a hallgatókhoz, amelyben megrázó szavakkal ecsetelte, milyen fontos lenne, ha a szövetségesek megsegítenék a bolsevistákat. Nyugodtan kezdte, egyenkint elemezte a szövetségesek érveit az elismertetés ellen, majd kíméletlenül lerombolta a szövetségeseknek azt a nevetséges elméletét, hogy a bolsevisták a németek győzelméért dolgoznak. Szívhez szóló képet rajzolt erről a védtelen népről, amely bátran, de fegyvertelenül áll szemben a történelem legnagyobb katonai gépezetével. Az erkölcstelen orosz burzsoáziától nincs semmi remélnivalónk, akik el akarják

adni a hazájukat a németeknek, csakhogy ők maguk visszakapják a vagyonukat. Majd megkezdte dicshimnuszát Trockijra. A vörös vezért pokolfajzatnak nevezte, aki a mellett „Krisztus óta a legnagyobb zsidó". „Ha a német vezérkar megvásárolta, úgy a derék poroszok savanyú citromba haraptak". Minél tovább jutott szónoklatában, annál dühödtebbre beszélte magát. A szövetségesek, mondotta, őrültek, akik „a németek malmára hajtják a vizet Oroszországban." Majd egy drámai pillanatban megállt és kivett uniformisa zsebéből egy lap papírt. Mintha most is magam előtt látnám. Tudatosan vagy nem, tökéletes keretbe helyezte magát. Előtte félkörben korlátolt angolok, mögötte lángoló, pattogó fahasábok tüzijátéka. A lángnyelvek kísérteties árnyakat vetettek a sárga kárpittal bevont falakra. Az ablakon keresztül a Péter-Pál erőd karcsú, hegyes tornyára lehetett látni, a lenyugvó nap hatalmas tűzkorongja pedig véres sugarait fürösztötte a Néva havas, jeges hullámaiban. Robins mégegyszer hátrasimította a haját, majd megrázta a fejét, mint egy oroszlán a sörényét. — Olvasta ezt már valaki Önök közül? — kérdezte. — Ma reggel bukkantam rá az egyik újságban.

Avval lassan, szenvedélyes remegéssel a hangjában, felolvasta McCrae őrnagy költeményét:

„Mi vagyunk a Holtak. Pár napja még
Éltünk, éreztünk s ránk izzott az ég.
Szerettünk, szerettek és most itt az ágyunk
Flandria mezőin.
Ahol elestünk, tiétek most a rét,
Vegyétek át a holtak fegyverét
S a Fáklyát. Bennetek lobogjon vágyunk.
Áruló van köztetek? Mi látunk,
Bár pipacs borítja sírunk födelét
Flandria mezőin."

Amikor befejezte, halotti csönd támadt a szobában. Robins elfordult és kibámult az ablakon. Soká, egy örökkévalóságig állt így. Aztán kihúzta magát és visszatért a társasághoz. — Fiúk, — mondta. — Én azt hiszem, ne-

künk mindannyiunknak csak egy cél lebeghet a szemünk előtt: vigyázni, hogy ez a német vezérkar meg ne nyerje a háborút.

Három gyors lépéssel mellettem termett. Megragadta a kezemet. — Isten vele, Lockhart, — szólt. Négy további lépés és kint volt a szobából.

A színpadi hatás óriási volt, ha ma már a jelenet erősen hisztérikusnak tűnik is. Meg vagyok győződve róla, hogy az előadás minden effektusát reggel borotválkozó tükre előtt tanulta be. Abban a pillanatban azonban szavai mindenkiben mély nyomot hagytak. Senkise nevetett, még csak el sem mosolyodott. Még „Benji" Bruce is, aki ulsteri lévén, meggyökeresedett előítélettel viseltetett minden forradalom iránt, átmenetileg úgy érezte, hogy el kell ismerni a bolsevistákat vagy legalább is segíteni kell őket a németek ellen. Poole tábornok, a későbbi szerencsétlen emlékezetű Archangel-expedíció feje is ezen a véleményen volt.

Három nappal később folyt le első beszélgetésem Trockijjal az orosz külügyminisztériumban. Két óra hosszat tartott és ezalatt az idő alatt átbeszéltük az angol-orosz együttműködés minden részletét. Alább közlöm, amit erről a tanácskozásról akkor naplómba feljegyeztem, hogy az olvasó lássa belőle, milyen volt az első benyomásom Trockijról. Később ugyanis azt a vádat emelték ellenem, hogy a vörös vezér első pillanatban levett a lábamról és én tökéletesen hatása alá kerültem.

„1918 február 15. Két órát tárgyaltam L. D. T.-vel (Lev Davidovics Trockij). Tisztességes ember benyomását ébreszti és komolyan el van keseredve a németek ellen. Csodálatosan fürge észjárása van és gazdag, mély hangja. Széles mellkasával, magas homlokával, fekete, hullámos sörényével, erélyes, vad tekintetével és előreugró ajkával megtestesítője a forradalmárnak a burzsoá élclapok karikatúráin. Gondosan öltözködik. Tiszta gallért visel és körmei rendesen ápoltak. Egyetértek Robins-szal. Ha a németek megvették, savanyú citromba haraptak. Méltósága most csorbát szenvedett. Tele van háborús haraggal

a németek ellen a megaláztatás miatt, amelyben Bresztben részesítették. Azt hiszem, szívesen elesett volna karddal a kezében Oroszországért, ha elég nagyszámú közönséget tudott volna biztosítani a látványossághoz."

Trockij halálos ellensége volt a németeknek. Akkor még nem tudta, hogyan fognak a németek reagálni híres kijelentésére, hogy „sem béke, sem háború", de azt hiszem, már sanda gyanúja volt, hogy ez a reakció nagyon kellemetlen lesz.

A baj az volt, hogy az angolok ellen is olthatatlan keserűséggel viseltetett. Az angolok nem kezelték okosan Trockijt. Az első forradalom idején számkivetésben élt Amerikában. Ekkor még nem volt sem menseviki, sem bolseviki. Lenin mondta róla legtalálóbban, hogy „trockijista". Individualista és opportunista volt. Forradalmár művész-vérmérséklettel és kétségtelen fizikai bátorsággal, aki sohasem volt és sohase lesz jó pártember. Magatartását az első forradalom alatt Lenin szigorúan elítélte. 1915-ben azt írta róla: „Trockij elvben ellensége a szocialista soviniszták, de a gyakorlatban mindig együtt van velük."

1917 tavaszán Kerenszki avval a kéréssel fordult a brit kormányhoz, könnyítse meg Trockij hazatérését Oroszországba. Mindkét megoldás észszerű lett volna. Okos dolog lett volna bántatlanul hazaküldeni, viszont okos dolog lett volna Kerenszki kérését vissza is utasítani, mert Trockij határozottan veszélyt jelentett a szövetségesek ügyére. Mint az orosz dolgokban mindig, úgy most is a katasztrofális fél-megoldást választottuk. Trockijt úgy kezelték, mint valami haramiát. Halifaxban, Új-Skóciában, elszakították feleségétől és gyermekeitől és Amherstbe internálták, ahol négy hétig német hadifoglyokkal raboskodott. Még ujjlenyomatot is vettek róla. Majd amikor már jól tele volt keserű gyűlölettel, megengedték neki, hogy hazamenjen. Mindezt Trockij maga mesélte nekem, de később megtudtam, hogy csak a tiszta igazságot mondta. Trockij magánkívül tért haza Oroszországba, belevetette magát a bolsevizmus karjaiba és

jogos felháborodását beleöntötte egy vad, angolellenes pamphletbe, amelynek az volt a címe: „Egy fogoly története Angliában". Haragjának nyomai még beszélgetésünk folyamán is megmutatkoztak. Egy kicsit sikerült megbékítenem és a német veszély túlságosan is elfoglalta a gondolatait. Amikor elmentem tőle, még visszaszólt: „Most jött el a szövetséges kormányok nagy lehetősége!"

Amikor erről a tanácskozásról hazatértem a lakásomra, sürgős üzenet várt Robinstól, hogy azonnal keressem föl. Rettentő felindult állapotban találtam. Valami konfliktusba keveredett Saalkinddal, Trockij unokaöccsével, aki a külügyi népbiztos helyettese volt. Saalkind goromba volt és az amerikai, akinek Lenin megígérte, hogy ha el akar utazni Oroszországból, egy óra leforgása alatt bármikor rendelkezésére bocsát egy vonatot, el volt tökélve rá, hogy vagy teljes elégtételt kap, vagy azonnal elhagyja az országot. Amikor megérkeztem, éppen befejezte izgatott telefonbeszélgetését Leninnel. Közölte vele ultimátumát és Lenin megígérte, hogy tíz perc mulva választ ad neki. Mit volt mit tenni, várakoznunk kellett, miközben Robins tajtékzott a méregtől. Egy idő mulva megszólalt a telefon és Robins villámgyorsan kapott a kagyló után. Lenin kapitulált. Saalkindet felfüggesztették állásától. De mivel a párt régi tagja, talán nem lesz ellene kifogása Robinsnak, ha Lenin elküldi őt Bernbe bolseviki emisszáriusnak. Robins a telefonban a „Bern" szót „burne"-nak (a. m. elégetni) értette[1] és így válaszolt: „Köszönöm Mr. Lenin. Ha nem küldhetem a pokol fenekére ezt a sátánfajzatot, a legjobban teszik, ha elégetik."

Egy lázas hónap kezdete volt ez. A németek nem vesztegettek sok időt és a helyett, hogy válaszoltak volna Trockijnak, aki visszautasította a békefeltételeket, a bolsevisták legnagyobb felháborodására megkezdték az előnyomulást Pétervár felé. A bolsevisták kezdetben mutattak valamit, amit ellenállásnak lehetett nevezni. Ebben az értelemben látták el parancsokkal a flottát és a hadsereget.

[1] *A két szónak az angolban egyforma kiejtése van (börn).*

Trockij maga, akit naponta láttam, azt mondta nekem, hogy Oroszország nem képes védekezni, de azért megpróbálja, amennyire lehet, a guerilla-harcot. Nagyon hamar kiderült, hogy katonai értelemben ez az ellenállás nem jelentett semmit. A bolsevisták azért kerültek hatalomra, mert a békét hirdették. A burzsoázia nyiltan ujjongott a németek óriási térnyerései fölött és a bolsevikiellenes sajtó megsokszorozódott dühvel támadta a kommunistákat. A döntő tényező azonban a hadsereg magatartása volt. Arra a hírre, hogy a háború megint kiújult, a szökevények olyan tömegekben dezertáltak a frontról, hogy az már egyértelmű volt a páni menekülléssel. A népbiztosok egy éjszakai ülésen megtárgyalták a helyzetet és végül is sürgönyt menesztettek a németekhez, amelyben bejelentették a teljes meghódolást és békét kértek, minden áron.

A bolseviki-baloldali szociálforradalmár koalícióban, amelyből a Lenin kormánya állott, volt egy csoport, amely a szent háború pártját képezte. Ezek közé olyan súlyos egyéniségek is tartoztak, mint Petrov, Bucharin és Radek és számbelileg ez a csoport éppen olyan erős volt, mint a békepártiak. Lenin azonban a béke mellett döntött. Béke nélkül nem tudta volna állandósítani diktatúráját. Politikáját a „lavirovat" szóval jelölte meg, amit legjobban franciára lehet lefordítani: „reculer pour mieux sauter".[1] Trockij, mint mindíg, most is a maga feje után ment. Ő a háborút akarta. Azon a véleményen volt, hogy a harc elkerülhetetlen és úgy informált engem, hogy ha a szövetségesek megígérik a támogatásukat, megpróbálja a kormányt a háború folytatására rávenni. Több táviratot küldtem Londonba, hogy szóljanak egy jó szót, valamit, amivel meg tudnám erősíteni Trockij kezét. De egyetlenegyszer sem kaptam választ.

Február 23-án végre megérkeztek a német békefeltételek. A területi követelések sokkal súlyosabbak voltak, mint amelyeket később, a versaillesi békében Német-

[1] *Hátralépni, hogy nagyobbat lehessen ugrani.*

СОВѢТЪ НАРОДНЫХЪ
Комиссаровъ.

Петроградъ.

27 февраля 1918 г.

№ 564

Прошу всѣ Организаціи, Совѣты и Комиссаров вокзалов оказывать всяческое содѣйствіе членам Англійской Миссіи тов. Р.Б. ЛОКАРТУ, В.Л. ГИКСУ и Д. ГАРСТИНУ.

Комиссар по иностранным Дѣлам Л. Троцкий

За Секретаря Серг…

P.S. Личные продовольственные запасы не подвергать реквизиции.

Управленіе Дѣлами

Л. Троцкий

(Magyar fordítása a túloldalon.)

NÉPBIZTOSOK SZOVJETJE

Petrograd

1918 február 27.

567. sz.

Fölkérem az összes szervezeteket, szovjeteket és pályaudvari megbízottakat, hogy az angol misszió tagjainak, R. B. Lockhart, V. L. Hicks és D. Garstin uraknak mindenben álljanak rendelkezésére.

L. TROCKIJ
külügyi népbiztos.

SZERGEJEV
titkár.

P. S. A személyes használatra szánt élelmiszercsomagok nem elkobzandók.

L. TROCKIJ.

országra mértek. A bolsevista egység megint megoszlott. Másnap, vad és szenvedélyes tanácskozás után, a központi végrehajtó bizottság 112 szavazattal 86 ellenében elfogadta a feltételeket. Lenin rideg, számító logikája győzelmet aratott. Huszonöten tartózkodtak a szavazástól, köztük Trockij is, aki részt sem vett a megbeszélésen, hanem duzzogva a szobájában maradt.

A vita délutánján felhívtam Trockijt. Már régebben megadta nekem titkos telefonszámát és a hívásra ő maga jelentkezett. — Beszélhetnék Trockij elvtárssal? — kérdeztem. — Nem, — hangzott a dühös válasz a vezeték másik végéről. De megismertem a hangját. — Lev Davidovics — mondtam gyorsan. — Itt Lockhart beszél. Azonnal találkoznom kell Önnel. — Egy pillanatnyi szünet következett. Majd egy újabb bömbölés: — Nincs semmi értelme. De ha akar, jöjjön rögtön. A Szmolniban vagyok.

A Szmolni a cári időkben jó családból való fiatal lányok nevelőintézete volt, most azonban a bolsevisták főhadiszállásául szolgált. Festőien feküdt egy kolostor kapuja mellett. A kolostor szép kék-fehér ház volt a város határában, maga az intézet pedig szürke kövekből épült és görög templomra emlékeztető bejárata a sandhursti régi katonai akadémiára hasonlított.

Fegyveres őrségen kellett keresztülmennem, amely gépfegyverrel és feltűzött szuronnyal vigyázott a kapunál. Belépési engedélyemet, amelyet maga Trockij szignált, a legszigorúbb vizsgálatnak vetették alá. Végül elkísértek a Szmolni parancsnokához, egy hatalmas termetű matrózhoz, akivel később sokkal kellemetlenebb körülmények között találkoztam. Pár perc mulva fölvezettek a lépcsőkön, a folyosók és tantermek labirintusán keresztül, a második emeletre, a Trockij szentélyéhez. Még most is magam előtt látom a kiírásokat, amelyek még mindíg ott ékeskedtek a falakon: V. osztály hálóterme, Mosdó, Rajzterem. Azelőtt ezek a folyosók lányok cipellőinek vidám kopogásától voltak hangosak. Minden tiszta volt, még az ártatlan nevetgélés is

illetlenség számba ment. Most vastagon ült a piszok, amerre csak nézett az ember és a falak mentén vad rendetlenségben matrózok, vörös gárdisták, diákok és munkások ácsorogtak. Mind olyanok voltak, mintha legalább két hete nem mosakodtak volna. A földön cigarettavégek és összegyürt újságlapok hevertek össze-vissza.

Trockij szobája kivételt képezett. Magas volt, jó világítású és piros kárpittal volt borítva. Finom jávorfa-íróasztal állt benne, még papírkosár is díszelgett mellette. Lakójának veleszületett rendessége mindenütt nyomot hagyott.

A „lakót" azonban éppen legrosszabb kedvében találtam. — Van valami híre Londonból? — kérdezte, még mindíg mérgesen. Azt válaszoltam, hogy sürgönyeimre még mindíg nem kaptam választ, de azért meg vagyok győződve róla, hogy az angol segítség nem fog elmaradni, ha a bolsevisták őszintén meg akarják akadályozni, hogy ne kerüljön fél Oroszország a németek kezére.

— Önnek nincs híre — mondta. — De nekem van. Mialatt Ön port akar hinteni a szemembe, az Ön honfitársai és a franciák összeálltak a hátunk mögött az ukránokkal, akik előbb a németeknek adták el magukat. Az Ön kormánya azon dolgozik, hogy a japánok betörjenek Szibériába. A többi angol missziók itt összesküvéseket szőnek ellenünk a burzsoá söpredékkel. Ezt nézze meg — ordította.

Fölkapott az íróasztaláról egy iratcsomót és a kezembe nyomta. Azoknak a hamisított okmányoknak állítólagos eredeti példányai voltak, amelyeket már ismertem. A papírlapok, amelyekre írva voltak, a német nagyvezérkar bélyegzőjét viselték és több német vezérkari tiszt aláírása szerepelt rajtuk, ha jól emlékszem, a Bauer ezredesé is. A levelek Trockijhoz szóltak és különböző utasításokat tartalmaztak, amelyeket neki, mint német ügynöknek, végre kellett volna hajtania. Az egyik utasítás úgy szólt, hogy könnyítse meg két német tengeralattjáró vasúti szállítását Berlinből Vladivosztokba.

Az okmányokat, amint mondottam, már előbb is láttam. A szövetséges misszióknál Szentpétervárott már többször körbejártak. Ezeknek az „eredeti példányoknak" egy választékát egy amerikai hírszerző tiszt vásárolta meg. Csak hónapok mulva jöttek rá, hogy a leveleket, amelyeket különböző városokban írtak, Spaban, Berlinben és Stockholmban, egy és ugyanazon az írógépen kopogtatták.

Én nevettem, de Trockijt nem sikerült lecsillapítanom. — Ilyenekre pazarolják az Önök ügynökei idejüket és pénzüket. Remélem, büszke a munkájukra. Az Önök külügyi hivatala nem érdemli meg, hogy háborút nyerjen. Az Önök oroszországi politikája kezdettől fogva határozatlan és ingadozó. Lloyd George úgy viselkedik, mint ha rulettet játszana és minden számot egyszerre akar megtenni. Ez itt azonban mindennek a teteje. Tudja, hogy amíg az Önök megveszekedett kémei azt próbálják bizonyítani, hogy a németek ügynöke vagyok, az én barátaim idelent — karjával lemutatott az alsó emeletre, ahol a központi végrehajtó bizottság ülésezett — ántántbarátnak tartanak?

Támadásában volt valami igazság. A brit kormánynak joga lett volna hozzá, hogy a bolsevizmust dögvésznek és végromlásnak tartsa. Joga volt hozzá, hogy hadjáratot indítson ellene, vagy hogy ne törődjön vele. De az már egyenesen az őrültséggel volt határos, hogy nem volt hajlandó mást látni benne, mint egy olyan mozgalmat, amelyet csak azért találtak ki, hogy a németek javára döntsék el a háborút. Én a tiszta igazat mondtam, amikor kijelentettem Trockijnak, hogy nem kaptam választ a táviratimra. De voltak híreim a külügyi hivataltól. Lord Robert Cecil még mindíg kételkedett és gyanakodott Trockijra. Ha sikerült is meggyőznöm a Whitehallt róla, hogy Trockij nem álöltözetbe bujt német vezérkari tiszt, azt, hogy nem a németek ügynöke, nem voltam képes elhitetni az illetékes körökkel. A beszélgetés nem volt valami eredményes. A legtöbb, amit Trockijból kitudtam csikarni, az volt, hogy ha meg-

kötik is a békeszerződést, ez a béke csak nagyon rövid életű lesz. A bolsevisták aláírják ugyan a németek követeléseit, de nincs szándékukban azokat teljesíteni is. Megígérte, hogy a dolgok menetéről pontosan tájékoztatni fog. Ugyanazon az éjjelen Pokrovszkij, Csicserin és Karakhan elutaztak Breszt-Litovszkba, hogy aláírják a békét. Ez az aláírás azonban még egy álló hétig elhúzódott, mert a vonatközlekedés rossz volt és mert a bolsevistáknak egyébként is különös tehetségük van a halogatáshoz.

A béketárgyalások sorsának bizonytalansága és a németek előnyomulása Szentpétervár felé a szövetséges nagykövetségeket a legnagyobb izgalomba és fejetlenségbe döntötte. Órákon át tartó konferenciázások folytak a követendő politikát illetőleg. Maradjanak-e a nagykövetségek és a missziók a helyükön vagy meneküljenek-e. Az a veszély fenyegetett, ha sokáig várnak, a németek kezére kerülhetnek. Mivel azonban a németek kijelentették, hogy ők bizony addig nem szüntetik be az előnyomulást, amíg a diktált békeszerződés nincs aláírva, végül mégis a távozás mellett döntöttek.

A döntés meglévén, most már csak az a kényes kérdés volt hátra, fognak-e a bolsevikiek vízumot adni annyi brit hivatalos személyiségnek és ügynöknek, akiknek nagyrésze még fel sem volt véve a diplomata-listára. A bolsevikiek persze mindenféle nehézségeket gördítettek a vízumok kiadása elé, — egyáltalában úgy viselkedtek, mint a kártyások, akik egy ászt veszítenek.

A vízumok megszerzését rám bízták. Én, hónom alá kapva az útlevél-csomót, egyenesen berobogtam a külügyminisztériumba, hogy megpróbáljam a szerencsét. Trockij és Csicserin távollétében Petrov fogadott, akinek angliai börtönévei nem nagyon növelték rokonszenvét a brit állam tisztviselői iránt. Kijelentette, hogy nem gördíthet akadályokat az igazolt diplomaták kiutazása elé, a továbbiakra nézve azonban Luckijhoz utasított, egy modortalan zsidó ügyvédhez, aki az útlevél osztályt vezette.

Luckij egy tágas teremben ült íróasztala előtt. Rajta kívül csak egy gépírónő volt a szobában, aki a sarokban kopogott. Luckij szemtelen viselkedése vad dühvel töltött el. Pimasz alak volt és sajnálom, hogy jól meg nem ráztam. De megőriztem nyugalmamat, mialatt végigfutotta az útlevelek magas tornyát.

— Parancsom úgy szól, — szólt végre — hogy csak az igazi diplomaták kaphatnak vízumot. Ennyi ember nem lehet nagykövetségi tisztviselő.

Türelmesen megmagyaráztam neki, hogy a lista teljesen rendben van és hogy ezeknek az útleveleknek a tulajdonosai valamilyen formában mind a követséghez vannak beosztva. Alaposan szemügyre vette az összes fényképeket. Legnagyobb megkönnyebbülésemre nem emelt kifogást Poole ezredes és más tisztek passzusa ellen sem, akik egyenruhában voltak levéve. A torony már majdnem elfogyott és én már-már azt gondoltam, hogy teljes sikert arattam. A fickó azonban ki akarta használni rövidéletű hatalmát. Egyszerre csak kiemelte az egyik útlevelet.

— Ismerem ezt az embert — mondta. — Ez az ember kém. Ön ugyanúgy meg akar csalni, mint a franciák és az olaszok.

Néhány percig csak úgy zúdult rám a szidalmak áradata. — Büntetésül ezért a megtévesztésért — ordította — visszautasítom az összes passzusokat!

Csöndesen fölemelkedtem a helyemről és végtelen önuralommal így feleltem:

— Jól van, csak arra kérem, engedje meg, hogy azonnal felhívhassam Trockijt. Itt van a titkos telefonszáma és itt van az igazolványom, amelyet ő maga állított ki a számomra. Azt hiszem, ismeri a keze írását.

Luckij elnémult, köhintett egyet és megváltoztatta a modorát.

— Az más — szólt végre. — A többit lebélyegzem, ezt az egyet azonban nem. — Evvel félretette a visszautasított passzust.

Ebben a percben jelentették, hogy Della Torretta

márki van itt, az olasz ügyvivő, aki később londoni nagykövet lett és Mussolini alatt külügyminiszter. Luckij talpra ugrott. Új összecsapás volt kilátásban és ezért hozzám majdcsaknem barátságos lett. Gyorsan mégegyszer végignézte az útleveleimet, néhányat megint félretett, amelyek csak az angol kolónia tagjaié voltak és odarakta őket a „kém" passzusához. Majd odaszólt a gépírónőnek. — Üljön ide az asztalomhoz és pecsételje le ezeket az útleveleket. — Evvel rámutatott a toronyra. — A többiek itt maradnak, amíg nem kapok új utasítást.

Keskeny mellét felfujva odaállt a szoba közepére, hogy fogadja az olasz márkit. A következő jelenet a legfurcsább volt, amelyet valaha életemben láttam és egyúttal a legfurcsább is, amely valaha két külföldi kormány képviselője között lejátszódott. Abban a pillanatban, amint a márki belépett a szobába, Luckij elhalmozta a legválogatottabb gorombaságokkal. Egy olasz kiküldött passzusáról volt szó, valami Frasso gróféról, akit a bolsevikiek bebörtönöztek és akit az olaszok fölvettek a hivatalos listára. Luckij kifogyhatatlan volt a jelzőkben, amelyekkel a szerencsétlen olaszt illette. „Banditák, gazemberek, útonállók" az enyhe kifejezések közé tartoztak. Mindkét ember alacsonytermetű volt. Torretta eleinte előkelő, korrekt és túlzottan udvarias hangnemben tiltakozott, de evvel csak Luckij újabb sértésviharát vonta magára. Végül is Torretta hisztérikus rohamot kapott és majdnem sírt. Arca fehér lett, mint egy kísértet. Ezüstfehér hajával és rövid fekete kabátjával a Nyúlra emlékeztetett az „Alisz kalandjai"-ból. Kezével nadrágja szárát rángatta, majd elkezdett üvölteni. Csak pillanatokon mult, hogy ökölre nem mentek.

A jelenettől szinte földbe gyökerezett a lábam. De azért volt időm a magam dolgával is törődni. A visszautasított útlevelek közt volt többek között a Terence Keyesé is, Keyes tengernagy fivéréé, aki mint ezredes szolgált a hírszerző osztályon. Tudtam, hogy több bolsevista-ellenes szövetkezésben része volt. Ha útlevelét visszatartják, a legnagyobb bajok lehetnek. A gépíró-

kisasszony közben szorgalmasan pecsételt, félszemével a munkájára, félszemével a drámára sandítva, amely előttünk lejátszódott. Nagyon csinos lány volt. Elkezdtem udvarolni neki és ő mosolygott. Beszéltem, beszéltem és közben ujjaimmal a passzusokkal játszottam. Mialatt a fülébe súgtam valamit, belecsusztattam a Keyes útlevelét az átengedettek közé. És hála szép kék szemeinek, beleütötte a bélyegzőt.

Éppen készen volt vele, amikor Luckij az utolsó szidalmakat vágta a Torretta fejéhez. — Egyetlen olasz se hagyhatja el az országot! — A márki pedig megalázva, összetörve vánszorgott ki a szobából. Luckij büszkén és megelégedetten jött vissza a helyére. A lepecsételt passzusokat már a kezemben tartottam, közöttük a Keyesét is. A vagy féltucatnyi visszautasított passzus még az íróasztalon hevert.

— Mehetek? — kérdeztem udvariasan.

— Hogyne — válaszolta.

Megindultam, majd hirtelen visszafordultam.

— Azt hiszem — szóltam — jobb lesz, ha a visszautasított passzusokat is magammal viszem. Tulajdonosaiknak még kellemetlenségük lehet, ha nincs mivel igazolniok magokat.

Luckij vállat vont. Gondolatban még mindíg Della Torrettával viaskodott.

— Vigye — mondta. Én pedig óvatosan a hónom alá véve őket, méltóságteljesen távoztam.

Ugyanaznap este a brit és a francia hivatalos személyek (az olaszok persze nem) különvonaton elutaztak Bjeloosztrovba, a finn határra. Petrov, a helyettes külügyi népbiztos, maga jött ki a vonathoz, hogy mégegyszer felülvizsgálja a passzusokat. A franciákkal volt még egy és más incidens, de a mieink, Terence Keyes-szel egyetemben, akadálytalanul jutottak át a határon.

Ha oroszországi küldetésem más tekintetben sikertelen maradt is, egy szempontból mégis eredményes volt. Megkíméltem negyven-ötven brit hivatalnokot a

méltatlan megaláztatástól, amelyben francia és olasz kartársaik részesültek.

Az útlevél-drámának kellemes utójátéka volt. A követségek elutazása után való napon Luckijt börtönbe csukták, mert vízumokat adott francia állampolgároknak, a nélkül, hogy erre feljogosították volna. Avval vádolták, hogy pénzt fogadott el tőlük. Azon az estén jól vacsoráztam, a jól végzett munka örömével. Nekem nem volt szükségem megvesztegetésre, velemszületett kelta rábeszélőképességem és egy szép orosz szempár megtették a magukét.

NEGYEDIK FEJEZET

A szövetséges nagykövetségek február 28-án hagyták el Pétervárt. A következő napon a Szmolniban folyt le első tanácskozásom Leninnel.

Némileg elhagyatottnak éreztem magam. Helyzetem bizonytalanabb volt, mint valaha. De két okból is szilárdan el voltam tökélve rá, hogy a helyemen maradok. A bolsevisták még nem írták alá a békeszerződést. Hogy alá fogják írni, az nem lehetett kétséges, de az is valószínű volt, hogy ez esetben sem lesz a béke tartós. Olyan lehetőségek nyíltak itt, amelyeket feltétlenül hasznosítani akartam. A második ok az volt, hogy egyenesen őrültségnek tartottam megszakítani minden kapcsolatot az orosz kormánnyal, még ha bolsevista is ez a kormány és harc nélkül átengedni a terepet a németeknek. Szilárdan meg voltam győződve róla, hogy a bolsevisták nemzetközi ereje jóval nagyobb, mint ahogy a legtöbb külföldi megfigyelő gondolja és hogy Oroszországban nincs más erő, amelyet a helyébe lehetne állítani.

Ez volt az alapvető véleménykülönbség a Whitehall közt és köztem. A londoni hivatalos vélemény úgy szólt, hogy a bolsevizmus pár hét leforgása alatt eltűnik a föld színéről. Ösztönöm azonban azt súgta, hogy ha a bolsevisták gyöngék is, az orosz antibolsevisták demora-

lizált erői még százszorta gyöngébbek. A polgárháború viharában, amely most volt keletkezőben, a nagy háború minden jelentőségét elveszítette Oroszország összes osztályai számára. A mi legnagyobb ellenségünk Németország volt (ebben az időben csak nagyon kevés angol volt még, aki a bolsevizmusban komoly veszedelmet látott volna a nyugati civilizációra) és ezért mit sem nyerhettünk a polgárháború felidézésével. Ha viszont a bolsevisták ellen foglalunk állást, akkor a gyöngébb lóra fogadunk és hatalmas erőket pocsékolunk el egy mindenképpen csak időleges siker érdekében.

Ezekkel az érvekkel hozakodtam elő, amikor Lindley előtt azt az óhajomat fejeztem ki, hogy maradni kívánok. Nem is tett semmi ellenvetést. Phelant és Birset hazaküldtem Angliába, mert a jelen helyzetben csak nagyon kevéssé lehettek segítségemre. Rex Hoaret viszont szerettem volna magamnál tartani, miután a mi felfogásunk megegyezett és mert állhatatos egyénisége rendkívüli értéket jelentett volna számomra. Ő is szívesen maradt volna, de Lindley — és ebben talán igaza is volt — úgy vélekedett, hogy miután küldetésem nem hivatalos jellegű, nem engedheti meg, hogy egy hivatásos diplomata szolgálatait vegyem igénybe. Szívesen beleegyezik azonban, hogy egy hivatalnokot válasszak, aki nem tartozik a nagykövetség állandó személyzetéhez és aki szintén maradni akar. Több önkéntes jelentkező is akadt, akik közül Denis Garstint választottam ki, a jónevű regényíró fivérét, egy fiatal lovassági kapitányt, aki meglehetősen jól beszélt oroszul. A többi hivatalos személyiség, akik Pétervárott maradtak, Cromie kapitány volt, a tengerészeti attasé, aki a fejébe vette, hogy a balti flottát megmenti a németek kezéből, Woodhouse, a konzul, McAlpine őrnagy és Schwabe kapitány, aki Poole tábornok missziójához tartozott, valamint a hírszerző osztály több tisztje és tisztviselője. Ezek teljesen függetlenek voltak tőlem és egyenesen Londonba küldték jelentéseiket.

Lindley elutazása óta a magam erejére voltam

utalva. A Finnországon át vezető út el volt zárva és a következő hat hónap alatt a sürgönyökön kívül Angliával semmi módon nem lehetett érintkezni. Robins is csatlakozott az amerikai nagykövetséghez és Vologdába ment, miután telefonon közölte velem, hogy a nagykövet és a nagykövetség egész személyzete minden valószínűség szerint a legközelebbi napokban Szibérián keresztül visszaindul Amerikába. De ha Lenintől kaphatnék valami bátorítást, ő szívesen kitartana a helyén és minden erejével rábeszélné a nagykövetet is a maradásra.

Nem sok reménnyel a szívemben mentem el aznap reggel a Szmolniba, hogy találkozzam a bolsevisták vezérével. Kis szobában fogadott, ugyanazon az emeleten, amelyen a Trockij szobája volt. Itt nagy rendetlenség uralkodott, bár az egész bútorzat csak egy íróasztalból és egy pár egyszerű székből állott. Nemcsak hogy először beszéltem ekkor Leninnel, hanem először láttam is. Megjelenésében nem volt semmi, ami csak a legtávolabbról is elárulta volna emberfölötti képességeit. Alacsony, kissé esetlen termete volt, rövid, vastag nyaka, széles válla, kerek, vörös arca, magas, értelmes homloka, gyöngén pisze orra, barna bajusza és rövidre nyirt, kemény, sörtés szakálla, — első látásra inkább hasonlított vidéki fűszerkereskedőhöz, mint népvezérhez. De acélos szemeiben volt valami, ami lekötötte a figyelmet. Ez a gúnyos, félig megvető, félig mosolygó tekintet mérhetetlen önbizalmat és önhittséget árult el.

Később jobban megtanultam tisztelni intellektuális tehetségeit, de először jobban hatott rám hatalmas akaratereje, határtalan elszántsága és az érzelmek teljes hiánya. Trockijnak tökéletes ellentéte volt, aki néma tanúként jelen volt a tanácskozásokon. Trockij tele volt temperamentummal, individualista volt és művész, akinek hiúságát még én is javamra tudtam fordítani. Lenin személytelen volt és már szinte nem is emberi. Hízelgéssel semmire se lehetett menni nála. Csak erősen kifejlett, bár kissé szardonikus humorérzékén keresztül lehetett valami kapcsolatot teremteni vele. A következő hó-

napok folyamán Londonból valósággal elárasztottak kérdésekkel, mi igaz azokból a híresztelésekből, mintha Lenin és Trockij között komoly ellentétek merültek volna föl. Kormányunk úgy látszik sokat várt a két vezér meghasonlásától. Leninnel való első beszélgetésem után már meg tudtam adni a választ ezekre a kérdezősködésekre. Trockij nagy organizátor volt és nagy fizikai bátorsággal rendelkezett. De morálisan csak úgy állhatott volna szemben Leninnel, mint bolha az elefánttal. A népbiztosok tanácsában nem volt egyetlen egy ember sem, aki ne érezte volna magát egyenrangúnak Trockijjal, de nem volt egyetlen népbiztos sem, aki ne látott volna Leninben félistent, akinek határozatába ellenvetés nélkül mindenki belenyugodott. A népbiztosok gyakran kerültek egymással összeütközésbe, de Leninhez ezek az összeütközések nem értek fel.

Emlékszem, Csicserin egy ízben vázolta előttem a szovjettanácskozások szokásos lefolyását. Trockij benyujt egy előterjesztést, amelyet a többi népbiztosok erősen elleneznek. Ezután vég nélküli vita kerekedik, amely alatt Leninnek egészen más dolgok járnak a fejében és egy térdére fektetett papírlapon jegyzeteket készít. Végre valaki így szól: „Hadd döntsön Vladimir Iljics“ (Lenin keresztneve és apai keresztneve). Lenin ilyenkor felpillant a munkájából, egy mondatban kimondja akaratát és mindenki engedelmeskedik.

A világforradalomba vetett hitében Lenin olyan skrupulusnélküli volt, mint egy jezsuita. Semmi megalkuvásra nem volt kapható. Politikai etikájának legfőbb parancsa az volt, hogy a cél minden eszközt szentesít. Néha azonban csodálatosan őszinte tudott lenni és ez a mi első beszélgetésünk is véletlenül egyike volt ezeknek az alkalmaknak. Az események igazolták, hogy mindazok a felvilágosítások, amelyeket kérdéseimre adott, helyesek voltak. Azt mondta, nem igaz, hogy a béketárgyalások megszakadtak. A békefeltételek olyanok, aminőket egy militarista uralomtól várni lehetett. Gyalázatosak, de el kell fogadni őket. Előre-

láthatólag másnap kerül a sor az aláírásra és a párt óriási többsége a ratifikálás mellett fog szavazni.

Hogy meddig fog tartani a béke, azt nem tudja megmondani. A kormányt áthelyezi Moszkvába, hogy megerősíthesse hatalmát. Ha a németek erővel megkísérelnék a polgári kormányzat visszaállítását, a bolsevikiek harcolni fognak és ha kell, visszavonulnak egészen a Volgáig és az Uralig. De ott és úgy fognak harcolni, ahogy jónak látják és nem a szövetséges kormányok tehetetlen eszközeként.

Ha a szövetségesek ezt megértik, itt a kitűnő alkalom az együttműködésre. A bolsevikiek számára az anglo-amerikai kapitalizmus épp olyan gyűlöletes, akár a német militarizmus, de ebben a pillanatban a német militarizmus jelenti a nagyobb veszélyt. Ezért nagyon örül, mondotta, hogy itt maradtam Oroszországban. Megígérte, hogy munkámat minden tekintetben meg fogja könnyíteni, amennyire hatalmában áll, garantálni fogja személyes biztonságomat és kiutazásomnak nem lesz semmi akadálya, ha egyszer mégis el akarom hagyni az országot. De nem hagyott kétségben azirányban, hogy nem nagyon bízik ebben az együttműködésben a szövetségesekkel „A mi utunk — szólt — nem az Önök útja. Megpróbálhatjuk, hogy átmenetileg szövetséget kötünk a tőkével. Ez már csak azért is szükséges, mert a tőke ma még olyan erős, hogy fejlődésünknek ebben a stádiumában még meg tudna semmisíteni bennünket, ha egységes volna. De szerencsénkre a tőke természetében rejlik, hogy nem képes egységes lenni. Amíg a német veszély fönnáll, kész vagyok megkockáztatni az együttműködést a szövetségesekkel, amely időlegesen mindkettőnk számára hasznos lehet. Német támadás esetében még katonai segítséget is elfogadok. Ugyanakkor azonban meg vagyok győződve róla, hogy az Ön kormánya sohasem fogja tudni a dolgokat olyan színben látni, mint mi. Hiszen reakciós kormány! Inkább fog akarni együttdolgozni az orosz reakcionáriusokkal".

Kifejeztem előtte azt a félelmemet, hogy ha a béke most biztosítva lesz a keleten, a németek minden erejüket a nyugati frontra vethetik. Tönkre verhetik a szövetségeseket és ebből ugyan mi hasznuk lenne a bolsevistáknak? Épp ilyen komoly veszély az is, hogy a németek éhező lakosságukat az Oroszországtól kierőszakolt gabonaszállítmányokkal ismét feltáplálhatják. Lenin mosolygott. „Mint minden angol, úgy Ön is konkrét katonai fogalmakban gondolkozik. A lelki tényezőket semmibe se veszi. Ez a háború nem a fronton, hanem a front mögött fog eldőlni. De még az Ön szempontjából is tévesen ítéli meg a helyzetet. Németország már régesrégen elvonta legjobb csapatait a keleti arcvonalról. A rablással felérő béke értelmében most még több katonaságot lesz kénytelen itt tartani, mint eddig. Ami pedig azt illeti, hogy Németország Oroszországból nagyobb mennnyiségű gabonát fog kapni, afelől is teljesen nyugodt lehet. A passziv rezisztencia — ez a kifejezés az Önök hazájából ered — sokkal hatalmasabb fegyver, mint egy hadsereg, amely nem tud harcolni.“

Elgondolkozva tértem haza, ahol egy nagy csomó sürgöny várt a külügyi hivataltól. Mind tele voltak panasszal a béke miatt. Hogy ragaszkodhatom ahhoz a felfogáshoz, hogy a bolsevikiek nem németbarátok, amikor egyetlen lövés nélkül átadják a fél országot a németeknek? Volt közöttük egy szigorú tiltakozás is Litvinov londoni működése ellen. Figyelmeztessem azonnal a bolseviki kormányt, hogy ezt a viselkedést nem fogják tovább tűrni. Miközben a tiltakozás szövegét elkezdtem oroszra fordítani, megszólalt a telefon. Trockij volt a készüléknél. Tudatta velem, hogy értesülései szerint a japánok csapatokat akarnak partraszállítani Szibériában. Mit szándékozom tenni ebben az ügyben és hogyan egyeztetem össze saját küldetésemet evvel a nyilt ellenséges cselekménnyel? Én kétségbevontam a jelentés hitelességét és újra leültem íróasztalomhoz. Pár pillanat múlva az inas újabb táviratot

hozott be. Robins sürgönyzött, hogy jöjjek Vologdába. Tüsténт felhívtam telefonon, megmondtam neki, hogy szilárdan eltökélt szándékom Szentpétervárott bevárni a véget, bármilyen keserű legyen is az, és megkértem, tudassa a nagykövettel a japán bonyodalmat. A japánok beavatkozása Szibériában a bolsevikiekkel való megegyezés minden lehetőségét tönkre teszi. Több, mint nevetséges, hogy ilyen módon akarják helyreállítani a keleti frontot a németek ellen. Az izgalmas nap utolsó bombája egy sürgöny volt a feleségemtől, amely titokzatosan volt ugyan megfogalmazva, de azért félreérthetetlenül az volt az értelme, hogy információi szerint fáradozásaimat londoni mértékadó körök nem nézik jó szemmel és hogy legyek óvatos, mert egész karrieremet tönkretehetem.

London sem nem helyeselte, sem nem kifogásolta elhatározásomat, hogy itt maradtam Pétervárott a Lindley elutazása után is. Abból a tényből, hogy a külügyi hivatal szinte ostromolt a sürgönyeivel, azt következtettem, hogy beleegyezett a dologba. Most szenvedélyesen kezdtem sajnálni önmagamat, ami csak még jobban megerősített nyakasságomban. Sorsom csakugyan nem volt irigylésreméltó. Végre lefeküdtem és elalvás előtt Richard Burton életrajzát olvasgattam. Adott körülmények között ez az olvasmány nem volt éppen a legalkalmasabb idegnyugtató. Burton teljes életében a Whitehall ellen harcolt és a következmények katasztrofálisak voltak.

Nagyon érdekes volt ebben az időben a szentpétervári élet. A bolsevikieknek ekkor még nem sikerült megerősíteniök azt a vasfegyelmet, amely uralmukat ma jellemzi. Még hajlandóságot is csak nagyon keveset mutattak a fegyelem megszilárdítására. A terror ismeretlen fogalom volt és a lakosság nem félt különösebben új uraitól. A bolseviki ellenes ujságok akadálytalanul jelenhettek meg ezután is és heves szavakkal ostorozták a bolsevista politikát. Gülönösen Gorkij, aki akkor a Novaja Zizn főszerkesztője volt, tűnt ki azok-

nak az embereknek lepocskondiázásában, akikhez később szívvel-lélekkel csatlakozott. A burzsoázia még mindig azt remélte, hogy a németek amúgyis nemsokára a pokol fenekére fogják kergetni az egész kommunista bandát és ezért sokkal vidámabb hangulatban voltak, mint ahogy ilyen veszélyes időkben várni lehetett volna. A nép éhezett, de a gazdagoknak még volt pénzük. A vendéglők, kabarék nyitva voltak és nem lehetett bennük helyet kapni. Vasárnaponkint házunk előtt ügetőversenyeket tartottak és különös látványt nyujtottak ezek a gyönyörű, jól ápolt paripák a kiéheztetett, csonttá aszott taxi-lovak mellett. A bolsevizmus első napjaiban az emberek életét csak egy veszedelem fenyegette, de ez sem a bolsevisták, hanem az anarchisták részéről. Rablók, volt csapattisztek, kalandorok bandákat szerveztek, akik befészkelték magukat a város legelőkelőbb házaiba, puskákkal, kézigránátokkal és gépfegyverekkel látták el magukat és szabadon garázdálkodtak az utcákon. A házak szögleteiben leselkedtek áldozataikra, akikkel szemben nem ismertek skrupulusokat. A személyeket se nagyon válogatták. Egy este Urickijt is megtámadták, a pétervári cseka későbbi parancsnokát, amint éppen hazatérőben volt a Szmolniból, kiráncigálták szánjából, leszedték róla az összes ruhákat, aztán anyaszült meztelenül útjára engedték. Még szerencse, hogy ép bőrrel megmenekült. Ha éjszaka házon kívül voltunk, még a legrövidebb útra se indultunk el egyedül. A kocsiút közepén haladtunk és ujjunkat egy pillanatra se engedtük el a kabátunk zsebében rejtőzködő revolver ravaszáról. Az éjszakákat állandóan vad lövöldözések zaja verte föl. A bolsevisták teljesen tehetetleneknek bizonyultak ennek a pestisnek leküzdésére. Ők maguk évekig siránkoztak, amiért a cári uralom elnyomta a szabad szó jogát, — a maguk elnyomatási hadjáratára még nem voltak felkészülve.

A bolsevistáknak ezt a türelmét azért említem meg ebben az összehasonlításban, mert későbbi kegyetlen-

kedésük csak a polgárháború elmérgesedésének volt a következménye. És ezért az elmérgesedett véres küzdelemért a szövetségesek intervenciója a felelős, mert hamis reményeket keltett az emberekben. Nem mondom, hogy ha távoltartották volna magukat minden beavatkozástól az orosz belügyekbe, a bolsevista forradalom más irányt vett volna. De hiszem és vallom, hogy intervenciónk vezetett a terror megnövekedésére és a vérontás elfajulására.

Március harmadikán, egy szombati napon, az orosz kiküldöttek Brestben aláírták a preliminárisbékeszerződést és mindjárt másnap összehívták az összes szovjetek kongresszusát március 12-ére Moszkvába, hogy azt forma szerint is becikkelyezzék. Ugyanekkor a bolsevisták bejelentették egy új, legfőbb haditanács felállítását és kiadták a rendeletet az egész nép felfegyverzésére. A haditanács elnökévé Trockijt nevezték ki, akinek helyét a bolsevista külügyminisztériumban Csicserin foglalta el.

Csicserinnel Brestből való visszatérésekor találkoztam. Porig volt sujtva és ezért hozzám rendkívül kedves volt. Elmondta, hogy a német békefeltételek egész Oroszországban olyan elkeseredést váltottak ki, mint Franciaországban az 1870-es háború befejezése és hogy most van itt a legkedvezőbb pillanat a szövetségesek számára rokonszenvüket megmutatni. A békeszerződés voltaképpen békediktátum, amelyet Oroszország abban a pillanatban, amint megint elég erős lesz, nem fog magára nézve kötelezőnek elismerni. Általában valamennyi népbiztosnak, akivel beszéltem, ez volt a véleménye.

Mivel Szentpétervárt a kormány kiürítette, kérdést intéztem Csicserinhez, hogyan tudja missziónkat Moszkvában elhelyezni. Mint rendesen, most is mindent megígért és a mellett minden szava bizonytalanság volt. Ezért jobbnak láttam Trockijhoz fordulni, aki szívesen cselekedett és gyorsan, ha kedve volt hozzá. Amikor fölkerestem, valósággal magánkívül volt. Drámaias érzéke teljes kielé-

gülést nyerhetett új hivatalában. Egy éjjel alatt átvedlett marcona katonává. Minden szava csöpögött a háborús vágytól. Akár ratifikálják a békét, akár nem, szerinte mindenképpen háború lesz. A bolseviki vezérek szűkebb bizottságának tanácsában, amely elvben már elfogadta a becikkelyezést, tartózkodott a szavazástól. A hivatalos moszkvai ratifikációban sem akart részt venni, inkább még egy héttel tovább Péterváron maradt. Kijelentette, hogy boldog lenne, ha megvárnám és ő vihetne el magával és hogy személyében vállal felelősséget érte, hogy Moszkvában kitűnő ellátásban lesz részem. Mivel több hasznát vehettem Trockij férfias cselekedeteinek, mint Csicserin ingadozásainak, elhatároztam, hogy Trockijjal maradok.

Dacára annak, hogy a japán beavatkozás egyre több zavart csinált (elegendő volt a „japán" szót kiejteni, hogy Trockij szemei vésztjósló villámokat löveljenek), utolsó pétervári hetem nagyon kellemesen telt el. Megjegyzendő, hogy a japán intervenció nem igen izgatta a burzsoáziát, amely nagyon helyesen átlátta, hogy ez bajaikon mit sem fog segíteni. Trockijjal mindennap találkoztam, egyébként pedig kevesebb dolgom volt, mint rendesen. Az idő gyönyörűen kiderült és orosz barátainkkal sokat szórakoztunk.

Ebben az időben találkoztam először Murával, Hicks és Garstin régi ismerősével, aki gyakori vendége lett házunknak. Huszonhatéves volt, a legoroszabb típus, akit valaha láttam, bámulatos nemtörődömséggel viseltetett az élet kicsinyességeivel szemben és bátorsága nem ismert határt. Elevensége, amely bizonyára vas-szervezetének következménye volt, mindenkit felvillanyozott, aki a közelébe jutott. Akit szeretett, az jelentette számára a világot és életbölcsessége átsegítette minden nehéz helyzeten. Arisztokrata családból származott, de kommunistának is tarthatta volna az ember. Minden lehetett volna, csak éppen polgár nem. Neve később sokat szerepelt az enyém mellett, oroszországi karrierem drámájának utolsó felvonásában. Pétervári találkozásunk első napjaiban túlságosan el voltam foglalva és túlságosan el voltam telve saját

fontosságommal, hogy mélyebb hatást tehetett volna rám. De már akkor igen vonzó egyéniségnek tartottam és a vele való beszélgetések bearanyozták hétköznapjainkat. Regényes, szép dolog volt ez, de csak jóval később ébredtem tudatára.

Cromie, a tengerészeti attasé is jó barátunk volt és születésnapja tiszteletére Mura ebédet rendezett, amelyre mindannyian hivatalosak voltunk. Az ebéd éppen a „maszlennica", vagyis az ú. n. vaj-hét idejére esett és megszámlálhatatlan mennyiségű „bliny"-t ettünk (tésztát kaviárral) és a vodkát csak úgy öntöttük magunkba. Én minden vendégre kecskerímeket faragtam és Cromie vidám felköszöntőjében túlszárnyalta önmagát. Ittunk háziasszonyunk egészségére és sokat és szívből kacagtunk. Mindnyájunk számára talán ez volt a legutolsó gondtalan óra, amelyet Oroszországban töltöttünk.

Az ebéd négy angol vendége közül ma már csak én vagyok életben. Cromie dicsőségesen halt meg, miközben a nagykövetség palotáját védte a betörő bolseviki bandák ellen. Szegény Denis Garstint, aki gyermekies lelkesedéssel dolgozott a bolsevistákkal való megegyezésért, hadügyminisztériumunk Archangelbe rendelte, ahol hősi halált halt egy bolseviki golyótól. Will Hicks, „Hickie", ahogy mindenki nevezte, tüdővészben pusztult el Berlinben 1930-ban.

Pétervár nagyon békés város volt ezen az utolsó héten. Sohasem láttam még ilyen szépnek, mint most, amikor az elhagyott, kihalt utcák még jobban érvényre juttatták varázsát.

A hatalom központját áttették Moszkvába. Lenin március 10-ikén utazott el. 15-ikén délután Trockij értesített, hogy másnap reggel indulunk. Épp akkor nevezték ki hadügyi népbiztosnak. Ugyanaznap, amikor kinevezése megjelent, nyílt meg a szovjet-kongresszus, amely a békét volt ratifikálandó és amelyen Lenin történelmi válasza elhangzott a háború-pártiak akadékoskodásaira: „Egy ostoba egy perc alatt többet tud kérdezni, mint egy bölcs egy óra alatt felelni."

Másnap hajnalban nehéz poggyászunk legnagyobb részét elszállítottuk a nagykövetségre, mi magunk hétkor keltünk és nyolckor már kint voltunk a Szmolniban, ahol tíz óráig kellett várakoznunk, amíg Trockij málhakocsija elkészült. Majdnem az egész napot kint töltöttük a pályaudvaron, ténferegtünk a gyönyörű napfényben és nézegettük a hétszáz lettet, a vörös Napoleon pretoriánus gárdáját. Rettenetes külsejű emberek voltak, de pompás fegyelem uralkodott soraikban. A hosszú várakozás unalmát Bill Satovnak, ennek a kedves fickónak tréfái enyhítették, akiből csak úgy áradt a humor. Hosszú éveket töltött száműzetésben New-Yorkban és kifogyhatatlan volt az amerikai anekdótákban. A legtöbb adomának Oroszország ellen irányuló éle volt, mert habár kommunistának vallotta magát, honfitársait szörnyen megvetette. Előadása még jobb volt, mint a történetei. Egy miniatür Carnerára hasonlított, rendes ruhája és bárányból bundája fölött overallt hordott és öltözékét egy nagykockájú angol sapka koronázta. Egy pár hatalmas revolver állt ki derékszíjából. Olyan volt, mint egy terrorfiú és egy kövér úriember kereszteződése, aki a Michelin pneu reklámját díszíti.

Végre négy órakor megérkezett Trockij fényes khakiköpenyében. Tisztelegtünk, kezet ráztunk, majd a hatalmas nénbiztos személyesen vezetett bennünket fülkéinkbe. Két külön fülkét kaptunk, amely nagyon elég volt négyünk és két orosz szolgánk számára. Ez a kényelem nagy szó volt, mert a vonat zsúfolásig megtelt. Ljubanig magunkra is voltunk, itt aztán Trockij értesített, hogy nagyon örülne, ha vacsorára a vendégei lennénk.

Erre a vacsorára életem végéig emlékezni fogok. A vasúti vendéglőben volt terítve, egy nagy asztal végében. Én Trockij jobbján ültem, Hicks a baljén. A menü egyszerű volt, de jó, egy sűrű „scsi"-levest kaptunk, majd borjúszeletet sült burgonyával és savanyú uborkával és egy óriási tortát. Sör és vörös bor is volt a részünkre, de Trockij csak ásványvizet ivott. Kitűnő hangulatban volt és adta a jó házigazdát. Nagy tömeg bámult bennünket,

bambán, tátott szájjal, mialatt ettünk. Úgy látszik az egész környék összegyűlt, hogy lássa az embert, aki elhozta Oroszországnak a békét és most nem akarja elfogadni. A vacsora vége felé hivatalosan gratuláltam neki a kitüntetéshez. Válaszában kijelentette, hogy még nem fogadta el a hadügyi népbiztosságot és hogy nem is fogja elfogodni, ha Oroszország nem folytatja a háborút. Majdcsaknem ugyanebben a percben belépett az állomásfőnök és átadott neki egy sürgönyt, amely Moszkvából jött. A sürgönyben az állt, hogy a szovjet-kongresszus óriási többséggel ratifikálta a békét.

Dacára ennek nyugodtan aludtunk és másnap reggel minden baj nélkül megérkeztünk Moszkvába.

Az állomáson Trockij mégegyszer tanújelét adta jó modorának. Az egyetlen még meglévő szállodában szobákat foglalt le számunkra és két autóját a mi rendelkezésünkre bocsátotta, mialatt ő maga a pályaudvaron várakozott.

ÖTÖDIK FEJEZET

Egy szempontból örültem, hogy megint Moszkvában vagyok. Az utcáknak majdnem mindegyik kövét ismertem. Majdnem a hazám volt ez a város, amelyben életemnek több idejét töltöttem, mint bármely más városában a világnak.

Most egy új Moszkvát találtam a régi helyén. A legtöbb orosz és angol barátom már nem volt itt. Cselnokov dél felé szökött, Lvov elrejtőzött valahol. A legtöbb gazdag és előkelő kereskedő házát anarchisták foglalták el, akik még vakmerőbben garázdálkodtak, mint Pétervárott. A város rendkívül vidám volt, olyan vidám, hogy egyenesen megijedtem tőle. A polgárság türelmetlenül várta a németeket és már előre ünnepelte megszabadulása boldog óráját. A kabarék virágzottak. Egyikük éppen az Elite-hotelben volt, amelyben laktunk. Az árakat ugyancsak felsrófolták, különösen a pezsgő ára volt drága mulatság, de a vendégeknek úgy látszik bőven volt pénzük

és egész éjszaka ott ültek a lokálokban, a kora hajnali órákig.

De a moralizálásra nem maradt sok időm. Huszonnégy órával megérkezésem után benne voltam a munka mindent elsöprő forgatagában. Az Elitben találkoztam Robinsszal és vöröskereszt-missziójával. A szállodában különben kényelmes lakosztályban szállásoltak el bennünket, fogadószobával és fürdőszobákkal. Lavergne tábornok egy óriási francia katonai misszió élén ugyancsak Moszkvában ütötte fel főhadiszállását. Itt volt Romei tábornok, egy kisebb olasz katonai küldöttséggel. Riggs őrnagy az amerikai katonai érdekeket képviselte. Ha nem akartuk, hogy munkánk a legvadabb káoszba fúljon, szükséges volt, hogy törekvéseinket egyesítsük.

Felhívtam az együttműködésre az összes szövetséges képviselőket és Romei javaslatára a társaság minden nap nálam gyült össze konferenciára: Lavergne, Romei, Riggs és én. Gyakran Robins is megjelent. Csakugyan sikerült is szoros kooperációt létesíteni és tűzön-vízen keresztül tökéletesen egy véleményen voltunk a követendő politikát illetőleg. A helyzetet úgyszólván a kulisszák mögül láttuk és tudtuk, hogy egy katonai beavatkozás a bolsevikiek hozzájárulása nélkül csak polgárháborúra vezethet. Ez pedig, ha csak a szövetségesek nem vetnek hatalmas erőket a küzdelembe, presztizsünket végleg aláássa. A mi elgondolásunk volt egy, a bolsevistákkal együttes katonai intervenció létrehozása és megérkezésem után tíz nappal közös határozattal elítéltük és mint fölöslegest elvetettük a japán beavatkozási tervet. Védelmemül mondom, hogy azért kellett ilyen politikát folytatnunk, mert minden mozzanatot a nyugati front szemszögéből néztünk, ahol a németek nagy márciusi offenzívája teljes lendülettel folyt. Tudtuk, hogy a szövetséges legfőbb hadvezetőségnek az az utolsó reménye, hogy a németek kénytelenek lesznek a nyugati hadszíntérről erőket elvonni. De minden tényezőt meggondolva, nem látszott hihetőnek, hogy Alexejev vagy Kornilov segítsége, akik akkor a Denikin és Wrangel elődei voltak, komoly veszélyt jelentene a né-

metekre. Azonkívül ezek a tábornokok, éppúgy, mint Skoropadszki, akit maguk a németek helyeztek a kievi fehér kormány élére, egyáltalában nem törődtek a nyugaton dúló háborúval. Lehet, hogy komolyan gondoltak a keleti front helyreállítására a németek ellen, de mielőtt erre sort keríthettek volna, előbb a bolsevistákkal kellett volna megmérközniök. Nagyon hatalmas idegen támogatás nélkül nem lettek volna elég erősek erre a kísérletre. Az országban a tiszteket kivéve, — akik maguk is demoralizálva voltak — nem volt semmi talajuk. Azt is tudtuk, hogy a bolsevisták csak az esetben fognak tovább harcolni a németek ellen, ha egy német támadás ebbe belekényszeríti őket. Meg voltunk győződve róla, hogy a fejlődés könnyen vehet ilyen irányt és hogy ha meg tudjuk ígérni a szövetségesek segítségét, az elkövetkezendő eseményeket a magunk javára tudjuk kiaknázni. Meg tudtuk érteni a szövetséges kormányok haragját a bolsevisták ellen, csak okoskodásukat nem tudtuk követni.

Ebben a kis miniatür szövetséges tanácsban csak Romei és én voltunk függetlenek. Romei egyenesen az olasz vezérkarnak küldte jelentéseit és nem tartozott az olasz nagykövetség alá. A mi nagykövetségünk elutazása óta én is egyedül voltam. Lavergne, bár feje volt egy katonai missziónak, egyúttal katonai attaséként is működött és egyenesen nagykövete ellenőrzésének volt alávetve. Riggs még alárendeltebb szerepet töltött be. A szövetséges nagykövetek pedig Vologdában ültek, egy kis vidéki városban, száz és száz mérföldnyire az események középpontjától. Mintha három idegen nagykövet megpróbálná kormányát egy angol kabinet-krízisről informálni a Hebridák egy falucskájából. Azonkívül meg éppenséggel nem voltak olyan egyéniségek, akik ekkora feladattal meg tudtak volna birkózni. Francis, az amerikai nagykövet, kedves öreg úr volt, közel a nyolcvanhoz, azelőtt bankár St.-Louisban, aki először életében utazott el Amerikából, hogy a forradalmi események kellős közepébe kerüljön. Noulens, a francia nagykövet, ugyancsak ujonc volt. Hivatásos politikus lévén, nézőpontjait mindig pártjának a

francia kamarában elfoglalt helye szabta meg. Lavergne is kapott maga mellé egy szocialistát, Jacques Sadoul kapitányt, egy jónevű francia védőügyvédet, aki azelőtt szocialista képviselő volt. Sadoul, aki jó barátságot tartott fenn Trockijjal, Albert Thomas delegációjához tartozott. Sadoul jól és hűségesen szolgálta Lavergnet, de a Noulens szemében vörös posztó volt. Az egyik politikus nem bízott a másik politikusban. Állandó volt közöttük az egyenetlenség. Noulens feltartóztatta Sadoul leveleit Thomashoz és a szerencsétlen kapitányt makacsságával és állandó piszkálódásaival végül is a bolsevisták karjaiba kergette. Torretta, az olasz ügyvivő, jól ismerte Oroszországot és beszélt is oroszul, de az az Oroszország, amelyet ő ismert, a cár Oroszországa volt. Bármennyire szerette volna is, nem volt képes álláspontját az erélyes és kíméletlen Noulens-nal szemben érvényre juttatni. Azonkívül az a szörnyű jelenet Luckijjal! Nem, Torrettára többé nem lehetett számítani.

Vologda még Londonnál és Párizsnál is jobban hitt a legvadabb antibolsevista hireknek. Alig mult el nap, hogy Lavergnet ne utasította volna a nagykövet, hogy járjon utána bizonyos dolgoknak, amelyek végül is kétségtelenné teszik a bolsevisták németbarátságát. Romei és én majdnem megfulladtunk a nevetéstől, amikor Lavergne megkérdezte tőlünk, nem hallottunk-e valamit egy Szentpéterváron működő német ellenőrző bizottságról. Ennek a feje állítólag Frederiks gróf, a cári udvar volt minisztere. Ő dolgozik a kulisszák mögött és voltaképpen ő intézi a bolsevisták külügyeit. Az ő beleegyezése nélkül egy külföldi se hagyhatja el az országot. „Megint egy vologdai sürgöny", mondtuk és ez a kifejezés közmondásos lett közöttünk. De Lavergnenek nem volt nevetni valója. Noulens úrnak ezeket a kis izgalmait komolyan kellett hogy vegye és mialatt Lavergne érdeklődni ment, Sadoulnak meg kellett látogatnia Trockijt és hivatalosan tiltakoznia a német bizottság működése ellen. Trockij csak bámult. Néha haragudott, de a legtöbbször nevetett és azt ajánlotta, hogy a legokosabb lenne jegyzékek helyett valami

brómreceptet felírni a vologdai kegyelmességeknek, idegeik megnyugtatására. Trockij apja patikus volt és szótárában gyakran szerepeltek drogériai kifejezések. Lavergnenek sokszor kellett megtennie a hosszú és fárasztó utat Vologdába, Romei és én csak egyszer utaztunk oda. Romei egy mondatban foglalta össze a dolgokat: „Ha az összes szövetséges nagyköveteket beledobnák egy üstbe és kifőznék őket, egyetlen csepp józan ész se párologna el ebből a főzetből."

1918 március hónapjában a bolsevisták a legérettebbek voltak a szövetségesekkel való megegyezésre. Újabb német támadástól rettegtek és saját jövőjükben nem nagyon bíztak. Nagyon szívesen látták volna, ha szövetséges tisztek vezetése alatt megkezdték volna az új vörös hadsereg kiképzését, amelyet Trockij most próbált felállítani.

Véletlenül éppen itt lett volna az alkalom a bolseviki hadügyminiszternek rendelkezésére bocsátani a szövetséges tiszteket, akiket maga is szeretett volna megnyerni. Berthelot vezetése alatt egy nagy francia katonai misszió érkezett Romániából Moszkvába. Mivel jobbnak tartottuk, ha a vörös hadsereget ántánt-tisztek veszik a kezükbe, mint németek, azt ajánlottuk Trockijnak, vegye igénybe Berthelot szolgálatait. A vörös vezér, aki egyszer már megmutatta jóakaratát, amikor hozzájárult egy szövetséges tiszti bizottság kinevezéséhez, akik valamiféle tanácsadói szerepet töltöttek be mellette, szívesen fogadta az ajánlatot. Az új bizottság első ülésén, amely Romei tábornokból, Lavergne tábornokból, Riggs őrnagyból és Garstin kapitányból állott, Trockij formális kérelmet terjesztett be ebben az irányban. Lavergne tábornok kijelentette, hogy a francia tisztek nevében elfogadja Trockij meghívását és bizonyosnak látszott, hogy Berthelot és missziója Moszkvában maradnak. Úgy hittük, hogy végre taktikai előnyhöz jutottunk.

Két nappal később az egész terv fölborult. Noulens úr interveniált. Lavergne tábornok orrot kapott, amiért túllépte hatáskörét és Berthelot tábornoknak és tisztikarának azonnal haza kellett térnie Franciaországba. Trockij

temperamentumának barométere komoly depressziót mutatott és az „Izvesztija" vezércikke azt írta, hogy „csak Amerika tudja, hogy kell helyesen bánni a bolsevistákkal és hogy maguk a szövetségesek azok, akik semmibe véve az orosz nép kívánságait, lehetetlenné teszik Oroszország ántánt-barát politikáját".

De az én bajaim nem voltak kisebbek a Lavergne tábornokénál. A brit kormány, hála a titkos kémszolgálat kiváló ügynökeinek, megint nyomára jött egy németbarát összeesküvésnek. A jelentések nyomán kisütötte, hogy Szibériát német ezredek árasztották el, volt hadifoglyok, akiket a bolsevisták láttak el fegyverekkel. Az egész óriási terület fölött ezek a csapatok gyakorolják az ellenőrzést. Íme, mi ez, ha nem újabb bizonyítéka annak, hogy a bolsevisták egész Oroszországot kiszolgáltatják az ellenségnek? Igen kellemetlen táviratot kaptam Londonból, amely rámutat jelentéseim és a bolsevisták tényked̈ései közötti szembetűnő különbségekre.

Jelentettem a dolgot moszkvai ántánt-kollégáimnak. A józan ész persze nem is láthatott benne mást, mint fantasztikus rémhirt. De Szibéria messze volt. Igazunkat nehéz volt bebizonyítani, hiszen az állítólagos események nem a szemünk előtt játszódtak le. Robins és én azonnal elmentünk a hadügyi népbiztossághoz, hogy megkérdezzük Trockijt, mi igaz ezekből a híresztelésekből. A vörös vezér egyenesen válaszolt. Mit használna, ha egyszerűen hazugságnak bélyegezné az egészet? Talán nem is hinnénk neki. Menjünk el és győződjünk meg róla személyesen. Amikor és ahová utazni akarunk, ő minden támogatást felajánl, csak járjunk bátran utána az ügynek.

Elhatároztam, hogy Hickset küldöm el, legmegbízhatóbb segítőtársamat, bármilyen nehezemre esett is nélkülöznöm. Mindjárt aznap este el is utazott Webster kapitánnyal, az amerikai vöröskereszt-misszió tisztjével együtt. Trockij beváltotta ígéretét. A két tisztet sajátkezű levelével látta el, amelyben utasította a helyi szovjeteket, hogy nevezett uraknak mindenben járjanak a kezére. Sza-

badon járhatnak-kelhetnek, amerre tetszik és megnézhetnek mindent, amit csak akarnak.

Hicks csak hat hét mulva tért vissza. Ezalatt az idő alatt keresztül-kasul bejárta egész Szibériát, meglátogatta a fogolytáborokat és gondos és lelkiismeretes vizsgálatot folytatott. Táviratai sok érdekes információt tartalmaztak, különösen ami Szemenovot illeti, ezt a kozák tábornokot, aki a kínai határ mögül viselt elkeseredett bandaháborút a bolsevisták ellen. De felfegyverezett német vagy osztrák hadifoglyoknak nyomát sem látta.

Jelentéseit, megfelelő formába öntve, lesifriroztam hadügyi kormányunk számára. London azonnal felelt is rájuk, még pedig úgy, hogy a hadügyminisztérium rögtöni hatállyal hazarendelte Hickset Angliába. Nagy bajban voltam. Tudtam, honnan fúj a szél és miért hívják vissza Hickset, de viszont én nem tudtam lemondani segítségéről. Dolgom hihetetlenül megnőtt volna, ha a sifrirozás is az én nyakamba szakadt volna. Hicksen kívül embereim közül senki se értett ehhez. Hicks hazatérése számomra azt jelentette, hogy napi munkám elvégzése után esténként szépen nekiülhetek sifrirozni. Táviratot menesztettem a külügyi hivatalhoz, amelyben rámutattam nehéz helyzetemre. Kifejtettem, hogy Hicks az én megbízásomból és felelősségemre utazott Szibériába és ha most visszahívják, számomra sem marad más hátra, mint beadni lemondásomat. Georg Clerk maga válaszolt, akinek kedvességéért és türelméért eredménytelenségeimmel szemben még ma is hálás vagyok. Hicks maradt.

Az incidens lezárult, de nem szolgált népszerűségem növelésére londoni hivatalos körökben. Négy nap leforgása alatt két izgatott sürgöny jött a feleségemtől. A második így hangzott: „Mindenről tudok. Ne tégy semmit meggondolatlanul. Féltem jövő karrieredet. Értem személyes érzelmeidet, de remélem, nemsokára viszontlátlak. Jobb lenne neked is. Kérlek azonnal értesíts, sürgönyeidet itt nem fogadják szívesen."

A sürgöny értelme világos volt. Tudtam, feleségem honnan szerezte értesüléseit. Szóval dobjak oda mindent

és térjek haza. Összeszorítottam a fogamat és magamba fojtottam bánatomat.

A politika nagyobb kérdései mellett az élet tele volt apró izgalmakkal. A brit és az orosz kormányok között állandó csatározás folyt és ezek a tűszúrások csak növelték az ellentéteket. Sok kis misszionk működött Oroszország területén, amelyek mind külön politikát folytattak. Miközben a közeledésért dolgoztunk, állandóan tiltakoznunk kellett, amiért a bolsevisták a szövetséges állampolgárok vagyonát is elkommunizálják. A bolsevisták válaszképpen erősen támadták a szövetségesek hadi céljait és megpróbáltak propagandát csinálni a brit munkáspártban. Különösen Litvinov tette magát lehetetlenné Londonban. A tiltakozások és ellentiltakozások e játékában én voltam a labda, akit ide-oda lökdöstek a két kormány kapuja közt.

Ám e szomorú helyzetben is volt egy-egy napsugár. A németek nyugati sikerei fellármázták a bolsevistákat. A bolsevisták már boldogok lettek volna, ha maguk mögött tudják a szövetségeseket egy újabb német támadás esetén. A moszkvai légkört legjobban jellemzi az a tény, hogy a nyugati hadszíntér márciusi harcairól a bolsevista sajtó sohasem közölte a német hivatalos jelentéseket, míg a polgári sajtóban teljes terjedelmükben láttak napvilágot.

Mintha a németek is a mi kezünkre játszottak volna akkor Oroszországban. A bolsevistákkal szemben való viselkedésük barbár és kihívó volt. Számtalan tiltakozást jelentettek be, amiért csapataink Murmanszkban tartózkodnak és a forma kedvéért a bolsevisták külügyminisztériuma kénytelen volt nálunk több ízben protestálni a megszállás miatt. Ezek a tiltakozó jegyzékek, az új, ú. n. nyilt diplomáciai eljárásnak megfelelően, meg is jelentek a hivatalos lapban. A jegyzékeket elvittem Csicserinhez. „Mit csináljak ezekkel?“ — kérdeztem. Csicserin azt válaszolta, hogy sokat segítene, ha nagyobb tekintettel lennénk a helyi szovjetre Murmanszkban. „Egyébként“ —

tette hozzá cinikusan — „nyugodtan dobja őket a papírkosárba."

Trockij, habár a szövetségesek viselkedése végleg elkeserítette, velem szemben nem lett barátságtalanabb. „Éppen most", — mondogatta — „amikor a háború szélén állunk, követnek el a szövetséges kormányok mindent, hogy a németek malmára hajtsák a vizet." A zsidók történetében, amely akkor — nem minden ok nélkül — lefekvés utáni olvasmányom volt, rábukkantam Bar Kochbának a „csillag fiának" imájára. Ez a zsidó a rómaiak elleni harcban Krisztus előtt 132-ben így fohászkodott: „Imádkozunk hozzád, Uram, hogy ne segítsd ellenségeinket. Nekünk nem kell, hogy segíts." Ugyanezt hallottam nap-nap után Trockijtól is.

Ebben az időben Trockij egy ízben ugyancsak erős bizonyságát adta fizikiai bátorságának. A hadügyi népbiztosság házában, a Megváltó székesegyháza mögötti téren, éppen tanácskozáson voltam nála. Hirtelen páni rémületben egy hivatalnok rontott be a szobába. Az épület előtt egy sereg fegyveres matróz gyülekezett, akik nem kaptak zsoldot vagy keveselték a fizetést. Trockijt akarják látni. Ha nem bocsátják őket a népbiztos elé, megrohamozzák a palotát.

Trockij felugrott a helyéről, szemei villámokat szórtak. Egyenesen lement a térre. Én az ablakból néztem a jelenetet. Nem próbálta lecsillapítani a matrózokat, ellenkezőleg, a szitkoknak egész özönét zúdította a fejükre. Megveszett ebeknek nevezte őket, akik méltatlanok a flottához, amely olyan dicsőségesen vette ki részét a forradalomból. A panaszokat majd megvizsgálja. Ha igazságosak, segíteni fog a dolgon. Ha nem, úgy fogja tekinteni a lázadókat, mint a forradalom árulóit. Addig pedig takarodjanak vissza kaszárnyájukba, különben lefegyverezteti őket és megvonja kiváltságaikat. A matrózok csöndben elsompolyogtak, mint a megvert kutyák. Trockij pedig visszatért hozzám és folytatta a beszélgetést ott, ahol abbahagytuk. Egy második Bar Kochba volt talán? Szó, ami szó, férfiasan megállta a helyét.

Lenin, akivel Robins oly gyakran találkozott, sokkal tartózkodóbb volt, de ő is késznek mutatkozott engedményeket tenni a szövetségesekkel való kooperáció kedvéért.

A többi népbiztosok sem kételkedtek e baráti viszony feltétlen szükségességében. Sikerült szoros együttműködést biztosítanom Karakhannal, aki Csicserinnel és Radekkel együtt a külügyi népbiztosság triumvirátusát alkotta. Ez az örmény, sötét, hullámos hajával és szépen nyírt szakállával a bolsevista párt Adonisza volt. Modora tökéletesnek volt mondható. Egy jó szivart nagyon tudott méltányolni. Sohase láttam rosszkedvűen és ismeretségünk egész ideje alatt, még akkor sem, amikor kollégái el akarták hitetni vele, hogy kém és orgyilkos vagyok, nem volt hozzám egy barátságtalan szava. Nem akarom azt mondani, hogy szent volt. Fajának minden csalafintasága és furfangja egyesült benne. A diplomáciánál keresve sem találhatott volna jobb mesterséget magának.

De a kedvencünk a népbiztosok között Radek volt. Zsidó volt és igazi nevén Sobelsohnnak hívták. Bizonyos tekintetben groteszk figurának lehetett nevezni. Alacsony termetéhez nagy fej tartozott, elálló fülek, símára borotvált arc, (abban az időben még nem hordta azt a rettenetes szőrkoszorút, amely később szakállt volt hivatva helyettesíteni) szemüveg és széles száj, sárga, dohánymarta fogakkal, amelyek közül sohase hiányzott nagy pipája vagy egy szivar. Mindíg lehetetlen drapp-színű Norfolk öltönyt hordott térdnagrággal és kamáslival. Jó barátja volt Ransomenak, a Manchester Guardian tudósítójának és Ransome mutatott be neki bennünket. Majdnem mindennap meglátogatott, fején félrecsapott angol sapkával, pipafüstbe burkolódzva, hóna alatt egy csomó könyvvel, oldalán egy hatalmas revolverrel. Olyan volt, mint egy professzor és egy bandita kereszteződése.

Ragyogó intelligenciájához nem férhetett kétség. A bolsevista újságírás virtuóza volt ő és ha megszólalt, ugyanúgy áradt belőle a szellemesség, mint a vezércikkeiből. A nagyköveteket szabad prédájának tekintette és a külföldi diplomaták állandó céltáblájául szolgáltak. Mint

a külügyek helyettes népbiztosa, ő fogadta délutánonként a nagyköveteket és követeket és másnap reggel, a nagyon is átlátszó Viator álnév alatt, irtózatosan megtámadta őket az Izvesztijában. Puck volt, de tele rosszakarattal és nagy humorérzékkel. Ő volt a bolseviki Lord Beaverbrook.

Amikor a német nagykövetség megérkezett, ugyancsak próbára tette a „Kaiser" képviselőinek türelmét. Mert, legalább ebben az időben, ez a kis emberke elkeseredett ellensége volt a németeknek. Ott volt Breszt-Litovszkban, ahol hallatlan gyönyörűsége telt benne, hogy olcsó szivarjának füstjét Hofmann tábornok arcába fújja. Minden alkalommal a béke ellen szavazott. Vérmes és támadó temperamentuma mindig lerázta magáról azokat a kötelékeket, amelyeket óvatosabb kollégái rákényszerítettek a viselkedésére. Amikor eljött hozzánk és mi megajándékoztuk egy fél font Navy-cut dohánnyal, szinte szikrákat hányt, miközben kiöntötte előttünk keserveit. Szatirikus nyilait válogatás nélkül lőtte mindenre és mindenkire. Nem kímélt senkit, még magát Lenint sem, de a legkevésbbé Oroszországot. Amikor becikkelyezték a békét, majdnem könnyek között kiáltott föl: „Istenem, ha harcunk mögött bármely más faj állna, nem az orosz, a világot tudnánk magunk alá gyűrni!" Csicserinről és Karakhanról a legrosszabb véleménye volt. Csicserinről azt mondta, hogy olyan, mint egy vénasszony, Karakhant pedig úgy jellemezte, hogy „osel klassicheskoi kra soty", vagyis a klasszikus szépségű szamár. Mulatságos és mulattató komédiás volt és ha megfelelően kordában tartották, a legveszedelmesebb propagandista, akit a bolsevista mozgalom valaha is felszínre vetett.

Moszkvai tartózkodásunk első két hónapjában Robins és én megkülönböztetett bánásmódnak örvendtünk. Minden nehézség nélkül bármikor bejuthattunk valamennyi népbiztoshoz, sőt néha még a központi végrehajtó bizottság ülésein is résztvehettünk. Egy ilyen alkalommal végighallgattuk az újonnan felállítandó hadsereg kérdéséről folytatott vitát. A bolseviki parlament ebben az időben a

Metropole hotel nagy éttermében ülésezett, amelyet átkereszteltek az „Első szovjetház" névre. A képviselők sorjában felállított székeken ültek, mint egy hangverseny közönsége. A különböző szónokok arról a kis emelvényről beszéltek, amelyen valaha Koncsik, a karmester, rikatta meg a burzsoá szíveket hegedűjének énekével. A hadügyi vitában Trockij volt a főszónok. Ez a pompás demagóg csodálatos hatást tudott kiváltani hallgatóságából, mindaddig, amíg el nem vesztette a mértéket. Mestere volt a nyelvnek, a szavak patakként áradtak szájából, amelyek mintha sohase apadtak volna el. Hangja szinte fütyült a legmagasabb regiszterekben.

Ezen az estén legjobb formájában volt. Mint a tettek embere mutatkozott be, aki beszámol nagy teljesítményének első eredményéről, a vörös hadsereg megteremtéséről. Éppen elég ellenzéke volt hozzá, (márciusban és áprilisban még mensevikiek is ültek a központi végrehatjó bizottságban) hogy el ne veszítse az ellenőrzést önmaga fölött és szenvedélyesen és látható kedvteléssel semmisítette meg ellenfeleit. Gyujtó lelkesedése csodákat művelt. Mintha egyenesen testet öltött volna benne a harci szomj gyűlölködő ereje.

Mielőtt az ülés megkezdődött, Robinsnak és nekem teát szolgáltak fel süteménnyel és bemutattak több népbiztosnak, akiket még nem ismertem: a szelíd lelkületű és mérsékelt beszédű Lunacsarszkijnak és Bucharinnak, ennek a kistermetű, de annál nagyobb bátorságú férfiúnak, az egyetlen bolsevistának, aki még Lenint is kritizálni merte vagy keresztezni a pengéjét az övével egy dialektikai párbajban, Pokrovszkijnak, a kitűnő bolsevista történésznek és Krylenkónak, ennek a degenerált epileptikusnak, a későbbi közvádlónak, a legvisszataszítóbb embernek, akivel a bolsevistákkal való kapcsolataim folyamán találkoztam. Ez a négy vezér Leninnel és Csicserinnel a tiszta orosz elemet képviselte ebben a zsidókból, georgiaiakból, lengyelekből és egyéb nemzetiségekből álló bandában.

A tanácskozás alatt egy oldal-asztal mellett ültünk

Radekkal és Gumberggel, Robins zsidó-amerikai segédjével. Lenin néhányszor átment a termen, majd leült hozzánk és pár percig elbeszélgetett velünk. Mint mindíg, most is jókedvű volt, — azt hiszem valamennyi közéleti férfi közt, akikkel eddig találkoztam, ő volt a legegyenletesebb temperamentum — de nem vett részt a vitában. Csak annyiban volt figyelemmel a Trockij beszédére, hogy mialatt társa szónokolt, halkabban csevegett.

Még két másik népbiztos is volt itt, akiket most láttunk először. Az egyik volt Derzsinszkij, a Cseka vezetője, egy jómodorú ember, aki nyugodtan beszélt és akinek jellemében egy csöpp humort sem bírtam fölfedezni. A legfeltűnőbb rajta a tekintete volt. Mélyen ülő szemeiben a kitartó fanatizmus tüze lobogott. Sohase pislantott, szemhéjai mintha meg lettek volna bénulva. Élete legnagyobb részét Szibériában töltötte és a számkivetés nyomait arcára írva viselte. Kezet ráztam egy tagbaszakadt, sápadtképű figurával is, aki fekete bajuszt hordott, dús szemöldökei voltak és fekete haját fölfelé fésülte. Csak kevés figyelemre méltattam és ő sem szólt semmit. Nem látszott olyan fontos egyéniségnek, hogy besoroztam volna bolseviki arcképcsarnokomba. Ha ezen a pártgyűlésen kijelentette volna, hogy ő lesz a Lenin utódja, a képviselők megszakadtak volna nevettükben. Ezt a Georgiából való embert Djugasvillinek hívták, ma pedig Sztalin néven ismeri a világ. Sztalin, az acélember.

Az egyetlen alak, aki ezek közül az emberek közül akkor mélyebb hatást tett rám, Lunacsarszkij volt. Brilliáns intellektussal, széles kultúrával rendelkezett és sikerült neki, jobban mint bárkinek, a burzsoá értékeket átmenteni a bolsevizmusba, vagy legalább is szemet húnyni előttük. Ő volt az, aki Gorkijt visszahozta a bolsevisták közé, ahová, a nélkül hogy tudta volna, mindíg is tartozott. Ő állt ki a burzsoá művészet megőrzéséért, az ő pártfogása mentette meg az orosz múzeumok műkincseit és az ő érdeme, hogy Moszkvának még van operája, balletje és megvan még híres Művész-színháza is. Lunacsarszkij volt az, aki, eredetileg buzgó óhitű lévén, megkezdte az

orosz egyház bolsevizálását is. A nagyszerű szónok számos eredeti érvvel támasztotta alá a vallás revíziójára irányuló törekvését. A bolsevizmus első évében tartotta híres beszédét, amelyben Lenin kapitalistaüldözését ahhoz a jelenethez hasonlította, amikor Krisztus kiűzi a templomból a kufárokat. És avval a meglepő fordulattal végezte szavait, hogy „ha Krisztus ma élne, bolseviki lenne".

Robinsnak és nekem még egy izgalmas élményünk volt 1918 áprilisában. Trockijnak, mint hadügyi népbiztosnak, első tette volt, hogy megtisztította Moszkvát az anarchista bandáktól, amelyek a várost állandó rémületben tartották. Április 12-én korán hajnalban egyszerre megrohanták az anarchisták huszonhat fellegvárát. A roham teljes sikert aratott. Az anarchisták kétségbeesetten védekeztek, de végül is kiverték őket a házakból, amelyeket megszállva tartottak és zsákmányul ejtették összes gépfegyevereiket, puskájukat, muníciójukat és rablott holmijukat. Több mint százan estek el a küzdelemben. Ötszáz embert börtönbe vetettek. Később, a nap folyamán, Derzsinszkij meghívott engem és Robinst, hogy nézzük meg a lezajlott csaták színhelyét. Kaptunk egy kocsit és fegyveres kíséretet. Vezetőnk Peters volt, Derzsinszkij lett segédje, későbbi főporkolábom.

Az anarchisták Moszkva legszebb palotáit sajátították ki maguknak. A Povarszkáján, ahol a gazdag kereskedők éltek, házról-házra jártunk. A piszok leírhatatlan volt. A padlót mindenütt törött palackok borították, a pompás mennyezeteket össze-vissza szakították a golyók. Borfoltok és emberi ürülék szennyezte be az aubusson-szőnyegeket. Felmérhetetlen értékű képeket apró rongyokká téptek. A halottak még azon a helyen feküdtek, ahol elestek. Voltak közöttük tisztek, a gárda egyenruhájában, diákok — húszéves gyerekek — és férfiak, akiknek arcukra volt írva, hogy az alvilághoz tartoznak és akik előtt a forradalom nyitotta fel a börtönajtót. A Gracseva-ház fényűző ebédlőjében az anarchistákat egy orgia kellős közepén lepték meg. A hosszú, terített és dúsan megrakott asztalt felfordították és eltört tányérok, poharak, pezsgős

üvegek fertelmes szigeteket alkottak a vér és kiömlött bor pocsolyáiban. A földön egy fiatal lány feküdt, arcra bukva. Peters megfordította. Haja szét volt kuszálva. A golyó a nyakán hatolt át és a vér formátlan, iszonyú kocsonyaként alvadt meg rajta. Nem lehetett több húsz esztendősnél. Peters vállat vont. „Prostitutka" — mondta. — „Talán jobb is így".

Felejthetetlen jelenet volt. A bolsevisták megtették az első lépést a rend helyreállítására.

HATODIK FEJEZET

A válság most már állandósult, de életünknek azért voltak kellemes oldalai is. Hála az amerikai vöröskeresztnek, élelmiszerrel és dohánnyal bőven el voltunk látva. Hicks, aki ugyancsak kitűnő szervező volt, még a jó napokban borospincét vásárolt, amely majdnem végig kitartott. Otthon étkeztünk, gyakran meghívtuk kollégáinkat is és amennyire csak lehetett, igyekeztünk viszonozni sokkal fényűzőbb vendégszeretetüket. Ők sokkal többen voltak és sokkal nagyobb kényelem vette körül őket. Vacsora után rendesen pókereztünk az amerikaiakkal. Csak Robins nem játszott. Vagy a bibliát olvasta vagy velem diskurált. Munkatársai azonban annál szenvedélyesebb kártyások voltak. Az én embereim sokkal rosszabbul játszottak és nekem is, valahányszor leültem közibük, mindig borsos tandíjat kellett fizetnem az élvezetért. Volt közöttük egy ír-amerikai, O'Callaghan, akihez hasonló pókerművészt még nem láttam. Megrögzött pesszimista volt. Valahányszor játszott, kitette maga elé az óráját és így szólt: „Pont tizenkettőkor megfordul a szerencse. Ettől kezdve nem jönnek jó lapok." A saját szerencséje és ügyessége azonban sohase fordult meg. Csalhatatlan biztonsággal vágta zsebre a pénzünket.

Vasárnaponkint a balletbe mentünk. Kivéve, hogy a császári páholy tömve volt „elvtársakkal", az előadás semmiben sem különbözött a cári időkétől. Most is épp

olyan kitűnő volt, mint akkor. Néhány órára megfeledkeztünk gondjainkról, bajainkról és mialatt ugyanazokat a díszleteket, ugyanazokat a táncosokat néztük, mint hajdanán, nem jutott eszünkbe, hogy a legnagyobb forradalom kellős közepén vagyunk, amelyet a világ valaha ismert. Azután legördült a függöny és a zenekar rázendített az Internacionáléra. Ez aztán visszarántott a keserves valóságba és ráébresztett az időre, amelyben éltünk. Rövid pár hónap alatt az Internacionále már a harmadik nemzeti himnusz volt, amelyet ugyanettől a zenekartól hallottunk.

Amikor eljött a tavasz, kirándulásokat tettünk a környékre. Piknikeket csaptunk az erdőkben és különböző játékokat rendeztünk. Máskor nem jutottunk a sportoláshoz. Legszívesebben Archangelszkojéba mentünk ki, ahol egykor Jusszupov herceg nyárilakása állott. Szomorú látvány volt most ez az elhagyatott vidék. A parasztok kisajátították a földeket, de, amennyire mi láttuk, a házhoz nem mertek nyúlni, ott érintetlen maradt minden. Moszkva után a csönd és a magány remek felfrissülés volt. Az országutakon alig volt valami forgalom és amint magunk mögött hagytuk a várost, nem találkoztunk többé egy teremtett lélekkel sem. A forgalomnak ez a teljes hiánya azonban veszedelmeket is rejtegetett magában. Egyszer majdnem ott hagytam a bőrömet. Amikor egy sötét este napnyugta után hazatértünk, belerohantunk egy vámsorompóba. A sorompó kezelője egyszerűen lefeküdt aludni. Szerencsére nem haladtunk túlgyorsan és az autónak nem történt más baja, mint hogy a szélvédő-üvegje összetört. A szilánkok azonban csúnyán összevagdalták a kezemet, úgyhogy még máig is viselem ennek a kalandnak a nyomait.

Egyszer kabaréba is mentünk, a „Podpolye"-be, amely egy pincehelyiségben húzódott meg az Okhotny Riadon. Ez esztelen vállalkozás volt a részünkről, mert a mulató engedély nélkül működött és kellemetlen helyzetbe jutottunk volna, ha a razzia ott talál. A terem tele volt gazdag polgárokkal. A szoba végébe pompás színpadot

állítottak, a földszintet telerakták asztalokkal és hátul egy sor páholyt emeltek. Az árak magasak voltak, de minden asztalon pezsgősüvegek álltak behűtve. Mi páholyt vettünk és onnan gyönyörködtünk a nagyszerű előadásban, aminőt ebben a nemben csak oroszok képesek nyujtani. Itt hallottam először Vertinszkijt, ezt az elzüllött fiatal zsenit, akinek dalai az orosz intelligencia minden csalódottságát kifejezték. A dalokat, amelyeket előadott, ő maga írta. Különösen egy éneke volt, amely mély hatást tett rám: „Ja nye znaju zachem" (Én nem tudom, miért). Ez egy háborúellenes song volt és Vertinszkij hullafehérre púderezett arccal énekelte, leírhatatlan sikerrel. Sajnos, már csak az első sorokra emlékszem:

„Én nem tudom, miért
és nem tudom, mi célból,
ki küldte őket a zord halálba,
kegyetlenül, könyörtelen . . .
csak azt tudom, hogy oly hiába volt
és oly keserves . . ."

A dalt újra és újra megismételtették. Hiszen olyan tökéletesen tükrözte vissza ennek az antibolsevista hallgatóságnak egész hangulatát, amely elveszítette lelkét és erkölcsi támasztékát. Egy osztály dala volt ez, amelynek nem volt többé reménye, egy osztályé, amely ha harcolni tudott volna, talán még megmenthette volna az életét. És csak ezen a reggelen kaptam sürgönyt a külügyi hivataltól, amely tudatja velem egy brit katonai „szakértő" véleményét, hogy elegendő lenne egy kis és elszánt brit tisztekből álló csapatot küldeni Oroszországba, hogy „a lojális oroszokat" a győzelemhez segítse.

Mélyen elgondolkoztam a szomorú végzeten, amikor hirtelen felpattantak az ajtók és valaki beüvöltötte a terembe: „Kezeket föl!" Vagy húsz álarcos férfi rontott be a helyiségbe, Browning-pisztolyaikat és revolvereiket a közönségre szegezve. Halotti csend lett. A ban-

diták közül négy alak kivált és gyorsan és minden tekintéria nélkül átkutatta a jelenlévők zsebeit, összegyüjtve minden pénzt, ékszert és értéktárgyat. A legtöbben tiszti egyenruhát viseltek, hogy jogosan-e vagy jogtalanul, azt nem tudom. Amikor odaértek a mi páholyunkba, vezérüknek feltűnt Hicks és Garstin angol uniformisa. Én már átadtam órámat és erszényemet. A vezér tisztelgett. — „Önök angol tisztek?“ — kérdezte. Karjaimat még magasra tartva válaszoltam: „Igen.“ Erre visszaadta a pénzt és a zsebórát.

— Angol embert nem fosztunk ki — mondta. — Hazánk szomorú állapota kényszerít rá, hogy ilyen módon tartsuk el magunkat.

Szerencsénk volt. Mégegyszer azonban nem jöhettünk hasonló helyzetbe. Trockij, miután kiirtotta az anarchistákat, bezáratta a kabarékat is.

Itt Moszkvában mi szövetségesek valóságos boldog családot alkottunk. Lavergne és Romei kitűnő barátok voltak és a nyolc nehéz hónap alatt, amíg csak együtt voltunk, nemcsak hogy nem veszekedtünk egymással, hanem még egy türelmetlenebb szót sem váltottunk. Különösen Romei volt nagy segítség. Ő volt a legjózanabb olasz, akivel valaha találkoztam. A legkritikusabb helyzetekben is meg tudta őrizni teljes tárgyilagosságát és minden felmerülő problémára tudott valami értelmes megoldást. Oroszország összeomlását illetőleg nem táplált illúziókat, tudta, hogy hadi gépezete felmondta a szolgálatot és ezért a leghatározottabban ellenzett minden kalandos kísérletet.

A többi oroszországi brit missziókkal való viszonyom nem volt ilyen jó. Cromieval, a tengerészeti attaséval, igyekeztem olyan szoros összeköttetésben maradni, amennyire csak lehetett és segítettem neki, amikor megkért, hogy hozzam össze Trockijjal. Ez a bátor és nagyképességű tengerésztiszt azonban teljesen gyakorlatlan volt a politikai munkában. Néha találkoztam McAlpine-nel is, egy régebbi kincstári tisztviselővel, akit rendkívül értel-

mes embernek ismertem meg. Az ő székhelye Szentpétervárott volt. Neki is objektív képe volt a helyzetről és végig heves ellenzéke maradt az intervenciónak. De voltak más brit kiküldöttek is, akikről tudom, hogy határozottan helytelenítették politikámat és anélkül hogy tisztában lettek volna vele, mit is csinálok én itt tulajdonképpen, intrikáltak ellenem. Az igazság az volt, hogy különböző misszióink vagy misszió-maradványaink száma hatra vagy hétre rúgott. Ezek közül egyetlen egynek sem volt hivatalos jellege és bár engem a külügyi hivatal sürgönyeiben mindíg „moszkvai brit ügynök"-nek titulált, viszont a bolsevisták következetesen „brit diplomáciai képviselőnek" neveztek, teljesen tájékozatlan voltam azt a munkát illetőleg, amelyet egész sereg brit tiszt és hivatalnok végzett Oroszországban. Ezeknek a brit kiküldötteknek minden védelmét egyedül az én pozícióm biztosította, amelyet a bolsevistáknál elfoglaltam.

Brit politikáról Oroszországban nem lehetett beszélni, hiszen hét különböző politika aligha nevezhető politikának. És a külügyi hivatal, hogy még növelje ezt a bizonytalanságot, mindent megtett, hogy állásomat olyan határozatlanná tegye, amennyire csak lehet. Ha az alsóházban valamelyik dühödt intervencionista megkérdezte a minisztert, mennyiben szolgálja Nagybritannia érdekeit, hogy hivatalos képviselőt tartunk egy orgyilkosokból álló kormánynál, amely céltudatosan dolgozik a civilizáció elpusztításán, Mr. Balfour vagy alállamtitkára azonnal válaszoltak, még pedig teljesen híven az igazsághoz, hogy a bolsevista kormánynál nincs akkreditált hivatalos reprezentánsunk. Másrészről, ha valamelyik forradalmi lelkületű liberális támadta a brit kormányt, hogy micsoda ostobaság, hogy nincs akkreditált képviseletünk Moszkvában, amely megvédelmezhetné a brit érdekeket és segíthetne a bolsevistáknak a német militarizmus elleni küzdelmükben, Mr. Balfour akkor is tüstént felelt és akkor is éppen olyan híven a valósághoz, hogy Moszkvában igenis van képviselőnk, egy olyan hivatalos úriember személyében, aki nagy tapasztalatokkal rendel-

kezik Oroszországot illetőleg és akinek pontosan ez a feladata ott.

Kétségtelen, hogy a brit kormány óriási nehézségekkel állott szemben. Nem volt abban a helyzetben, hogy tekintélyes erőket tudott volna Oroszországba küldeni. Ha támogatja délen a kis tiszti csoportokat, belehajszolja a bolsevistákat a németekkel való szövetségbe, ami rendkívül kellemetlen lett volna. Ha viszont a bolsevistákat támogatja, akkor meg az a komoly veszedelem fenyegetett, hogy a németek folytatják előnyomulásukat Pétervár és Moszkva felé és egy németbarát polgári kormányt ültetnek a bolsevisták helyébe. (Én személyesen szívesen láttam volna ezt a megoldást, hiszen ez azt jelenthette volna, hogy a németeknek nagy erőket kellene elvonniok a nyugati hadszintérről. Német katonai segítség nélkül egy polgári kormány egy hónapig se tudta volna tartani magát Oroszországban. Az orosz antibolsevista erőkkel a kommunisták minden percben elbántak volna.) Azonkívül fizikai lehetetlenség volt kormányunk számára lépést tartani egy olyan helyzettel, amely minden negyvennyolc órában gyökeresen megváltozott. Egészen természetesnek tartom, hogy az általános káoszban a brit miniszterek nem voltak képesek felfedezni a rend kialakulásának nyomait. A baj csak az volt, hogy túlságosan sok tanácsadóra hallgattak és hogy nem látták azt az alapvető igazságot, hogy Oroszországban a tanult osztály csak egészen jelentéktelen kisebbséget alkot, amely sem megszervezve nincsen, sem politikai tapasztalatokkal nem rendelkezik, sem a tömegekkel nem tart kapcsolatot. A cárizmus legnagyobb őrülete volt, hogy saját bürokráciáján kívül szigorúan elnyomott minden politikai szervezkedést. Amikor a cárizmus összeomlott és vele együtt összeomlott a bürokrácia is, nem maradt semmi, csak a tömegek. Moszkvában, ahol az ember ujját az események pulzusán tartotta, csak a legmegrögzöttebb tradícionalista nem látta, hogy ez a kataklizma végleg lehetetlenné tette a régi fogalmak alkalmazását Oroszországra. Csak London nem volt hajlandó mást látni benne, mint egyszerű vihart, amelynek

borúja után ismét derű következik. Minden történelmi aforizma legveszedelmesebbike az a frázis, hogy *„plus ça change, plus c'est la même chose."* 1918 tavaszán és nyarán ezt a mondást lehetett hallani minden brit intervencionistától. Igaz, hogy a történelemben is van apály és dagály, de a dagály mindig gyorsan jön, míg az apály csak nagyon lassan és rendesen nem ugyanabban a nemzedékben.

Egy másik nehézség is nyugodott a vállamon ebben az időben: kapcsolataim régi politikai barátaimmal a forradalom előtti időkből. Egyesek, akik Moszkvában maradtak, fölkerestek. Néhányan dühösen, néhányan szomorúan, néhányan a régi barátsággal. Ezeket három osztályba lehetett sorozni: azokra, akik az általános békébe vetették minden bizalmukat, azokra, akik a déli fehér tábornokokkal voltak kapcsolatban és továbbra is hittek az ú. n. ántántbarát politikában, és végül azokra, akik szomorúan látták, hogy a bolsevizmus állandósulni fog. Ebbe az osztályozásba nem vettem föl az abszolút németbarátokat, ők többé nem is jöttek hozzám.

Mindíg keserű pohár volt számomra a velük való beszélgetés. Ezek az emberek hajdan a barátaim és kollégáim voltak az angol-orosz barátság előmozdításának nagy munkájában. Ha elhagyom őket, ez nyilt árulás. Az általános béke hirdetőivel szemben (ezeknek a gondolatmenete odairányult, hogy kössünk békét Németországgal és engedjük meg a németeknek, hogy leszámoljanak a bolsevizmussal) aránylag könnyű volt a helyzetem. Egyszerűen csak gondterhesen ráztam a fejemet és azt válaszoltam, hogy tekintettel a nyugati front állapotára, ez a cél elérhetetlen. Ők azonban továbbra sem tágítottak és amikor a német nagykövetség megérkezett Moszkvába, egy prominens orosz úriember arról értesített, hogy beszélt a német nagykövettel és hogy össze tudna hozni bennünket egy magánjellegű találkozóra egy orosz házában, Jelentettem a tervet a külügyi hivatalnak, amely azt felelte, hogy ne fogadjam el az ajánlatot.

Sokkal nehezebben ment a dolog a szövetséges inter-

venció sürgetőivel szemben. Jelenlegi helyzetemben nem voltam képes nekik semmiféle segítséget vagy támogatást ígérni. Dacára ennek, hogy információkat szerezzek tőlük, többé-kevésbbé állandó kapcsolatban maradtam velük. Alexejev, Kornilov és később Denikin tábornok sok kiküldöttje keresett föl, de mert tudtam, hogy körül vagyok véve agent provocateurökkel és nem voltam mindig meggyőződve jóakaratukról, szigorúan tartózkodtam a bizalmas válaszoktól.

A harmadik csoport, amelyet bátran nevezhetnék a realisták csoportjának, volt a legkisebb. Közöttük találtam Avinovot is, a volt belügyminiszter helyettesét és a fiatal Muravjevet, Izvolszkij volt titkárát és az első Lady Cheetham fivérét. Avinov nagyon intelligens és objektív ember volt, a legmegértőbb valamennyi barátom közül. Modora épp olyan megnyerő volt, mint kultúrája. Felesége, egy született Trubeckája hercegnő, Oroszország legrégibb családjainak egyikéhez tartozott. A forradalom mindent elpusztított, amit értékesnek tartott az életben. De mert okosabb volt legtöbb honfitársánál, a keserűség nem vakította el. Valósággal brilliáns képet festett előttem a forradalmi mozgalomról és szomorúan jelentette ki, hogy sajnos, a bolsevisták kormánya az egyetlen, amely a forradalom óta az erőnek némi jelét mutatja és hogy dacára diktatúrára törekvő kényuraságának, erős gyökerei vannak a népben, úgy hogy egy ellenforradalom hosszú évekig nem számíthat sikerre.

Egyéb látogatóink is voltak, így elsősorban a hajótörött angol missziók, amelyek Romániából és délről voltak hazatérőben. Itt volt Le Page, ez az akaraterős, szakállas tengerésztiszt, akinek az a nehéz feladat jutott osztályrészül, hogy tartsa fenn az érintkezést az orosz feketetengeri flottával. Itt volt de Candolle, aki mint vasútügyi szakértő működött egy külön bizottságban Romániában. Amikor Moszkvából hazaindult, itthagyta nekem segédjét, Tamplint, akit beosztottam misszióm tagjai közé. Valamivel később megnyertem missziómnak Lingnert is, aki Tifliszben dolgozott mint propagandista és

aki, hogy Moszkvába érjen, a veszedelmes kalandok egész Odysszeiáját élte át. Tamplin, aki elsőrangúan beszélt oroszul és Lingner, aki jártas volt a kereskedelmi dolgokban, kitűnő segítőtársaknak bizonyultak. Nem szabad megfeledkeznem Arthur Ransomeról sem, aki, ha nem tartozott is küldöttségemhez, mégis több volt mint vendég. Ő is a mi szállodánkban lakott és majdnem mindennap találkoztunk. Ransome igazi Don Quojote volt, rozmár-bajusszal, szentimentális lélek, aki szenvedélyesen fogta pártját a gyöngéknek, látnok, akinek fantáziáját a forradalom még nagyobb lángra lobbantotta, A mellett javíthatatlan romantikus, aki a semmiből is tündérmesét tud csinálni és mulatságos, jóindulatú társ. Buzgó horgászember lévén, több kedves halásztörténetet írt. Az én rokonszenvemet mindjárt első pillanatban megnyerte és nagy energiával léptem föl érdekében, amikor titkos szolgálatunk idiótái később beárulták, hogy bolseviki ügynök.

A legkellemetlenebb helyzetben azonban a németekkel szemben voltunk, akikkel gyakran találkoztunk, de sohase köszöntünk egymásnak. A breszt-litovszki béke egyenes következményeképpen a németek Mirbach grófot kinevezték Moszkvába nagykövetnek. Érkezését április 24-ére jelezték. A kellemetlenkedések hosszú sorozatából már április 22-én ízelítőt kaptam. Valósággal őrjöngtem a dühtől, amikor a bolsevisták negyven szobát foglaltak le az én szállodámban az új nagykövet és kísérete számára. A legtöbb szoba ugyanazon az emeleten volt, mint az enyémek.

Reszketve a haragtól rohantam Csicserinhez tiltakozni ez ellen a hallatlan sértés ellen. Csicserin mosakodott, de tehetetlennek mutatkozott. Ordítottam és tomboltam. Csicserin fáradtan emelte rám csodálkozó tekintetét, evetke-szerű szemei nem győzték bámulni ennek a különben oly nyugodt természetű angolnak vad kitörését. Kezeit tördelte, kis időt kért, megígérte, hogy ez a betolakodás mindössze néhány napig fog tartani és bocsánatért könyörgött, de hát nincs az egész városban más kényelmes szálloda.

Végső kétségbeesésemben Trockijhoz mentem, aki legalább cselekedni tud, ha akar. Szerencsétlenségemre éppen nem volt a hivatalában. De nagyon kitűnő és tapintatos titkárnője, Evgenija Petrovna Seljepina, aki ma angol állampolgár és Arthur Ransome felesége, amikor meghallotta, hogy azonnal beszélnem kell a főnökével rendkívül sürgős és halaszthatatlan dologban, öt percen belül összekapcsolt vele. A leggorombább orosz nyelven, amelyen csak tudtam, belebömböltem a telefonba, hogy ezt az inzultust nem fogom eltűrni és ha a szobákat azonnal föl nem szabadítják, én, misszióm és poggyászaim kivonulunk a pályaudvarra és ott fogunk táborozni a szabad ég alatt, mindaddig, amíg nem kapunk vonatot haza. Azonnali választ követeltem.

Trockij, aki éppen a népbiztosok tanácsában volt a Kremlben, dühömet teljes mértékben méltányolta. Beismerte, hogy ez az állapot csakugyan tűrhetetlen és megígérte, hogy azonnal orvosolni fogja a bajt. Csakugyan állta is a szavát. Félórával később telefonált, hogy a dolog el van intézve. Kiadta az ellentmondást nem tűrő parancsot, hogy a németeknek más szállást kell keresni, hogy hol, avval ő nem törődik. Szegény németek néhány napig kénytelenek voltak egy kényelmetlen másodrendű szállodában lakni. Ekkor aztán elköltözködtek egy pompás magánpalotába a Denejni Pereulokra. Ezt a dicsőséget egyedül Seljepinának köszönhetem. Később úgy hálláltam meg ezt a szolgálatot, hogy amikor el akart utazni Oroszországból, angol útlevelet adtam neki, amely törvénytelen cselekedetemért remélem ma már nem fognak felelősségre vonni.

Április 26-án Mirbach gróf átadta megbízólevelét a Kremlben. Nem Lenin fogadta, hanem Szverdlov, a központi végrehajtó bizottság elnöke. Az aktus igen szertartásosan és rideg udvariassággal folyt le. Szverdlov beszédében azt mondta: „Köszöntjük Önben a nemzetet, amely megkötötte velünk a breszt-litovszki békét."

A német nagykövetség személyzete majdnem kivétel nélkül oroszországi szakértőkből állott. Mirbach maga kö-

vetségi tanácsos volt a német nagykövetségen Szentpétervárott a háború előtt. Riezler, legfőbb segítőtársa, régi, kitűnő ismerője volt az orosz politika minden csínjabinjának. Hausschild, az első titkár, régi baráti körömhöz tartozott. Ugyanakkor került alkonzulként Moszkvába, amikor én. Erős jellemét mindíg tiszteltem. A háború kitöréséig angolbarát politikát folytatott.

De, bár mindnyájan igen jól értettek az orosz dolgokhoz, mégsem hiszem, hogy a bolsevistákkal való kapcsolataikban nagyobb sikereik lettek volna, mint nekünk. Bizonyosan ők is csináltak hibákat és helyzetük sohasem volt biztosnak vagy örömtelinek mondható. Mi fegyvertelenül és felügyelet nélkül mentünk mindenhová. A németek sohase hagyták el szállásukat testőrség kísérete nélkül.

Jelenlétük Moszkvában gyakran kínos zavarba hozott bennünket és a bolsevistáknak, úgy látszik, gyermekes örömük telt benne, hogy egyikünket a másik ellen játszák ki. Ehhez nagyon jól értettek. A külügyi népbiztosságon ugyanabban a szobában várakoztattak. Ha Mirbachot akarták bosszantani, engem fogadtak először. Ha a brit kormány valamilyen formában megsértette őket, csöpögtek a kedvességtől Mirbachhal szemben és nekem kiüzentek, hogy várjak. Ha a németek túl követelődzők lettek és nagy igényeket támasztottak, a bolsevikiek a szövetséges intervencióval rémítették őket. Ha a szövetségesek ki akarták erőszakolni az intervenciót a bolsevistáknál, a németek Moszkva elleni előnyomulásának veszélyeit festették a falra. Mivel sem a németek, sem a szövetségesek nem voltak képesek rá, hogy egyetlen, félreérthetetlen orosz politika mellett döntsenek, a bolsevista diplomácia mérhetetlen előnyben volt fölöttük.

Engem személyesen is igen kellemetlenül érintett, hogy a külügyi népbiztosságon gyakran összetalálkoztam a német kollégákkal. Sokszor több mint egy óra hosszat hagytak bennünket magunkra. Ilyenkor hátat fordítottunk egymásnak, kibámultunk az ablakon vagy elmerültünk az Izvesztijába. A legkínosabban érintett azonban, amikor

először álltam szemtől-szembe Hausschilddal. Egyedül állt a váróteremben, amikor beléptem és kedves mosollyal jött felém, hogy üdvözöljön. Elfordultam, mintha nem ismertem volna. Ezt a tettemet utóbb nagyon megbántam. Később, amikor börtönbe zártak és életem komoly veszedelemben forgott, nagyon megszégyenített. Csatlakozott a semleges hatalmak diplomáciai képviselőihez és minden követ megmozgatott, hogy kiszabadítsanak. A svéd ügyvivő útján baráti üdvözleteit küldte hozzám a tömlöcbe. Ma már nincs szegény az élők sorában és nekem sohasem volt alkalmam meghálálnom a jóságát és bocsánatot kérnem viselkedésemért.

Aztán volt még egy vendégünk, aki, mint Arthur Ransome, szintén egészen hozzánk tartozott: Mura. Mióta elváltunk egymástól Szentpétervárott március elején, jobban hiányzott, mint be mertem vallani. Rendszeresen leveleztünk egymással és levelei mindennapi életem szükséges és nélkülözhetetlen alkatrészeivé váltak. Áprilisban eljött utánunk Moszkvába és nálunk maradt. Délelőtt tízkor érkezett és én különböző tanácskozásokkal voltam elfoglalva tíz perccel egy óra előttig. Ekkor jöttem le nappali szobámba, ahol étkezni szoktunk. Mura ott állt az asztal mellett és a tavaszi napsugár rásütött a hajára. Nem szóltam egy szót sem, miközben odasiettem hozzá, mert nem bíztam a hangomban. Belépett valami az életembe, amely erősebb volt, mint minden eddigi kötelék, erősebb, mint az élet maga. Ettől kezdve sohase ment el tőlünk, egészen addig, míg a bolsevisták fegyveres erőszakkal szét nem választottak bennünket.

HETEDIK FEJEZET

A német nagykövetség Moszkvába érkezésével a háború kiújulása Németország és Oroszország között egyre valószínűtlenebbé vált. A szövetségesek nagy lehetősége a bolsevistákkal való megegyezésre februárban és márciusban kínálkozott, amikor még nem voltak vele tisztában,

mit akarnak csinálni a németek. Május elején Lenin békepolitikája még azokat a bolsevistákat is meggyőzte, akik a legnagyobb ellenzékét képezték a breszt-litovszki békének. Különös, de való, hogy a külügyi hivatal, amely februárban és márciusban egyetlen elismerő szót sem talált bátorításomra, most több ízben adta tanújelét, hogy helyesli politikámat. Azt a feladatot kaptam, hogy sürgessem ki a bolsevisták beleegyezését egy szövetséges katonai beavatkozáshoz Oroszországban.

A pillanat nem volt valami kedvező, de még nem mult el teljesen. Bizonyos tényezők a mi malmunkra hajtották a vizet, leginkább a német csapatok magatartása a megszállott területeken. Ukrajnában polgári orosz kormányt segítettek hatalomra, amelynek első dolga volt visszaadni a földeket régi tulajdonosaiknak. Ez természetesen parasztlázadáshoz vezetett, amelyet nagy kegyetlenséggel fojtottak el. A bolsevikiek és szociálforradalmárok, akik délről jöttek, őrjöngtek a dühtől és mindent megtettek, hogy a németeket legalább guerillaharcokkal nyugtalanítsák. A németek ugyan elfoglalták és nagy katonai erővel hatalmukban tartották a városokat, a vidék fölötti uralmat azonban sohase tudták teljesen megszerezni. A mi javunkat szolgálta az a katonai támogatás is, amelyet a németek a finn fehéreknek adtak a finn polgárháborúban. A németek, úgy látszik, mindenütt az ellenforradalom mellett foglaltak állást, ezért magától értetődő lett volna, hogy a baloldali erők hozzánk fordulnak segítségért.

Trockij még mindig úgy beszélt a háborúról, mint elkerülhetetlen szükségszerűségről. Amikor megkérdeztem tőle, hogy vajjon elfogadna-e katonai segítséget a szövetségesektől, azt felelte, hogy ő már régen megkérte a szövetségeseket, tegyenek erre nézve ajánlatot. Biztosítékokat kívánt azonban, hogy a szövetségesek nem fognak beleavatkozni Oroszország belügyeibe. Megkértem, ha a szövetségesek erre a pontra nézve meg fognak egyezni egymással, üljön le velem egy félórára kidolgozni a pontos tervet. Válasza nagyon jellemző volt: „Ha a szövetsége-

sek csakugyan meg fognak tudni egymással egyezni, nem egy félórára, hanem egy egész napra rendelkezésére állok."

Igaz, hogy Lenin magatartása kevésbbé volt megnyugtató. Ő is elkerülhetetlennek tartotta a háborút és a szövetségesekkel való megegyezést is szükségesnek mondotta. De hogy mikor lesz ez az elkerülhetetlen háború aktuális, azt ő maga akarta meghatározni. Május hetedikén láttam utoljára. Akkor egészen nyiltan megmondta nekem, hogy Oroszország előbb vagy utóbb feltétlen bizonyossággal harctere lesz a két ellenséges imperialista csoportnak és hogy eltökélt szándéka Oroszország érdekében ezt a háborút, amennyire csak lehet, halogatni.

Június végéig azonban egy „modus vivendi" mégis az elérhető lehetőségek határain belül feküdt. Bár úgy a brit, mint az amerikai kormány szívesen játszogatott a szövetséges beavatkozás gondolatával a bolsevistákkal való egyetértésben, az egyértelmű politika útjára nem tudott rátérni soha. Vologdában pedig ott székelt Noulens úr, a francia nagykövet, aki csak egy célra törekedett: semmi közösséget sem vállalni az útonállókkal, akik megsértették. Április 29-én szobámban megbeszélésre jöttek össze a szövetséges képviselők és ezen a megbeszélésen Lavergne tábornok közölte, hogy Noulens úr a beavatkozás mellett van, de a bolsevisták hozzájárulása nélkül és a nélkül, hogy őket akár meg is kérdezzük. A tábornok, aki éppen Vologdából jött, hozzátette, hogy nagykövete egyetlen katonai érvet sem tudott felhozni e mellett a javaslat mellett. Romei, Riggs és én ismételten hangsúlyoztuk, hogy ragaszkodunk a bolsevistákkal való együttműködés politikájához,

De köztünk és a bolsevikiek között is sor került összeződülésekre, amelyek jelentős szerepet játszottak azoknak a törekvéseknek meghiúsulásában, amelyekről azt hittük, hogy végre célra vezetnek. A szikla, amelyen elbotlottunk, a japán beavatkozás volt. Volt egy pillanat, amikor Trockijjal már szép eredményekre jutottunk. Másnapra a siker kilátásai még kisebbre zsugorodtak,

mint valaha. A japánok csapatokat tettek partra Vladivosztokban. Trockij szitkozódott és a britek minden privilégiumát felfüggesztette. Sürgönyök mentek Londonba. És napok teltek el késlekedéssel, amíg végre megjött a válasz, hogy csak egy tisztán helyi jelentőségű incidensről van szó.

A megegyezés kilátásait nem nagyon növelte az a különben jószándékú beszéd sem, amelyet Balfour tartott és amelyben kijelentette, hogy a japánok csak azért szálltak partra Oroszországban, hogy az oroszoknak segítsenek. Egy interjúban, amelyet Ransomemal folytatott, Lenin azonnal felvetette a kérdést: „Milyen oroszoknak?" Majd a problémának egy szigorú analízise következett, amelyben kimutatta, hogy a japán intervenció nem használ sem Angliának, sem a bolsevista Oroszországnak. Ezt az analízist ő maga gépeltette le és sajátkezűleg írta hozzá, hogy teljes mértékben fedi felfogását. Facsimilében közlöm ezt az iratot, fordításával együtt, hogy az olvasó láthassa kezeírását és eszejárását.

A zavarok másik kiapadhatatlan forrása a cseh hadsereg kérdése volt, amely volt cseh hadifoglyokból állott és a bolseviki forradalom kitöréséig Oroszország oldalán harcolt. A csehek fegyelmezett és jól felfegyverzett erőt alkottak és francia tisztek parancsnoksága alatt küzdöttek. Eltávolításuk sürgetését viszont énrám bízták, nyilván mert a bolseviki kormánynál megkülönböztetett helyzetnek örvendtem. Ez nem volt egyszerű dolog. A németek persze a legerélyesebben tiltakoztak ellene, hogy a most már semlegessé vált orosz területen fegyveres hatalom tartózkodjék, amely esetleg ellenük is fordulhat. Sikerült Trockij jóakaratát megnyernem és meg vagyok róla győződve, ha a franciák nem viselkedtek volna olyan ostobán, a cseheket minden baj nélkül el lehetett volna szállítani. Munkámat az se könnyítette meg nagyon, hogy a brit kormány utolsó pillanatban táviratozott, beszéljem rá minden befolyásom latbavetésével Trockijt, hogy a cseheket Archangelbe küldje. Mindez pedig akkor történt, amikor Poole tábornok már Észak-Oroszországban állott

Одно изъ самыхъ слабыхъ мѣстъ въ рѣчи Бальфура есть заявленіе о томъ,что японцы идутъ на помощь русскимъ.К а к и м ъ и м е н н о р у с с к и м ъ?.Въ нынѣшней Россіи есть одна сила,по своей природѣ предназначенная для борьбы не на жизнь,а на смерть противъ нападеній со стороны международнаго империализма - это власть Совѣтовъ.Первымъ же шагомъ тѣхъ русскихъ,которымъ собираются "помогать" японцы,при возникновеніи слуховъ о приближеніи послѣднихъ было требованіе упраздненія Совѣтской власти.Въ случаѣ продвиженія японцевъ внутрь Сибири тѣ же "русскіе", которымъ японцы собираются "помогать",будутъ требовать упраздненія Совѣтовъ во всей Сибири.Чѣмъ же Совѣтская власть можетъ быть замѣнена! Единственное,что можетъ ее замѣнить,есть буржуазное правительство. Но буржуазія въ Россіи достаточно уже ясно показала,что можетъ держаться у власти лишь при помощи извнѣ.Если буржуазное правительство,опирающееся на помощь извнѣ,удержится у власти въ Сибири,и Восточная Россія будетъ потеряна для Совѣтской власти,то и въ Западной Россіи послѣдняя будетъ до такой степени ослаблена,что врядъ ли долго удержится,и ея наслѣдникомъ явится буржуазное правительство,которое и здѣсь также будетъ нуждаться въ помощи извнѣ.Держава,которая окажетъ эту помощь, будетъ,конечно,не Англія.Легко понять,какія перспективы сулитъ такая возможность

Подтверждаю, что я это действительно сказал в беседе с Рансомом и разрешаю печатать это.

Москва 23/IV 1918. Ленин.

(Magyar fordítása a túloldalon.)

Balfour beszédének egyik leggyöngébb pontja az a megállapítás, hogy a japánok az oroszok segítségére fognak sietni. Ugyan micsoda oroszokéra? Oroszországban ma csak egy hatalom van, amely természeténél fogva arra van teremtve, hogy élet-halálharcot folytasson a nemzetközi imperializmus támadásai ellen. Ez a hatalom pedig a szovjet hatalma. Az első lépés azonban azoknak az oroszoknak a részéről, akiknek a japánok „segíteni" akarnak, még alig hogy hírt hallottak a japán előnyomulásáról, felhívás volt a szovjethatalom eltávolítására. Ha a japánok be tudnának vonulni Szibériába, ugyanazok az oroszok, akiknek a japánok „segíteni" akarnak, egész Szibériában a szovjet megdöntését követelnék. És mit lehetne a szovjethatalom helyébe állítani? Az egyetlen hatalom, amely utána jöhet, egy polgári kormány lehetne csak. Az orosz burzsoázia azonban elég világosan bebizonyította, hogy csak idegen segítséggel tud a helyén maradni. Ha egy polgári kormány külső segítséggel uralomra tudna is kerülni Szibériában és Kelet-Oroszországban a szovjet rovására, úgy a szovjethatalom Nyugat-Oroszországban is úgy meggyöngülne, hogy bajosan tudna sokáig fönnmaradni. Itt is polgári kormányzat követné, amely szintén rászorulna a külső támogatásra. Az a hatalom, amely ezt a támogatást nyujtaná, persze nem Anglia lenne. Könnyű átlátni, miféle lehetőségek nyílnának meg ebben az esetben.

Bizonyítom, hogy föntieket valóban állítottam Ransome-mal folytatott beszélgetésemben és megengedem neki, hogy nyilatkozatomat közölje.

Moszkva, 1918 VI. 23.

LENIN.

és a beavatkozás érdekében dolgozott. Sajnos, ez a politika nemsokára meg is valósult, — és nem lett belőle más, mint fegyveres intervenció a bolsevizmus ellen.

Végeredményben a csehek voltak a bolsevistákkal való szakítás okai. Bárcsak Oroszországban maradt volna Masaryk elnök ebben a nehéz időszakban! Bizonyos vagyok benne, hogy sohase egyezett volna bele a szibériai forradalomba. A szövetségesek hallgattak volna rá és megtakaríthattuk volna ezt a megbocsáthatatlan, buta kalandot, amely Oroszországnak a halottak ezreibe, a brit adófizetőknek pedig fontok millióiba került.

A pohár kicsordult. Feltartóztathatatlanul rohantunk a kikerülhetetlen tragédia felé. Moszkvában nem én voltam az egyetlen, akit otthonról nem támogattak. Robins Vologdában elveszítette minden talaját, mert veszedelmes ellenzéket kapott Summers, a moszkvai amerikai főkonzul személyében, aki előkelő orosz nőt vett el feleségül és így testestől-lelkestől a régi rezsim híve volt. Amikor Summers április vége felé hirtelen meghalt, titokzatos nyelvek azt suttogták, hogy a bolsevisták megmérgezték és az emberek sanda szemekkel néztek Robinsra. A franciák is gáncsolták Robins törekvéseit és nem győztek hízelegni az amerikai nagykövet hiúságának. A francia nagykövetség egyik tagja meg is kérdezte egyszer: „Tulajdonképpen ki az amerikai nagykövet, Francis vagy Robins? Mert Robins mindíg az ellenkezőjét mondja annak, amit Francis". Ezeknek az intrikáknak következtében Robins pozíciója tarthatatlan lett és május elején elhagyta az országot, hogy személyesen hívja föl Wilson elnök figyelmét a valóságos helyzetre. Elutazása előtt való este együtt vacsoráztunk. Éppen akkor olvasta Rhodes élettörténetét és vacsora után nagyszerű képet festett előttünk Rhodes jelleméről. Mint Lord Beaverbrooknak, neki is megvolt az a rendkívüli képessége, hogy olvasmányaiból pontosan ki tudta hámozni a lényeget és aztán drámai erővel tudta felhasználni a társalgásban. Robins nagy egyéniség volt, erős jellem és vasakarat. Elutazása nagy veszteség volt számomra. Egyedül kellett folytatnom a játszmát az ő

nagy erkölcsi bátorsága nélkül, amely olyan támaszom volt.

Lavergne akarva-nemakarva kénytelen volt követni Noulens politikáját. Még Romei is, aki katona létére jobban szerette a cselekvést a tétlenségnél, egyre erősebben hajlott a bolsevisták beleegyezése nélküli intervencióra, amelyet szívesebben látott volna, mint semmiféle intervenciót. Wilson elnök maga ekkor még ellenezte a beavatkozást a bolsevisták akarata ellen. A franciák erősen dolgoztak az antibolsevisták katonai támogatása érdekében. A brit külügyi hivatal — szándékosan írom, hogy külügyi hivatal, mert a brit hadügyminisztérium, úgy látszik, homlokegyenest ellenkező politikát folytatott — állandóan szorongatott, hogy azonnal kényszerítsem ki a bolsevikiek hozzájárulását a szövetségesek katonai akciójához. Azt hiszem, hogy habár a feltételeket sohase fektették le, London garantálta volna a bolsevistáknak, hogy cserébe a beleegyezésért, nem avatkozik az orosz belügyekbe.

És ebbe a sötét ürességbe egyszer csak egy reménysugár tört be. Trockij még a szokottnál is engedékenyebb lett. A németek nagyon fenyegetőleg léptek fel délen és ő rendes harcias módján reagált erre. A Murmanszk-ügyben és archangeli élelmiszerkészleteink kérdésében nagy előzékenységet tanusított. Ezenfelül pedig meghívott egy brit tengerészeti bizottságot, hogy reorganizálja az orosz flottát és felajánlotta, hogy egy angol vasútügyi szakértőre bízná a forgalom rendbehozását. Örömmel táviratoztam meg ezeket a híreket Londonba, ahonnan napokig nem jött válasz. Nem voltam meglepve. A sürgönyszolgálat rendkívül rendszertelen volt és késések, törések a számok sorrendjében napirenden voltak. Végre egy este megjött a felelet, amely olyan hosszú volt, mint egy memorandum. Nekiültem és késő éjjelig tartott, amíg desiffríroztam. Mr. Balfour maga fogalmazta a sürgönyt. Később megtudtam, hogy majdnem minden sürgöny, amelyet Oroszországba kaptam, Balfourtól származott. Nincs másolatom erről a sürgönyről és nem emlékszem minden

részletére, de eleje és vége pontosan belevéződött emlékezetembe. A következőképpen kezdődött: „Minden diplomatának három kötelessége van. Az egyik, hogy *persona grata* legyen annál a kormánynál, amelynél akkreditálva van. Ebből a szempontból csodálatos eredményeket sikerült elérnie. A másik, hogy saját kormányát állandóan tájékoztassa arról a politikáról, amelyet azon ország kormánya folytat, ahol működik. Ezen a téren is jól végezte a dolgát. A harmadik, hogy tolmácsolja azon ország kormányánál, amelynél akkreditálva van, saját kormánya politikáját. Ezen a téren, úgy látom, nem működik túlságosan eredményesen." Ezután hosszú felsorolása következett a brit panaszoknak a bolsevisták ellen. A felsorolás befejeztével hirtelen megváltozott a hang: „Miközben ezeket a sorokat írom, kapom táviratát, amelyben Trockij kéréséről értesít a brit tengeri és technikai szakértők meghívását illetőleg. Ezek jó hírek. Ha sikerül rábeszélnie Trockijt, hogy álljon ellent a németek befolyásának, nemcsak hazája, hanem az egész emberiség hálájára is számíthat."

A távirat, amely új reményekkel töltött el, meglehetősen kellemetlen is volt. Lehet, hogy nem értem el sikereket Őfelsége kormánypolitikájának tolmácsolásában a bolsevikieknél. De London három hónap óta elfelejtett tájékoztatni róla, hogy miben is áll ez a politika és hogy egy vagy több politikáról van-e szó. Válaszomban hivatkoztam előbbi sürgönyeimre és udvariasan esedeztem, hogy pontosabb instrukciókkal lássanak el. De pontosabb instrukciók nem jöttek és nem jöttek a tengerésztisztek sem. Sőt azt az angolt sem küldték el, akinek az orosz vasutakat kellett volna átszerveznie. Helyettük azonban Poole tábornokot és tisztikarát küldték Archangelbe és Murmanszkba.

A május lázas és idegölő hónap volt. Elsején a vörös hadsereg igen hatásos díszfelvonulást rendezett a Vörös-téren. Trockij a külföldi diplomaták jelenlétében fogadta a parádét. Mirbach autójából nézte az ünnepélyt, kezdetben fensőbbséges mosollyal, később komolyra vált arccal.

A régi germán imperializmus e képviselője meglátta a félreismerhetetlen eleven erőt ebben a rosszul öltözött, szervezetlen tömegben, amely elhaladt előtte. Én is erősen hatása alá kerültem a látványnak. A burzsoázia azonban nem volt képes megérteni a jeleket. Őket éppen akkor egy csoda különös legendája szállotta meg, amely szájról-szájra járt. A Szent Miklós-templomban a bolsevisták egy ikont vörös szalagokkal díszítettek föl, de a szalagok, ahogy föltették őket, egyszerre elszakadtak.

Május hatodikán az amerikai nagykövet pár napra Moszkvába jött. Többször beszéltem vele és szinte meg is szerettem. Barátságos, kedves öreg bácsi volt, aki különös fogékonysággal bírt a hízelgések iránt és igen nagy mennyiségeket elbírt belőlük. Ismeretei a bankügy és a póker körén kívül igen korlátoltak voltak. Úti felszereléséhez egy pedállal ellátott köpőcsésze is tartozott, amelytől sohase vált meg. Ha egy-egy kijelentésének különös nyomatékot akart kölcsönözni, rálépett a pedálra és meglepő biztonsággal köpött célba az edénybe. Moszkvai látogatása folyamán egyébként hőse lett egy történetnek, amely méltó helyet foglal el az orosz anekdóta-kincsben Dumas egy elbeszélése mellett. (Dumas ugyanis egy orosz novellájában leírja, amint egy szerelmes pár örök hűséget esküszik egymásnak egy „kljukva" árnyékában. Nem tudta azonban, hogy kljukva annyit tesz, mint — áfonya.)

Egy délután Norman Armour, az amerikai nagykövetség tehetséges titkára, belépett főnöke szobájába.

— Governor, — szólt a nagykövethez — nem volna kedve ma este az operába jönni?

— Mi jut eszébe? — hangzott a válasz. — Pókerpartim van.

— Jöjjön, Governor — nógatta Armour. — Ezt az előadást nem szabad elmulasztani. Az „Anyégin Eugén" megy.

— Anye... micsoda? — kérdezte a nagykövet.

— Ó, Istenem — felelte Armour. — Puskin és Csajkovszki.

A nagykövet megnyomta a pedált és beleköpött a csészébe. Majd lelkendezve így szólt:

— Micsoda! Puskin énekel ma este?

Május hetedikén egy izgalmasabb természetű eseményben volt részem. Este hatkor Karakhan telefonált, hogy rögtön jöjjek hozzá. Valami rendkívüli dolgot akar közölni velem. Amikor beléptem hozzá, elbeszélte, hogy ma délután egy angol tiszt se szó, se beszéd, egyenesen bejött a Kremlbe és kijelentette, hogy vezessék Leninhez. Amikor igazolványa iránt érdeklődtünk, azt válaszolta, hogy őt Lloyd George küldte speciális megbízással Moszkvába, hogy első kézből szerezzen információkat a bolsevisták céljairól és eszméiről. A brit kormány állítólag nincs megelégedve azokkal a felvilágosításokkal, amelyeket tőlem kap, ezért őrá bízták, hogy jóvátegye az eddigi mulasztásokat. Lenint nem látta, de beszélt Boncs-Brujeviccsel, egy előkelő orosz család leszármazottjával, a bolseviki vezér bizalmas barátjával. Karakhan tudni akarta, hogy nem volt-e szélhámos az illető. A tiszt, úgy emlékezett, „Relli"-nek mondotta magát. Mintha szélütés ért volna, úgy vágott fejbe ez a hír. Első pillanatban lehetetlennek tartottam, hogy ennek az embernek valami hivatalos funkciója legyen és oda akartam kiáltani Karakhannak, hogy egy orosz álruhás kémmel volt dolga vagy valami őrülttel. De eddigi keserű tapasztalataim megtanítottak arra, hogy legyek elkészülve minden meglepetésre és ezért, anélkül hogy elárultam volna csodálkozásomat, azt feleltem, hogy utána fogok járni az ügynek és a nyomozás eredményéről majd értesítem. Még aznap este elküldtem Boyce-ért, a kémiroda fejéért és elmeséltem neki a történetet. Boyce azután felvilágosított, hogy a titokzatos idegen egy új hírszerző ügynök, aki éppen most érkezett Angliából. Tomboltam a dühtől. Másnap a tiszt megjelent nálam, hogy kimagyarázkodjék. Esküdözött, hogy Karakhan elbeszélése nem egyéb szemenszedett hazugságnál. Igaz, hogy járt a Kremlben és beszélt Boncs-Brujeviccsel. A lélekzetem is elállt ekkora arcát-

lan merészség hallatára. Ösztönösen éreztem, hogy ezúttal Karakhan mondta az igazat. Most rám várt ez a kellemetlen és nem minden veszély nélküli munka, hogy fedezzem ezt az ügynököt, aki, ha megtagadom, engem kompromittál és akinek biztonságáért, bár nem volt közvetlenül alámrendelve, bizonyos fokig felelősséggel tartoztam. Noha évekkel volt idősebb nálam, úgy lekaptam, mint egy tanító a diákját és megfenyegettem, hogy azonnal hazatoloncoltatom. A szidalmakat alázatosan tűrte, de teljes lelki nyugalommal és mentegetődzésében annyira találékony volt, hogy a végén nevetésre fakadtam. Szerencsére el tudtam intézni az ügyet Karakhannal és sikerült eloszlatnom minden gyanúját.

Az a férfi, aki ilyen drámai módon bukkant fel életemben, nem volt más, mint Sidney Reilly, a brit titkos szolgálat misztikus figurája, akit ma az egész világ úgy ismer, mint Anglia leghíresebb mesterkémjét. A háború és az orosz forradalom alatti tapasztalataim megtanítottak rá, hogy ne legyek valami nagy véleménnyel titkos szolgálatunk munkájáról. Kétségtelen, hogy néha lehet hasznukat venni ezeknek a kémeknek, de a politika nem erős oldaluk. Az információ megvásárolhatósága egyenesen csábít a hamisításokra. De még ezek a hamisított hírek is kevésbbé veszedelmesek, mint azoknak az embereknek becsületes jelentései, akik bátrak és tudnak bánni a szavakkal is, de teljesen képtelenek rá, hogy megbízható politikai ítéletet alkossanak. Ám Sidney Reilly módszereiben volt valami nagyvonalúság, amely felkeltette csodálatomat. Még többet is fogunk hallani róla, mielőtt ez a történet befejeződnék.

Ugyanezen időtájt egy rejtélyes látogató keresett fel, egy magas, símára borotvált orosz. Legnagyobb meglepetésemre „Roman Romanovics"-nak szólított. Rábámultam, de nem bírtam visszaemlékezni rá, hogy valaha is láttam volna.

— Nem ismer meg? — kérdezte.

— Hogy őszinte legyek, nem — válaszoltam.

Erre eltakarta a kezével állát és száját. Fabrikan-

tov volt, a szociálforradalmár, Kerenszki barátja. Amikor utoljára láttam, szakállt viselt. Borzasztó baj hozta hozzám. Kerenszki Moszkvában rejtőzködött és szeretett volna kiszökni az országból. Az egyetlen szabad út Murmanszkon vagy Archangelen vezetett keresztül. Fabrikantov már volt Wardropnál, a brit főkonzulnál, hogy beszerezze a szükséges vízumot, de Wardrop nem volt hajlandó beütni a pecsétet, mielőtt meg nem kérdezi Londont. Amíg a válasz megjön, napok telhetnek el, Kerenszkit pedig azonnal ki kell innen csempészni. Most jó alkalom is kínálkozik erre, mert egy vonat szerb katonákat szállít haza Murmanszkon át és Kerenszkit el lehetne rejteni közöttük. Minden óra, amit Moszkvában tölt, csak növeli a veszélyt, hogy a bolsevikiek fölfedezik. Ha az angolok megtagadják tőle a vízumot, ők lesznek felelősek haláláért. Fabrikantov megkérdezte tőlem, mit szólok az esethez.

Én nagyon gyorsan határoztam. Wardropnak nem mertem telefonálni, mert attól tartottam, hogy a telefonbeszélgetéseimet kihallgatják. Ha nem volt jogában London megkérdezése nélkül vízumot adni, úgyse tudtam volna elérni nála semmit. Odamenni hozzá nem volt időm. Fabrikantovnak nem akartam csalódást okozni avval, hogy elküldöm és megkérem, jöjjön el újra, nem is szólva arról, hogy ez veszedelmes is lehetett volna. Vízumot adni nekem sem volt jogom. Izmaelita voltam, kedvence vagy kitaszítottja az angol kormánynak, amint éppen eszébe jutott. Nem tudhattam, hogy a brit hatóságok Murmanszkban elfogadják-e a vízumomat. De rendkívüli időket éltünk és én sokkal többet is tettem volna, hogy megmentsem a szerencsétlen Kerenszki életét. Ezért fogtam a szerb útlevelet, amelyet Kerenszki számára szereztek, ráírtam a vízumot és lebélyegeztem a gumibélyegzővel, amely hivatalos jellegünk jelképe volt. Ugyanaznap este Kerenszki szerb katonaruhában elutazott Murmanszkba. Csak három nap mulva mertem Londonba sürgönyözni, amikor már tudtam, hogy biztonságban van. Megírtam, hogy mit cselekedtem és mi-

lyen okok kényszerítettek rá, hogy így cselekedjem. Azt hiszem, a bolsevistáknak megvolt titkos írásunk kulcsa.

Félelmem nem volt teljesen alaptalan. Karakhan maga megvallotta, hogy a bolsevisták minden módon megpróbálnak a német titkos írás kulcsának birtokába jutni. Egyszer támadást intéztek egy német kurir ellen. Egy alkalommal felajánlotta, hogyha szakértőink desiffrirozzák nekik a német sürgönyöket, ők szívesen átadják nekünk a másolatokat. Az volt a gyanúm, hogy a bolsevikiek körében élvezett népszerűségemet annak köszönhettem, hogy elolvasták londoni táviratait és látták belőlük, mennyire ellenzem a beavatkozást, ha nem sikerül megszereznem hozzájárulásukat.

Május 15. és 23. között Cromie kétszer jött le Pétervárról, hogy tárgyaljon velem. Őt a feketetengeri flotta sorsa izgatta, amely, a németek előnyomulása következtében a Fekete-tenger partján, abban a veszedelemben forgott, hogy ellenséges kézre kerül. Együtt mentünk el Trockijhoz. Cromie ittléte alatt többször volt alkalmam beszélni a vörös hadügyminiszterrel, aki bár erősen gyanakodott a szövetségesekre, a flotta kérdésében nagyon előzékeny volt és egyáltalában nem mutatkozott barátságtalannak. Néhány napi tárgyalás után értesített, hogy kiadta a parancsot a feketetengeri flotta megsemmisítésére. Rövid idő mulva a hajókat csakugyan elsüllyesztették. Ez volt utolsó találkozásom Trockijjal. Ettől kezdve ajtaja be volt zárva előttem.

Másnap, május 24-ikén megünnepeltük az ifjú Tamplin huszonegyedik születésnapját és nagy vacsorát adtunk a tiszteletére a „Sztrelnyában", ebben a városon kívüli vendéglőben, ahol Nikolajevna Mária és cigányai tanyáztak. Nem tudom, mi okból, de ez a hely kikerülte a bolsevista hatóságok éber figyelmét és mi szívünk szerint kimulathattuk magunkat. Kissé túlizgatottak voltunk mindannyian. Ösztönösen éreztük, hogy oroszországi tartózkodásunk vége felé közeledik és az elmult hetek magas feszültsége után ez a kis orgia — mert azt hiszem, ez a helyes elnevezése minden cigányos mulatozásnak — jóleső

megkönnyebbülést hozott. Megszámlálhatatlan mennyiségű „csárocskát“ ittunk, mialatt Nikolajevna Mária olyan szívhez szólóan énekelt, mint még soha. Úgy látszik, ő is érezte, hogy uralkodásának napjai meg vannak számlálva. Kedvenc nótáinkat egyiket a másik után sorra kerítette: a „Két gitár“-t, a „Mégegyszer“-t, az „Utolsó fillérig“-et, a „Fekete szempár“t.

„Po obicsaju csiszto-ruszkomu,
Po obicsaju po-moszkovszkomu.
Zit nye mozem mej bez sampanszkavo
E bez penya, bez ciganszkavo.“

(„Mi igazi muszkák vagyunk,
Moszkvaian mulatozunk.
Cigány húzza a dalunkat,
Pezsgő mossa bánatunkat.“)

A gitár kísérteties moll-akkordjai, Nikolajevna Mária gyönyörű hangjának mély, sötét színe, a nyári éjszaka langyos békéje, a hársfák gazdag illata, — hogy érezlek benneteket ma is, mint a többi emlékeket is mind, amelyek soha nem fognak visszatérni!

Volt egy dal, amelyet soha mástól nem hallottam, csak Nikolajevna Máriától. Azokban a napokban ez a dal fejezte ki legjobban egyensúlyát vesztett lelkem háborgását és akkor éjjel mindíg csak ezt énekeltettem vele, mindaddig, amíg Nikolajevna Mária el nem nevette magát és meg nem csókolta mind a két arcomat. „Én nem tudok feledni“, ez volt a dal címe és valahogy így kezdődött:

Egy lányhoz sem voltam hű még,
Szívem hajlik, mint a nád.
Hát mért nem tudlak elfeledni
És mért gondolok egyre rád?“

Fordításban sületlen ostobaság, de oroszul, a Nikolajevna Mária hangján a vágyakozás és kívánás panaszos szívdobogása.

Mélyen beleittunk az éjszakába. Hicks, Tamplin, Garstin, Hill és Lingner felváltva mentek ki a kertbe, hogy kiszellőztessék a fejüket, amíg egyszerre csak azon vettem magam észre, hogy egyedül vagyok. Amikor visszajöttek, fent ültem az asztal közepén, még elég egyenesen tartva magamat és nagyon komolyan, mélyet sóhajtva így köszöntöttem őket: „Roman Romanovics pacsti pjan" — Roman Romanovics majdnem be van rúgva. És ez *majdnem* igaz is volt.

De visszatérésükkel elszállt a hangulat. Gyorsan összeszedtem magam és amikor felkelt a hajnal, a többieket hazaküldtem, én meg Murával kikocsiztam a Verébhegyre, hogy megnézzük a napfölkeltét a Kreml fölött. Úgy jött fel, mint egy haragvó tűzgolyó, amely pusztulást hirdet. És a reggel nem hozott örömöt.

Másnap megjött a hír Szentpétervárról, hogy Poole tábornokot estére várják Archangelben. Thornhill ezredes, a volt helyettes katonai attasé már megérkezett Murmanszkba és meglátogatta Szentpétervárt. Bár London nem értesített ezekről az eseményekről, kétségtelen volt, hogy az intervencionisták győztek. És a külügyi hivatal még mindig sürgetett, hogy egyrészt biztosítsam a bolsevikiek beleegyezését a szövetségesek katonai támogatásához, másrészt pedig siettessem a cseh hadsereg elutazását Oroszországból.

Az intervencionisták akcióba lépésének újabb bizonyítéka volt, hogy Lavergne tábornok aznap este, amikor megjelent mindennapos gyűlésünkön, meghívást hozott számomra Vologdából a szövetséges nagykövetekhez. Mr. Francis és Mr. Noulens szeretnék végre nézeteinket összeegyeztetni és közös formulát találni.

Bár szívesebben utasítottam volna vissza a meghívást, hosszas habozás után végre mégis elfogadtam. Vologdai látogatásom későbbi életemre döntő befolyással volt. De, bár ma már tudom, hogy okosabb lett volna Moszkvában maradnom, ez az utazás a vadonba mégis rendkívül tanulságosnak bizonyult.

Vologda maga álmos vidéki város, amelynek minden

lakosára egy külön templom esik. Mint összekötő állomást Moszkvával éppúgy nem lehet használni, mint az Északi Sarkot. Vologda egyetlen előnye, hogy a szövetségesek reprezentánsai itt mégis közelebb lehettek Moszkvához, mint az Északi Sarkon.

Megérkezésemkor mindjárt felkerestem Noulens urat, aki a barátság minden látható jelével elhalmozott. Egy rövid előzetes megbeszélés után együtt mentünk vacsorára az amerikai nagykövethez, aki igen kényelmesen lakott egy régi klubházban és aki házigazdám volt ott-tartózkodásom idején. A komoly munkát elhalasztottuk másnapra.

Az amerikaiaknál eltöltött estém mulatságomul és okulásomul szolgált. Mr. Francis elragadóan töltötte be a vendéglátó tisztét. Nála találkoztam a japán ügyvivővel, a braziliai követtel és a komoly, de még mindíg izgatott Torrettával. Késő éjjelig együtt maradtunk, de Oroszországról alig esett szó társalgásunkban. Francistól megtudtam, hogy Wilson elnök erősen ellenzi a japán beavatkozást. Egyébiránt Oroszországot illetőleg nem volt határozott véleménye. Az orosz politikáról halvány fogalma sem volt. Erről az estéről egyetlen lakonikus politikai bejegyzés van naplómban: „Öreg Francis nem tudja azt se, mi a különbség egy baloldali szociálforradalmár és egy burgonya között". Viszont igaz, ami igaz, nem is titkolta, hogy nem érti a helyzetet. Olyan primitív volt és úgy nem ismerte a félelmet, mint egy gyermek. Hogy állása bizonyos személyes veszélyekkel is járhat, az egyszerűen nem ment a fejébe. Vacsoránál néhány rövid kérdést intézett hozzám a moszkvai életre vonatkozólag, amelyekre dícséretes rövidséggel válaszoltam, az est hátralévő részét aztán a braziliai követ ugratásának szentelték. Ez az úriember volt Vologda egyik legnagyobb mulatsága. Remélem, még ma is él és szolgálja hazáját legjobb tudása szerint. Ő a diplomácia művészetét a legegyszerűbb formulára vezette vissza: ne tégy semmit és az előléptetések és kitüntetések biztosítva vannak számodra. Maga is mindent megtett, hogy e szerint a formula szerint éljen. Egész nap aludt és

egész éjjel kártyázott. Amikor az amerikai nagykövet szemére vetette, hogy semmit se dolgozik, fogadást ajánlott, hogy sürgönyszámlája magasabb, mint amerikai kollégájáé. Kiderült, hogy csakugyan igaza volt. 1917 februárja óta mindössze egyszer táviratozott kormányának, de ez az egy sürgöny több mint ezer fontba került. A jó ember lefordította és lesürgönyözte Rio de Janeiróba Kerenszki első forradalmi beszédét! Álláspontját aztán megpróbálta filozófiai alapon igazolni. Amikor mint fiatal attasé belépett a diplomáciai szolgálatba, tele volt buzgalommal. Első állomása London volt, ahol második titkárként működött. Itt szorgalmasan dolgozott egy tanulmányon a braziliai kávékereskedelemről Angliában. Bizonyos terveket is ajánlott a forgalom elmélyítése érdekében. Válaszképpen hátra tették a ranglistán és elhelyezték a Balkánra. Később Berlinbe nevezték ki, ahol mégegyszer elfogta a munka láza és kormányát egy nagyszerű jelentéssel ajándékozta meg a német technikai nevelésről. Mégegyszer kihagyták az előléptetéseknél. Ekkor jött rá a megvilágosodás. A buzgalomnak úgy látszik nincs helye a diplomáciában és ezért a jövőben gondosan került mindent, ami kormányát létezésére figyelmeztetné. Ettől a perctől fogva diplomáciai karrierje egyetlen hosszú diadalmenet volt és egy óramű pontosságával lépett elő. Ez a formula nem is olyan abszurd, mint ahogyan a laikus első pillanatban gondolná. Nem egy brit diplomatával találkoztam, aki szintén sokat köszönhetett ennek az elvnek.

Amikor készen voltunk a vacsorával, Francis nyugtalankodni kezdett, mint a gyermek, aki vissza akar menni a játékaihoz. Az ő játékszere a kártya volt, amelyet pillanatnyi késedelem nélkül odatettek elé az asztalra. Az öregúr a pókerezés közben már nem volt gyermek. Sokáig játszottunk és mint mindíg, ha amerikaiakkal játszom, elveszítettem a pénzemet.

Másnap a francia nagykövetnél ebédeltem. Mr. Noulensban már keresve sem lehetett gyermekes jellemvonásokat találni. Ő kártyák nélkül pókerezett. Egyedüli játék-

szenvedélye a politika volt, még pedig a francia értelemben vett, szűk látókörű, logikus politika. Lavergne tábornok odaadta neki jelentésünk egy példányát, amelyet a helyzet katonai követelményeiről szerkesztettünk. A jelentés azon a feltételezésen nyugodott, hogy a bolsevikiek beleegyezésüket adják a beavatkozáshoz. A jelentést együtt beszéltük át. Noulens úr hízelkedően gratulált. Kijelentette, hogy a jelentéssel mindenben egyetért. Csak egy kis kikötése van: ha a bolsevisták nem egyeznek bele az intervencióba, az ő megkérdezésük nélkül kell megindítani az akciót. Sok érvet hozott fel az új formula alátámasztására. Hivatkozott a nyugati front kritikus helyzetére. Megmutatta a francia főhadiszállás sürgönyeit. A háborút kétségtelenül a nyugati harctéren fogják megnyerni vagy elveszteni. A francia főhadiszállás pedig ragaszkodik hozzá, hogy Oroszországban valami fölfordulást kell csinálni, ami a németeket arra kényszeríti, hogy tekintélyesebb erőket vonjanak el keletre. Nélkülözhetetlenül szükséges, hogy az oroszországi szövetséges megbízottak egységes frontot alkossanak. Csak a szövetségesek politikai egyenetlensége az oka, hogy még mindíg nem vívtuk ki a végső győzelmet. Ő maga ennek az egységnek az érdekében hajlandó elmenni a legvégső határig. Teljes egészében a magáévá teszi a mi formulánkat, de reméli, hogy én is beleegyezem az ő kikötésébe. Ránéztem Lavergnera és láttam rajta, hogy ő már beadta a derekát. Romei nem jött el Vologdába, de őt is már a másik oldalra kényszerítette az olasz főhadiszállás. Mint katona nehezen is szegülhetett volna ellen saját tábornoki karának. Egyedül maradtam. Robins nem volt mellettem és Sadoult, a francia Robinst, hidegre tették. Noulens úr megvonta tőle a jogot, hogy egyenesen sürgönyözhet Albert Thomasnak. Lázas gyorsasággal vetettem számot lelkemben a magam helyzetével. Talán még mindíg lehetséges lenne egy nagy „coup" Trockijjal. De talán Noulens úr ügyesebb politikus, mint gondoltam. Sarokba voltam szorítva. Ha visszautasítom a hozzájárulást, Noulens úr saját szakállára fog cselekedni és magával fogja rántani az olaszokat, japánokat és talán

Francist is. Ha belegyezem, legalább nem fogják rámsütni annak a vádnak a bélyegét, hogy egyedül álltam ellen a szövetségesek egységének. És én megadtam magam.

Ragyogó napsütésben mentünk át a nagykövethez, a konferenciára. Francis elnökölt, de Noulens uralkodott a terepen. Valóban, ő volt az egyetlen ántánt-képviselő Vologdában, aki tudta, mit akar. Teljesen egyetértett velünk a csapatok számát illetőleg, amelyekre az intervenció sikere érdekében feltétlenül szükség van. Még a cseh hadsereg ügyében is, amely mint egy kígyó, úgy tekerődzött a Volgától Szibériáig, meglepően előzékeny volt. Minden oldalról megvitattuk ezt a kérdést és elhatároztuk, hogy a cseheket el kell szállítani, amilyen hamar csak lehet. A tanácskozás után elköszöntem Noulens úrtól. Csupa mosoly és kedvesség volt. Amikor huszonnégy órával később megérkeztem Moszkvába, Hicks avval a hírrel fogadott, hogy Szibériában komoly összetűzésre került a sor a bolsevikiek és a cseh között. Hogy min robbant ki ez az összetűzés, azt még ma sem tudom. A francia tisztek, akiknek parancsnoksága alá a cseh tartoztak, azt jelentették, hogy a bolsevisták, nyilván német parancsra, megkísérelték a cseh csapatok lefegyverzését. A csehek ellenálltak és most fegyveres erővel kényszerítik ki útjuk folytatását. A bolsevikiek beállítása szerint a csehek a franciák izgatására támadást intéztek a gyanútlan helyi hatóságok ellen és úgy kezdtek viselkedni, mintha otthon lennének. Hogy melyik oldalról jött a provokáció, az talán örökre vita tárgya marad. De hogy az incidensnek mi lesz az eredménye, azt azonnal világosan látta mindenki. Az intervencionisták erős fegyvert kaptak a kezükbe.

Moszkvát valósággal ostromállapotban találtam. A csehek diplomáciai képviselőit letartóztatták. Számos ellenforradalmárt fogtak el és vetettek börtönbe. A sajtót elnyomták. Az asztalomon ott feküdt Csicserin sürgős kérelme, hogy vessem latba befolyásomat és intézzük el barátságosan a cseh affért. Cromietól is jött távirat, hogy jöjjek azonnal Pétervárra, ahol találkoznom kell Poole tábornok egyik tisztjével, aki holnap érkezik.

A délutánt a Csicserinnel és Karakhannal való tanácskozás foglalta le. Sokra nem jutottunk, mert hiányoztak a részletek és lehetetlen volt tiszta képet alkotnunk róla, mi történt voltaképpen Szibériában. Nyilvánvaló volt, hogy a bolsevisták mindenre kaphatók lettek volna, ha az ügyet békésen el lehetett volna simítani. Én csak azt ígérhettem, hogy minden tőlem telhetőt meg fogok tenni, mert kormányom utasítása még nem érkezett meg. A megbeszélés azonban kétségtelenné tette előttem, hogy a bolsevisták gyanúját most már semmi sem fogja tudni elaltatni többé. Mindíg gyanakodtam, de most már biztosan tudtam, hogy a franciák mozgolódásáról pontosan értesülve vannak. Azt is tudták már, hogy Poole tábornok megérkezett Észak-Oroszországba. Azt a hátsó gondolatunkat is kitalálták, hogy a cseheket akarjuk előőrsként felhasználni az antibolsevista intervencióhoz. Ilyen körülmények között csak azt az egyedül lehetséges választ adhattam, hogy a brit kormány még tartja ígéretét és a németek ellen hajlandó katonai segítséget nyujtani. Csicserin keserűen nevetett. Ha a szövetségesek az ellenforradalom pártjára állnak, a bolsevistáknak nincs sok választani valójuk. Oroszország éppúgy fog ellenszegülni a szövetségesek beavatkozásának, mint ahogy ellenszegülne a német intervenciónak.

Ugyanaznap este, miután kiszámítottam, hogy éppen futja az időből, elutaztam Pétervárra. Itt Cromieval és McGrath-tal tanácskoztam, Poole tábornok tisztjével. Egy tekintetben megnyugtatott a találkozás. Néhány héttel ezelőtt Trockij egy rossz órájában szememre vetette, hogy a brit kormány csaléteknek használ engem, nekem kell elterelnem a bolsevisták gyanúját mindaddig, amíg az angolok el nem készülnek az antibolsevista államcsínnyel. Akkor szörnyen fölháborodtam ezen a mondáson, de később kissé megzavarodtam. McGrath azonban helyrehozta lelkem egyensúlyát. Kijelentette, hogy az intervenció terve még nem haladt valami nagyon előre és Angliának még mindíg nincsen

határozott oroszországi politikája. Addig semmiesetre sem történik semmi, amíg Poole tábornok nem küld haza jelentést.

A McGrath-tal folytatott beszélgetés azonban más oldalról aggodalmakkal töltött el. Poole maga erős intervenciós párti volt, éppúgy Thornhill is, aki Murmanszkban állt. Ezenkívül megtudtam, hogy Lindley, aki ügyvivő volt itt, amikor Pétervárra érkeztem, rövidesen vissza fog térni Oroszországba. Ez csak egyet jelenthetett: Londonnak nincs bizalma bennem. Letörve és megalázva tértem vissza Moszkvába. Egész Pétervár tudott már Lindley küszöbönálló visszatéréséről, engem pedig kormányom még csak arra sem érdemesített, hogy értesítsen róla.

Moszkvában aztán ott találtam London instrukcióit a cseh affért illetőleg. Még ugyanaznap délután, francia és olasz kollégáim kíséretében, elmentem a hadügyi népbiztossághoz. Az aktus szigorúan rideg formaságok között játszódott le. Csicserin hosszú, kopár szobájában ültünk, amelynek egyetlen bútordarabja egy íróasztal volt. Faszéken foglaltunk helyet, szemben velünk Csicserin és Karakhan ültek. Egymásután olvastuk fel tiltakozásunkat. Az enyém volt a legerélyesebben fogalmazva. Megmondtam a két népbiztosnak, hogy hónapok óta mindent megteszek a bolsevisták és a szövetségesek közti megértés előmozdításáért, de ők mindig csak áltattak és egérutakat kerestek. Most pedig, miután szabad elvonulást biztosítottak a cseheknek, akik a szláv ügyért küzdöttek és akik most Franciaországba igyekeznek, hogy ott folytassák a harcot az ellen az ellenség ellen, amely a bolsevistáknak is épp olyan ellensége, mint nekünk, engedve a németek fenyegetéseinek, orvul megtámadják azokat, akik mindig barátaik voltak. Kormányom megbízásából értesítettem őket, hogy minden kísérletet, amely a csehek lefegyverzésére vagy szabad elvonulásuk megzavarására irányul, úgy fogunk felfogni, mint német inspirációt és a szövetségesekkel szemben ellenséges cselekményt.

A bolsevisták csöndben fogadták tiltakozásunkat. Keresetten udvariasak voltak. Bár meglett volna rá a módjuk, nem is kísérelték meg, hogy érveinkkel szembeszálljanak. Csicserin, aki jobban hasonlított egy vízbefúlt patkányhoz, mint valaha, szomorú szemekkel bámult ránk. Karakhan arcán ostoba zavartság tükröződött. Kínos némaság állott be. Mindnyájan idegesek voltunk, különösen én, akinek lelkiismerete nem volt tiszta. Végre Csicserin köhintett.

— Uraim! — szólt. — Jegyzékükről tudomást vettem.

Félszegen kezet fogtunk és libasorban kivonultunk a teremből.

Tiltakozásunk mély hatást keltett. Hónapok mulva, amikor már börtönben ültem, Karakhan elmondotta, hogy őt is, Csicserint is rendkívül meglepte szavaim élessége. Első gyanújuk velem szemben ettől a naptól kezdődött. Ez a gyanú csakugyan nem volt alapnélküli. Mielőtt még én magam is tudatára ébredtem volna, azonosítottam magam egy olyan megmozdulással, amely, bármi lett légyen is eredeti célja, nem Németország, hanem a szó legszorosabb értelmében Oroszország jelenlegi kormánya ellen irányult.

Meg kell magyaráznom azokat az indítóokokat, amelyek ebbe az illogikus szituációba sodortak. Négy és fél hónapon keresztül küzdöttem a japán intervenció ellen és általában minden intervenció ellen, amely nem történik a bolsevisták beleegyezésével. Az orosz antibolsevista erőkben egyáltalában nem bíztam és még kevésbbé bíztam a Németország elleni keleti front helyreállításának lehetőségében. A csehek képviselőivel mindíg szoros kontaktusban álltam. A cseh hadsereg, amelynek lázadása a helyzetet élére állította, hadifoglyokból toborzódott. Szlávok voltak, névleg osztrák alattvalók, akik a háború kitörésekor ezer és ezer számra szökdöstek át az oroszokhoz. A cári uralom iránt nem viseltettek különösebb rokonszenvvel, amely sohasem akarta

elismerni önálló nemzetiségüket. Ösztönükben rejlett a demokrácia és szívük az orosz liberálisok és szociálforradalmárok felé hajlott. Nem volt hihető, hogy símán együtt tudnának dolgozni a cárista tisztekkel, akik az antibolsevista tábornokok seregeiben mégis csak a legfőbb erőt jelentették.

Miért adtam hát oda magam egy politikának, amely kezdettől fogva nem kecsegtetett sikerrel és amely az állhatatlanság vádját vonta fejemre? Bár szeretnék teljesen őszinte lenni, a válasz mégsem könnyű. A tradíciók tisztelői szerencsésebb helyzetben vannak: ők a társadalom meglévő rendjében való hitüket már a bölcsőben megkapják és minden politikai problémát meg tudnak oldani avval az egyszerű formulával, hogy „ezek itt a barátaim és azok ott az ellenségeim". Én nem tudtam soha ilyen fényben látni a világot. Engem azért küldtek vissza Oroszországba, hogy a brit kormányt a dolgok igazi állásáról tudósítsam. Ezt a feladatot igyekeztem legjobb tudásom szerint teljesíteni. Nem éreztem különösebb rokonszenvet a bolsevisták iránt és bár számtalanszor próbáltak hangulatot csinálni ellenem avval, hogy a kommunistákkal tartok, mégis mindíg igyekeztem megőrizni tárgyilagos és minden befolyástól mentes ítélőképességemet. Ebben az időben, nem tehetek róla, ösztönösen éreztem, hogy a bolsevizmusban a békeprogramm és a fanatikus gazdasági elgondolás mögött van egy ideológiai háttér is, amelyet a legjobb akarat mellett sem lehetett egy német ügynökök lázítására kitört utcai felfordulásnak nevezni. Az egyedüli ok, amiért rámsütötték a kommunistaság vádját, az volt, hogy megláttam, hogy az a megmozdulás, amelynek kellős közepébe csöppentem, nagyobb hullámokat fog verni a történelemben még a francia forradalomnál is. Tudtam feleségem sürgönyeiből, — és később más forrásokból is hallottam — hogy a brit kormány nem nézte jó szemmel ezt a felfogásomat. Be kellett volna adnom a lemondásomat és haza kellett volna térnem. Akkor ma prófétának kijáró tiszteletben részesül-

nék, aki figyelemreméltó pontossággal jósolta meg az orosz forradalom különböző fázisait.

De nem vágyódtam ilyen babérokra. Könnyű lett volna azt mondanom, hogy első kötelességem a hazám és ha hazám megváltoztatja politikáját, nekem nincs jogom szembefordulni vele. Ha otthagytam volna állásomat a háború közepén, ez egyértelmű lett volna a dezertálással. De nem használom ezeket a kifogásokat. Ezek az érvek nem az enyémek. Három hónappal később, amikor már fogságban voltam, Karl Radek egy levélben, amelyet Arthur Ransomehoz intézett, azt írta, hogy közönséges „karriérvadász" vagyok, aki, miután látja, hogy politikáját nem támogatják, lázas buzgalommal belemegy mindenbe, amit csak akarnak, hogy visszanyerje gazdái kegyét. Ez a vád már valamivel közelebb jár az igazsághoz, de azért mindenesetre méltánytalan. Viselkedésemnek alapjában véve két főmotívuma volt. Akkor nem vetettem föl magam előtt ezt a kérdést, de a tudat alatt Mura volt az oka annak, hogy nem akartam elhagyni Oroszországot. A másik motívum, amely a döntő és a teljesen tudatos volt, hogy hiányzott belőlem a morális bátorság a lemondásra és kitenni magam honfitársaim ódiumának.

Ám talán volt még egy hihetőbb indítóokom is. Azt képzeltem, hogy ha a szövetségesek csakugyan rászánják magukat az oroszországi beavatkozásra, speciális és értékes ismereteim segítségével, amelyekkel az orosz viszonyokra vonatkozólag rendelkeztem, meg fogom tudni óvni őket attól, hogy verembe essenek. A bolsevistákat sokkal közelebbről ismertem akkor, mint bármelyik más angol ember. Január óta ott tartottam az ujjamat az oroszországi események ütőerén. A mindenféle gyülevész katonai szakértők, akik messziről ordítoztak intervenciót és akik a bolsevistákat közönséges utcai csőcseléknek tartották, amely az első mozsárlövésre szét fog szaladni, már csak földrajzi helyzetük miatt sem lehettek ilyen ismeretek birtokában. Áttérve most már az intervencióra, mindent megtettem, hogy

bebizonyítsam, hogy támogatásommal mégis csak lehet a sikernek némi lehetősége. Mindvégig a leghevesebben küzdöttem az ellen az elmélet ellen, hogy az ú. n. „lojális" oroszok képesek megállni a helyüket a bolsevisták ellen, a szövetségesek muníciója, pénze és vezetése mellett. Utolsó pillanatig harcoltam érte, hogy a beavatkozáshoz tekintélyes katonai erőkre van szükség, mert e nélkül az egész terv dugába dől. Egy különleges formulát is szerkesztettem, amely szerint: az a segítség, amelyet a „lojális" oroszok nekünk nyujtani tudnak, egyenes arányban áll az általunk küldött csapatok számával. Hiába kiáltoztam, nem hallgatott rám senki. Közben nem maradt lélekzetem rá, hogy a saját levesemet fújjam. Pálfordulásom mindenki előtt diszkreditált. Az intervencionisták makacs öszvért láttak bennem, akit sikerült mégis észre téríteni. Akadály voltam, amit szerencsésen elsöpörtek az útból. Véleményemre többé nem kellett tekintettel lenni. A bolsevisták Radek felfogását osztották. Két szék közt a pad alá estem. Ennek az esésnek nyomait még ma is viselem. A bolsevisták szemében én vagyok a megtestesült ellenforradalom. Az intervencionisták számára a kommunistabarát maradtam, aki elrontotta tervüket.

NYOLCADIK FEJEZET

Az intervenció maga csak augusztus negyedikén vette kezdetét. A júniustól augusztusig terjedő két hónap olyan volt, mint a purgatórium. Helyzetünk fokról fokra rosszabbodott. És tekintettel a fenyegető veszedelem növekedésére, a bolsevisták szorosabbra húzták a gyeplőt.

Június 10-én „Benji" Bruce megérkezett Moszkvába, hogy magával vigye menyasszonyát, a szép és bűbájos Karsavinát. Nagy csomó postát hozott számomra és az első igazi hireket Angliából. George Clerktól is volt egy levelem, aki akkor a külügyi hivatal háborús ügyosztá-

lyának vezetője volt. Végtelenül kedves hangnemben írt. Ő és Kisch ezredes, a hadügyminisztériumból, voltak az egyetlen magasrangú tisztviselők, akik nyiltan rokonszenveztek felfogásommal és nem titkolták azt a nézetüket, hogy nem ítéltem meg rosszul a helyzetet. De Bruce nem ringatott illuziókban angliai népszerűtlenségemet illetőleg ú. n. probolsevista periódusomban. Megtudtam tőle, hogy márciusban majdnem visszahívtak. Csak tizenkét órát maradt Moszkvában „Benji" Bruce, de, tekintettel a hírekre, amelyeket hozott, látogatása olyan volt számomra, mint az üdítő szél a sivatagban. Öt hónapig el voltam vágva a világtól és most végre hiteles történeteket hallottam Anglia és a nyugati front helyzetéről. Karsavina és Bruce valósággal legendás kalandokon mentek keresztül, amíg elérték Murmanszkot. A bolsevikiek engedélye nélkül utaztak és nekem már nem állott módomban segíteni rajtuk.

A június vigasztalanul szomorú volt. Lehet, hogy mert lelkiismeretem nem volt tiszta, de mindíg úgy éreztem magam, mintha megfigyelnének. Trockij nem akart többé tudni rólunk és bár Csicserint, Karakhant és Radeket majdnem minden nap láttuk, a lényeget mindíg gondosan kerültük a társalgásban. A bolsevistákkal való megváltozott politikai beállítottság materiális helyzetünkre is hatással volt. A friss hús és főzelék beszerzése egyre nagyobb nehézségekbe ütközött és ha az amerikai vöröskereszt misszió nem látott volna el konzervekkel, komoly bajok lettek volna.

Hicksen keresztül felvettem az érintkezést az antibolsevista erőkkel. Ezek Moszkvában velünk szemben két organizációval képviseltették magukat, a „Centrum"-mal, amelynek volt egy bal- és egy jobbszárnya és a Szavinkov által alapított „Megújhódó Oroszország Szövetségé"-vel. Ez a két szervezet állandóan civakodott egymással. A Centrum szoros kapcsolatot tartott fenn a déli fehér hadsereggel és a fehér tábornokok gyanakodtak Szavinkovra. Ebben az időben levelet kaptam Alexejev tábornoktól, amelyben azt írja, hogy

inkább dolgozna együtt Leninnel és Trockijjal, mint Szavinkovval és Kerenszkivel. A két organizáció csak egy dologban volt egy véleményen: mindketten szövetséges segítséget és szövetséges pénzt akartak. A vezetők közül egyiket-másikat személyesen is ismertem, közöttük Peter Struvet, ezt a ragyogó intellektust, aki valamikor szocialista volt és Leninnek segített megfogalmazni az első kommunista manifesztumot. Megismerkedtem Michael Feodorovval is, a volt államtitkárral. Mindketten nagyszerű jellemek voltak és törhetetlen hűséggel viseltettek a szövetségesek iránt. Mégis nagyon vigyáztam minden szavamra a velük való beszélgetések folyamán. Amennyire hivatalosan tudtam, a brit kormány még nem szánta rá magát az intervencióra. Amíg a döntésről nem értesítettek, addig a fehérek nem kaptak tőlem sem pénzt, sem ígéretet.

Magatartásom nagyban különbözött a franciákétól, akik, amint azt saját előadásukból tudom, bőkezűen támogatták Szavinkovot. Ígéreteikben nem ismertek határt. Elhitették a fehérekkel, hogy a szövetségesek katonai segítsége olyan erős lesz, hogy a győzelem nem lehet kétséges. Két szövetséges hadosztályról beszéltek Archangelben és néhány japán hadosztályról Szibériában. Felbátorodva ezeken a reménységeken, az antibolsevisták nagyobb szabású aktivitásba fogtak. Június 21-ikén megölték Volodarszkit, a bolseviki sajtó-népbiztost Szentpéterváron, amikor egy gyűlésből tért vissza az Obucsov-gyárból. A bolsevikiek nem késlekedtek a válasszal. A szentpétervári szovjet-gyűlésen Urickij, a helyi cseka feje, heves támadást intézett beszédében Anglia ellen, amelyet avval vádolt, hogy ő bíztatta fel a népbiztos gyilkosait. Másnap Scsasztnit, a balti flotta volt parancsnokát, aki a Kremlben volt elzárva, halálra ítélték és kivégezték. A tárgyaláson nagy feltűnést keltett Trockij éles hangja. A terror megkezdődött.

Felkerestem Csicserint, hogy tiltakozzam Urickij vádjai ellen. Csicserin félmentegetődzésekkel próbált magyarázkodni. Nagyon sajnálatosnak tartja az ügyet,

mondotta, de hát mit várhatunk egyebet, ha ragaszkodunk Oroszország semlegességének megsértéséhez? Oroszország nem kíván mást, csak hogy hagyják nyugton és engedjék, hogy végre élvezze a drágán vásárolt béke gyümölcseit. De mulatságosan beszélt Trockijról, aki hátát nekivetve a falnak, mindíg harcolni akar valaki ellen és most szigorú rendszabályokat követel a szövetségesekkel szemben. „Különös", — mondta Csicserin — „menynyire katonává vedlett ez az ember. Márciusban Leninnek minden befolyását latba kellett vetnie, hogy megakadályozza Trockijt, hogy hadat ne üzenjen Németországnak. Most megint Lenin hideg agyveleje tartja vissza, hogy hadat ne üzenjen a szövetségeseknek."

Bár úgy látszott, hogy a beavatkozás ideje még nem érkezett el, moszkvai tartózkodásunk szemmel láthatólag vége felé közeledett. Egyikünk sem érezte magát valami kitűnően. Denis Garstin hagyott el bennünket elsőnek, aki parancsot kapott, hogy csatlakozzék Poole tábornokhoz Archangelben. Neki is titokban kellett elutaznia, mert a bolsevistáktól lehetetlen lett volna útlevelet kapnunk a számára. Szomorú szívvel távozott el körünkből, szívesebben maradt volna nálunk és osztozott volna a mi sorsunkban. Szegény fiú! Ő lett egyike az intervenció legelső áldozatainak. De azért a bizakodás még nem hagyott végleg cserben. Azt hittük, a szövetségesek olyan erőket fognak partra tenni, hogy a bolsevisták nem lesznek képesek komoly ellenállásra. Még Ransome is, aki állhatatosan kitartott mellette, hogy nem szabad a bolsevisták beleegyezése nélkül interveniálni, azon a véleményen volt, hogy „vége a komédiának" és felkészült rá, hogy elhagyja az országot. De micsoda izgalmas kalandok vártak még ránk, amíg végre csakugyan elutazhattunk!

Az első rendkívüli eseménye ennek az időszaknak Mirbach gróf, német nagykövet meggyilkolása volt. Ez a gyilkosság, amelyhez egy nagy, belső, kormányellenes forradalom is csatlakozott, a modern kornak talán legdrámaibb politikai merénylete marad. Mivel én magam is néma szemtanúja voltam ennek a megkísérelt állam-

csínynek, részletesen elmondom mindazt, amit tudok róla.

A helyzet megértéséhez tudni kell, hogy a bolsevista forradalom után, 1917 novemberében, az orosz szociálforradalmárok szélsőséges balszárnya szövetkezett a kommunistákkal és támogatta őket az új kormány megalakításában. Állásokat is kapott a különböző népbiztosságoknál, megtartotta helyét a szovjetekben és erős képviseletet nyert a központi végrehajtó bizottságban, amely a szovjetek kongresszusának szüneteiben az orosz szocialista szövetséges szovjetköztársaság legfőbb törvényhozó és közigazgatási hatósága. A szovjetkormány tehát, létének első nyolc hónapjában, koalíciós kormány volt.

A baloldali szociálforradalmárok pártja éppen olyan szélsőséges elveket vallott és éppúgy gyűlölte a kapitalizmust és imperializmust, mint a bolsevikiek. És mint a bolsevikiek, ők is elkeseredett ellenségei voltak az ántántnak. A belpolitikában azonban, bizonyos agrárkérdésekben, nem értettek egyet Leninékkel, mindazonáltal egy követ fújtak a szovjetekkel és segítették a bolsevistákat a polgárháborúban. Muravjev ezredes, egy volt rendőrtiszt és Szablin hadnagy, a moszkvai Kors-színház tulajdonosának fia, a bolsevizmus első idejében az új kormány legvitézebb katonai parancsnokai, mindketten ehhez a párthoz tartoztak.

A bolsevistákkal ellentétben a baloldali szociálforradalmárok nem helyeselték a minden áron való békét. Erősen küzdöttek a breszt-litovszki béke megkötése ellen és azt, bár továbbra is meghagyták képviselőiket a kormányban, sohasem ismerték el magukra nézve kötelezőnek. Legtöbb hívük Ukrajnában volt, amelyet a németek megszállva tartottak és erős kézzel igazgattak. Ismeretes, hogy a németek ott egy reakciós orosz kormányt ültettek be, amely úgy táncolt, ahogy ők fütyültek és amely a földeket visszaadta orosz tulajdonosaiknak.

A baloldali szociálforradalmárok nem nyugodtak ebbe bele. A békekötés óta heves guerilla-harcba kezdtek Ukrajnában, mind az orosz földesurak, mind pedig a német megszállók ellen. Ukrán elvtársaik szenvedése végső

kétségbeesésre ragadtatta a baloldali szociálforradalmárokat és elkeseredetten támadták a bolsevistákat a németekkel szemben tanúsított szolgalelkűségükért. A bolsevista népbiztosokat „Mirbach-lakájoknak" csúfolták. Mivel még a hivatalos sajtóban is nap-nap után jelentek meg hírek a németek békeszegéseiről, maró gúnyjuk mindíg új és új tápot talált Csicserin enyhe, csúszó-mászó tiltakozásainak és a német nagykövet rideg és elutasító válaszainak szembeállításában.

A legfőbb ellentét a két orosz kormányzópárt között abban rejlett, hogy a baloldali szociálforradalmárok a németekben látták a forradalom legveszedelmesebb ellenfeleit. A bolsevisták, vagyis inkább Lenin, aki egyedül látott tisztán ebben a zavaros légkörben, minden erejükkel azon voltak, hogy lehetőleg kerüljenek mindent, ami a béke törékeny művét veszélyeztethetné. Éppúgy féltek a szövetségesek beavatkozásától, mint a németek további kihívásaitól. Szívében mindkét párt egyképpen gyűlölte a szövetségeseket és a németeket. A helyzetnek volt azonban komikus oldala is. Amíg a bolsevikiek nyilvánosan mindíg elítélték a baloldali szociálforradalmárok ukrajnai tevékenységét, addig titokban minden módon támogatták őket guerilla-harcaikban a németek ellen.

De volt egy másik nehézség is, amely éket vert a két párt közé. A parasztok között a baloldali szociálforradalmárok tábora a kulakokból állott, míg a bolsevisták, részben hogy helyzetüket a falvakban is megerősítsék, részben hogy több gabonához jussanak, ú. n. „szegénybizottságokat" alakítottak, amelyek a nincsteleneket egyesítették magukban és amelyeket aztán ráuszítottak a kulakokra és gabonakészleteikre.

Ezeknek az egyenetlenségeknek végre meg kellett bosszulniok magukat. A baloldali szociálforradalmárok titokban fantasztikus terveket szőttek a bolsevista kormány megdöntésére és a németek ellen való háború újrafelvételére. Július negyedikén, a minden-oroszok ötödik kongresszusának megnyitása napján, a politikai helyzet végleg megérett a kikerülhetetlen kirobbanásra.

Erre a kongresszusra a baloldali szociálforradalmárok különleges előkészületeket tettek. Dacára a bolsevisták választási manipulációinak, sikerült megszerezniök a nyolcszáz képviselői hely egyharmad részét és 1917 novembere óta a bolsevisták, saját, gondosan megszűrt parlamentjükben, először találták szembe magukat igazi, nyilt ellenzékkel.

A kongresszust a moszkvai operaházba hívták össze. A földszinten, ahol egykor a „balletománok" és a gazdag, fölékszerezett moszkvai plutokrata hölgyek ültek, most a hivatalos delegátusok foglaltak helyet: jobb oldalon, a színpaddal szemben, a bolsevista többség, akik között feltűnően sok volt a khaki-egyenruhás katona, baloldalon a szociálforradalmár ellenzék, csupa tagbaszakadt, parasztinges ember, akikről messziről lerítt a falusi eredet.

A magas színpadon, amelyen valaha Saljapin először hívta életre halhatatlan Borisz Godunovját, most a központi végrehajtó bizottság tagjai gyülekeztek, — egy falka „intellektüel", mintegy százötvenen, majdnem csupa zsidó.

A rivaldán trónolt az elnökség, középen Szverdlov, az elnök. Ez az izraelita olyan sötét típus volt, hogy már majdnem „színes"-nek tarthatta volna az ember, fekete szakálla és kegyetlen fekete szeme szinte megtestesítőjévé tették a modern spanyol inkvizitornak. Baloldalán Afanaszjev ült, a központi végrehajtó bizottság titkára, ugyancsak egy jelentéktelen fiatal zsidó, idegesen pislogó szemekkel, mellette Nakhamkisz, az Izvesztija szerkesztője, akit a közvélemény inkább Steklov álnéven ismert. Ugyanennél az asztalnál foglalt helyet Szinovjev, a szentpétervári kommün elnöke. Arcát símára borotváltatta és hatalmas homloka már szemre is elárulta nagy intelligenciáját, amelyről különben híres volt. Szverdlov jobbján ültek a baloldali szociálforradalmárok vezetői: Kamkov, Karelin (két borotváltképű fiatal zsidógyerek, választékos öltözetben, szintén az értelmiségi osztály képviselői), Cserepanov és a legszélen Spiridonova Mária, a párt harminckétéves női vezére. Egyszerű ruhában volt, fekete

haját símán hátra fésülte és állandóan a csiptetőjével játszott. Olyan volt, mint Olga, a tanítónő, a Csehov „Három nővér"-ében. 1906-ban, még fiatal lánykorában lett híres, amikor Lusinovszkijt, a hírhedt tambovi kormányzósági tanácsost megölte. Pártja őt szemelte ki a merénylet elkövetésére és a lány tél közepén ott várt Lusinovszkijra a boriszogljebszki vasútállomás perronján. Amikor a tanácsos kilépett a vonatból, rásütötte revolverét. A lövés talált, de arra már nem maradt ideje, hogy a maga életével is végezzen. Kozák katonák elvonszolták a pályaudvarról, majd sorjában mind erőszakot követtek el rajta. Később halálra ítélték, de tekintettel fiatal korára, a cár egy engedékeny pillanatában büntetését életfogytiglani kényszermunkára változtatta. Szemeinek búskomor, szinte fanatikus kifejezése világosan mutatta, hogy a szenvedések nem multak el nyomtalanul a kedélyéről. Nem volt gyakorlati politikus, csak hisztérika, de követői között rendkívüli népszerűségnek örvendett és mindenki a forradalom eszményi alakját tisztelte benne.

Az elnökség asztala mögötti padsorokban a központi végrehajtó bizottság többi tagjai sorakoztak. Itt lehetett látni a bolsevisták tulajdonképpeni vezéreit és fő népbiztosait, akik teljes számban megjelentek, Trockijtól Krylenkóig, a sötét tekintetű, idegesen rángatódzó közvádlóig. Csak Derzsinszkij és Peters nem voltak jelen, a bolseviki igazságszolgáltatás zordon képviselőinek nincs idejük kongresszusokra. Lenin is elkésett, mint rendesen. Ám később ő is becsúszott a helyére halkan, észrevétlenül, de a kellő pillanatban.

A páholyokban és az erkélyen köröskörül a különböző delegátusok barátai és követői ültek. Csak jegy felmutatása ellenében lehetett belépni és minden ajtónál, minden folyosón lett katonák álltak őrt, állig felfegyverkezve, puskával, revolverrel, kézigránáttal. A nagy császári páholyt a hivatalos sajtó képviselői foglalták le, én a jobb első nagy földszinti páholyban ültem, mindjárt a színpad mellett, Lavergne-nyel, Romeivel és a szövetséges missziók többi tagjaival. Éppen fölöttünk volt a

helye a német, török és bolgár követség tagjainak. Szerencsére nem szemtől-szembe helyeztek el bennünket és így minden figyelmünket csak a látnivalók foglalták le.

A légkör első pillanattól kezdve telítve volt feszültséggel. A megnyitás napján csak a kisebb delegátusok beszéltek, szigorúan ragaszkodva a pártprogrammhoz. A szociálforradalmárok három nagy sérelmét tárgyalták, a breszt-litovszki békét, a szegénybizottságokat és a halálos ítélet bevezetését. Valóságos pergőtűz alá fogták ezeket az intézkedéseket. A békeszerződés elleni harcban hivatkoztak a németek hajmeresztő rémtetteire Ukrajnában. A bolsevisták minden vonalon védekezni voltak kénytelenek.

Az igazi összeütközés azonban a második napra maradt. Ekkor szólaltak meg mindkét részről a nagy ágyúk. A beszédek sorát Szverdlov nyitotta meg, aki okosan lavirozott a baloldali szociálforradalmárok támadásai között. A német megszállás borzalmait ő is elismerte, de hivatkozott arra, hogy Oroszország még túlgyönge fölvenni az elhajított kesztyűt. A szegénybizottságok megvédelmezése már kevésbbé sikerült. De határozottan fölénybe került a szociálforradalmárokkal szemben a halálos ítéletek kérdésében. Azt mondta, hogy a baloldali szociálforradalmárok Sesasztni admirális kivégzése miatt tiltakoznak a halálos ítéletek ellen. Ugyanakkor azonban szorosan együttműködnek a bolsevikiekkel a rendkívüli bizottságokban. Egyik pártemberük a moszkvai cseka alelnöke, amely már számos letartóztatottat küldött a halálba törvényszéki tárgyalás nélkül. A baloldali szociálforradalmárok tehát ellenzik a halálos ítéletet akkor, ha azt bíróság mondja ki és mellette vannak, ha azt tárgyalás nélkül hajtják végre. Amikor leült, a bolsevisták hangosan kacagtak és tapsorkánban törtek ki.

Utána Spiridonova emelkedett szólásra. Már első szavai után nyilvánvalóvá lett, hogy ez nem rendes kongresszus, hogy ez az a pillanat, amikor a bolsevisták és a baloldali szociálforradalmárok útja végleg elválik egymástól. Spiridonova láthatólag ideges. Előadása kezdet-

ben egyhangú, de egyre jobban belemelegszik a témába, hangja hisztérikusan szenvedélyessé válik és mély hatást tesz a jelenlévőkre. Támadásainak éle a szegénybizottságok ellen irányul. Büszkén hivatkozik rá, hogy egész életét a parasztok felszabadításának szentelte. Jobbkarját föl- és alá mozgatja, így kíséri mondatai ritmusát. Elkeseredett ostromát egyenesen Lenin ellen intézi. „Vádollak", — kiáltja Leninre mutatva — „hogy elárultad a parasztságot, hogy a magad javára használod ki őket és nem tekinted az ő érdekeiket." Majd párthívei felé fordult: „A Lenin szemében ti csak trágya vagytok, szemét!" — rikácsolta. Azután teljesen fékevesztetten ismét a bolsevistákra mennydörgött: „Minden egyéb ellentétünk csak múló természetű, a parasztkérdésben azonban el vagyunk szánva a végső küzdelemre. Ha a parasztot, a bolseviki parasztot, a baloldali szociálforradalmár parasztot, a párthoz nem tartozó parasztot elnyomják, kizsákmányolják, megalázzák, ha parasztságában alázzák meg, megint ott lesz a kezemben ugyanaz a revolver, ugyanaz a bomba, amellyel egyszer már megvédelmeztem..." A mondat végét már nem lehetett hallani, a szavak elvesztek a taps vad, mindent elsöprő viharában. A földszinten egy bolseviki delegátus egy illetlen közbekiáltást vág a szónok fejéhez, amely végleg kirobbantja a botrányt. Dagadó izmú parasztok felugrálnak helyeikről és öklüket rázzák a bolsevisták felé. Trockij előretolakszik és beszélni akar, de lekiabálják és arca elsápad a tehetetlen dühtől. Szverdlov hiába rázza az elnöki csengőt és fenyegetődzik a terem kiürítésével. Úgy látszik, csakugyan nem marad más hátra, mint hogy beváltja a fenyegetést. Ekkor Lenin lassan megindul a színpad elejére. Útközben megfogja Szverdlov vállát és eltéteti vele a csengőt. Kezével kabátja hajtókáját tartja, úgy áll meg szemtől-szembe a hallgatósággal, mosolyogva, telve önbizalommal. Gúnyos kiáltások és füttyök fogadják, de ő csak fensőbbségesen nevet. Majd fölemeli a karját és a lárma egy utolsó kitöréssel lassankint elhal. Rideg logikával egyenkint veszi sorra a baloldali szociálforradalmárok érveit. Hihetetlen szarkaz-

mussal állítja pellengérre illogikus és következetlen álláspontjukat. Megjegyzései újabb közbeszólásokat és viharokat szabadítanak föl. Szverdlov megint ideges lesz és a csengő után nyúl, de Lenin megint megfogja a kezét. Magabízása már-már az ellenfeleket is zavarba ejti. Alig észrevehetően előrehajlik, hogy szavainak nagyobb nyomatékot adjon, furcsa kis mozdulatokkal kíséri beszédét, de olyan nyugodtan szónokol, mintha csak egy vasárnapi iskola hallgatóságához intézné mondatait. A németek iránti szolgalelkűség vádjára azt válaszolja, hogy a baloldali szociálforradalmárok, akik új háborút akarnak zúdítani az országra, az ántánt-imperializmus malmára hajtják a vizet. Hidegen, az érzelmek minden nyoma nélkül védelmezi a breszt-litovszki békét, kiemeli, hogy milyen keserves a megaláztatás, amelyet el kell szenvedni, de elismeri a kényszer zord szükségszerűségét. A jelenlegi helyzet nehézségeit szinte eltúlozza. Dícséri azoknak a bátorságát, akik háborút viseltek a szocializmusért, további türelmet ajánl és kárpótlásul ezért a türelemért nagyszerű jövőt jósol, majd ha az összes országokban, amelyek mind el fognak fáradni a háborúban, kitör az elkerülhetetlen forradalom. Ennek az embernek keresetlen egyénisége, dialektikájának lenyűgöző ereje lassankint hatalmába keríti a jelenlévőket. Megbabonázva hallgatják, amíg csak be nem fejezi mondanivalóját, hogy aztán magukon kívül éljenezzenek, még a baloldali szociálforradalmárok közül is sokan, akiknek pedig tudniok kell, hogy mi készül holnapra.

De a baloldali szociálforradalmárokra gyakorolt hatás nem tartós. Lenin után Kamkov következik, aki nagyszerű szónok és dühös szenvedélybe beszéli bele magát. Beszéde igazi hadüzenet és én egyenesen bámulom meggondolatlanságát. Nem kímél senkit és semmit. Ragyogó szónoklata tele van drámai hatásokkal. A páholy felé fordul, amelyben a németek ülnek, úgy kiáltja: „A proletariátus diktatúrája Mirbach diktatúrájává változott. Hiába figyelmeztettük Lenint, politikáján nem volt hajlandó változtatni. Nem vagyunk többé független

hatalom, hanem a német imperializmus játékszere, azé a német imperializmusé, amelynek képviselői elég arcátlanok ahhoz, hogy meg mernek jelenni előttünk még ezen a gyűlésen is!"

A baloldali szociálforradalmárok egy emberként ugrálnak föl helyeikről és ordítva rázzák fenyegető öklüket a németek páholya felé. A színházban csak úgy visszhangzanak a kiáltások: „Le Mirbachhal! Vesszenek a német gyilkosok! Tépjük le a nyakunkról a breszt-litovszki akasztófakötelet!" Szverdlov szakadatlanul rázza a csengőt és gyorsan berekeszti az ülést. A delegátusok lázas izgalomban özönlenek ki az előcsarnokba.

Egy incidens azonban meggondolásra késztetett. Kamkov beszéde közben egy francia hírszerző tiszt, aki a mi páholyunkban ült, viharosan tapsolt. Viselkedése, sajnos, nagyon jellemző volt legtöbb szövetséges kollégámra. Egyáltalában nem tudták megérteni, hogy a bolsevikiek éppúgy, mint a szociálforradalmárok, minden idegen intervenciót, akár a németek, akár a szövetségesek részéről jön, ellenforradalmi intervenciónak tekintenek. Valóban, amikor végre sor került beavatkozásunkra, a baloldali szociálforradalmároknál nem számíthattunk segítségre.

A vita, amely július ötödikén este olyan drámaian végződött, másnap, szombaton délután nem folytatódott úgy, amint tervezve volt. A kongresszus összeült ugyan, de a bolseviki vezérek hiányoztak. A tegnapi forrongás színhelye áttevődött az utcára és a barrikádokra.

Én négy órakor mentem el az operába. Meleg, nyomasztó délután volt, amikor beléptem a színházba, az volt az érzésem, hogy egy török fürdőbe szállok. A földszint zsúfolásig megtelt, de a színpadon sok hely tátongott üresen. Hiányzott Trockij, hiányzott Radek. Öt óra tájban lassankint eltünedeztek a központi végrehajtó bizottság összes bolsevista tagjai. A központi hatalmak részére fenntartott páholy is üres volt. De itt voltak a baloldali szociálforradalmárok, majdnem teljes számban, közöttük Spiridonova is. Nyugodtnak és közömbösnek látszott, vi-

selkedésében nem volt semmi, ami elárulta volna, hogy pártja erőszakkal akarja biztosítani fennmaradását.

Mert erről volt szó. Mi csak kevéssel előbb ébredtünk tudatára annak, ami készül. Hat órakor Sidney Reilly jött be a páholyunkba avval a hírrel, hogy a színházat katonaság zárta körül és minden kijárat meg van szállva. Neki is csak halvány sejtelme volt a történtekről. Csak annyit tudott, hogy az utcákon harc folyik. Valami baj lehet. Képzelhető, hogy nem nagyon nyugtatott meg bennünket, amikor egyszerre óriási robbanás rázkódtatta meg a fölöttünk lévő folyosót. Egy őr vigyázatlanul viselkedett és elejtette a kézigránátját. Reilly és egy francia ügynök, attól való félelmükben, hogy a bolsevisták meg fogják motozni őket, amikor elhagyják az épületet, gyorsan átkutatták összes zsebeiket, hogy eltüntessék a kompromittáló iratokat. Több cédulát apró darabokra szakítottak és az ülés párnáiba dugtak, a veszedelmesebb papírokat pedig lenyelték. A helyzet sokkal komolyabb volt, semhogy fel tudtuk volna fogni a komikumot, amely ebben a műveletben rejlett. Elhatároztuk, hogy mivel a legjobb politika ilyenkor a semmittevés, ülve maradunk és türelemmel, már amennyire türelemről egyáltalában szó lehetett, várjuk be a fejleményeket.

Végre hét órakor Radek megszabadított szorult helyzetünkből és elbeszélte a történteket. A baloldali szociálforradalmárok meggyilkolták Mirbachot, abban a reményben, hogy erre a kihívásra a németek újra megindítják a háborút. Szablinnak és Alexandrovicsnak, a cseka alelnökének vezetésével azt tervezték, hogy a kongresszuson, ott az operában, elfogják a bolseviki vezéreket. A kelepcébe, amelyet ellenségeiknek állítottak, ők maguk estek bele.

Az államcsínyt magát rövid pár szóban el lehet beszélni. Szombaton délután háromnegyed háromkor egy autó hajtott a német nagykövetség épülete elé, a Denejni Pereulokra. Az autóban két ember ült. A nagykövetséget a bolsevista csapatoknak egy különítménye őrizte. Az autón érkezőket azonban símán beengedték a házba, mert

különleges belépési engedélyük volt, amelyet maga Alexandrovics írt alá és a cseka pecsétjével látott el. A küszöbön álló tragédiában egy Blumkin nevű ember játszotta a főszerepet, aki hónapokig lakott az én szállodámban, a mellettem lévő szobában. Ezt a Blumkint, aki, amint kiderült, a cseka alkalmazottja volt, Riezler követségi tanácsos azonnal fogadta. Riezler előtt kijelentette, hogy személyesen kell beszélnie Mirbachhal, mert a cseka egy ántánt-összeesküvésnek jött a nyomára, amely a német nagykövet meggyilkolására irányul. Tekintettel Blumkin megbízó levelére és értesüléseinek komolyságára, Riezler doktor azonnal bevitte magával Mirbach szobájába. Amikor a gróf megkérdezte, hogyan akarják végrehajtani a gyilkosságot, Blumkin egy Browningot rántott ki a zsebéből. — Így! — kiáltotta és revolvere összes töltényeit belelőtte a szerencsétlen nagykövet testébe. Ezután kivetette magát a nyitott ablakon, de előbb a biztonság kedvéért egy kézigránátot hajított maga mögé. A nagy zűrzavarban sikerült elmenekülnie.

Ezalatt a baloldali szociálforradalmárok a Pokrovszkikaszárnyába annyi csapatot vontak össze, amennyit csak a maguk oldalára tudtak gyüjteni. Mintegy kétezer ember volt itt, zárt egységben, akiket Popov, egy cseka-ügynök vásárolt meg, ezekhez járult még néhány elégedetlenkedő katona más ezredekből és a feketetengeri flotta párszáz matróza. Egy óra hosszat volt is némi sikerük. Derzsinszkijt elfogták és bebörtönözték és megszállták a táviróhivatalt. Ezután azonban nem jutott eszükbe semmi, mindössze annyi, hogy győzelmi sürgönyöket menesztettek az ország minden részébe. Estefelé megkísérelték, hogy megközelítsék az operaházat, de miután látták, hogy az épületet erős bolsevista csapatok veszik körül, visszavonultak főhadiszállásukra. Katonailag olyan gyönge volt ez az akció, hogy Moszkva lakosságának legnagyobb része csak másnap tudta meg, hogy puccs készült.

Trockij bátorsága mentette meg a helyzetet. Két lett ezredet hívott be a környékről és összevonta tankjait. Néhány óra mulva a szociálforradalmárok serege ekkora

túlerővel szemben kénytelen volt letenni a fegyvert. A vezérek közül néhányan megszöktek. Alexandrovicsot elfogták a kurszki pályaudvaron és ott helyben agyonlőtték. A meglepett szociálforradalmár képviselőket, akik semmi ellenállást se tanusítottak, az operában letartóztatták. A forradalom, amely a színházban kezdődött, ott is fejeződött be.

A baloldali szociálforradalmároknak ez az operabuffája mindössze egy eredménnyel járt: a bolsevisták és a békepártiak hallatlanul megerősödtek. A visszahatás a vidéken teljesen jelentéktelen volt. Pár nappal később Muravjev, a volgai bolseviki-erők főparancsnoka megkísérelte, hogy Moszkva ellen nyomuljon, de mivel közben híre ment már az államcsíny összeomlásának, saját katonái fogták el. Életét drámai módon fejezte be: a szimbirszki szovjet embereinek szemeláttára agyonlőtte magát. Spiridonovát és Cserepanovot a Kremlbe zárták, ahol később társuk lettem a szerencsétlenségben. Blumkinnak, a gyilkosnak, azonban nyoma veszett. A puccs segítői és támogatói, hogy a bosszútól meneküljenek, hátat fordítottak vezetőiknek és csatlakoztak a bolsevistákhoz, akik befogadták őket soraikba.

Ez a sikerületlen felkelés jó lecke lehetett volna a szövetségeseknek. Megláthatták volna belőle, hogy Oroszország semmiképpen sem akar háborút, sem a németekkel, sem a szövetségesekkel. De az ügy nem maradhatott következmények nélkül sem ránk, sem a németekre. A német kormány tombolt, de mivel tudomása volt a küszöbön álló szövetséges beavatkozásról, nem üzent hadat a bolsevikieknek. Csak azt kérte, engedjék meg egy német zászlóalj Moszkvába küldését, a nagykövetség őrizetére és amikor a bolsevisták visszautasították ezt a követelést, megelégedett egy diplomáciai jegyzékkel. A mi számunkra mulatságosabb meglepetést tartogattak. Két nappal Mirbach megölétése után Radek meglátogatott és értesített, hogy a bolseviki kormány testőrséget szándékozik rendelkezésemre bocsátani. Szélesen mosolygott, amikor ezt előadta, mert már előre tudta, mit fogok rá válaszolni. Azt felel-

tem neki, hogy nem bánom, de csak, ha ott állítják fel ezt a testőrséget, ahová a király is gyalog jár. Talán ekkor nevettünk együtt utoljára.

Helyzetünk nem volt túlságosan kellemesnek mondható. Lindley még a kongresszus tartama alatt megérkezett Vologdába és hozzám intézett első sürgönye bizonytalan és nyugtalanító volt. Semmi támpontot nem nyujtott sem a követendő politikát, sem a beavatkozás időpontját illetőleg. Éreztem azonban, hogy az ellenforradalmi kísérlet, sajnos, már nem késik sokáig. Szavinkov, akit a franciák a szövetséges segítség ígéretével bíztattak, elfoglalta Jaroszlavlt. Jaroszlavl volt egyetlen nyitott kapunk Moszkvából Archangel felé. Trockij önéletrajzában azzal vádol, hogy Jaroszlavl elfoglalását én támogattam és pénzeltem, de ebben nincs egy szemernyi igazság sem. Szavinkovnak sohasem nyujtottam pénzbeli segítséget, még kevésbbé bátorítottam bármiféle akcióra. Trockij úgy bosszulta meg a szövetségesek ellenforradalmi ténykedését, hogy rendeletileg megtiltotta az útlevelek kiadását az összes francia és brit tisztek számára. Ez az ukáz az én misszióm tagjait elvben nem érintette, de tudtam, hogy a gyakorlatban aligha fognak velünk kivételt tenni. Ezenkívül a táviróforgalom Anglia felé még rendszertelenebbé vált és nem tudhattam, mikor fogják az érintkezésnek ezt az utolsó útját is elvágni előlünk.

Július 17-ikén este Karakhan hivatalosan értesített a cári család meggyilkolásáról Jekaterinburgban. Azt hiszem, én voltam az első, aki ezt a hírt külföldre továbbította. Erről a gaztettről első kézből nem tudok részleteket, csak a bolseviki kormány viselkedését figyeltem meg, ahogyan a gyilkosságra reagált. Azt hiszem, hogy a helyi szovjet, amelyet megrémített a cseh csapatok közeledése (a csehek ugyanis visszafordultak és most már nyilt harcba kezdtek a bolsevistákkal), saját szakállára cselekedett és csak a tett elkövetése után kérte a központi kormány jóváhagyását. Szó sem volt róla, hogy a bolseviki kormány helytelenítette vagy elítélte volna ezt a mészárlást. A kommunista sajtó vezércikkeiben mindent meg-

tett, hogy a gyilkosságot mentse és igyekezett a cárt úgy beállítani, mint valami zsarnokot és vérszomjas fenevadat. Hirdette, hogy lapjaiban megkezdi a cár naplójegyzeteinek közlését. Később meg is jelent a napló néhány fejezete, amelyekből nem derült ki más, mint hogy a cár jó férj és szerető apa volt. A közlemények aztán hamarosan abba is maradtak, mert az olvasókban csak rokonszenvet ébresztettek a volt uralkodó iránt. Igaz, hogy Karakhan maga legalább mutatta, hogy meg van rendülve és hivatkozott a mentő körülményekre. Ekkor állította fel először azt az elméletet, hogy a szövetséges beavatkozás veszélye volt a cár halálának közvetlen oka. De igaz az is, hogy Moszkva lakossága a hirt meglepő közömbösséggel fogadta. Tetőpontjára hágott ekkor az apátia minden iránt, mindenkit csak az érdekelt, ami közvetlenül önmagára vonatkozott és ez az érdeklődésnélküliség jellemző volt azokra a rendkívüli időkre, amelyekben éltünk.

Mialatt Jekaterinburgban lejátszódott ez a szörnyű tragédia, Vologdában egy helyzetkomikumokban gazdag bohózat nevettette meg az embereket. A bolsevikiek elküldték Radeket a szövetségeseknek ebbe az Elysiumába, hogy próbálja meg mégegyszer, utoljára rávenni a nagyköveteket a Moszkvába való visszatérésre. Lehet, hogy titokban azt remélték, hogy még lehet valami baráti megegyezésre jutni, de sokkal valószínűbb, hogy, miután látták, hogy a szövetséges intervenció most már kikerülhetetlen, tuszokul szerették volna a nagyköveteket Moszkvában tartani. Erre a kényes feladatra a bolseviki Puckot szemelték ki, aki eredményt ugyan nem ért el, de annál több nevetni valót talált Vologdában. Revolverrel az övében jelent meg a nagykövetek előtt, érvelt, hízelgett, fenyegetődzött. Együttesen beszélt hozzájuk, aztán különkülön is elővette őket. A nagykövetek azonban kitartottak álláspontjuk mellett. Este elment a helyi postahivatalba és közvetlen vonalon felhívta Csicserint, hogy értesítse küldetése sikertelenségéről.

Ennek az arkádiai kéjutazásnak mulatságos utójá-

téka lett. A Radek-Csicserin telefonbeszélgetést titkos ügynökeink egyike szóról-szóra lejegyezte. Ez az okmány annyira szemmelláthatólag hiteles volt, hogy a moszkvai amerikai főkonzul fordításban elküldte a nagykövetnek. Francis, a nélkül, hogy elolvasta volna, zsebre vágta és a nagykövetek mindennapi konferenciáján egyszerre csak előhúzta.

— Uraim, — mondta. — Érdekes okmányt kaptam az imént Moszkvából, Radek jelentését a velünk való tanácskozásról. Felolvasom Önöknek.

Ezzel megigazította a cvikkerét és hangosan olvasni kezdett: „Francis nagykövet egy kitömött ingplasztron, amely mögött nincs senki." Ez nagyon is igaz volt, de magának a nagykövetnek szájából elég különösen hangzott. Ezután még találóbb jellemzések következtek, mindennek a teteje azonban a befejező mondat volt: „Lindley az egyedüli, akinek van valami sütnivalója. Nem is titkolja, hogy Noulens viselkedését végtelenül együgyűnek tartja." Sir Francis Lindley sok nehéz helyzettel állott már szemben, rettenthetetlen bátorsággal és megingathatatlan józansággal. De nem hiszem, hogy valaha is kellemetlenebbül érezte volna magát, mint ebben a pillanatban.

A végső tragédia előtt azonban még egy komédia várt ránk. Július 22-ikén megérkezett Moszkvába egy hivatalos brit gazdasági misszió, amelynek tagjai voltak: Sir William Clark, most kanadai brit főbiztos, Mr. Leslie Urquhart, Mr. Armistead és a kereskedelmi külképviselet részéről Mr. Peters. Azért jöttek, hogy megtárgyalják a bolsevistákkal a kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételének lehetőségét. Úgy éreztem magam, minha villám csapott volna belém, amikor megérkeztek. Biztos értesüléseim még nem voltak, de amennyire tudtam, a beavatkozás már csak napok kérdése volt. A cseh hadsereg nyugat felé vonul előre. Szimbirszket már elfoglalták és most Kazánt ostromolják. A csehek szövetségestársaink voltak. Támogattuk őket és ezáltal támogattuk a bolsevisták elleni háborút. Szavinkov, aki Jaroszlavlt tartotta megszállva, a franciák megvásárolt embere volt. Kétségtelen, hogy

brit csapatok már útban vannak Archangel felé. És most egyszerre megjelenik Moszkvában egy brit gazdasági delegáció, amely nem győz eleget szónokolni a békéről és a gazdasági kapcsolatok áldásairól. El lehet képzelni ennél félszegebb helyzetet? Lehet-e csodálni, hogy később a bolsevikiek Macchiavelli-szerű kétszínűséggel vádoltak és saját bűnöm mellett a perfid Albiont is pellengére állították? Íme, itt voltak az álnokság letagadhatatlan bizonyítékai. De, ó jaj, nem volt itt semmi csalás és csalfaság! Csak a Whitehall bizonyította be ismét, hogy az egyik ügyosztály nem tudja, mit csinál a másik. Sir William Clarkot én magam vittem el Csicserinhez és Bronszkijhoz, a kereskedelmi népbiztoshoz. Nem mondhatom, hogy ez a beszélgetés valami nagyon épületes volt. Az angol látogatóktól sem tudtam meg valami sokat. Sir William Clarknak fogalma sem volt Anglia oroszországi terveiről. Urquhart, akinek Szibériában bányaérdekeltségei voltak, meggyőződéses intervencionistának mutatkozott. Kimondhatatlanul örültem, amikor kétnapi sikertelen tárgyalás után a társaság visszautazott Pétervárra. Ha még tizenkét órát vártak volna, Isten tudja, meddig kellett volna itt vesztegelniök!

Másnap váratlan hirtelenséggel megjött a hire, hogy a szövetséges nagykövetségek elhagyták Vologdát és Archangelbe menekültek. Hátrahagytak ugyan egy semmitmondó nyilatkozatot, hogy elutazásuk nem jelent diplomáciai szakítást, a bolsevisták mégis joggal fogták fel ezt a lépésüket úgy, mint az intervenció előjátékát. Szökésükkel, amelyről még a moszkvai szövetséges misszziókat sem értesítették előre, kevéssé irígylésre méltó helyzetbe sodortak bennünket. Tisztán láttam, hogy a túsz-szerep, amelyet eredetileg a nagyköveteknek szántak, most miránk marad. Francia, amerikai és olasz kollégáimmal elmentem Csicserinhez, puhatolódzni. Csicserin rendkívül barátságos volt és láthatólag gondosan került mindem olyan lépést, amely miatt a bolsevistákat lehetett volna okolni a diplomáciai viszony megszakításáért. Rábeszélt, hogy maradjunk Moszkvában és biztosított, hogy

bármi történjék is, akármikor elutazhatunk, ha akarunk. Nem adtunk kötelező választ, mert még nem kaptunk utasítást kormányainktól. Valószínűnek tartottuk, hogy a szövetségesek már elhatározták a csapatok partraszállítását. Úgy gondoltuk, hogy Archangelben, Murmanszkban és Vladivosztokban fognak kikötni. De még mindíg nem tudtunk semmi bizonyosat.

Csak az az egy volt kétségtelen, hogy helyzetünk Moszkvában nem lesz sokáig tartható és amikor hazatértem a lakásomra, azonnal megkezdtem az előkészületeket az elutazáshoz. A következő pár nap volt eddigi oroszországi tartózkodásom legrosszabb időszaka. Mura tíz nappal ezelőtt elment Moszkvából, hogy meglátogassa Észtországban maradt rokonait. A vasútközlekedés a cseh és a jaroszlavli front harcai miatt erős ellenőrzés alatt állt és én nem tudtam érintkezni vele. Már-már azt hittem, hogy el kell hagynom Oroszországot, a nélkül hogy viszontlássam. Négy nap és négy éjszaka nem húnytam le a szememet. Hosszú-hosszú órákon át ültem a szobámban és pasziánszot raktam vagy ostoba kérdésekkel nyaggattam a szerencsétlen Hickset. De tenni nem tudtam semmit. Kétségbeesésem elvette önuralmamat és átadtam magam a legreménytelenebb csüggedésnek. Végre július 28-ikán délután megszólalt a telefon. Felkaptam a kagylót. Mura volt a készüléknél. Hatnapi szörnyű, kalandos utazás után visszaérkezett Pétervárra, miután gyalog verte magát keresztül az Észtország és Oroszország közötti senki-földjén. Azt mondta, hogy még aznap éjjel hazaindul Moszkvába.

A hatás csodálatos volt. Most egyszerre minden jóra és szépre fordult. Ha megint láthatom Murát, bátran szembenézek minden bajjal, minden gonddal, bármit hoz is számomra a jövő.

KILENCEDIK FEJEZET

Az események most már gyorsan kergették egymást. A Mura megérkezése utáni napon Kievben meggyilkolták Eichhorn tábornokot, az oroszországi német főparancsno-

kot. Egy Donszkoj nevű fiatal orosz diák, a szociálforradalmár párt tagja, hajtotta végre ezt a terror-cselekményt. Kocsit bérelt és amikor elhajtott a tábornok mellett, bombát dobott rá. A hatás leírhatatlan volt. Éppen Csicserinnél és Karakhannál ültem, amikor telefonon jelentették nekik az esetet. Örömüket nem is igyekeztek titkolni és Csicserin egyenesen hozzám fordult: „Látja", mondta „ez a vége, ha egy külföldi bele akar avatkozni Oroszország dolgaiba, a nép akarata ellen." Leplezetlen jókedve megijesztett. Józan eszemnek tudnia kellett volna, hogy a bolsevisták a tábornokot elnyomójuknak tekintették, akinek gyilkosa voltaképpen szabadító, éppúgy, ahogy a burzsoágyermekek is csodálni tanulják Brutust vagy Jáélt. A bolsevisták számára mindegy, hogy német vagy angol tábornokról van-e szó, ha egyszer Oroszország földjére teszi a lábát. Az ellenforradalom ügynöke és ezért törvényen kívül áll. A szövetségesek is, a németek is elkövették azt a hibát, hogy Oroszországot csakis a saját konfliktusuk szemszögéből nézték. Amikor az elfogott Donszkojt két nappal később a német haditörvényszék kihallgatta, elsősorban a következő két kérdést intézte hozzá: „Ismeri Lockhartot? Ismeri a moszkvai angol misszió fejét?"

Augusztus elsején értesítettek, hogy ki kell költöznünk a szállodából, mert szobáinkat elrekvirálták az orosz kereskedelmi szövetség nagytanácsa részére. A bolsevisták kezdték kimutatni foguk fehérét. Most már nem voltak ránk semmi különös tekintettel. Nekem szerencsére sikerült megkapnom régi lakásomat a Kljebni Pereulokon és így nem jöttünk zavarba.

Augusztus negyedikén Moszkvában kitört a páni rémület. A szövetségesek partra szálltak Archangelben. A rémhírek napokig csak úgy kergették egymást. Azt beszélték, hogy óriási ellenséges hadsereg közeledik, néhányan tudni vélték, hogy százezer ember. Még a leghiggadtabbak is azt állították, hogy két hadosztálynál nem lehetnek kevesebben. A japánok állítólag hét hadosztállyal nyomulnak Szibériába, hogy a cseheknek

segítsenek. Még a bolsevisták is elvesztették a fejüket és végső kétségbeesésükben nekiálltak összecsomagolni az irattárat. A krizis tetőpontján beszéltem Karakhannal. Ő is azon a véleményen volt, hogy a bolsevista ügy elveszett. De kijelentette, hogy nem adják meg magukat. Ha kell, a föld alatt folytatják a harcot a végső győzelemig.

A zűrzavar leírhatatlan volt. A partraszállás utáni napon meglátogattam Wardropot, a brit főkonzult, aki hivatalát a Jusszupov palotában, a Vörös Kapunál rendezte be. Mialatt beszélgettünk, a palotát fegyveres banda fogta körül, a cseka ügynökei. Mindent lepecsételtek és mindenkit, aki az épületben tartózkodott, börtönbe hurcoltak, kivéve Hickset és engem. Külön igazolványom, amelyet Trockijtől kaptam, még megtette hatását. De ennek a támadásnak is volt egy mulatságos epizódja. Mialatt a cseka-ügynökök keresztkérdések alatt tartották a konzulátusi tisztviselőket, azalatt egy emelettel feljebb hírszerző tisztjeink elégették a titkos írás kulcsát és a többi kompromittáló iratokat. Vidám füstfelhők gomolyogtak a kéményből és az égés szagát egészen lentig érezni lehetett. És bár nyár volt, a cseka urainak nem tűnt fel, hogy miért raktunk tüzet. Később még sokszor volt alkalmunk tapasztalni, hogy a cseka-ügynökök terrorizálni tudtak ugyan, de mesterségükhöz nem sokat értettek.

Ugyanekkor hasonló módon megrohanták a francia misszió és a főkonzulátus házát is. Bár az olaszokat és az amerikaiakat nem bántották, ezt a törvénytelenséget nem vehettük félvállról. Igaz, hogy a bolsevisták szemében az archangeli partraszállás is törvénytelenség és a nemzetközi jog megsértése volt. Másnap mindnyájan elmentünk Csicserinhez, hivatalosan bejelentettük, hogy a diplomáciai viszonyt megszakítottnak tekintjük és elkértük az útleveleinket. Csicserin nem zárkózott el kérésünk teljesítése elől. Az események láthatóan megzavarták és mint mindíg, most is mindent megpróbált, hogy időt nyerjen. Túlságosan sok szakadt egyszerre a sze-

rencsétlen ember nyakába. Ugyanaznap reggel hasonló körülmények között fogadta Helfferichet, aki Mirbach gróf után lett német nagykövet. Helfferich is azon a nézeten volt, hogy a szövetséges intervenció komoly veszedelmet jelent a bolsevizmus számára és semmi kedvet sem érzett magában, hogy Mirbach gróf sorsában osztozkodjék, vagy hogy elfogassa magát a Moszkvába bevonuló ántánt-csapatokkal. Még ugyanazon az éjszakán elutazott Berlinbe és csak néhány hivatalnokát hagyta Moszkvában, hogy a folyó ügyek fennakadást ne szenvedjenek.

A bolsevisták, akiket a szövetségesek is, a németek is elhagytak, reménytelen helyzetbe kerültek. A csehek elfoglalták Kazánt és bár a kommunisták kiverték Szavinkov oroszait Jaroszlavlból, képtelenek voltak számbavehető védősereget felállítani az Archangel felől előnyomuló óriási ántánt erők ellen. Negyvennyolc óráig én magam is abban az illúzióban ringattam magam, hogy a beavatkozás fényes sikert fog aratni. Igaz, hogy nem voltam vele teljesen tisztában, mihez fogunk kezdeni, ha elfoglaljuk Moszkvát. Nem hittem, hogy egy orosz polgári kormány képes lesz tartani magát segítségünk nélkül, még kevésbbé hittem, hogy lesz rá mód rávenni az orosz tömegeket egy újabb háborúra Németország ellen. Tény az, hogy jelen körülmények között a beavatkozásnak inkább antibolsevista, mint antinémet jellege volt. Moszkva megszállásának tehát korlátlan ideig kell tartania. De tekintettel a túlerőre, amely véleményem szerint rendelkezésre állt, nem lehetett kétséges, hogy csapataink el fogják érni az orosz fővárost.

A kiábrándulás azonban hamarosan eljött. Augusztus 10-ikén a bolseviki újságok első oldalon öles betűkkel hirdették, hogy az oroszok óriási tengeri győzelmet arattak a szövetségesek fölött Archangelben. Tréfa, gondoltam, vagy legjobb esetben gyönge kísérlet a bolsevisták részéről, hogy bátorságot öntsenek követőikbe. De délután, amikor Karakhannal találkoztam, kezdtem

rosszat sejteni. Arca sugárzott a boldogságtól, az előbbi napok csüggedése mintha nyom nélkül eltűnt volna. Jókedve olyan természetes volt, hogy mindjárt láttam, hogy színlelésről szó sem lehet. „A helyzet nem komoly" — mondta. — „A szövetségesek csak pár száz embert küldtek partra."

Hitetlenül mosolyogtam. Később tudtam csak meg, hogy sajnos nagyon is igazat mondott. A tengeri győzelem persze csak mese volt, a bolsevisták mindössze a szövetségesek egy bárkáját süllyesztették el a Dvinán. De az ántánthadsereg létszáma a szó legszorosabb értelmében annyi volt, mint Karakhan mondta. Elkövettük azt a hihetetlen ostobaságot, hogy Archangelben nem egészen ezerkétszáz embert tettünk szárazföldre.

Ez olyan goromba hiba volt, amely csak a krimi háború legnagyobb balfogásaihoz volt hasonlítható. Oroszország zűrzavaros állapotában minden beavatkozás csak akkor számíthatott volna sikerre, ha mindjárt a kezdet eredményes lett volna. Ez a beavatkozás azonban olyan rosszul indult, hogy rosszabb már nem is lehetett és semmiféle egyéni vitézség nem tudta többé kiköszörülni ezt a csorbát. Az intervencionista oroszok terve az volt, hogy ők a csehekkel együtt a Volga-vonalat tartják és északon a szövetségesekkel, délen Alexejev és Denikin tábornokokkal igyekeznek helyreállítani az összeköttetést. Utóbbiak feladata volt Caricin és Szamara irányában előretörni, míg a szövetségesek abban bíztak, hogy komoly ellenállás nélkül fogják elérni Vologdát és Viatkát. Partraszállt „erőink" azonban olyan gyöngék voltak, hogy a Volga-vonal áttörött és ideiglenesen egész európai Oroszországban összeomlott az antibolsevista front.

Valóra váltak legsötétebb aggodalmaim.

Mivel a szövetségesek erős keze nem tudta összetartani a különböző ellenforradalmi csoportokat, ezek végül is egymással kaptak hajba. Beigazolódott jóslatom, hogy az oroszoktól várható segítség egyenes arányban áll a támogatásukra küldött csapatok számával. Az

orosz nép nagy tömegei teljesen távolmaradtak küzdelmünktől.

Ennek a sikertelen kalandnak az volt a következménye, hogy tekintélyünkön jóvátehetetlen csorba esett és hogy végleg megpecsételődött azoknak az oroszoknak a sorsa, akik segítettek bennünket. Reményeket ébresztettünk bennük, amelyeket aztán nem tudtunk valóra váltani. A polgárháború kegyetlenkedéssé fajult és oroszok ezrei mentek a vesztőhelyre. Közvetve mi voltunk a felelősek az orosz terrorért. Könnyű győzelmet ajándékoztunk a bolsevistáknak, új önbizalmat öntöttünk beléjük és egyenesen kényszerítettük őket, hogy kiépítsék erős és kíméletlen szervezetüket. A beavatkozás már magábanvéve is hiba volt. De ilyen egyenlőtlen erőkkel beavatkozni, ilyen reménytelenül, azok közé a gerinctelen félmegoldások közé tartozott, amelyek már bűnszámba mennek. E politika védelmezői arra hivatkoznak, hogy legalább megmentették Oroszországot attól, hogy a németek elfoglalják és hogy a németek kénytelenek voltak a nyugati frontról erőket elvonni. De 1918 júniusában már nem fenyegetett az a veszély, hogy a németek lerohanják Oroszországot. Az intervenció hatása a nyugati német helyzetre egyenlő volt a semmivel. Tény azonban az, hogy bármi lett légyen is a szövetséges kormányok szándéka, azok az oroszok, akik támogattak minket, úgy fogták fel ezt a beavatkozást, hogy az az orosz bolsevizmus megdöntésére irányul. Mivel a kísérlet meghiúsult, az orosz népnek most már nem volt egyetlen rétege sem, amely megbízott bennünk.

Karakhan optimizmusa, amint mondottam, keserves csalódás volt a számomra. De most, hogy a beavatkozás mégis megtörtént, igyekeztem megtenni érdekében minden tőlem telhetőt. Augusztus folyamán munkám főleg két dologban merült ki. Először igyekeztem elutazásunkat a lehetőséghez képest siettetni, másodszor pedig pénzbeli segítséggel láttam el azokat az oroszokat, akik a mi pártunkon álltak.

Utazásunk ügye holtpontra jutott. Csicserin viselkedése egyenesen jellemző volt a bolseviki diplomácia ravaszkodására. Magától értetődik, hogy kiadja az útleveleinket. Elutazhatunk, amikor kedvünk szottyan. Csak mondjuk meg, merre akarunk utazni? Finnországon át nem lehet, ott a németek vannak. Konstantinápolyon át szintén nem lehet a törökök miatt. Nem valószínű, hogy az afgán vagy a perzsa határon akarnánk átvágni magunkat. Más kiút pedig nincsen.

Megúntam a sok fecsegést és a szavába vágtam: — És Archangel? — Csicserin álszenteskedve dörzsölte a kezét: — „Archangelben ott vannak az angol ellenforradalmárok. Oda nem engedhetjük". Tehetetlenek voltunk. Most már nem férhetett hozzá kétség, hogy túszokul fogtak bennünket Moszkvában. Csak egyben reménykedtünk még, hogy a finn-német polgári kormány salvus conductust ad Finnország területére. Felkértük közvetítésre a semleges hatalmak diplomáciai képviseleteit, amelyek azonnal megkezdték a tárgyalásokat a finn és a német kormányokkal.

A várakozás idejét arra fordítottam, hogy anyagi támogatásokat nyujtottam az ántánt-barát szervezeteknek, amelyek bizony nagyon is rászorultak a segítségre. Heteken át egyedül a franciák pénzelték őket. Alexejev és Denikin ügynökei már nagyon rossz néven vették tőlem, hogy én nem vagyok hajlandó kivenni a részemet a közös kötelességből. Én azonban szigorúan megvártam a pillanatot, amikor nyíltan is szakítottunk a bolsevistákkal és csak ekkor nyitottam meg előttük az erszényemet. Bár a bankok zárva voltak és a devízaüzleteket megtiltották, könnyű volt pénzt folyosítani. Sok orosz volt, aki elrejtett rubelkészletek fölött rendelkezett és aki boldogan adta ide ezeket a készleteket londoni kifizetés ellenében. Hogy minden gyanút kikerüljünk, a rubeleket egy moszkvai angol cég útján gyüjtöttük össze. Ez tárgyalt az oroszokkal, szabta meg a kurzust és adta oda az Angliában beváltandó csekket. Mi az angol cégnél esetről-esetre hivatalos kezességet

vállaltunk, hogy a londoni kifizetés ne ütközzék nehézségekbe. A rubelösszegeket az amerikai főkonzulátusra szállítottuk és átadtuk Hicksnek, aki gondoskodott róla, hogy azok rendeltetési helyeikre kerüljenek.

Ezen az egy foglalkozáson kívül a napok unalmas egyhangúságban teltek. Más dolog alig akadt. Egy kis zseb-kódon kívül, amelyet szükség esetére megőriztünk, az összes titkos írásokat és okmányokat megsemmisítettük. A szövetséges reprezentánsok napi összejövetelét még megtartottuk, mégpedig az amerikai főkonzulátuson, amely most legbiztosabb menedékhelyünk volt. Nem tudom miért, de bár az Egyesült Államok is résztvettek az Archangel-expedícióban, a bolsevisták az amerikaiakat mindíg békében hagyták. Nevük mindíg hiányzott a hivatalos tiltakozásokból és Északoroszországban egyre csak az angol és francia csapatok atrocitásairól beszéltek. A moszkvai sajtó is csak Franciaországot és Angliát támadta.

A mellett folytattuk az úti előkészületeket. A finn és a német kormányokkal folytatott tárgyalások csak lassan haladtak előre, de nem látszottak kilátástalannak. A franciák temérdek pénzért állandó készenlétben tartottak egy befűtött mozdonyú vonatot, amelyen bármely pillanatban elindulhattunk. A pétervári angoloktól teljesen el voltunk vágva. A hollandi követség útján értesítettem Cromiet, hogy nem tudok tenni érdekükben semmit és hogy legjobb lesz, ha ő maga igyekszik gondoskodni az ő és hivatalnokai elutazásáról. Többször tárgyaltam Reillyvel is, akinek eltökélt szándéka volt, hogy a mi eltávozásunk után is Moszkvában marad.

A helyzet egészen rendkívüli volt. Bár hadat nem üzent senki, a háború a Dvinától a Kaukázusig terjedő fronton változatlan erővel folyt. Moszkvát még nem hagyhattuk el, de a városon belül szabadon mozoghattunk. Viszont fogalmunk sem volt róla, mi történik a világban. Csak az az egy dolog látszott bizonyosnak, hogy a bolsevisták tartják magukat.

Nem engedtük, hogy a csüggedés erőt vegyen raj-

tunk. Sokszor vacsoráztunk a franciáknál, a franciák pedig nálunk és aztán bridzseltünk. Felújítottuk az amerikaiak elleni reménytelen pókercsatáinkat is. Hálával kell megemlékeznem Pooleról, az amerikai főkonzulról és Wardwellről, az amerikai vörös-kereszt új vezetőjéről, akik könnyűszerrel elutazhattak volna, de a mi kedvünkért végig ott maradtak.

Délutánonként a brit főkonzulátuson komoly futballmeccseket rendeztünk. Örökre emlékezetemben marad egy válogatott verseny a britek és franciák között, amelyben Lavergne tábornok is részt vett, ingben, lovagló nadrágban, nadrágtartóban és katonacsizmában. Nagyszerűen küzdött, ezüstös haja szikrázott az augusztusi napban. Sadoul, a francia szocialista képviselő, aki később átpártolt a bolsevistákhoz, volt a kapus. Mivel bíró nélkül játszottunk, mindenki úgy dolgozott, ahogy akart. A franciák között sok nehézsúlyú játékos harcolt és mivel mi csak teniszcipőben álltunk ki, rettentő rohamokat kellett elszenvednünk. A verseny mégis egy Waterlooval felérő diadallal végződött, bár ezúttal német segítségre nem lehetett számítani és a végén vállunkon vittük ki a tábornokot a mezőnyről, hogy hősiességét orosz sör mellett ünnepeljük. Ez volt az utolsó alkalom, hogy futballmeccsen szerepeltem.

Néhány nappal ezután a nemzetközi mérkőzés után — pontosan augusztus 15-ikén — látogatókat kaptam és ennek a látogatásnak internacionális hatása már sokkal komolyabb volt. Éppen lakásomban ebédeltem, amikor megszólalt a csengő és inasom két lett urat jelentett be. Az egyik egy alacsony, sápadtképű ifjú volt, akit Smidchennek hívtak. A másik, egy magas, tagbaszakadt férfi, erőteljes arcvonásokkal és kemény, acélos tekintettel, Berzin ezredes néven mutatkozott be. Csakugyan parancsnoka volt az egyik lett ezrednek, amely a szovjetkormány pretoriánus gárdáját alkotta. Smidchen egy levelet hozott Cromietól. Mivel mindíg féltem az agent provocateuröktől, a levelet gondos vizsgálatnak vetettem alá. De nem lehetett kétség, a levelet csakugyan

Cromie írta, megismertem a keze vonásait. Hivatkozott egy üzenetemre, amelyet a svéd főkonzul útján juttattam hozzá. Megírta, hogy ő is készül elhagyni az országot és reméli, hogy „rövidesen bevágja maga mögött az ajtót." A levél helyesírási hibái is jellemzők voltak erre a nemes tengerésztisztre. Idegen nem hamisíthatta ezt az írást, mert úgy mint Károly Edvárd herceg, Nagy Frigyes és Harold Nicolson, ő is hadilábon állt az ortográfiával. A levél végén figyelmembe ajánlja Smidchent, aki bizonyos szolgálatokat tehet nekünk.

Megkérdeztem a két embert, mit kívánnak. Berzin volt a szónok. Elmondta, hogy a lettek eddig mindíg támogatták a bolsevista forradalmat, de nem akarnak örökkön-örökké a bolsevisták ügyéért vérezni. Egyetlen vágyuk, hogy végre visszatérhessenek hazájukba. Amíg a németek erősek voltak, addig erről nem lehetett szó, de most, hogy nyilvánvaló lett, hogy a szövetségesek fogják megnyerni a háborút, látják, hogy Lettország jövendő sorsa az ő kezükben van és nem a németekében. Ezért elhatározták, hogy nem harcolnak az ántánt ellen és nem ütköznek meg Poole tábornok seregével Archangelben. Ha kivezénylik őket Poole ellen, átszöknek hozzá. El tudom-e intézni a tábornokkal, hogy a szövetségesek ne lőjjék agyon őket?

Ez érdekes és hihető ajánlat volt. Komolyan meg kellett gondolnom a választ, de mielőtt bármivel is biztattam volna őket, előbb meg akartam kérdezni kollégáimat. A két összeesküvőnek azt mondtam, hogy megértem ugyan, hogy nem akarnak a szövetségesek ellen küzdeni, de nem vagyok abban a helyzetben, hogy segítsek rajtuk. Poole tábornokkal nem állok semmiféle kapcsolatban és azonkívül minden pillanatban várom, hogy elutazhassam Oroszországból. A legjobb lenne, ha ők maguk küldenének egy embert Poolehoz és ebben a lépésükben támogathatom őket. Megállapodtam velük, hogy másnap ugyanebben az időben újra felkeresnek.

Délután az egész dolgot megbeszéltem Lavergne tábornokkal és Grenard úrral, a francia főkonzullal,

aki később Franciaország követe lett Jugoszláviában. Arra a meggondolásra jutottunk, hogy habár nagyon óvatosnak kell lennünk, nem kompromittáljuk helyzetünket avval, ha pártoljuk a letteket, akik nem hajlandók a szövetségesek ellen harcba szállni. Abban sincs semmi, ha rábeszéljük őket, küldjenek követet Poole tábornokhoz. Elhatároztuk, hogy a kezükre járunk és hogy, mivel a mi elutazásunk ügye remélhetőleg szerencsésen tető alá jut, összehozzuk őket Sidney Reillyvel, aki továbbra is itt marad. Reilly aztán szemmel tarthatja és tovább pártfogolhatja őket.

A lettek másnap pontosan megjelentek. Én egy cédulát adtam nekik, amelyre a következőket írtam: „Kérem, hogy ez írás átadóját, akinek fontos közlendői vannak Poole tábornok számára, engedjék át az angol vonalon." Aztán bemutattam őket Reillynek.

Két nappal később Reilly arról értesített, hogy a tárgyalások jól haladnak és hogy a letteknek nincs szándékukban végigcsinálni a bolsevizmus összeomlását. Ő maga késznek mutatkozott rá, hogy elutazásunk után a lettek segítségével ellenforradalmat szít Moszkvában. Ezt a tervet Lavergne tábornok, Grenard és én a leghevesebben elleneztük és nyomatékosan figyelmeztettük Reillyt, ne bocsátkozzék ilyen veszedelmes és kétes kalandba. Reilly ezután eltűnt a „föld alatt", vagyis elrejtőzött és én csak Angliában láttam viszont, ahová végül is sikerült kimenekülnie.

Kényszerű itt-tartózkodásunk még két héttel meghosszabbodott. A semleges diplomaták értesítettek, hogy elutazásunk ügye elvileg el van intézve, az indulás pontos dátumáról minden pillanatban értesíthetnek. Összecsomagoltuk ruháinkat, mert jobbnak láttuk meg nem nehezíteni kofferekkel a vállalkozást és én nehéz szívvel mondtam búcsút minden holminak a lakásomban, keleti könyvtáramnak, bútoraimnak és nászajándékaimnak. Egy este még elmentünk a „sztrelnyába" elbúcsúzni Nikolajevna Máriától, a cigány-királynőtől. A „sztrelnya" azonban már zárva volt, de Nikolajevna

Máriát mégis megtaláltuk a közelben, dácsájában. Sűrű könnyeket hullatott értünk, elénekelte néhány kedvenc dalunkat, de csak úgy halkan, dúdolva. Aztán megcsókolt jobbról-balról és kért, maradjak nála. Ő már érezte a közeledő tragédiát. Álöltözetbe akart bujtatni minket, el akart rejteni, ellátni élelemmel és kicsempészni titkos utakon a bolsevisták vonalain túlra, dél felé. A tanács nem is volt rossz és jóakarata igazán meghatott, de sajnos, nem fogadhattuk meg. Egészen a kapuig kísért ki és a Petrovszki-park óriásfenyői alatt mondtunk egymásnak utolsó Istenhozzádot, miközben a hold sarlója kísérteties árnyakat vetett körénk. Nehéz és fájdalmas elválás volt ez. Nikolajevna Máriát soha többé nem láttam. Valakitől azt hallottam egyszer, hogy pár évvel ezelőtt nagy szegénységben halt meg, de ez nem volt egészen bizonyos....

A tragédiát, amelynek bekövetkezését előre látta, egy revolver ravasza robbantotta ki. Pénteken, augusztus 30-án, Urickijt, a pétervári cseka vezetőjét egy Kannegiesser nevű orosz „junker" meggyilkolta. Másnap este egy fiatal szociálforradalmár zsidólány, Dora Kaplan, közvetlen közelből két lövést adott le Leninre, aki visszatérőben volt a Michelson-gyárból, ahol egy gyűlésen beszédet mondott. Az egyik golyó a szív fölött a tüdőbe hatolt, a másik a nyakába furódott, a főartéria mellett. A bolseviki vezér nem halt meg, de életbenmaradásához kevés reményt fűztek.

A merénylet után fél órával már tudtam a dologról. Mindjárt sejtettük, hogy nem ússzuk meg az ügyet komolyabb következmények nélkül. Hicks és én, a fenyegető végzet előérzetében, sokáig fennmaradtunk aznap és halk suttogással beszéltük meg az eseményeket és azoknak várható következményeit nem éppen irígylésreméltó sorsunkra.

Egy órakor feküdtem le és elcsigázva a hónapok óta tartó izgalmaktól, mindjárt mélyen elaludtam. Fél négykor egy durva hang rázott fel álmaimból és rám-

parancsolt, hogy azonnal keljek föl. Kinyitottam a szememet és éppen egy revolver felém szegezett csövébe láttam. Valami tíz felfegyverzett ember volt a szobámban. Vezetőjüket ismertem: Mankov volt, a Szmolni volt parancsnoka. Megkérdeztem tőle, mit jelentsen ez a betörés. „Semmi kérdezősködés" — felelte gorombán. — „Öltözzön fel azonnal. A Lubjanka 11. alá visszük." (Lubjanka 11. alatt volt a moszkvai cseka.) Egy másik fegyveres csoport ezalatt Hickset vette elő és amíg öltözködtünk, az emberek nekiálltak felforgatni a lakást és kompromittáló írások után kutatni. Amikor elkészültünk, betuszkoltak bennünket egy kocsiba, mindegyikünk mellé két-két fegyveres őrt ültettek, így hajtottunk a cseka főhadiszállására. Itt fölvezettek egy kis négyszögletű szobába, amelyben nem volt más bútorzat, mint egy durván ácsolt asztal és két egyszerű faszék.

Hosszas várakozás után egy sötét folyosóra vittek. A fegyveresek, akik még most sem tágítottak oldalam mellől, megállítottak egy ajtó előtt és bekopogtattak. A kopogtatásra egy síri hang felelt: „Szabad!" Beléptek egy hosszúkás, homályos terembe, amelyet csak egy, az íróasztalon álló kézilámpa fénye világított meg. Az íróasztalnál egy fekete nadrágos, fehér orosz inges férfi ült, írómappája mellett pisztoly feküdt. A férfinek fekete, hosszúfürtű, hullámos haja volt, mint egy költőnek, amelyet hátra fésült magas homlokából. Bal csuklóján nagy karkötőórát viselt. A félhomályban arca még sápadtabb volt, mint máskor. Ajkait erősen összeszorította és amikor beléptem, acélos tekintettel nézett a szemembe. Kegyetlen és félelmetes embernek látszott. Peters volt, a cseka alelnöke. Akkor láttam utóljára, amikor Robinsszal együtt végigkalauzolt az anarchisták elfoglalt várain.

— Maguk elmehetnek, — mondta két kísérőmnek és ezután hosszú csend következett. Végül elfordította a pillantását és felnyitotta az írómappát.

— Nagyon sajnálom, hogy ilyen körülmények kö-

zött találkozunk újra — szólt. — A dolog rendkívül komoly.

Keresetten udvarias volt, de nagyon kimért. Én felvilágosítást követeltem, rámutattam arra, hogy a szovjet-kormány meghívására jöttem Moszkvába és hogy teljes diplomata-jogokat biztosítottak számomra. Formális tiltakozást jelentettem be letartóztatásom ellen és kértem, hogy azonnal kössön össze Csicserinnel.

Peters úgy tett, mintha nem hallotta volna tiltakozásomat. — Ismeri ezt a Kaplan nevű némbert? — kérdezte.

Nem ismertem, de jobbnak tartottam adott helyzetemben, ha nem felelek a kérdésekre. Olyan nyugodtan, ahogy csak tudtam, megismételtem, hogy nincs joga vallatnia.

— Hol van Reilly? — hangzott a következő kérdés. Válaszom megint csak ugyanaz volt.

Ekkor egy papírdarabot húzott ki a mappából. A cédula volt, amelyet a letteknek adtam, hogy Poole tábornokhoz juthassanak. — Ez az Ön keze írása?

— Nagyon sajnálom, — feleltem a lehető legnagyobb udvariassággal — egyetlen kérdésre sem áll módomban felvilágosításokat nyujtani Önnek.

Nem is próbált tovább faggatni. Megint hosszú, fürkésző pillantással mért végig. — Könnyítene sorsán, ha bevallaná az igazságot — szólt aztán.

Hallgattam. Peters megrázta a csengőt és engem visszavittek Hickshez. Egyedül maradtunk őreinkkel. Hicks és én nem beszélgettünk, tudtuk, hogy minden szavunkat kilesik. Ha egyáltalában szóltunk valamit egymáshoz, az is annyi volt, mint a semmi. Csak halványan sejtettem az összefüggéseket. Kétségtelen, hogy a bolsevisták megpróbálnak kapcsolatba hozni bennünket a Lenin elleni merénylettel. Ez a kísérlet nem izgatott. Lehet, hogy a merénylet közvetett következménye volt a szövetségesek intervenciójának, de nekünk személyesen semmi közünk sem volt hozzá. Sokkal kellemetlenebbül érintett a Reilly nevének említése és hogy

a Poolenak küldött üzenetem a Peters kezében van. Valahol valami hiba történt. Lett látogatóim, úgy látszik, felbérelt kémek voltak.

Átgondoltam a helyzet nehézségeit és idegességemben kabátom hajtókájával játszottam. Egyszerre csak éreztem, hogy kabátzsebemben ott van a jegyzőkönyvem, amely titkos írással ugyan, de pontos feljegyzéseket tartalmaz kiadásaimról. A cseka-ügynökök átkutatták az egész lakást, lehet, hogy még most is kutatnak, de nem jutott eszükbe, hogy megnézzék azoknak a ruhadaraboknak a zsebeit, amelyeket a letartóztatáskor magunkra öltöttünk. A jegyzőkönyvet rajtam kívül senki se tudta volna elolvasni. De voltak benne számjegyek és a bolsevisták talán ki tudtak volna olvasni ezekből valami kompromittáló értelmet. Esetleg azt mondták volna, hogy a számjegyek a bolseviki csapatok hadállásait jelentik vagy pénzösszegeket, amelyeket ellenforradalmi szervezetek támogatására fordítottam. A jegyzőkönyv gondolata nem hagyott nyugton. Hogyan tudnám megsemmisíteni? Minden pillanatban átkutathatják a zsebeinket. Csak egy megoldás látszott keresztülvihetőnek. Engedélyt kértem őreinktől, hogy a W. C.-be mehessek. Az engedélyt megkaptam, de a dolog evvel még korántsem volt elintézve. Két fegyveres odaállt az ajtó elé és amikor magamra akartam csukni, rámkiáltottak: „Hagyja nyitva!“ Evvel odaposztirozták magukat, hogy szemmel tartsanak. Kellemetlen pillanat volt. Meg merjem kísérelni, vagy ne? Szerencsére a hely, amelyben voltam, cselekvésre ösztönzött. Papír nem volt sehol. A fal tele volt kenve emberi ürüléknyomokkal. Amilyen lelki nyugalommal csak lehetett, előhúztam a noteszt, kitéptem belőle a terhelő lapokat és a körülményeknek megfelelő módon használtam fel őket. Aztán meghúztam a fogantyút, amely kitűnően működött. Meg voltam mentve.

Visszatértem Hickshez és leültem mellé várakozni. Hat órakor reggel egy nőt hoztak a szobába, aki talpig feketébe volt öltözve. Fekete volt a haja is és fekete

szemei alatt, amelyekkel merően maga elé nézett, fekete karikák éktelenkedtek. Arca színtelen volt, arcvonásai erősen zsidósak, ellenszenvesek. Épp úgy lehetett húsz éves, mint harmincöt. Azt hiszem, Dora Kaplan volt. A bolsevikiek nyilván abban reménykedtek, hogy elszóljuk magunkat vagy hogy valamiféle jeleket fogunk adni egymásnak, amelyekkel eláruljuk, hogy ismerjük egymást. A nő nyugalma természetellenesnek hatott. Egyenesen az ablakhoz lépett és állát a kezére támasztva kibámult a reggeli világosságba. Így maradt mozdulatlanul, szótlanul, sorsába beletörődve, amíg az őrök meginl el nem vezették. Agyonlőtték, mielőtt megtudhatta volna, hogy merénylete, amellyel új irányt akart szabni a történelemnek, sikerült-e vagy nem.

Reggel kilenckor Peters maga jött le hozzánk és kijelentette, hogy elmehetünk. Szabadok voltunk. Később meghallottuk, hogy maga sem volt vele tisztában, mit tegyen és ezért Csicserinhez telefonált utasításért. Csicserin aztán tiltakozott letartóztatásunk ellen.

Vasárnap délelőtt volt és szakadt az eső. Útközben felszedtünk egy régi lovaskocsit és fáradtan, összetörve hazahajtattunk. A lakásban a legnagyobb felfordulás fogadott. A szakácsné és két inasunk eltűnt. A házmester elbeszélte, hogy Murát a csekaügynökök magukkal vitték.

Útközben hazafelé vettünk egy ujságot. Nem volt benne más, mint jelentések Lenin állapotáról. A vörös vezér még nem volt eszméletnél. A jelentések után véresszájú cikkek következtek a polgárság és a szövetségesek ellen. A mi letartóztatásunkról azonban nem állt egy szó sem és meg sem kísérelték, hogy összefüggésbe hozzanak bennünket az Urickij és Lenin elleni merénylettel.

Megfürödtem, megborotválkoztam, aztán átmentem a hollandi követségre, Oudendyke követhez, aki most átvette az angol érdekek védelmét. Alacsony kis ember volt, aki élete legnagyobb részét Kínában töltötte. Felesége angol nő lévén, tökéletesen beszélt

angolul. Óriási izgalomban találtam. Pétervárott szörnyű tragédia játszódott le. Ugyanazon a napon, amelyen engem letartóztattak, egy cseka-ügynökökből álló banda betört a nagykövetség épületébe. A bátor Cromie védekezett a betörés ellen és miután a banda egyik vezérét megölte, lelőtték a lépcsőház tetejéről. A pétervári brit hivatalos személyiségeket egytől-egyig letartóztatták.

Egy aggodalomban mentem Wardwellhez. Féltettem Murát és szolgáimat és azt reméltem, hogy segíteni fog kiszabadításukban. Meg is ígérte, hogy megtesz minden tőle telhetőt és nyugodt biztonsága visszaadta az én önuralmamat is. Csicserint nem tudta elérni, de másnapra úgyis találkozást beszélt meg vele. Neki sem volt fogalma róla, hogy mi rejlik ezek mögött a letartóztatások mögött. Úgy gondolta, hogy a Lenin élete elleni merénylet elvette a bolsevisták eszét. Attól félt, hogy a vörös terrorral való fenyegetést, amelytől visszhangzottak a lapok, rövidesen be fogják váltani.

Amikor hazafelé mentem, csodálkozva láttam, hogy milyen kihaltak az utcák. Akiknek valami dolguk volt, azok is sietős léptekkel haladtak és néha meg-megálltak, hogy lopva körülnézzenek. Az utcasarkokat katonai készültségek őrizték. A rettegés kitört. Negyvennyolc óra alatt a város egész légköre megváltozott. Másnap már képtelen voltam kibírni az aggodalmat Mura sorsát illetőleg. Elmentem a külügyi népbiztossághoz és bejelenttettem magam Karakhannál. Azonnal fogadott. Kerülve minden politikai eszmecserét, tüstént rátértem jövetelem tárgyára. Akármi bajuk van is velem a bolsevistáknak, embertelenség, hogy Mura fogságba hurcolásával akarnak rám hatni. Hivatkoztam közismert tapintatára és kértem, szabadítsa ki. Megígérte, hogy ami módjában áll, azt meg fogja tenni. Ezen a napon volt különben harmincegyedik születésnapom, amelyet egyedül töltöttem Hicks-szel. Hicks ünnepi lakomát is szervírozott: kávét, fekete kenyeret és szardiniát.

Kedden a bolsevista ujságok már teljes terjedel-

mében közölték bűnlajstromomat. A lapok csak úgy kéjelegtek a fantasztikusnál fantasztikusabb rémtörténetekben, amelyeket „Lockhart-összeesküvés" név alatt foglaltak össze. Avval vádoltak bennünket, hogy terveket szőttünk Lenin és Trockij megöletésére, katonai diktatúra kikiáltására Moszkvában és az összes vasuti hidak felrobbantására, hogy Moszkva és Pétervár lakosságát kiéheztessük. Az egész tervet a hűséges lett helyőrség leplezte le, amelyet a szövetségesek súlyos pénzekért meg akartak vásárolni. A történet, amely nem sokban különbözött a tündérmeséktől, körítve volt letartóztatásom csodálatos regéjével. Amint olvastam, egy összeesküvő-gyűlés kellős közepén fogtak el, onnan szállítottak a csekára, ahonnan személyi adataim felvétele után azonnal elengedtek. Hasonló szenzációs feltálalásban írtak a pétervári eseményekről is. Cromie gyilkosáról úgy beszéltek, mint aki önvédelemből cselekedett, mert a követség tagjai tüzeltek a cseka embereire, akik egyszerűen csak viszonozták a tüzelést. A vastagbetűs főcímek a szövetséges képviselőket csak „Angol—francia banditák"-nak nevezték, a vezércikkek pedig, az események kommentálásában, a legkíméletlenebb terrort és a legvéresebb bosszút követelték az összeesküvők ellen.

Első pillanatban a sajtónak ezt az egész felhördülését jellegzetes bolsevista manővernek tartottam, hogy szépítsék a Cromie meggyilkolását, amely — és ezt teljes bizonyossággal éreztem — eredetileg nem állt szándékukban, továbbá hogy erőt öntsenek saját párthíveikbe és rettegéssel töltsék el a moszkvai ellenforradalmárokat. Reilly, akinek neve mindenütt ott szerepelt a puccsban, eltűnt. Ha csak ő nem vesztette el teljesen a fejét, akkor az egész történet nem volt más, mint a hazugságok ragyogó szövevénye.

Poole, az amerikai főkonzul, sokkal komolyabban fogta fel ezt az összeesküvési mesét. Ő azon a véleményen volt, hogy Reilly volt az agent provocateur, aki azért rendezte ezt az egész komédiát, hogy a bolsevis-

táknak fegyvert adjon a kezébe ellenünk. Az egyik ujság szerint az összeesküvők nem is akarták megölni Lenint és Trockijt, csak ingben akarták végigkergetni őket Moszkva utcáin. Ez a fantasztikus elgondolás csak Reilly buja képzeletében születhetett meg. Én nevettem Poole aggodalmain. Később alkalmam volt jobban megismerni Reilly jellemét, de véleményem nem változott meg róla akkor sem. Reilly akkor negyvenhat éves volt. Zsidó volt és azt hiszem, ereiben nem volt egyetlen csöpp angol vér sem. Szülei Odesszából származtak és igazi nevén Rosenblumnak hívták. A Reilly nevet első felesége apjától vette, aki ír ember volt és a Reilly Callahan névre hallgatott. Még máig sem tudom, hogyan szerzett angol állampolgárságot. A háború előtt Pétervárott élt, ahol nagyon sok pénzt keresett a legkülönbözőbb kereskedelmi ügynökségekkel. Óriási energiával és nagy személyes varázzsal rendelkezett, különösen nőkre tudott hihetetlen hatást gyakorolni. Akaraterejénél csak becsvágya volt nagyobb, de intelligenciájáról nem voltam valami nagy véleménnyel. Sok mindent tudott, politikától kezdve művészetig mindenhez értett, de mindenhez csak felületesen. Akkora bátorság lakozott benne, hogy a veszélyeket egyszerűen nem ismerte. Különben is Hill kapitány csatlakozott veszedelmes vállalkozásához és szintén Moszkvában akart maradni elutazásunk után. Az ő megbízhatóságához aztán igazán nem férhetett kétség. Ő is éppen olyan bátor és elszánt legény volt és oroszul is éppen úgy tudott. Bizonyosan rájött volna, ha Reilly csakugyan valami kétszínű játékba bocsátkozott. A különös csak az volt, hogy Poole véleménye Angliában is több helyen hitelre talált. Amikor két hónappal később szerencsésen hazakerültem Londonba, nekem kellett jótállnom a külügyi hivatalban Reilly megbízhatóságáért, miután sikerült ennek a rendkívüli embernek a hajmeresztő kalandok egész sorozata után utat törni magának Bergenbe. A jótállást minden gondolkozás nélkül vállaltam.

De épp úgy, ahogy sohasem kételkedtem a Reilly hűségében, sohasem voltam biztos benne, — és nem vagyok ma sem — mennyire ment el a lettekkel való tárgyalásában. Ez az ember napoleoni allürökkel rendelkezett. Napoleon volt élete ideálja és valamikor ritka és értékes gyüjteménye volt Napoleonra vonatkozó emléktárgyakból. Már látta magát, amint egyedül marad Oroszországban és a kilátás, hogy ő maga veheti kezébe a dolgok irányítását, napoleoni perspektivákat nyitott meg előtte. Később, egy beszélgetés alkalmából, kereken letagadta a bolsevisták minden vádját. Az ő véleménye az volt, hogy Berzin és a többi lettek, akikkel találkozott, először csakugyan komolyan vették ajánlatukat és valóban nem akartak harcolni a szövetségesek ellen. Amikor azonban látták, hogy a szövetséges beavatkozás nem komoly dolog, hátat fordítottak neki és beárultak, hogy a maguk bőrét mentsék. Akár igaz ez a beállítás, akár nem, az ú. n. szövetséges terv komoly következményekkel járt mindannyiunkra.

Reilly későbbi sorsa is érdekes volt. Amikor visszatért Angliába, azon nyomban csatlakozott Mr Churchillhez és a háború utáni intervenció szószólóihoz, majd mint brit megbizott Déloroszországba utazott Denikin hadseregéhez. Amikor Denikin vállalkozása összeomlott, Szavinkovval állt össze, aki akkor Anglia és Franciaország államférfiait ostromolta, hogy segítsék ú. n. „zöld" forradalmát. Reilly, aki hozzá volt szokva, hogy szórja a pénzt, minden anyagi forrását kimerítette a Szavinkov érdekében. Szorult helyzetbe jutott és végső kétségbeesésében, hogy megfordítsa a szerencse kerekét, 1926-ban magára vállalta egy oroszországi ellenforradalmi mozgalom megszervezését, volt cári gárdatisztek segítségével. Hogy ezután mi lett vele, azt nem lehet teljes bizonyossággal tudni. A bolsevikiek azt állítják, hogy agyonlőtték, amikor át akarta lépni a finn határt, de én inkább hiszem azt a verziót, hogy léprecsalták és hogy a gárdatisztek, akik-

kel tárgyalt, csekaügynökök voltak. Ezek aztán elhurcolták egy Moszkva melletti dácsába, ahol kivégezték.

Ez minden, amit az ú. n. Lockhart-összeesküvésről tudok. Ezután a hosszú kerülő után azonban ideje, hogy visszatérjek saját helyzetem vázolására. A szövetségesek összeesküvésének története szeptember 3-án látott napvilágot a lapokban. Dacára a vádak súlyos voltának, egész nap szabadlábon hagytak. Csak később tudtam meg, hogy hivatalos körökben nem alakult ki egységes vélemény arra nézve, mi legyen velem szemben a követendő eljárás. Még népbiztosok is akadtak, akik nem voltak hajlandók minden további nélkül hitelt adni a cseka meséjének. Másnap elhatároztam, hogy mégegyszer fölkeresem Karakhant, hogy közbenjárását kérjem a Mura érdekében, aki még mindig fogságban sínylődött. Karakhan nem volt barátságtalan. Megmondtam neki, hogy a bolsevista sajtó egész szenzációs leleplezése nem más közönséges hazugságnál. Karakhan jókedvűen nevetett. „Ebből láthatja" — mondta — „mit kell minekünk elszenvednünk az Önök sajtója részéről." Mura ügyében azonban nem nyilatkozott nagyon bíztatóan, ezért föltettem magamban, hogy a legvégsőt fogom megkísérelni és magát Peterset fogom meglátogatni. A külügyi népbiztosságtól átmentem a Lubjankára és bejelenttettem magam a főnöknél. Megjelenésem és kívánságom feltűnést keltett a várócsarnokban álldogáló őrök között, akik összesúgtak a hátam mögött. Vagy egy fél óra hosszat tartott, amíg bebocsátottak és még tovább, amíg végre a Peters színe előtt állottam. Azonnal a Mura sorsáról kezdtem beszélni. A szemébe mondtam, hogy az összeesküvés története merő kitalálás és hogy ő maga is tudja, hogy nincs benne egy csöpp igazság sem. De még ha lenne is valami alapja a vádaskodásnak, Mura még akkor sem tudhatna semmiről. Arra kértem, hogy azonnal helyezze szabadlábra. Peters türelmesen végighallgatott és megígérte, hogy mérlegelés tárgyává fogja tenni ártatlansága bizonyítékait. Majd egyenesen a szemembe né-

zett. „Sok munkától kímélt meg" — szólt. — „Embereim már egy óra óta keresik. Parancsom van az Ön letartóztatására. Francia és angol kollégái már biztos lakat alatt ülnek." Ez az utolsó állítás nem fedte híven az igazságot. Néhányan megszöktek, mégpedig olyan furfangos módon, hogy az némi derüt hozott ebbe a szégyenteljes esetbe. De ezt majd később fogom elbeszélni. Ami engem illet, én fogoly voltam és egyszerre a nyakamba szakadt a rabság minden szenvedése.

TIZEDIK FEJEZET

Fogságom pontosan egy hónapig tartott. Két korszakra osztom fel azt az időt, amelyet a börtönben töltöttem. Az első korszak öt napig tartott, ez volt a nélkülözések és a rettegés korszaka. A második huszonnégy napig tartott, ezalatt az idő alatt viszonylagosan nagyobb volt a kényelmem, de idegeim végleg felmondták a szolgálatot.

A Lubjanka 11. alatt, amely azelőtt egy biztosító társaság székháza volt, egy olyan szobában helyeztek el, amelyet a kisebb bűnösök törzskönyvezésére és első kihallgatására használtak. Három ablaka volt, kettő a belső udvarra nyílt. Bútorzata egy asztalból, négy faszékből és egy ócska, rozoga diványból állott, amelyen néha, ha szerencsém volt, alhattam pár órát. Rendesen azonban a padlón aludtam. De a legszörnyűbb volt, hogy a szoba sohasem volt üres és sohasem volt sötét. Két őr mindig mellettem tartózkodott és azonkívül a vizsgálóbírák munkája, akiknek a szoba irodahelyiség gyanánt szolgált, még éjjel sem szünetelt egy percre sem. A vizsgálóbírák nagyrésze lett vagy orosz matróz volt, akik között akadtak olyanok is, akik nem voltak hozzám barátságtalanok. Érdeklődéssel tekintettek rám, néha még meg is szólítottak és ideadták olvasni az Izvesztiját. Mások viszont gorombán és ellenségesen viselkedtek. Peters rendesen éjszaka rendelt magához

és nekem ilyenkor tűrnöm kellett a megalázó kereszt-kérdések özönét. Nem mondhatom, hogy nem bánt velem tisztességesen. De annyira szenvedtem a nemalvástól, hogy ezek az éjféli vallatások borzasztó kínokat okoztak. A kihallgatás főleg abból állt, hogy Peters a lelkemre beszélt, mondjam el a saját érdekemben a színtiszta igazságot. Avval akart rémítgetni, hogy kollégáim már amúgyis bevallottak mindent (egy francia ügynök csakugyan írt is egy ántánt-ellenes levelet, amelyet a bolsevista lapokban lenyomtattak) és hogy engem sem fognak átadni a forradalmi törvényszéknek, ha ugyanezt teszem. De nem volt sohasem durva vagy udvariatlan. A viszony olyan jó volt közöttünk, amilyen csak rab és porkolábja között lehetséges. Peters angol nővel kötött házasságot, akit otthon hagyott Angliában. Murához való regényes kapcsolataim érdekelték. Néha-néha meglátogatott szobámban is és megkérdezte, jó-e az ellátás. A koszt — tea, vékony levesek és burgonya — nem volt elégséges, de én nem panaszkodtam sohasem. A második napon két könyvet hozott nekem olvasni: Wells „Mr. Britling"-jét és Lenin „Állam és forradalom"-ját. Az egyedüli kedvezés, amelyben részesültem, az volt, hogy minden nap behozták a hivatalos bolseviki ujságot. Börtönőreim a propagandisták buzgalmával gondoskodtak erről a lelki táplálékról. Magamról nem sok jót olvashattam a lapokban, amelyek még mindig a Lockhart-összeesküvés szenzációjából éltek. Munkásgyűlések számtalan határozatot hoztak, amelyeket mind közöltek és amelyek követelték, hogy bíróság elé állítsanak és végezzenek ki. Bőven foglalkozott a sajtó az összeesküvés külföldi kommentárjaival is. Különösen a németek voltak nagyon büszkék, hogy ezegyszer nem róluk van szó. A háborúban annyi vád érte őket állítólagos antidiplomáciai magatartásuk miatt, főként a Papen-esetben, hogy most ők lettek a bűnök legszenvedélyesebb ostorozói. Rólam úgy írtak, mint a diplomácia történetének legnagyobb botrányhőséről. Aggodalommal töltöttek el a

bolseviki győzelmek hírei is a csehek és a szövetségesek ellen. De még sokkal félelmetesebbek voltak a terrorról szóló tudósítások, amely teljes erővel tombolt. Nem volt itt semmi, ami rettegésemet elűzhette volna. Fogságom első napjától kezdve tudtam, hogy ha Lenin meghal, életem többé nem ér egy fabatkát sem. Csak egy dolog menthet meg még: a szövetséges seregek egy átütő győzelme Franciaországban. Ismerve a bolsevisták alapelvét: békét, bármi áron, úgy sejtettem, hogy egy ilyen győzelem megváltoztathatja a bolsevisták álláspontját velünk szemben. És az Izvesztija, legnagyobb megkönnyebbülésemre, egyszerre nemcsak Lenin állapotának állandó javulásáról számolt be, hanem jó híreket is kezdett közölni a nyugati frontról. Szeptember 6-án Leninről azt írta, hogy túl van a veszélyen és hogy a nyugati arcvonalon a szövetségesek offenzívája sikereket arat.

Peterstől megtudtam, hogy kollégáim együtt vannak bezárva a Butirky-börtönben. Engem egyedül különítettek el, hogy a magánzárka még jobban megtörjön.

Két szörnyű epizód maradt meg emlékezetemben abból az időszakból, amelyet a cseka tömlöcében töltöttem. A harmadik napon egy bandität hoztak be a szobámba, egy magas, erős fickót, aki nem lehetett még több huszonöt évesnél. Én néma fültanuja voltam kihallgatásának, amely egészen más módon folyt le, mint aminőhöz én szoktam Petersnél. Eleinte nevetve bizonygatta ártatlanságát. Nincs még egy ember Oroszországban, aki hűségesebb támogatója a szovjetnek, erősítgette a vádlott. Nincs ember, aki olyan szigorú pontossággal követné az előírásokat. A rablást és csempészést, amelynek vádjával terhelten idehozták, az ellenforradalmárok találták ki, akik meg akarnak szabadulni tőle. Adta a nagy legényt, de a vizsgálóbíró nem hederített rá. Szakadatlanul csak ezt az egyetlen kérdést ismételte: „Hol voltál augusztus 27-én éjszaka?" A bandita hebegett, összezavarodott, hazudott és amikor észrevette, hogy a vizsgálóbíró már régen

rájött a hazugságaira, sírva fakadt és térdreborulva kegyelemért könyörgött. A vizsgálóbíró nevetett és ráfirkantott valamit egy darab papírra, amelyet az egyik őr kezébe csúsztatott, mialatt a vádlott még az asztal előtt zokogott. Az őrök megragadták vállánál fogva és ebben a pillanatban egész viselkedése megváltozott. Tudta, hogy a kocka el van vetve, talpra ugrott, az egyik őrt odavágta a falhoz és egy ugrással az ajtónál termett. A másik őr elgáncsolta és a bandita hasraesett a földön. Ekkor rárohantak és a magánkívül hadonászó és káromkodó embert kivonszolták a teremből.

A második incidens, amely még jobban megviselte idegeimet, az utolsó napon történt a Lubjanka 1. alatt. Délután éppen olvastam, amikor Peters jött be a szobába. Odamentünk az ablakmélyedésbe beszélgetni. Ha volt egy szabad perce, szívesen elcsevegett velem Angliáról, a háborúról, a kapitalizmusról és a forradalomról. Érdekes történeteket beszélt forradalmi tapasztalatairól. A cári időkben Rigában raboskodott. Meg is mutatta körmeit, amelyek még ma is viselik a kínzások nyomait. Jellemében semmi sincs abból az embertelen szörnyetegből, aminőnek a köztudat ismeri. Egyszer azt mondta nekem, hogy fizikai fájdalmat érez, valahányszor alá kell írnia egy halálos ítéletet. Azt hiszem, ez igaz is. Van a természetében egy erős szentimentális vonás, de amint a bolsevizmus és a kapitalizmus ellentéteire kerül a sor, egyszeriben fanatikussá válik és a legbuzgóbb kötelességtudással követi a bolsevista célokat.

Mialatt így beszélgettünk, egy teherautó — olyan tolonckocsiféle — robogott be a belső udvarra. Egy csapat puskás, vállszíjjas ember ugrott ki belőle és sorakozott fel a falak mentén. Egyszerre csak, éppen alattunk, megnyílt egy ajtó és három lehorgasztott fejű férfi vánszorgott a kocsihoz. Azonnal felismertem őket. Sheglovitov, Khvosztov és Bjeleckij voltak, a cári uralom három volt minisztere, akik a forradalom kitörése óta börtönben ültek. Egy kis szünet következett,

majd velőtrázó kiáltás hasította végig a levegőt. Az ajtón egy kövér papot húztak, ráncigáltak kifelé, a teherautó irányába. Úgy reszketett, hogy megsajnáltam. Arcára hatalmas könnyek hulltak. Térdei megroggyantak és a földre zuhant, mint egy nagy zsírgolyóbis. Az ájulás környékezett és elfordítottam a szememet a látványtól. — Hová mennek ezek? — kérdeztem.

— Egy másik világba, — felelte Peters szárazon. — És ez az ember itt — szólt, kezével a papra mutatva — ugyancsak megérdemli a halált.

Ez volt Vosztorgov, a híres püspök. Ő és a három exminiszter alkották az első csoportját annak a sok száz áldozatnak, akiket ebben az időben a Lenin ellen megkísérelt merénylet megtorlásaként agyonlőttek.

Ugyanezen az éjszakán Peters üzent értem. — Holnap — mondotta — átküldjük Önt a Kremlbe. Ott egyedül lesz és a kényelméről is jobban fogunk tudni gondoskodni.

Mindjárt jelenlétemben felhívta a Kreml parancsnokát. — Készen vannak a Lockhart elvtárs szobái? — kérdezte parancsolóan. A válasz úgy látszik nem volt kielégítő. — Nem baj, — felelte Peters. — Adja neki egyelőre a Bjelickijéit.

Bjelickij volt a három exminiszter egyike, akiket délután kivégeztek. Végigfutott a hátamon a hideg. A Kremlbe csak a legnagyobb politikai foglyokat zárták. Innen élve nem szabadult még senki.

Szeptember 8-án este költöztettek át a Kremlbe. A lovagszárny egyik lakásában helyeztek el, amely tiszta volt és kényelmes. Egy kis előszobából, nappali szobából, egy keskeny hálókamrából, egy fürdőszobából, amelyben sajnos nem volt víz és egy ici-pici konyhából állott. Valamikor egy udvarhölgy lakosztályául szolgált. Csak az volt a baj, hogy az ablakok mindkét oldalon egy-egy folyosóra nyíltak, úgy hogy friss levegőt sohase kaptam. Szerencsétlenségemre egyedül sem voltam, amint Peters igérte. Balsorsom társa nem volt

más, mint Smidchen, a lett, minden kalamitásunk oka, akit avval vádoltak, hogy bűntársam és eszközöm volt. Mindössze harminchat órát töltöttünk együtt, de ez alatt az idő alatt egyetlen szót sem mertem szólni hozzá. Azután elvitték és én sohase tudtam meg, mi lett vele. Máig se tudom, agyonlőtték-e vagy méltóképpen megjutalmazták-e, amiért leleplezte a „nagy összeesküvést". Új börtönömnek volt még egy másik árnyoldala is. Állandóan körül voltam véve őrökkel, minden ablakhoz jutott egy. Négyóránkint váltották őket és minden őrségváltásnál mindent átvizsgáltak, hogy rendben van-e. Így éjszakánkint háromszor keltettek föl, tízkor, kettőkor és hatkor.

Az őrök legtöbbnyire lettek voltak, de néha akadtak köztük oroszok, lengyelek, magyarok is. Személyzetemhez még egy öreg bácsi is tartozott, — a Kreml egy volt lakája — aki takarított rám. Ez olyan barátságos volt hozzám, amennyire csak mert, de társalgásunk nagyon korlátolt volt és mindössze arra szorítkozott, hogy a bolseviki újságokat kértem tőle vagy forró vizet a szamovárba. Az Izvesztijából megtudtam, hogy a szövetséges kormányok harcias jegyzéket intéztek a bolsevistákhoz, követelve azonnali szabadonbocsátásunkat, különben biztonságunkért a bolseviki vezéreket személyükben teszik felelőssé. Anglia megtorló intézkedés gyanánt letartóztatta és börtönbe vetette Litvinovot. Csicserin válaszjegyzékében teljes terjedelmében felsorolta gaztetteinket, de felajánlotta, hogy hajlandó minket kicserélni Litvinovért és más bolsevikiekért, akiket Franciaországban és Angliában elfogtak. Csicserin javaslata bíztató fénysugár volt. Igaz, hogy a hivatalos lap más helyen azt jelentette, hogy nemsokára törvény elé állítanak, ahol életemről fognak dönteni. Így hányódtam a legteljesebb bizonytalanságban, a szabadulás és a halálos ítélet réme között.

A koszt a Kremlben is ugyanaz volt, mint a Lubjanka 11 alatt: leves, tea és burgonya. Peters elnézést kért a silány ellátásért és azzal mentegetődzött, hogy ő és munkatársai se esznek egyebet. És azok után, amiket a cseka

főhadiszállásán tapasztaltam, el is hiszem, hogy igazat mondott.

Első cselekedetem a Kremlbe költözés után az volt, hogy levelet írtam Petersnek és újbóli segítségét kértem a Mura és személyzetem ügyében. Megint ott fogtam meg, ahol a legsebezhetőbb volt: becsületérzésénél. Megírtam, hogy embereim nem felelősek azért, amit én csináltam, vagyis jobban mondva, amit állítólag csináltam. Ami Murát illeti, megkérdeztem tőle, hogy ugyan micsoda elégtétele lehet abban, hogy védtelen asszonyok ellen visel háborút. A harmadik napon eljött hozzám látogatóba. Értesített, hogy ügyem minden bizonnyal a forradalmi törvényszék elé kerül. Murát azonban szabadon bocsátotta. Sőt azt is megengedte neki, hogy ennivalót, ruhát, könyveket és dohányt küldjön nekem. Felajánlotta, hogy elvisz egy levelet is hozzá, feltéve, ha oroszul írom és nyitva küldöm el. Egyúttal utasította a Kreml parancsnokát, hogy ezentúl naponta két óra hosszat sétálhatok a szabadban. Igen nagylelkű hangulatban volt. Lenin biztosan haladt a gyógyulás útján és a bolseviki harctérről a legjobb hirek jöttek. A kommunisták visszafoglalták Uralszkot a csehektől és Kazán meghódolása küszöbön állott.

Peters megtartotta a szavát. Aznap délután már kézzelfogható bizonyíték volt a kezemben Mura kiszabadulására: egy nagy kosár, tele fehérneművel, könyvekkel, dohánnyal és olyan fényűzési cikkekkel, mint kávé és sonka. Egy hosszú levél is volt mellette, amely, igaz hogy nem tartalmazott semmi lényegest, lepecsételve érkezett. Őreim kutató szemei nem olvasták. Peters maga látta el a cseka hivatalos pecsétjével és maga írta rá jellegzetes, nagy betűivel: „Kérem ezt a levelet lepecsételve átadni. Én elolvastam. — Peters." Ez a különös ember, akinek érdeklődését valamiképpen sikerült fölkeltenem, be akarta nekem bizonyítani, hogy egy bolseviki éppolyan lovagias tud lenni, mint akármelyik burzsoá.

A fehérneműről és az ennivaló, — de különösen a fehérneműről — valóságos jótéteményszámba ment. Hat nap óta nem váltottam ruhát, nem mosakodtam és nem borotvál-

koztam. Az aggodalmak sorsomat illetőleg még további két hétig nem szűntek meg. Még csak előtte való este volt, hogy Krylenko, a közvádló, egy gyűlésen beszédet mondott és hangos ovációk közben jelentette ki, hogy a szövetséges összeesküvők ügyét ő fogja tárgyalni és hogy a gazember Lockhart nem fogja elkerülni méltó büntetését. Ettől kezdve azonban a rabélet elviselhetőbbé vált.

Az idő természetesen csiga lassúsággal mult. Lassanként azonban sikerült némi gyakorlattal elérnem, hogy a végtelennek látszó napok megrövidültek. Reggel, amint felöltözködtem, nekiültem egy kínai pasziánszot rakni. (Ruháim és könyveim között Mura egy csomag kártyát is küldött.) Velemszületett kelta babonásságom elhitette velem, hogy ha a pasziánsz nem megy ki, azon a napon fognak kivégezni. Szörnyű izgalom volt ez, életemet naprólnapra a kártyákra föltéve látni. Szerencsére minden nap kiment, igaz, hogy néha csak késő délután.

Amikor vége volt a kártyázásnak, következett az olvasás. Azalatt a három hét alatt, amíg kremli fogságom tartott, a következő könyveket olvastam: Thukydidest, Renan „Gyermekkori és ifjúkori emlékeit", Ranketól a „Pápák történetét", Schiller „Wallenstein"-jét, Rostand „Sasfiók"-ját, Archenholtztól a „Hétéves háború történetét", Beltzkétől „Az 1812-iki oroszországi háború történetét", Sudermann „Rózsáit", Macaulay életét és írásait, Stevenson „Vándorlásait egy szamárral", Kipling „Derék tengerészeit", Wellstől a „Doktor Moreau szigetét", „Holland Rosetól „Napoleon életét", Carlyle „Francia forradalmát" és Lenintől és Szinovjevtől „Az ár ellen"-t. Ezekben a napokban roppant komoly fiatalember voltam.

Az étkezések előkészületei ugyancsak remek időtöltésnek bizonyultak. Ebéd után jött a séta a Kreml udvarán. Első sétám szeptember 11-ikére esett, arra a napra, amikor a bolsevisták visszafoglalták Kazánt. A Kreml végestvégig fel volt díszítve vörös zászlókkal és lobogókkal. A bolseviki uralom első idejében a Kreml vár volt, amelybe látogató vagy egyáltalában nem, vagy csak nagyon kivételes esetekben tehette be a lábát. Én még akkor sem lép-

tem át a küszöbét soha, amikor még barátságos viszonyban álltam a szovjet uraival. Leninnel, Trockijjal, Csicserinnel és a többi népbiztosokkal mindíg csak falain kívül találkoztam. Most végre megláthattam azokat a változásokat, amelyeken az épület az októberi forradalom óta keresztülment. II. Sándor hatalmas szobrát, a Dísz-tér felé néző oldalon, lehordták magas talapzatáról. A keresztet is eltávolították, amely azon a helyen állt, ahol Szergiusz nagyherceget széttépte a bomba.

Ezen az első napon egy lengyel volt a főporkolábom. Ő sétált mellettem, töltött puskával, de kedélyesen beszélgetve. Elmondta, hogy gyakran kísérte sétáin a kivégzett cári exminisztereket is és hogy csak nagyon kevés foglya van a Kremlnek, aki élve jön ki a kapuján. Tőle tudtam meg azt is, hogy kollégái fogadásokat kötnek életbenmaradásomra vagy agyonlövetésemre és az arány jelenleg 2:1 a halálom javára.

Őreim általában nagyon udvarias, tisztességes emberek voltak, akik nem akartak packázni velem. Fogságom egész ideje alatt mindössze egyetlenegy komisz fráterrel akadtam össze, egy savanyú pofájú csirkefogóval, aki szidta Angliát, átkozott engem és gyilkosnak nevezett és még arra sem volt hajlandó, hogy üzenetet vigyen tőlem a parancsnoknak. Ez egy magyar bolsi volt. A lettek voltak a legjobbak. Legtöbbjük megvetette az oroszokat, akiket alsóbbrendű lényeknek tekintettek. Egy lett egyszer azt mondta nekem, hogy Oroszország feltétlenül megnyeri a háborút, ha a lövészárkokban csak egymillió ember fekszik, aki nem orosz. Azt mondta, minden alkalommal a letteket küldték előre, akiket aztán az oroszok a roham alkalmával mindíg cserben hagytak. Ez az ember nagyon lenézte az orosz csapatok piszkosságát és lustaságát. A bolseviki vezérek iránt azonban szörnyű tisztelettel viseltetett. Ezek félistenek voltak a szemében.

Fegyőreim nem voltak mind bolsevisták. Három típust különböztettem meg közöttük. Az elsőhöz tartoztak a lelkes kommunisták, akik komolyan és ügybuzgóan fog-

ták föl meggyőződésük ügyét. De ezek nem voltak sokan. A másodikat nyáj-típusnak neveztem, ezek mindíg a csordával tartottak, ma a bolsevikiekkel, holnap, ha megfordul a szél, a mensevikiekkel. A harmadik csoportnak volt a legtöbb tagja. Ezek voltak a kétkedők, akik Oroszországban mindent lehetségesnek gondoltak és minden roszszat valószínűnek. De abban az egyben mindenki megegyezett, hogy szilárdan hitt a forradalom tartósságában. Még a lettek is, akik pedig a legjobban szerettek volna hazatérni Lettországba, nevettek, amikor az ellenforradalom esetleges sikeréről volt szó. Számukra az ellenforradalom annyit jelentett, hogy a birtokosokat ismét visszahelyezik tulajdonukba.

Ezek a séták igazi áldást jelentettek létem egyhangúságában. Legalább akkor nem gondolkoztam önmagam fölött. Eleinte nem tudtam megállni, hogy őreimnél kerülő utakon ne puhatolódzam sorsom felől, de a válaszok, amelyeket kérdéseimre kaptam, hamarosan elvették a kedvemet tőle, hogy tovább érdeklődjem. Sétáim alkalmával mindennap meglátogattam azt a kis kápolnát, amely a Kreml falaiba épült. A kápolna körül kis kert futott körbe, az oltáron pedig egy híres szentkép díszelgett: „A váratlan kegyelem Boldogasszonya." A háború előtt az ikon vonzó címe egy rövid novellára inspirált, amely a Morning Postban jelent meg. Most három héten át minden nap ott imádkoztam előtte.

Egy hét múlva Karakhan eljött meglátogatni. Ügyemről igen tartózkodóan nyilatkozott, de azért értésemre adta, hogy a nyilvános tárgyalás elkerülhetetlen lesz. Elmondta, hogy René Marchand, a francia misszió egyik tagja, a bolsevistáknak döntő bizonyítékokat adott a kezébe. Marchand elárulta, hogy a szövetséges képviselők az amerikai főkonzulátus épületében értekezletet tartottak, amelyen csakugyan szó volt a vasuti hidak felrobbantásáról és Moszkva és Pétervár élelmiszerellátásának megbénításáról. A jelenlévők teljes névsorát is a cseka kezére játszotta. Én nevettem a dolgon. Karakhannal mindíg könnyed, tréfás hangon diskuráltunk. — Ez túltesz a Ti-

mes-jelentéseken is — mondtam. — Akár hiszi, akár nem, ez megint a maguk csekájának a kitalálása.

— Ez a tiszta igazság — felelte Karakhan. — A levelet, amely Marchand leleplezéseit közli, egy-két napon belül a lapok is hozni fogják. Önnek szerencséje van, — tette hozzá mosolyogva — mert úgy látszik, ezen az értekezleten nem vett részt.

A dologban csakugyan volt valami. Marchand átpártolt a bolsevistákhoz. A háború után visszatért Franciaországba és csatlakozott a francia kommunista párthoz, 1931-ben azonban hátat fordított elveinek.

Karakhan hireket hozott a háborúról és a külvilág eseményeiről is. A semleges diplomaták heves tiltakozást jelentettek be a terror ellen, amiből arra következtettem, hogy kiszabadításunk érdekében dolgoznak. A szövetséges haderők nem jutottak előre Oroszországban, viszont a bolsevisták újabb sikereket értek el a cseh és az ellenforradalmi seregek ellen. Másrészről viszont a szövetségesek a nyugati fronton visszaszorították a németeket. Ausztria és Bulgária közel vannak az összeomláshoz. Karakhan szerint a szövetségesek most már valószínűleg megnyerik a háborút.

Ezek jó újságok voltak. Éppen ilyen hátorító volt a valóságos ok is, amely Karakhant idehozta. Kibökte, hogy azért jött, hogy megtudja, mit gondolok, mit szólna Anglia egy orosz békejavaslathoz. Az angolok hagyják abba az intervenciót és kössenek békét Oroszországgal, a bolsevisták viszont amnesztiát nyujtanak az összes ellenforradalmároknak, akik behódolnak a bolsevizmusnak, azonkívül szabad elvonulást biztosítanak az ántánt-csapatoknak és a cseheknek. Nyilvánvaló, hogy ha a bolsevisták készek béketárgyalásokba bocsátkozni a szövetségesekkel, akkor nem gondolnak rá, hogy engem agyonlőjjenek. Viszont nem valószínű, hogy a szövetségesek egyköny nyen belemenjenek ilyen javaslatba. Mindazonáltal reményeim megnövekedtek e látogatás óta. Karakhan még közölte velem, hogy Lenin már fel tud ülni ágyában és már táplálékot is vesz magához.

A szeptember 14. és 21. közötti hét nedves és kellemetlen volt, két napig nem is mehettem sétálni. Murától minden nap pontosan hírt kaptam és pompás csomagot. Egyszer küldött egy töltőtollat is és egy pár noteszt, ami arra indított, hogy rossz verseket faragjak és fogságom életéről odavetett naplójegyzeteket készítsek. Bolseviki látogatókat nem kaptam és nem hallottam újabb hireket sem. Rosszul aludtam és megint eluralkodott rajtam a kishitűség.

Gyakran találkoztam Spiridonovával, aki ugyanazon a folyosón volt elzárva. Sohase váltottunk egyetlen szót sem, csak ünnepélyesen köszöntöttük egymást, valahányszor elhaladtunk egymás mellett mindennapos sétánk közben. Betegnek és idegesnek látszott, szemei alatt vastag, fekete sávok voltak. Nagyon gondatlanul és elhanyagoltan öltözködött, de látszott rajta, hogy valamikor, fiatalkorában, nagyon szép lehetett.

Még egy fogollyal szoktam találkozni sétáim alatt, — Bruszilov tábornokkal. Lábán sérülés volt és ezért nehezen, botra támaszkodva járt. Naplómban följegyeztem róla, hogy „beteg, összetört és nagyon öreg ember benyomását keltette és arca olyan volt, mint egy ravasz róka pofája". Itt raboskodott még Szablin is, a volt szovjet-parancsnok, akinek oroszlánrésze volt a júliusi baloldali szociálforradalmár államcsinyben. Csinos fiatalember volt még mindíg, megnyerő mosolyával és kék szemével, — az ember inkább gyereknek hitte volna.

Az őrök nagy heccnek tartották, hogy ilyen előkelő rabok vannak a kezük alatt. Egy napon fegyőröm elvezetett a helyhez, ahol II. Sándor szobra állt és büszkén mutatta, hogy a magas talapzatba durva betűkkel a következő mondatot faragták bele: „A 9. lett vadászezred vörös katonái abban a megtiszteltetésben részesültek, hogy itt sétálhattak Bruszilovval, Lockharttal, Spiridonovával és Szablinnal." Azt a szót, hogy „megtiszteltetés", idézőjelbe tették. Szomorú megadással gondoltam rá, hogy sírkövemen kívül ez az egyetlen szobortalapzat, amelyen a nevem szerepelni fog.

Szeptember 21-ikén Karakhan megint eljött hozzám. Ragyogott a boldogságtól, mert a bolsevikiek újabb győzelmeket arattak a Volgánál. A vörös hadsereg elfoglalta Szimbirszket és Buinszkot. Tele volt bizakodással. Elhozta a „The Call" egy példányát, egy angolnyelvű bolsevista újságot, amelyet repülőgépekről szórtak az angol táborra az archangeli és murmanszki fronton. Benne volt az ú. n. szövetséges összeesküvés egész hazug meséje. Nevem vastagon volt szedve a cikkben és régebbi bűneimhez még azt az újat is kiagyalták, hogy egy szerződést hamisítottam Németország és Oroszország között, hogy ürügyet szolgáltassak a szövetséges csapatok támadásához a bolsevisták ellen. A történet olyan fantasztikus, írja az újság, „mintha az ezeregyéjszakából merítették volna". Megmutattam ezt a passzust Karakhannak és gratuláltam a találó hasonlathoz. Jobban nem lehetett volna jellemezni ezt az agyrémnek beillő legendát. Karakhan, aki ismerte letartóztatásom körülményeinek valamennyi részletét, ártatlanul nevetett.

— Az Ön kormánya, — mondotta — háborút visel a forradalom ellen. A szövetségesek ügynökei minden törvénytelen eszközt megengedhetőnek tartanak ebben az országban. Ön szimboluma lett ezeknek a törvénytelenségeknek. Ha két világnézet összeütközik, az egyénnek szenvednie kell.

Másnap meglepő látogatást kaptam. Peters és Mura jöttek be hozzám. Petersnek születésnapja volt (harminckét éves lett) és mivel olyan ember volt, aki jobban szeretett ajándékokat adni, mint elfogadni, születésnapi ajándékul elhozta Murát. Fogságomnak ez volt legizgatóbb pillanata. Peters elmélkedő kedvében volt. Leült velem szembe egy alacsony asztal mellé a falhoz és forradalmár multjáról kezdett beszélni. Tizenöt éves korában már szocialista volt. Hamarosan számüzetésbe küldték és mindenféle üldöztetéseket szenvedett. Csak felületesen hallgattam előadását. Mura Peters mögött állott, éppen előttem és könyveim között turkált, amelyek egy polcon hevertek, egy hosszúkás, függő tükörrel szemben. Mura mindenáron

Allied invasion of Russia to suppress Workniens Revolution, and re-establish Tsarism.

Sensational plot discovered to overthrow Soviet government.

Allied complicity in counter-revolutionary plot proved

British diplomat in Moscow discovered at conspiratire meeting.—Lavishly distributing bribes. Fabricating forged documents.

The following is a summary of a statement issued by the Soviet government, which discloses a widespread plot instigated by the Allied governments to overthrow the Russian revolution.

On August 14 th. at twelve o'clock, at the private room of Mr. Lockhart, the representative of the British government in Russia, an interview took place between him and a commander of one of the Soviet detatchments in Moscow.

At this meeting it was proposed to organise a rebellion against the Soviet government in connection with the British landing on the Mourman. In order to maintain close relation between the British diplomatic agents and this comm ander of the Soviet troops, an English lieutenant, Sydney Reiley was delegated to act under the allias of «Reis». It was proposed that certain parts of the Moscow garrison should be sent to Vologda to open the road for the English, while the rest of the garrison should arrest the Council of the Peoples Commissioners in Moscow, and establish a military dictatosrhip.

For this purpose on Aug. 14 th. Mr .Lockhart handed 700,000 roubles to his agents. On Aug. 22nd another meeting took place at which 200,000 roubles were assigned for the purpose of arresting Lenin and Trotsky, and members of the Council of Public Economy, seizing banks, posts and telegraphs. On Aug. 28th 300,000roubles was paid over to this commander of Soviet troops who was to go to Petrograd to establish connection with the English military group working there together with a group of Russian counter-revolutionaries.

At the same time in Moscow, meetings under the auspices of the agents of the Allied Powers were held with the object of intensifying the famine. It was proposed to blow up certain bridges on the railways, and wreck food trains, in order that the population of Moscow and Petrograd should become so maddened by hunger as to rise in revolt against the Soviet government.

Letters have been discovered with Mr. Lockhart's signature on official British government paper, delegating this commander of Soviet troops to act on behalf of the British government.

The plot was discovered by the commander disclosing the whole scheme to the Soviet authorities.

Acting on this information the Soviet authorities on the night of Aug. 31st surprised a conspirative meeting at which Mr. Lockhart was present. Although Lockhart was arrested, some of the conspirators escaped and are now at large. They have carried out a portion of the ir plans. Trainloads of food were blown up by them at Voronezh. Documents were seized at this meeting which shows that the intention of the Allies as soon as they had established their dictatorship in Moscow was to declare war on Germany and force Russia to fight again. In order to find a pretext for this, a fictitious treaty between Russia and Germany was concocted which presented the Soviet government as selling the independance of Russia to Germany. This forged treaty was to have been printed and scattered broadcast.

FELLOW WORKERS!

Here is positive evidence of the real purpose for which you have been brought to Russia.

You are being used as the tools of your capitalists who are working here in close unity with the agents of bloodstained Tzarism, for the overthrow of the first Socialist Republic, and the re-establishment of the former reign of oppression

YOU ARE NOT FIGHTING FOR LIBERTY. YOU ARE FIGHTING TO CRUSH IT.

FELLOW WORKERS!

Be honourable men. Remain loyal to your class, refuse to be the accomplices of a great crime. Refuse to do the dirty work of your masters

G. TCHITCHERINE,
Peoples Commissary for Foreign Affairs

(Magyar fordítása a túloldalon.)

A szövetséges hatalmak támadása Oroszország ellen a munkások forradalmának elnyomására és a cárizmus visszaállítására.

Szenzációs összeesküvést derítettek föl a szovjetkormány megbuktatására.

Bebizonyosodott az ántánt bűnössége az ellenforradalmi szövetkezésben.

Rajtaütöttek egy moszkvai brit diplomatán, amint az összeesküvőkkel tanácskozott. — Pazarul osztogatott megvesztegetési pénzek. — Diplomata, aki hamis okmányokat gyárt.

Alább adjuk annak a hivatalos jelentésnek kivonatát, amelyet a szovjetkormány tett közzé és amely egy messzeágazó összeesküvésre derít fényt. Ezt az összeesküvést az ántántkormányok szították az orosz forradalom megdöntésére.

Augusztus 14-én 12 órakor Mr. Lockhart oroszországi angol követ magánlakásán a követ és egy moszkvai szovjetkülönítmény parancsnoka tanácskozásra jöttek össze.

Ezen a tanácskozáson az a javaslat hangzott el, hogy felkelést kell szítani a szovjet kormánya ellen a Murmanon partra szállt angolokkal egyetértésben. Hogy az angol diplomáciai kémek és a szovjetcsapatok e parancsnoka között az állandó összeköttetés biztosíttassék, egy Sidney Reiley nevű angol hadnagyot neveztek ki összekötő tisztnek „Reis" álnéven. A terv szerint a moszkvai helyőrség egyes csapatait Vologdába küldték volna, hogy utat nyissanak az angoloknak, míg a moszkvai helyőrség másik része letartóztatta volna a moszkvai néphiztosok tanácsát és kikiáltotta volna a katonai diktatúrát.

Ebből a célból Mr. Lockhart augusztus 14-én 700.000 rubelt osztott szét megbízottjai között. Augusztus 24-én, egy újabb találkozáson 200.000 rubel került kifizetésre, hogy Lenint és Trockijt elfogják a Nyilvános Gazdasági Tanács tagjaival egyetemben és hogy megszálljják a bankokat, postahivatalokat és távirókat. Augusztus 28-án a szovjetcsapat parancsnokának 300.000 rubelt fizettek ki, hogy utazzon el Petrogradba helyreállítani az összeköttetést az angol katonai csoporttal, amely együtt dolgozott az orosz ellenforradalmárok egy csoportjával.

Ugyanekkor Moszkvában a szövetséges hatalmak ügynökeinek felügyelete mellett összejövetelek történtek, amelyeken elhatározták az élhiség növelését, egyes vasúti hidak felrobbantását és élelmiszerszállító vonatok elpusztítását, hogy Moszkva és Petrográd lakossága az éhség örületében forradalomba kezdjen a szovjetkormány ellen.

Leveleket találtak hivatalos angol kormánylevélpapíron, Mr. Lockhart aláírásával, amelyek ezt a szovjetparancsnokot megbízzák, hogy az angol kormány számára dolgozzon.

Az összeesküvést maga a parancsnok fedte föl, aki az egész tervet átadta a szovjethatóságoknak.

Ebből az értesülésből kiindulva a szovjethatóságok augusztus 31-én éjjel rajtaütöttek egy összeesküvő tanácskozáson, amelyen Mr. Lockhart is jelen volt. Bár Lockhartot sikerült letartóztatni, néhány összeesküvő megszökött és még ma is szabadlábon van. Tervük egy részét csakugyan keresztülvitték és Voroneznél felrobbantották az élelmiszerszállító vonatokat. Ezen az összejövetelen okmányokat koboztak el, amelyek elárulták a szövetségeseknek azt a szándékát, hogy amint kikiáltották a diktatúrát Moszkvában, azonnal újra hadat üzennek Németországnak és Oroszországot arra kényszerítik, hogy megint hadba vonuljon. Hogy erre ürügyet találjanak, egy állítólagos szerződést hamisítottak Oroszország és Németország között, amely a szovjetkormányt olyan színben tünteti föl, mintha Oroszország függetlenségét el akarná adni a németeknek. Ezt a koholt szerződést ki akarták nyomtatni és mindenütt elterjeszteni.

MUNKÁSELVTÁRSAK !

Íme a kétségtelen bizonyíték arra, miért hoztak benneteket Oroszországba.

Kapitalistáitok játékszerei vagytok, akik egyesült erővel dolgoznak itt a véres emlékű cárizmussal, hogy megdöntsék az első szocialista köztársaságot és helyreállítsák az elnyomás régi uralmát.

Ti nem a szabadságért, hanem a szabadság sárbatiprásáért harcoltok !

MUNKÁSELVTÁRSAK !

Legyetek tisztességes emberek. Maradjatok hívek osztályotokhoz, ne hagyjátok, hogy egy nagy bűn részesévé tegyenek benneteket. Utasítsátok vissza azt a galád munkát, amellyel uraitok meg akarnak bízni benneteket.

G. CSICSERIN
külügyi népbiztos.

tekintetemet kereste, magasra tartott egy cédulát és aztán beledugta az egyik könyvbe. Megrémültem. Ha Peters csak egy kissé oldalt hajtja a fejét, mindent lát a tükörből. Alig észrevehetően biccentettem. Mura azonban azt hitte, hogy nem vettem észre és megismételte a jelenetet. Szívverésem is elállt és kétségbeesésemben úgy kezdtem rázogatni a fejemet, mint egy epileptikus. Szerencsére Peters semmit sem vett észre, különben a Mura sorsa meg lett volna pecsételve. A cseka nagyhatalmú ura egyébként semmi mást nem árult el jövendő sorsomat illetőleg, mint hogy minden előkészület megtörtént már a nyilvános tárgyalásra. Minden tekintetben a legnagyobb udvariassággal kezelt, több ízben megkérdezte, hogy őreim jól bánnak-e velem, tudakozódott, hogy a Mura leveleit rendszeresen megkapom-e és hogy van-e valami panaszom. Aztán bocsánatot kért, hogy nem tud tovább maradni, de halaszthatatlan ügyei vannak. Mielőtt eltávozott, megígérte, hogy Murát máskor is el fogja hozni. Mura és én alig váltottunk egy szót, de szívemben új reménysugár gyúlt föl. Amint kitették a lábukat, rohantam a könyvhöz — Carlyle „Francia forradalma" volt — és kivettem a cédulát. Az üzenet nagyon rövid volt, mindössze hat szó: „Ne szólj semmit, minden rendbe jön." Ezen az éjszakán egy pillanatra sem húnytam le a szemem.

Peters másnap megint eljött. Második látogatása tulajdonképpen magyarázata volt az elsőnek. Ezúttal nem Mura jött vele, hanem Asker, a svéd főkonzul, egy végtelenül kedves és fennkölt gondolkodású úriember, aki éjjel-nappal fáradhatatlanul dolgozott szabadlábra helyezésünk ügyén. Peters egyenesen rátért a tárgyra. A semleges diplomaták nagyon érdeklődtek sorsom iránt. Különböző nyugtalanító hírek terjedtek el városszerte, hogy vagy agyonlőttek vagy kínai torturáknak vetettek alá. A svéd főkonzult azért hozta el Peters, hogy saját szemeivel győződjön meg róla, hogy élek és hogy jól bánnak velem. Askerrel való beszélgetésem nem ment valami egyszerűen, mert oroszul kellett beszélnünk és ő csak mérsékelten törte a nyelvet. Azonkívül ügyemről nem volt szabad ve-

lem tárgyalnia. Miután megnyugodott, hogy csakugyan nem éheztettek ki és nem kínoztak halálra, kijelentette, hogy minden lehetőt megtesz az érdekemben és ezzel távozott.

Másnap reggel a bolsevista sajtó hosszában és széltében megírta, hogy amíg a polgári lapok a legképtelenebb rémhireket terjesztik el az egész világon az embertelen szenvedésekről, amelyekben részem van, én magam adtam ezekre autentikus cáfolatot és biztosítottam a svéd főkonzult, hogy a legnagyobb előzékenységgel bánnak velem.

Az Askerrel való találkozás azonban nem elégített ki teljesen. Az a tény, hogy ügyemről nem volt szabad beszélgetnünk, lehangolt. Ha életemet nem is féltettem már, a nyilvános tárgyalás és egy esetleges hosszú raboskodás gondolata erősebben gyötört, mint valaha. Aggodalmaim csak növekedtek, amikor a következő reggel az Izvesztija közölte Marchand leleplezéseit. A francia ügynök nyílt levelet intézett Poincaréhoz, amelyben szenvedélyes szavakkal fordult az oroszországi szövetséges megbízottak ellenforradalmi tényked ése ellen. Bár az én nevem nem szerepelt a levélben és bár nekem magamnak sohasem volt kapcsolatom ezzel a tényked éssel, amely Marchand urat arra kényszerítette, hogy saját hazája ellen foglaljon állást, a bolseviki sajtó mégis felhasználta az alkalmat, hogy megint rámfogjon minden tücsköt-bogarat. Megint egyszer azzal vádoltak, hogy minden megtörtént és meg nem történt gaztettet én eszeltem ki és hogy én vagyok a diplomácia főbűnőse. Talán büszkének kellett volna lennem erre a nagy hírnévre. Én voltam a legfiatalabb az összes szövetséges képviselők között és mégis engem tiszteltek meg azzal, hogy elkülönítve vetettek fogságba a Kremlbe és az én nevem szerepelt minden újságban, mintha a szövetséges diplomácia legfőbb irányítója lennék. Hogy a bolsevisták olyan megkülönböztetett elbánásban részesítettek nyilvánosan és privátim, annak kizárólag politikai okai voltak. Az összes szövetséges reprezentánsok között én ismertem őket a legjobban. Majdnem véges-végig elkeseredett küzdelmet folytattam a beavat-

kozás ellen. Szükséges volt, hogy már jó előre diszkreditáljanak mindent, amit ellenük felhozhatok. Az amerikai hivatalos személyiségek, akik Marchand leleplezése következtében sokkal erősebben bele voltak keverve a dologba, nemcsak a letartóztatást kerülték el, hanem még csak kellemetlenségük sem volt. A bolsevikiek tudták, hogy Wilson elnök történettudós, aki ismeri a napoleoni háborúk históriáját és csak nagyon langyosan támogatja a szövetségesek oroszországi politikáját. Elhatározták, hogy kerülni fognak mindent, ami Wilson véleményét megváltoztathatná.

Az idő ekkor meglehetősen elviselhető volt. Voltak napok, amikor ragyogóan sütött a nap és olyan meleg volt, mint júliusban. Ezek voltak a bizakodás napjai. De máskor fújt a szél és az eső könyörtelenül csapdosta a Kreml kőfalait. A tél itt volt a levegőben és a hideg és a nedvesség elcsüggesztettek. Naplómba följegyeztem, hogy idegeim, amelyek kitartottak az izgalom hónapjaiban, kezdték felmondani a szolgálatot.

Szeptember 26-án Karakhan keresett föl. Mint mindíg, most is udvariasan és előzékenyen viselkedett. A szövetségesek oroszországi helyzetéről beszélgettünk és a béketárgyalások megindításának lehetőségeiről. Végül értesített, hogy ügyemben végleges határozatot hoztak. Nem lesz tárgyalás. Valószínűleg szabadlábra helyeznek.

Amikor elment, leültem és lefordítottam jambusokban Tell monológját Schillertől: „E keskeny úton kell majd jönnie...“

Két nap mulva Peters jött el Murával. Szombat délután volt, hat órakor. Bőrkabátot és khaki nadrágot viselt, oldalán hatalmas Mauser-pisztoly lógott. Széles vigyorgással lépett be a szobába és megmondta, hogy kedden kiszabadulok. Megengedi, hogy elutazásom előtt két napra még hazamehetek, összecsomagolni a holmimat. Megköszöntem kedvességét. Peters ekkor zavartan rámtekintett, benyúlt a zsebébe és egy kis csomagot húzott elő. — Egy nagy szívességre kérném — szólt. — Nem

volna olyan jó Londonban ezt a kis paksamétát és ezt a levelet eljuttatni a feleségemhez?

Nekem is ajándékozott egy sajátkezű aláírásával ellátott fényképet és több felvételt mutatott a feleségéről. Mielőtt még válaszolhattam volna neki, hogy egészen biztosan elviszem a küldeményt, hirtelen meggondolta a dolgot. — Nem — mondta. — Nem terhelem evvel. Ha elkerül innen, úgyis csak szidni és átkozni fog, mintha a legnagyobb ellensége lennék.

Képtelen volt megérteni, hogy egy burzsoá emberi érzésekkel tud viseltetni egy proletár iránt.

Megmondtam neki, hogy ne okoskodjék és adja csak ide a csomagot. A politikában nem voltunk egy véleményen, ennyi volt az egész. Különben nem haragudtam rá. Amíg élek, hálával gondolok rá azért, amit a Mura érdekében tett. A csomagot és a levelet eltettem és később természetesen kézbesítettem is. Ekkor aztán megeredt a nyelve és beszélni kezdett. Hevesen vitatkozott a politikáról és az összeesküvésről. Egészen nyiltan bevallotta Mura előtt, hogy az amerikaiak jobban kompromittálva vannak, mint bárki más. (Fogságom ideje alatt rajtaütöttek egy amerikai ügynökön, akinek üres sétabotjában megtalálták a vörös hadsereg egész felvonulási tervét.) Kijelentette, hogy az anyag, amelyet ellenem össze tudott szedni, nem volt nagyon terhelő. Vagy ostoba voltam, vagy nagyon is óvatos.

— Én nem értem Önt — mondta. — Miért akar visszatérni Angliába? A karrierjének úgyis vége. Kormánya sohasem fog Önnek megbocsátani. Miért nem marad itt? Itt boldog lehet és megcsinálhatja a jövőjét. Mi tudunk Önnek munkát adni. A kapitalizmusnak úgyis befellegzett mindenütt.

Tagadólag ráztam meg a fejemet. Peters elment, de láttam rajta, hogy módfölött csodálkozik. Nem tudta megérteni, hogy itt akarom hagyni Murát.

Mura még nálam maradt egy kicsit. Örömünk leírhatatlan volt. Bár néhány nap óta tudtam már, hogy ha Lenin felgyógyul, nem kell félnem az agyonlövetéstől,

a gyötrelmek mégis nagyon megviseltek és sohasem tudtam, hogy egy csekélység nem fog-e megint mindent elrontani és ellenem fordítani. Felváltva nevettünk és sírtunk. Aztán leültünk beszélgetni. Annyi beszélnivalónk volt, egy egész hónap esett ki az életemből, amely alatt semmit sem hallottam a külvilágról, kollégáimról és Muráról.

Összefüggéstelen és össze-vissza beszélgetés volt ez, sokszor tértünk mellékvágányra, de apránkint mégis kihámoztam a közbeeső idő egész történetét. Mura a nők börtönében raboskodott. Kollégáim és a franciák nagy része a „Butirky"-ben ült. Wardwell, az amerikai, hősiesen viselkedett. Egyik engedményt a másik után csikarta ki a bolsevistáktól. Ő maga küldött minden nap ennivalót a szövetséges foglyoknak és Murának, a saját készletéből. Murának egyszer azt beszélték, hogy ki fognak végezni. Wardwell nem hagyta annyiban a dolgot. Tíz napon keresztül a legnagyobb izgalom uralkodott miattam a városban. Magánzárkába csukásom úgy érte a semleges diplomatákat, mint a villámcsapás. A holland követnek egy botrányos jelenete volt Csicserinnel. Mindketten elvesztették önuralmukat. A holland miniszter, amikor meghallotta, hogy agyonlövetésem küszöbön áll, sürgönyözött Londonba. A brit kormány egy fenyegető jegyzéket küldött a bolsevistáknak. Az egész helyzet reménytelennek látszott mindaddig, míg Lenin újra át nem vette az ügyek intézését. Amikor visszanyerte öntudatát, az első volt, amit mondott: „Legyen vége a terrornak." Lassan-lassan mindkét oldalon megnyugodtak a felcsigázott kedélyek és a káoszból megszületett a terv, hogy cseréljenek ki Litvinovért és néhány más Angliában tartózkodó bolsevistáért. A megegyezést hosszú tárgyalások előzték meg. A brit kormány, amely letartóztatta Litvinovot, nem bízott a bolsevistákban és nem akarta Litvinovot szabadlábra helyezni, amíg én át nem lépem az orosz határt. A tárgyalások napokra megfeneklettek ebben a zsákutcában. Én előre láttam az összes nehézségeket, amikor először olvastam az Izvesztijában a kicserélés tervét. Tudtam,

hogy a bolsevisták nem sokat törődnek Litvinovval, de annál többet adnak a saját presztizsükre. A legeredményesebben úgy lehet tárgyalni velük, ha az ember a szavukon fogja őket. Amit ígérnek, azt feltétlenül betartják. Ha úgy kezelik őket, mint a banditákat, úgy is viselkednek, mint a banditák. Féltem, hogy a brit kormány el fogja követni ezt a hibát és a bandita-bánásmódot fogja választani. Szerencsére Rex Leeper, aki Balfour tanácsadója volt ezekben a tárgyalásokban, ismerte a bolsevisták pszichológiáját. Rábeszélte Balfourt, hogy engedje Litvinovot elutazni Londonból aznap, amelyen én elhagyom Moszkvát. Balfour, a kabinet többségének ellenzése dacára, elfogadta ezt a tanácsot. A feltételek teljesítésére a svédek és a norvégek ügyeltek. A bolsevisták engedélyt adtak nekünk, hogy átléphetjük az orosz határt, ha Litvinov társaival együtt megérkezik Bergenbe.

Ezalatt az izgalmakban bővelkedő hónap alatt egyetlen olyan esemény történt letartóztatásunkkal kapcsolatban, amelyen egész Oroszország mulatott. Amikor a szövetséges képviselők összefogdosása megkezdődött, egy féltucat hivatalos személy, közöttük Hicks és Grenard, a francia főkonzul, az amerikai főkonzulátus épületébe menekült, amelyben a diplomáciai viszony megszakítása óta a norvég követ lakott. Ez volt most hivatalosan is a norvég követség háza.

A bolsevisták hamar kiszimatolták, hová bújtak a nyomukveszett diplomaták. Szerették volna letartóztatni őket, de nem merték mégegyszer megsérteni a nemzetközi jogot, mert a pétervári brit nagykövetség megrohanásának következményeit még ma is nyögték. Ők korrektül akartak eljárni. A diplomaták területenkívüliségén ne essen csorba. Ezért körülzárták az épületet, hogy kiéheztessék a bemenekülteket.

A norvég követség egy nagy házból és egy kis melléképületből állott, amelyben az ostromlott szövetségesek aludtak és amelyhez egy nagy kert is tartozott. A palota mindkét oldala egy-egy keresztutcára nézett és mindenfelől jól meg lehetett közelíteni. A bolsevisták az egész

épülettömb köré katonaságot vontak, senkinek sem engedték meg, hogy átlépje a küszöböt és elzárták a vízvezetéket és a villanyvilágítást. Fél Moszkva odagyűlt minden nap, hogy gyönyörködjék a heccben. De a szövetségesek nem adták meg magukat. Naponta tornásztak a kertben. Ha esett az eső, gyorsan kiszaladtak, hátukon fürdőkáddal, hogy abba fogják fel a vizet. Amennyire látni lehetett, nem festettek úgy, mint akik éheznek. Sőt ellenkezőleg, mintha hízásnak indultak volna. És véges-végig kitartottak.

A fürdőkádak tulajdonképpen csak a látszat kedvéért szerepeltek. A melléképület pincéjében ott volt felhalmozva az amerikai vörös-kereszt egész élelmiszerkészlete: marhahúskonzervek, kondenzált tej, sütemény, vaj, gyertya, dohány. Azonkívül a vízvezeték lezárásakor a cseka emberei megfeledkeztek egy csőről, amely egy másik vezetékből kapta a vizet. Jó és bő koszt, tiszta és kényelmesen berendezett kvártély és póker, amelyet sűrűn lefüggönyözött ablakok mögött játszottak fél éjszakákon át, hogy a bolsevisták illúzióját le ne rombolják, sokkal elviselhetőbbé tették az ostromlottak sorsát, mint amilyen szegény, börtönben kuksoló társaiké volt.

Aznap este, amikor Mura elment, soká fennmaradtam, dohányoztam és meghánytam-vetettem a helyzetet. A szabadulás első öröme elpárolgott és mély csüggedésnek adott helyet. Az egész jövő reménytelennek látszott. Idegeim tönkrementek. Most, amikor végre szabad leszek és elutazhatom Oroszországból, egyszerre nem akartam elmenni. Azon kaptam magam, hogy újra meg újra a Peters javaslata jár az eszemben, hogy maradjak Oroszországban Murával. Sokkal, de sokkal komolyabban gondoltam erre az eshetőségre, mint olvasóim hihetnék. Nem is lett volna olyan őrült, olyan lehetetlen idea. Sadoul és Pascal, egy fiatal francia tiszt, egy rajongó lélek, elfogadták az ajánlatot. És itt volt Marchand is. Egyikük se volt gaz áruló. Mint a legtöbbünket, őket is hatalmába ejtette a nagy kataklizma, amelyről azt hitték, hogy a világot fogja kiforgatni sarkaiból. Voltak pillanataim, ami-

kor nem voltam vele egészen tisztában, mit választanék inkább: a Wall Street civilizációját vagy Moszkva barbárságát. De nem voltam szabad elhatározásom birtokában. A középpontjába kerültem egy kis világ katasztrófájának, amely két naprendszer vonzásában és taszításában morzsolódik széjjel. Nem, sohase tudtam volna bolsevistává lenni. Most, amikor fél Európa sürgönydrótjai az én kiszabadításomért zúgtak, nem térhettem ki hivatalos kötelességeim alól.

Határoztam, de reménytelen és közömbös voltam. Nem sokkal előbb egy amerikai újság, amely az amerikai diplomáciát bírálta Oroszországban, összehasonlította az Egyesült Államok nagyköveteit „a hidegfejű és tapasztalt Lockharttal, aki számítással és fáradhatatlanul harcol a brit érdekekért." Micsoda szatírája volt ez a cikk itteni viselkedésemnek! Milyen keveset számítottak az egyén személyes törekvései a nemzetközi összecsapás örvényében!

Mura nagyszerűen tartotta magát. Bár beteg volt és láza 38° fölé emelkedett, sohasem panaszkodott. Az elválásba igazi orosz fatalizmussal nyugodott bele. Megértette, hogy ez az egyetlen helyes út.

Még két napig maradtam a Kremlben. Mura velem volt kora reggeltől napnyugtáig. Együtt csomagoltuk be a holmimat: könyveimet, pasziánsz-kártyáimat, jegyzőkönyveimet és a leveleket, — a legtöbb hivatalos csekapapírra volt írva, — amelyeket tőle kaptam. Mindig csak a multról beszéltünk, — amennyire csak lehetett, mindig kerültük a jövő problémáját.

Kedden, október elsején, Karakhan eljött elbúcsúzni. Megmondta, hogy másnap utazhatunk. Aznap délután háromkor kiszabadultam és fegyveres kísérettel hazamentem a lakásomra. Ajtóm elé egy őrt állítottak: szobafogságba kerültem.

A lakásom szomorú állapotban volt. Második letartóztatásom óta egy csekaőrség tanyázott benne. Gyöngyzsanitúrám, kézelőgombjaim, új esőkabátom és egy tekintélyes pénzösszeg eltűntek. A katonák ezenkívül kiitták egész boromat és felfalták teljes élelmiszerkészletemet.

A kompromittáló iratok keresése közben a dívány- és a fotelszövetet is felvágták. Még a tapéta alatt is kutattak. De dolgozószobámban, bezárt írógépemben, még benne volt egy ív papír, amelyet sem ők, sem én nem vettünk észre. A papíron a következők álltak: „Ezennel igazolom, hogy ..... céget ..... összeggel elismertük." Szerencsére titkárom nem jutott tovább a gépelésben.

Kijárnom nem volt szabad, de látogatókat fogadhattam. Este Asker jött el hozzám. Az összes semleges diplomaták között az ő buzgó és bölcs közbenjárásának köszönhettük a legtöbbet. Megmondta, hogy egyszer nagyon közel voltam a halálhoz. Megköszöntem a segítségét, már amennyire ilyesmit szavakkal meg lehet hálálni. Nagyszerű ember volt ez a svéd, ha ő nem lép közbe az érdekünkben, sohasem szabadulunk ki. Wardwellnek is örök életemre lekötelezettje maradok. Később, miután visszatértünk Angliába, a brit kormány azoknak a semleges diplomatáknak, akik megmentésünkön fáradoztak, a Szent Mihály és a Szent György lovagrendet adományozta. Keresztülvittem, hogy Wardwell, aki amerikai létére nem fogadhatott el érdemrendet, egy ezüst plakettet kapott, amelyre rávésték a brit kormány köszönetét.

Másik látogatóm Ljuba Malinina volt, Cselnokov unokahúga. Elmondta, hogy eljegyezte magát Hickievel, aki még mindíg ostrom alatt állott a norvég követségen. Megkérdezte, nem tudnám-e másnap egy órára kiszabadítani, amíg megházasodnak.

Megígértem, hogy megteszem, ami módomban áll és később, amikor Peters eljött elbúcsúzni, félig tréfás, félig érzelmes hangon elmondtam neki a dolgot, tudtam, hogy ez olyasmi, amivel hatni lehet rá. Peters jót mulatott a kívánságon. — Csak egy őrült angolnak jut ilyesmi az eszébe ilyen időben — mondotta. — Ennek a fajtának semmi se lehetetlen. Majd meglátom, mit tehetek.

És Peters segített. Hickie és Ljuba másnapra férj-feleség voltak.

Elutazásunk szerdára esett. Ez nagyon mozgalmas nap volt. Először egy levél jött Peterstől, amelyben bocsá-

natot kér, hogy annyi holmimat ellopták és egy nagyobb összeget mellékelt kártérítés fejében, amelyet én udvarias köszönettel visszaküldtem. Azután hosszú tanácskozást folytattam Askerrel a brit érdekek képviseletének átvételéről és a moszkvai brit alattvalók védelméről. Este hatkor bevonták az őrt az ajtóm elől. Féltízkor Asker autóval értem jött, hogy kivigyen a pályaudvarra. A vonat már ott állt egy mellékvágányon, az állomásépület mögött. Amint mentem a sínek mellett, egy pillanatra eszembe jutott, nem fogják-e kollégáim bennem látni a bűnbakot, aki miatt annyi szenvedésben volt részük. De mindenki nagyon hallgatag és rosszkedvű volt. A vonatot egy csapat lett katona kísérte, az ő gondjaikra voltunk bízva a határig. Jelenlétük mindannyiunkat nagyon feszélyezett. Az volt az érzésünk, hogy amíg csak a hátunk mögött nem hagyjuk Oroszországot, nem fogunk szabadon föllélegezhetni. Néhány barátunk eljött a vonathoz utolsó Istenhozzádot mondani: Mura, Wardwell és a fiatal Hicksné orosz rokonai. Elutazásunkban nem volt semmi drámai feszültség. Az indulásra, rendes orosz szokás szerint, rengeteget kellett várni, jó pár óra hosszat a kitűzött idő után is. A hideg, csillagos éjszakában ott álltam a vaggon mellett Murával és semmiségekről beszélgettünk. Mindenről szó volt, csak rólunk magunkról nem. Később hazaküldtem Wardwellel. Utánanéztem, amíg csak el nem tűnt az éjszakában. Azután visszamentem a gyérvilágítású kocsiba, hogy ott várjak tovább és hogy egyedül legyek a gondolataimmal. Majdnem két óra reggel volt már, amikor a vonat nagy pöfékeléssel, sok rossz indítás után végre lassan kidöcögött a pályaudvarról.

De evvel még nem volt vége a dolognak. Pétervár körül nagy kört írtunk le — az Izvesztija szerint azért, hogy a feldühödött néptömeg darabokra ne szakítson bennünket — és így jutottunk Bjeloosztrovba, az orosz-finn határállomásra. Ez csütörtökön este volt. Örömünk azonban korainak bizonyult, a finn vonat még nem állt a pályán. A lett őrség vezetője szigorú parancsot kapott, hogy addig ne engedjen bennünket tovább, amíg nem jön meg

a biztos értesítés, hogy Litvinov megérkezett Bergenbe. Litvinovról pedig egyelőre nem volt semmi hír. Nem volt más hátra, mint tovább várni.

Ez a három nap Bjeloosztrovban hosszabb és idegölőbb volt, mint az egész fogság. Most, hogy végre túl voltam mindenen, egyszerre összeomlottam. Egy szűk, fűtetlen vasúti kocsiba zsúfoltak össze bennünket. Élelmiszerrel el voltunk látva pár napra, de ha kifogyott volna, nem tudtunk volna mihez kezdeni. Attól nem féltem, hogy a bolsevisták meggondolják a dolgot és visszavisznek Moszkvába, de hogy a továbbutazás még beláthatatlan időkig elhúzódhatik, arra el kellett készülnünk. Minél hosszabbra nyult a késedelem, annál jobban megfeszültek az idegek és a hangulat annál izgatottabb lett. Voltak közöttünk elszánt emberek is, akik arról tanakodtak, hogy az éj leple alatt megkísérlik a szökést a keskeny senkiföldjén át.

Számomra az éjszakák jelentették a legnagyobb megpróbáltatást. Majdnem semmit se aludtam ezalatt az idő alatt. Inkább Lavergne-nyel és Hicks-szel csépeltük az üres szalmát. Amennyire lehetett, megpróbáltuk egymás előtt igazolni önmagunkat, százszor, ezerszer elismételtük a régi érveket és avval vigasztalódtunk, hogy a szövetségesek, ha hallgattak volna a tanácsunkra, nem szálltak volna partra ilyen fejetlenül. Mi megmondtuk, hogy az intervenció mindenképpen elhibázott dolog. De tisztán láttuk azt is, hogy a hibát mibennünk fogják keresni és hogy a politikusok és a tábornokok avval fognak védekezni, hogy tévesen informáltuk őket.

Leginkább egyedül sétáltam a perronon. Kerestem a magányt. Féltem a hazaérkezéstől, féltem a sok kérdezősködéstől. Szerencsére legalább az idő volt jó és a csillagos északi ég alatt mérföldeket gyalogoltam föl és alá. A remény meghalt a szívemben. Nem áltattam magam illúziókkal az otthoni fogadtatást illetőleg. Egy pár napig majd az újságok első oldalán fogok szerepelni. Újságírók és fotoriporterek látogatását fogom fogadni. Kihallgatáson fogok megjelenni a svéd koronahercegasszonynái, a királynál és

Mr. Balfournál. Megszabadulásom nagy fellélegzés lesz. Ha valami bajom esett volna, kellemetlen következményektől lehetett volna félni, talán még a lelkiismerete is megmozdult volna a Whitehallnak. De azután majd félreállítanak. Ismereteim, amelyek, bátran mondhatom, páratlanok voltak a zavaros orosz helyzetet illetőleg, be fognak rozsdásodni. Senkit se felejtenek el olyan hamar, mint azt a politikust, akinek politikája rossz hírbe került. És az én politikám bizony nagyon megbukott, a pro-bolsevistáknál éppúgy, mint az intervenció híveinél. Jövőm fölött gondolkozni nem nagy öröm volt és ezért inkább lelkiismeretemet vetettem szigorú vizsgálat alá. Hónapokkal ezelőtt egy elvi kérdés fölött egy kis civódásom volt Murával és akkor a következőket vágta a fejemhez: „Egy kicsit okos vagy, de nem eléggé okos, egy kicsit erős vagy, de nem eléggé erős, egy kicsit gyönge vagy, de nem eléggé gyönge." Peters pedig azt mondta rólam, hogy a „zolotája szeredina", vagyis az arany középszer embere vagyok és e miatt mélyen megvetett. Félek, hogy még ma is ez jellemem legjobb meghatározása.

De mialatt bensőmben ilyen gondolatok kergetődztek, kifelé meg kellett óvnom a látszatot. Ezt a játékot végig kellett játszani. A vonatban mintegy negyvenen-ötvenen voltunk, franciák és angolok. A fő dolog az volt, hogy jóban legyünk a lett parancsnokkal és rávegyük, hogy amennyire lehet, siettesse a továbbutazást. Hogy lelket öntsek a társaságba, nagy mérkőzést rendeztem a francia és az angol csapat között: pénzdarabokkal dobáltunk célba. A lett katonák és az orosz vasutasok alkották a közönséget. Csakhamar ők is éppolyan izgatottak lettek, mint mi. Csakugyan izgalmas látvány lehetett számukra, amint egy őszhajú francia tábornok a pályaudvar kövezetén térdel és a különböző rubelesek közötti távolságot méricskéli a zsebkendőjével. Lehet, hogy bolondoknak hittek bennünket, de egyszeriben nagyon emberiekké váltak. Csak egészen kis rábeszélésbe került volna rávenni a lett parancsnokot, hogy játsszék velünk. A meghívást visszautasította ugyan, de szemmelláthatólag nagy önmegtagadással. Bizo-

nyosan attól félt, hogy részvételét Moszkva proletárhoz méltatlan viselkedésnek fogja minősíteni. A játszmát Anglia, vagyis inkább Skócia nyerte meg. Presbiteriánus ifjúkoromban vasárnaponkint szorgalmas játékos voltam és úgy győztem, mint a kuplében a plébános, aki „négy játszmából hármat megnyer, mert hát ő a játékmester".

A küzdelem vége egyúttal szenvedéseinknek is végét jelentette. Éppen felszedegettük rubeleseinket a földről, amikor visszajött a parancsnok, sürgönyt lobogtatva a kezében. Minden rendben volt. A finn vonat megérkezett, azonnal indulhatunk. Hozott azonkívül friss pétervári újságokat, tele nagyszerűnél nagyszerűbb hírekkel. Bulgária összeomlott és aláírta a fegyverszünetet. Ausztria békéért esdekel. Nyugaton áttörték a Hindenburg-vonalat. Útitársaimra úgy hatott ez a hír, mint valami izgatószer. Elutazásuk most már úgy tűnt fel, mint boldog szabadulás, mint lidércnyomás, amely eltűnik a reggel harsogó napsütésében. Előre néztek, a jövőbe, új reménységekkel. Az én lelkem azonban nem tudott fölemelkedni. Testemet röpítette a vonat előre, de gondolataim visszafelé kalandoztak, Moszkvába és abba az országba, amelyet elhagytam — talán mindörökre.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Aberdeen 215
Afanaszjev, E. A. 330
Agadir-krízis 57
Aitken Max 37
„Alatr" moszkvai művész- és színészklub 162
Al Capone 39
Alexandrovics, P. A. 336—338
Alexejev tábornok 158, 275, 295, 325, 347, 349
Amai 26—34
Ampthill lord 63
Anarchisták 287—288
Anstruther 9
Arbroath 44
Archangel 302, 307, 311, 314, 326, 327, 339, 342—344, 346, 347, 349, 352
Achangel-expedíció 190, 249, 350
Archangelszkoje 289
Archenholtz 371
Armagam 22
Armistead 341
Armour Norman 308
Asker, svéd főkonzul 379, 380 387, 388
Asquith 90
Ausztria összeomlása 374, 391
Avinov A. A. 176, 295

Ábrahám-csúcs Kanadában 40

Balashova 68
Baldwin 203
Balejev, Nikita 111, 116
Balejev, idősebb 148, 149
Balfour 228, 292, 302—304, 306, 384, 390
Balti flotta 161, 163
Banff 36—39
Baring, Maurice 63, 73
Barker, Granville 86
Bauer ezredes 256
Bayley, Charles Clive 92—95, 101, 104, 111, 114, 115, 118, 124, 137—139, 146, 150
Beatty admirális 101, 102
Beaverbrook lord 40, 199, 284, 305
Beltzke 371
Beresford, Lord Charles 63, 67, 68
Bergen 215, 222, 231, 233, 361, 389
Berkshire 43
Berlin 10, 12
Berthelot tábornok 271
Bertie lord 57
Berzin ezredes 351, 352, 362
Bessborough lord, 184
Bethlehem-apátság 165
Birse Edward 226, 233, 240, 263
Bjelickij 367, 368
Bjeloosztrov 261, 388, 389
Blondel francia követ 155
Blumkin, J. G. 337, 338
Blyth, James 19
Boissière, Jules 13
Boncs-Brujevics, V. D. 309
Botteni öböl 239
Bow folyó 38
Bowen, George 79—84
Boyce, a brit kémiroda feje 309
Branting, Hjalmar 236, 244
Breskovszkája asszony 195
Brest 52
Breszt-Litovszk 242—244, 247, 258, 270, 284
Breszt-litovszki béke 196, 235, 246, 270, 274, 296, 297, 328, 334
Brianszky Viktor 168
British Gaumont 207
Brock admirális 102
Bromhead ezredes 207, 208
Bronszkij, M. G. 342
Brooke lord 184
Browne, Miss Irene 238
Bruce „Benji" 129, 130, 170, 186, 205, 249, 324, 325
Brudenell-Bruce, Charles 234
Bruszilov tábornok 174, 375
Buchan, John 227
Buchanan, Sir George 57, 128, 131—136, 150, 156, 161, 168—170, 173, 174, 178, 195, 203, 205—207, 210, 211, 222, 225, 233
Buchanan, lady 131, 134, 138
Bucharin, Nikoláj 252, 285
Buinszk 376
Bulgária összeomlása 374, 391

Bull-Moose elnökválasztás 245
Burlington-ház 45, 49, 51
Burton, Richard 268
Butirky börtön 366, 383
Byrne ezredes 219

Cachin, Marcel 201, 203
Campbell, Sir Malcolm 176
Campbell, Ronnie 277
Candolle, de, tábornok 295
Cár 84, 85, 117, 142
Cárevics 117
Caricin 347
Cári család tragédiája 339, 340
Carlyle 371, 379
Cárné 117, 124, 125
Carson lord 219, 220
Castelnau tábornok 180
Castlerosse lord 176
Cecil, Lord Robert 165, 221, 227, 228, 230, 257
Centrum szövetség 325
Charnock testvérek 77, 78, 89, 188
Chetham lady 295
Chester, Miss Betty 238
Churchill, Winston 200, 245, 362
Clark, William 341, 342
Clerk, George 179, 181—183, 205, 206, 227, 280, 324
Clive tábornok 184
Coke, Ned 35, 36, 39, 40
Colebrooke, Guy 237
Corkran, Viktor 14
Coverley, Sir Roger 165
Craig, Gordon 86
Cromer lord 243
Cromie kapitány 129, 162, 163, 263, 272, 291, 312, 318, 319, 350—352, 359, 360
Crowe, Sir Eyre 57, 228
Crowley, Alister 86
Curzon lord 55, 219, 220

Cseh légiók 302, 318
Csehov 76, 77
Cseka 286, 355—358, 363—368
Cselnokov Mihály 128, 137, 140, 144, 158, 159, 161, 164, 167, 168, 170, 176, 177, 181, 182, 188, 192, 274, 387
Cserepanov 330, 338
Csernigov 165
Csernov 200
Csicserin 243, 246, 258, 265, 270, 271, 281, 283, 284, 296, 318—321, 325, 327, 329, 340—342, 344, 345, 349, 356, 358, 359, 369, 372, 377, 378, 383
Csöndes-óceán 36

Daily Mail 216
Dalton doktor 206
Davis H. W. C. 219
„Denëvér" moszkvai művészkabaré 111, 116, 162
Denikin tábornok 275, 295, 347, 349, 362
Derzsinszkij, Félix 286, 287, 331, 337
Dimitrij nagyherceg 179
Djugasvilli (Sztalin) 286
Djunkovszkij 127, 142, 143
Dnyeper folyó 121
Donszkoj 344
Doumergue 180
Dowden doktor 33, 34
Downing-street 10, 43, 219, 220
Drummond, Eric 227
Dublini húsvéti fölkelés 168
Dufferin lord 56, 57
Duma 142, 173, 175, 178, 181, 189, 192, 194
Dumas 308
Duncannon lord 184
Dvina folyó 347, 350

Edinburgh 41, 227, 231
Eichhorn tábornok 343
Értelék 75—77
Erzerum elfoglalása 163

Északi tenger 232

Fabrikantov, M. 310, 311
Fauconnier, Henri 14
Fawcett alkonzul 241
Feodorov, Michael 326
Ferenc Ferdinánd meggyilkolása 102
Ferdinánd bolgár király 247
Fettes 10
Fife grófság 9
Filonenko 200
Findlay, Sir Mansfeldt 234
Finnország 215, 235, 236, 239—241
Forth Bridge 231, 232
Forteviot lord 15
Foster, Maurice 35
Francis nagykövet 276, 305, 308, 314—316, 318, 341
Frasso gróf 260
Frederiks gróf 277
Fritz, lett titkár 139, 147, 149

Gade kommodor 233
Gagarina hercegnő 162
Galiciai visszavonulás 138
Gallipolii csata 168
Garstin, Denis 263, 271, 272, 278, 291, 327
Gavoty, M. 154
Geltzer, E. V. 68, 196
Gibbon 214
Goethe 108

Gorkij, Maxim 92, 116, 117, 268, 286
Grampian hegység 38, 41
Grandson, V. G. 232
Greenep, Francis 146—149
Greener 239
Gregory, Don 57, 58, 227
Grenard főkonzul 352, 353, 384
Grove, Montgomery 63, 73, 74, 76, 90—92, 138, 241
Grey, Sir Edward 57, 136
Gruzinov ezredes 188
Gucskov Nikoláj 168
Gumberg 245, 286

Halsey admirális 102
„Hampshire" tragédiája 172
Hanbury-Williams, Sir John 152
Haparanda 236, 239
Hardinge lord 227, 230
Haritonenkóék 66, 72
Hauschild tanácsos 298, 299
Havery 129, 131
Haws Inn 231
Heine 12
Helfferich, Karl 346
Helsingfors 239, 240, 241
Henderson, Arthur 205—207, 218, 227, 245
Hicks kapitány 226, 233, 240, 241, 271—273, 279, 280, 291, 314, 318, 325, 343, 345, 350, 354—357, 359, 384, 387, 389
Hicksné 388
Hill, George 314, 361
Hindenburg-vonal áttörése 391
Hitler 198
Hoare, Sir Samuel 152, 153, 186
Hoare, Rex 243, 245, 263
Hofmann tábornok 284
Howard, Sir Esmé 207, 235, 236, 238

Inverclyde lady 176
Ivanov tábornok 189
Ivanovo-Voznezenszk 140
Izvesztija 279, 284, 298, 364, 366, 369, 380, 388
Izvolszkij 295

Japán 35, 38
Japán intervenció 190, 267, 268, 271, 344
Jaroszlavl 339, 341, 343, 346
Jekaterinburg 339, 340
Jelebu 22—24
Jusszupov herceg, idősebb 124, 126, 127, 289
Jusszupov herceg, ifjabb 179

Kahovszky kapitány 67, 68
Kamkov 330, 334, 335
Kanada 36—40, 43
Kannegiesser 354
Kaplan, Dora 354, 356, 358
Karakhan, L. M. 258, 283, 284, 309, 310, 312, 319—321, 325, 339, 340, 344—348, 359, 363, 373, 374, 376, 381, 386
Karelin 330
Kárpáti harcok 138
Karsavina Tamara 324, 325
Kaukázus 350
Kaye alkonzul 56
Kazán 341, 346, 370, 371
Kennard, Sir Coleridge 237, 238
Kerenszki, A. F. 85, 189, 190, 194—201, 203, 204, 209, 211, 216, 250, 311, 316, 326
Kerenszkiné 195
Keyes, Terence 260, 261
Khvosztov, A. N. 367
Kiev 119—123, 343
Kipling, Rudyard 19, 50, 371
Kisch ezredes 325
Kiskin 209, 210
Kitchener lord 171, 172
Kleinmichel grófnő 144
Klimovics tábornok 126, 127
Klondyke 38
Knipper, Olga 76
Knop moszkvai milliomos 125
Knox, Sir Alfred 92, 129, 152, 204, 233
Kokoskin, F. F. 137, 176, 191, 238
Koncsik hegedűs 65, 66, 285
Kornilov 211, 215, 216, 275, 295
Korovin festő 90
Kors-színház Moszkvában 328
Korsch-zenekar 184
Kozino 90, 91
Kreml 66, 69, 81, 84, 144, 182, 191, 297, 309, 314, 326, 338, 368—386
Krimi háború 347
Krisztiánia 215, 233, 234
Krivosein, A. V. 142
Kropotkina, Szasa 144
Krylenko, N. V. 285, 331, 371
Krysh hegedűs 81, 184
Kuala Lumpur 16, 18
Kuovala-híd 240
Kuszkova, Ekaterina 200
Kut eleste 168

Lacour-Gayet, Georges 154
Lafont 201, 202, 203
Lansbury 176
Lavergne tábornok 275—279, 291, 301, 306, 314, 317, 331, 351—353, 389
Lavra-kolostor 122
Law, Sir Algernon 57
Law, Bonar 219
Lednicki, Alexander 240
Leeper, Rex 219, 222, 223, 225, 226, 384

Lemberg elfoglalása 111, 112
Lenin 100, 112, 189, 190, 199, 200, 203, 209, 217, 218, 220, 221, 244, 245, 247, 250—252, 255, 262, 264—267, 272, 283—287, 297, 300—304, 309, 326—329, 333, 334, 356, 358—361, 365, 366, 368, 370—372, 374, 377, 378, 382, 383
Le Page G. V. 295
Lindley, Sir Francis 242, 246, 263, 268, 320, 339, 341
Lingner, George 295, 296, 314
Litvinov 221—226, 231, 267, 281, 369, 383, 384, 389
Liverpool 36
Lloyd George, David 160, 186, 195, 205, 207, 218, 220—222, 228, 230, 236, 244, 257, 309
Locker-Lampson tábornok 176
Lockhart, Norman 53, 145, 150, 151
Locock, Guy 55, 57, 58
London 45—52, 54—59, 211, 215—231
Loti, Pierre 12, 13, 50
Luckij 258—262, 277
Lujza-tó 38
Lunacsarszkij 221, 285, 286
Lusinovszkij 231
Lvov herceg, 137, 140, 158, 159, 176, 182, 191—194, 274
Lykiardopoulosz, Mihály 85, 86, 89, 157, 160, 163, 169, 237

Macaulay 371
Macgregor-család 9
Macready tábornok 190, 226
Maklakov, Vaszilij 137, 176
Malaccai szoros 15
Malája 15—34, 51
Malcolm, Sir Ian 57
Malinina, Ljuba 387
Manchester Guardian 88, 283
Mankov 355
Mannin, Miss Ethel 176
Manuilov, A. A. 137, 176, 191
Marchand, René 373, 374, 380, 381, 385
Marnei csata 111
Marschall 48
Masaryk elnök 305
May-sziget 232
McAlpine őrnagy 263, 291
McCray őrnagy 248
McDonald, Ramsay 157
McGrath kapitány 319, 320
McGrew, Dan 38
v. Meck kisasszony 67, 68, 76
„Megújhodó Oroszország szövetsége" 325
Merriman, Seton 59, 141
Miatljev, J. P. 175
Mihály nagyherceg 176, 177
II. Miklós cár 84, 85, 142, 158, 159
Milner lord 136, 179, 180—186, 206, 219—221, 227—231
Minnewanka-tó 38
Minor, O. S. 200
Mirbach, Wilhelm gróf 296—298, 307, 327, 329, 334—338, 346
Mogiljevi főhadiszállás 158
Mordkin 68, 196
Morley, John 44, 45
Morning Post 88, 373
Moszkvai operaház 330
Moutet, Marius 201—203
Mura 271, 272, 299, 314, 323, 343, 358, 359, 363, 365, 370, 371, 375, 376, 379, 381—383, 385, 386, 388
Muravjev gróf, idősebb 126, 127
Muravjev, ifjabb 295
Muravjev ezredes 328, 338
Murmanszk 185, 281, 306, 307, 311, 314, 320, 325, 343
Murray, Sir James Wolfe 63
Mussolini 260
Művészklub Moszkvában 162
Művész-színház Moszkvában 77, 85, 163, 286

Nagy színház Moszkvában 68, 196, 197
Nakhamkisz 330
Necsajev, Alexander 93, 94, 136, 139, 146
Negri Sembilan 16
Neill „Bobby" 16
Neilson kapitány 233
„New Statesman" 237
Nicholson, Harold 57
Nikolájevics Miklós nagyherceg 142, 158
Nikolájevna Mária 68—71, 312, 313, 353, 354
Nobel, Emánuel 237
Nosszova asszony 161
Noulens nagykövet 276—278, 301, 306, 314—318, 341
„Novaja Zizn" 268
Novikov 176

Obolesev 191
O'Callaghan 288
Ochrana 141, 181
O'Grady, James 202, 218
Orlechovo-Zuevo 78
Oudendyke követ 358

Padang 17
Paléologue, Maurice 173, 174, 203
Palmerston 54
Panina, cigánylány 65
Pantun-versek 8, 18
Papen-eset 365
Paraklét-apátság 166
Párizs 11, 12
Parkman 38
Pascal, Pierre 385

Passy, Paul 11, 12
Pau tábornok 155—157
Péter Pál erőd 128, 238, 247, 248
Peters, J. 287, 288, 331, 355—357, 363—370, 376, 379, 381, 382, 385, 387, 390
Peters, William 344
Petrov, P. P. 243, 252, 258, 261
Phelan, Edward 226, 233, 240, 263
Phillimore, Sir Richard 152, 153
„Podpolye" moszkvai kabaré 289—291
Poincaré, Raymond 380
Pokrovszkij, M. N. 258, 285
Polivanov miniszter 167
Poole tábornok 249, 259, 263 302, 307, 314, 318—320, 327, 352, 353, 356, 357, 360
Poole főkonzul 357
Popov, csekaügynök 337
Port Dickson 15, 16, 22, 33
Port Swettenham 30
Prága 65, 173, 198
Prochorov, moszkvai milliomos 183
Prokopovics, S. N. 200
Protopopov, A. D. 178, 189, 199
Przemysl eleste 121
Puriskevics, V. M. 179

Quebec 40, 121
Queensferry 227, 231

R. 101, Zeppelin 157
Radek, Károly 252, 283, 286, 323—325, 335, 336, 338, 340
Ranke 371
Ransome, Arthur 283, 296, 297, 299, 302, 303, 304, 323, 327
Rasputin 124, 143, 144, 179, 181, 189
Reilly, Sidney 309, 310, 336, 350, 353, 356, 360—362, 377, 378
Renan 371
Reuben, Ivanovics 75
Revelstoke lord 179
„Revue Hebdomadaire" 154
Rhodes, Cecil 245, 305
Richet, Charles 154, 155
Riezler, Kurt 298, 337
Riggs őrnagy 275, 276, 278, 301
Rjabusinszkij fivérek 161
Roberts, Evan 11
Robins, Raymond 245, 247—249, 251, 264, 268, 275, 279, 283—288, 305, 317, 355
Robins, Elizabeth 245
Rocky Mountains 36, 38
Rodzianko 137
Romei tábornok 275—278, 291, 301, 306, 317, 331, 340, 341
Roosevelt elnök 245
Rose Holland 371
Ross, Robert 86
Rostand, Edmond 111, 371
Rothstein, F. A. 222—225
Rudnyev, V. V. 200
Ruggieri tábornok 180
Ruhimaki 240

Saalkind 251
Sadoul, Jaques 277, 317, 351, 385
Saljapin 116, 117, 196, 330
Sanders, W. 202, 203
Sanderson, Sir Thomas 93
Sanghai 35
Satov, Bill 273
Scale kapitány 233
Schiller 381
Schmidt doktor, orvos 103
Schwabe kapitány 263
Scialoja, Vittorio 180
Scsasztni admirális 326, 332
Selangor 16
Seljepina, Evgenija Petrovna 297
Serbatov 142
Seremban 15, 23, 24, 34
Service, Robert 37
Sharp, Clifford 237
Sheglovitov, J. G. 367
Shorter, Clement 21
Singapore 13, 15, 19, 27, 35
Singarev A. J. 191, 238
Si-Woh 27, 28, 33
Skandinávia 215, 242
Skoropadszki 276
Smidchen 351, 369
Smuts tábornok 219
Snodgrass főkonzul 119
Snowden, Philipp 218
„Soapy" Smith 38, 39
Spey folyó 38, 41, 43, 53
„Sphere" 21
Spiridonova Mária 330, 332, 335, 338, 375
Stanley admirális 233
St. Clair alkonzul 146
Steel-Maitland, Sir Arthur 216, 217, 219
Steklov, J. M. 330
Stephenson, Harry 40
Stevenson 371
Stockholm 215, 235—238, 240
Strachey, Lytton 86
Struwe, Péter 326
Stürmer, Borisz 172, 173, 189
Sudermann 371
Summers főkonzul 305
Sweet fonctikus 11
Swettenham 14

Szablin hadnagy 328, 336, 375
Szamara 347
Szamarin, A. D. 142, 143
Szandeckij tábornok 124, 125
Szasszanov 34, 142, 172, 173, 174, 177, 205, 243
Szavinkov, Borisz 84, 85, 100, 200, 201, 216, 325, 326, 339, 341, 346, 362
Szemenov tábornok 280
Szemidov 246
Szergejev titkár 203, 204
Szergiusz nagyherceg 84, 372
Szergjevo 165—167
Szibor 68
Szimbirszk 200, 341, 376
Szinovjev, G. E. 330, 371
Szmolenszk 72
Szmolni 255, 262, 267, 269, 273
Szobinov, L. V. 196
Szófia-templom Kievben 121
Sztalin 65, 286
Sztaniszlavszki 117
Sztrelnya 69, 312, 353
Szverdlov, J. M. 297, 330, 332—335

Tamplin hadnagy 295, 296, 312, 314
Tannenbergi csata 112
Tennant 90, 92
Terescsenko, M. J. 205
„The Call" 376
Thomas, Albert 203—205, 277, 317
Thomas, néger 82, 83
Thompson ezredes 221
Thomson lord 72
Thomson, C. B. ezredes 157
Thorne, Will 202, 218
Thornehill ezredes 204, 314, 320
Thukydides 371
Tilley professzor 11
Times 373, 374
Tokio 36
Tolsztoj A. N. gróf 161
Tornea folyó 239
Torretta, Della márki 259—261, 277, 315
Trockij 65, 190, 217, 220—224, 235, 241, 243, 247, 249—259, 264, 265, 267, 270—274, 277—279, 282, 285—287, 291, 297, 300—302, 306, 307, 312, 317, 319, 325—327, 331, 333, 335, 337, 339, 345, 360, 361, 372, 377, 378
Trojce-Szergyejevszki kolostor 122
Turpin, Dick 39
Tyrrell lord 47, 230

Ukrajna 123, 236, 300, 328, 332
Uralszk 370
Urickij, M. S. 269, 326, 354, 358
Urnov 200, 206
Urquhart, Leslie 341, 342

Valentine, „Jimmie" 183
Vancouver 37
Városok és zemsztvók uniója 113, 134, 137, 158, 178
Varsó eleste 138, 139, 141
Verdun ostroma 164
Verébhegy, Moszkva mellett 314
Versaillesi béke 252
Vertinszkij, A. 290
Viatka 347
Vietor 11
Vilmos császár 118
Vladimir-hegy Kievben 121
Vladivosztok 302, 343
Volga 347, 376
Volodarszkij, V. 326
Vologda 264, 268, 276—288, 301, 305, 314—318, 339, 340, 342, 347
Voronez 377, 378
Vorovszkij, V. V. 235, 236, 238, 239
Vosztorgov püspök 368

Wales, Hubert 19
Walpole, Hugh 115, 116, 160, 164
Wardrop, Sir Oliver 215, 311, 345
Wardwell őrnagy 351, 359, 383, 387, 388
Weardale 63
Webb, Mr. és Mrs. 200
Webster kapitány 279
Wellesley, Sir Victor 57
Wells, H. G. 86, 365, 371
Whitehall 55, 130, 133, 135, 150, 152, 208, 219, 226, 227, 238, 257, 262, 268, 342, 390
Wilenkin, Alexander 98—100
Williams, Harold 160
Wilson elnök 245, 305, 306, 315, 381
Wilson, Sir Henry 92, 179, 181, 183, 184, 206
Wogak tábornok 171, 198, 237
Woodhouse konzul 263
Wrangel tábornok 275

Yokohama 35
Young, George 205

Zemsztvók és városok uniója 113, 134, 137, 158, 178
Zenzinov, V. M. 200
Ziminné 77
Zlatousztovszkij-bűnügy 167
Zöld forradalom 362
Zündel-gyár Moszkvában 125

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

Első könyv: Maláji inasévek 7

Második könyv: Moszkvai színjáték 61

Harmadik könyv: Háború és béke 107

Negyedik könyv: Történelem a kulisszák mögül 213

Név- és tárgymutató 393

6—

T. E. LAWRENCE

A Bölcseség Hét Pillére

A világháború alig ismert fejezetét, az arab fölkelés epikus történetét tárja föl előttünk ez a felejthetetlen könyv; csatákkal és portyázásokkal, víznélküli sivatagokkal, különös néptörzsekkel, prófétákkal és rablóvezérekkel, kegyetlenséggel, szenvedéssel és rövid örömökkel zsúfolt lapjai olyan könyvvé teszik, hogy nincs még egy, amellyel a maga egészében össze lehetne hasonlítani.

„A Bölcseség Hét Pillére" az angol irodalom klasszikus műve s korunknak talán legnagyobb alkotása.

Két kötet ára
egészvászonkötésben P 12.—

RÉVAI

1937. ÉVI ŐSZI

SZÉPIRODALMI ÚJDONSÁGAI

Balla Borisz:	Bernadette	P 5.60
Berczeli A. Károly:	Fekete Mária	P 4.—
Just Béla:	Hajnali kettő	P 5.60
Karácsony Benő:	Pjotruska	P 5.60
Lockhart:	Egy brit diplomata emlékei	P 6.—
Makkai Sándor:	Magyarok csillaga	P 5.60
Márai Sándor:	Istenek nyomában	P 5.60
Molter Károly:	Tibold Márton	P 5.60
Nagyiványi Z.:	Sárga kaszinó	P 5.60
Nyirő József:	Jézusfaragó ember	P 5.60
Rónay György:	Keresztút	P 5.60
Szerb Antal:	Utas és holdvilág	P 5.60
Tamási Áron:	Szegények vezére	P 5.60
Tormay Cecile:	Fehér barát	P 5.60

51835. — Réval.